

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Shoshana Keller

MEKKE'ÇE

DEĞİL

MOSKOV'DA

ORTA ASYA'DA İSLAM KARŞITI
SOVYET SEFERBERLİĞİ,
1917-1941

Çeviren: Ammar Kılıç

MEKKE'ÇE DEĞİL MOSKOV'DA

Shoshana Keller

S

SELENCE

KİTAP KİMİ?

SHOSHANA KELLER

Hamilton Koleji'nde Rus/Sovyet tarihi profesörüdür. Araştırmaları, Sovyetler Birliği'nin çok uluslu karakteri ve Rus tarihini bir bütün olarak Avrasya kıtasının tarihine entegre etme üzerine odaklanmaktadır. Diğer ilgi alanları arasında dinler tarihi ve Sovyet bağlamında ulus inşası yer almaktadır. Elinizdeki kitabın yanı sıra Rusya-Orta Asya ilişkilerini inceleyen *Russia and Central Asia: Coexistence, Conquest, Convergence* (Toronto, 2020) adlı yakın tarihli bir çalışması daha bulunmaktadır.

AMMAR KILIÇ

Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyoloji bölümünde araştırma görevlisidir. Çevre ve göç sosyolojisi üzerine çalışmakta ve Koç Üniversitesi'nde doktora eğitimine devam etmektedir.

MEKKE'YE DEĞİL MOSKOVA'YA

Orta Asya'da İslam Karşıtı Sovyet Seferberliği, 1917-1941

SHOSHANA KELLER

Çeviren
Ammar Kılıç

İstanbul, 2022

SELENJE YAYINLARI

No: 224 | Tarih Serisi: 171 | Ağustos 2022, 1. Baskı

ÖZGÜN ADI

To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917-1941

YAZAR

Shoshana Keller

ÇEVİREN

Ammar Kılıç

YAYIMA HAZIRLAYAN

Doğan Mert Demir

ÇEVİRİ EDITÖRÜ

Emre Özsoy

SON OKUMA

İnayet Bebek

KAPAK GÖRSELİ

*Sovyetler'in hazırladığı din karşıtı bir afiş. Afişin Tercümesi:
Minareden gelen ses: "Ne tanrı, ne çar, ne de bir kahraman/Kurtuluşa ulaşacağız
kendi ellerimizle... [Enternasyonal Marşı]"
Müezzin: KİM O?*

KAPAK TASARIMI

Şevket Dönmezoğlu

SAYFA DÜZENİ

Hilal Yazlık

BASKI-CİLT

Repar Dijital Matbaası

ISBN

978-625-7459-74-7

SERTİFİKA NO.

40675

Translated from the English Language edition of *To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917-1941*, by Shoshana Keller, originally published by Praeger, an imprint of ABC-CLIO, LLC, Santa Barbara, CA, USA. Copyright © 2001 by Shoshana Keller. Translated into and published in the Turkish language by arrangement with ABC-CLIO, LLC. All rights reserved.

No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means electronic or mechanical including photocopying, reprinting, or on any information storage or retrieval system, without permission in writing from ABC-CLIO, LLC.

Selenge Yayınları,
Repar Tasarım
Matbaa ve Reklamcılık
Ticaret Limited Şirketi'nin
tescilli markasıdır.

Mimar Sinan Mah.,
Selami Ali Efendi Cad., No: 5
34672 Üsküdar/İstanbul
Tel: 0 (212) 522 48 45
www.selenge.com.tr
e-posta: selenge@selenge.com.tr

© Bu kitabın tüm hakları saklıdır.
Tanıtım amaçlı, kısa alıntılar dışında
metin ya da görseller yayınevinin izni
olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

İÇİNDEKİLER

Transliterasyon Üzerine Bir Not 11

Önsöz 13

1 İmparatorluk Rusya'sı ve İslam 23

Türkistan'daki Rusya 29

Reform ve Modernleşme Hareketleri 53

İmparatorluk Türkistan'ının Sonu 60

Rejimin Doğası 62

2 Yeni Temelde Eski İmparatorluk 67

Buhara ve Harezm 70

İlk Adımlar 73

Han ve Emîr 83

Dinle Mücadele ve Milliyet Meseleleri 91

Türkistan ÖSSC'de Din Karşıtlığı 107

Yeni İmparatorluk, Eski İmparatorluk 119

3 Sovyet Orta Asya'sı: Temel Atmak 121

İslamî Kurumları Baltalamak 136

İşleri Yoluna Koymak 158

Sözüm Ona İlerleme 170

4 Sorunu Tartışmak 173

SSCB Genelinde Ruhban Karşıtı Politikalar 173

Tartışma ve Müzakere 176

Kuvveden Fiile: *Hücum* 184
Açıktan Düşmanlık 188
İleriye Doğru Büyük Atılım 211

5 İslam'ı Parçalamak 219
Sosyal Direkleri Yıkarak 228
İslam Karşıtı Propaganda 239
Din Adamlarını Ezmek 253

6 Tasarruf 265
1929 Yasası 282
Hücumu Esnetmek 290
Din Adamlarına Karşı Sürdürülen Savaş 298
Eğitim ve Din Karşıtı Propaganda 306
Kısa Bir Soluklanma 312

7 İkinci Dalga 315
Daha Kontrollü Bir Kampanya 319
"Stalin" Anayasası 329
Yeni Tutuklamalar 334
Göz Yumma 341

Sonuç: Yaralı Ama Ayakta 355

Sözlük 369
Kaynakça 371
Dizin 381

Anne ve babama

Yoldaş Komarov *Mekke Değil Moskova* adlı muhteşem kitapçığı çıkardı. Onu okuduğunuzda, ruhunun ve yaratıcı gücünün ilhamını somut olarak hissediyorsunuz. Bu kitapçık Türkmenler için son derece olumlu bir rol oynuyor. Ancak Komarov yoldaşta bile bazen belli bir raydan çıkma eğilimi var.

— Sakhatov, K. “Antiproletarskie fronte ideologii i zadaçi partii.” *Za partiyu*, 5. sayı (Mayıs 1928): s. 43.

[Gazi Yunus’un *Devrim Kıvılcımı* adlı oyununun] kahramanı için ve kesinlikle yazarın kendisi için de, Mekke sadece hacıların ziyaret ettiği bir mekân değildir; Mekke, bir ittihat mahallidir ve Devrimci Doğu’nun ezilen gücünü bir araya getirir. Moskova değil, Mekke— Gazi Yunus’un formülü işte budur.

— Nugmatov, Kasım. “Uçastok, trebuyuşii k sebe vnimaniya. Hudojestvennaya literatura narodov Srednie Azii i zadaçi partinogo rukovodstva.” *Za partiyu*, 7. sayı (Temmuz 1928): s. 68.

Transliterasyon Üzerine Bir Not

Orta Asya dillerinin tek tip ve dil bilimsel kesinlikte Latin yazımına çevrilmesi can sıkıcı bir sorundur. Sovyetler 1917'den 1941'e kadar Türk ve Tacik alfabelerini üç kez değiştirdiler: 1923'te geleneksel Fars-Arap alfabesini basitleştirdiler, 1927-1930 Latin temelli bir alfabeyle geçtiler ve sonunda 1941'de Kiril temelli bir alfabeyle kabul ettiler. Sovyetler bu alfabeleri kullanımdayken de sık sık kurcaladılar. 1995 yılında Özbekistan Cumhuriyeti, Latin temelli yeni bir alfabenin resmî imla olduğunu ilan eden bir yasayı kabul etti ancak alfabeyle dönüş yavaş oldu. Hiçbir sistemin tamamen tatmin edici olmadığı göz önüne alındığında, Özbek sözcükler için, mevcut Özbek Latin alfabesinin (fonetik anlamda şeffaf ve okuyucu dostu olması amacıyla) biraz değiştirilmiş bir versiyonunu kullandım. Yeni Özbek Latin alfabesi, aşağıdaki istisnalar dışında bizimki gibi okunur:

J j Kiril varyantı Ж, Arap alfabesinde ج. Amerikan kullanımına göre "January" kelimesinde olduğu gibi telaffuz edilir [Özbekçede, Türk Latin alfabesindeki "c" sesiyle telaffuz edilir ancak Özbekçeye Rusçadan geçme kelimelerde harf "j" diye okunabilir].

X x Tonsuz art-damaksıl sürtünmeli ünsüz. Kiril varyantı Х, Arap alfabesinde خ. Kh olarak çeviriyorum [Türk Latin alfabesinde bulunmayan bu harf "hırıltılı h" sesine karşılık gelir].

O' o' Arka-orta, hafifçe yükseltilmiş, yuvarlatılmamış sesli harf, İngilizce "put" kelimesindeki "u" gibi telaffuz edilir. Kiril varyantı У, Arap alfabesinde و, Özbekçede "o" ve "u" arası, ama "o" sesine daha yakın bir sesle telaffuz edilir].

Q q Ötümlü artdamaksıl patlamalı k ünsüzü. Kiril varyantı К, Arap alfabesinde ق [Boğazdan gelen, kalın "k" şeklinde telaffuz edilir].

G' g' Ötümlü artdamaksıl sürtünmeli ünsüz. Kiril varyantı Г, Arap alfabesinde Ğ. Gh olarak çeviriyorum [Türk Latin alfabesinde "ğ" sesine karşılık gelir].

Sovyet belgelerinin çoğu Türkistan isimlerini Ruslaştırmaktadır; aksan işaretlerini minimumda tutmaya çalışsam da harf çevirisi genellikle bu Ruslaştırmayı yansıtmaktadır. Yer adları da genellikle daha bilinen Batılılaşmış biçimlerine göre yazılmıştır.

Rusça kelimelerin ve isimlerin çevirileri için Amerikan yazımlarının âşına olduğu yerler hariç, standart Kongre Kütüphanesi sistemini kullandım: Trotsky, Politburo vb.¹

1 Türkçe çeviride hem Rusça hem de Özbekçe ifadeler, isimler, kurumlar, yayın adları, mümkün olduğunca Türkçeye mal oldukları şekilde yazılmıştır. Troçki, Politbüro, Aleksandr, Çerniyatin, Hüdâsızlar vb. (ç.n.)

Önsöz

1980lerin sonlarında, Sovyetler Birliği'nin Rus olmayan halklarını ifade eden "milliyetler", Sovyet liderleri ve Batılı akademisyenler için birdenbire bir sorun hâline geldi. Mihail Gorbaçov'un *glasnost* politikasının belki de en önemli niyetlenilmemiş sonucu, imparatorluğun bir ucundan öbür ucuna uzanan milliyetçi hoşnutsuzluğu gün yüzüne çıkarmasıydı. Dağlık Karabağ üzerine başlayan Ermenistan-Azerbaycan savaşı ve Kazakistan, Özbekistan ve Gürcistan'daki büyük çaplı isyanlar, şimdiye kadar bir avuç uzman dışında herkes tarafından görmezden geline halkları âşikâr kıldı. Bununla birlikte, SSCB'nin açılımından önce bile, Michael Rywkin gibi tarihçiler Rusların doğum oranlarını Müslüman Türkistanlıların doğum oranlarıyla karşılaştırıp Slavların demografik hâkimiyetlerini hızla kaybettiklerini savunuyorlardı.¹ SSCB'nin dağılması bu görüşü farazi hâlde bırakmış (gerçi Ruslar arasında devam eden nüfus düşüşü gelecekleri için ciddi bir tehdittir) ancak Sovyet ve özellikle de Sovyet sonrası "milliyet çalışmalarına" ilişkin tamamen yeni bir alan açmıştır.

Araştırmacılar ve gazeteciler 1991 yılından beri, Yeni Türk cumhuriyetlerinde, sanki her an Batı'nın yatağı altından çıkmaya hazır bir canavarmuşçasına "İslamî kökten dinciliğin" yükselişte olduğu yönünde uyarılarda bulunup durmuşlardır. Bu tür endişelerin kolayca akla gelmesi yalnızca Batı'nın son yirmi yıldır terörizmle ilgili deneyiminden ötürü değil, aynı zamanda mevcut hükümetlerin, özellikle de Özbekistan'da İslam Kerimov'un, otoriter rejimlerini meşrulaştırmak için militan din korkusunu kullanmalarındandır. Bu satırları yazdığım sıralarda, Özbek Hükûmeti, suçu hükûmet karşıtı protestolara katılmaktan ibaret

1 Michael Rywkin, *Moscow's Muslim Challenge* (Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1982; gözden geçirilmiş baskı 1990), s. 58-71.

olan pek çok insanı İslamî terörizm suçlamasıyla hapse atıyor, işkenceye maruz bırakıyor ve infaz ediyor.

Kerimov Hükûmeti'nin Özbekistan'daki koşullara dair gerçekçi bir değerlendirme yapmakla uzaktan yakından ilgisi yoktur ancak Türkistanda iş yapmak isteyen akademisyenler ve insanların ilgisi olmalıdır. Günümüz Türkistan'ını anlama umuduna sahip olmak için, onun geçmişini anlamak gerekir. Bu kitap, komünist hükûmetin dini yok etmek için elinden geleni yaptığı ancak sonunda başarısız olduğu yirminci yüzyılın ilk kırk yılında İslam'ın başına gelenlere ilişkin bir inceleme niteliği taşıyor ve Sovyet yönetiminin ilk on yıllarında, Türkistan kültürlerini Sovyet kalıbına sokma yönündeki eş zamanlı girişimlerden daha belirgin olan bu yıkıcı sürece odaklanıyor. Kültürden daha çok devlet kurumlarının ve politikalarının üzerinde duruyorum ve Türkistan'ı SSCB'nin ayrılmaz bir parçası olarak görüyorum. Son olarak, makul büyüklükte bir kitapta tüm Türkistan'ı ayrıntılı bir şekilde incelemek imkân sınırlarını aşıyor. Mümkün olduğunca Türkmenistan, Tacikistan ve Kırgızistan'daki İslam hakkında bilgi veriyor olsam da bu çalışma esas olarak, eski Harezm, Buhara ve Hokand hanlıklarından müteşekkil gelenekçi İslamî merkezlerin bulunduğu Özbekistan'a odaklanmaktadır.

Rusların Türkistan olarak adlandırdığı, kabaca Seyhun ve Ceyhun Nehirleri ile Kopet Dağları (kuzey ve güney) ve Tanrı Dağları/Altay/Pamir sıradağları ve Hazar Denizi (doğu ve batı) ile sınırlanan bölge, 1860'larda Rus İmparatorluğu'na dâhil edilen son bölgeydi. İmparatorluk hükûmeti çoğunlukla bölgeyi İngiliz Hindistan'ına karşı askerî bir tampon ve bir hammadde kaynağı olarak kullanmakla ilgilendi. Tatarları Ortodoks Rusya'ya tam anlamıyla dâhil etmeye çalışmakla ve bunu becerememekle geçen yüzyılların deneyimi, Kafkasya'daki sert fetih savaşları her ne kadar birçok subayın Müslümanlar hakkındaki görüşlerini sertleştirmiş olsa da, Rus Hükûmeti'nin tam Ruslaştırma çabalarından vazgeçmesine yol açmıştı. Türkistan'daki Rus askerî idaresi, İslam'ı siyasi bir otorite olarak hoş görmüyordu ve fakihlerin ve vakıf yöneticilerinin (*mütevelliler*) gücünü sınırlamıştı. Ancak genel valiler dini rahat bırakmayı tercih etti ve hatta Ortodoks misyonerlerin Türkistan'da faaliyet göstermesini yasakladı. Bu görece rahat yaklaşım sadece imparatorluk politikasından değil ekonomik ve lojistik zarureten de

kaynaklanıyordu — devlet, istese bile, Türkistan’a derin kültürel değişiklikler dayatacak personele ve kaynağa sahip değildi. Dolayısıyla birçok kararname, uygulanamadıkları için çoğunlukla kâğıt üzerinde mevcuttu.

Hükûmet, sahip olduğu kaynakları ekonomik sömürüye ayırdı, bu da kaçınılmaz olarak Ruslar ve Türkistanlılar arasında toplumsal huzursuzluğa ve gerilime yol açtı. Ancak hükûmet, bu gerilimlerle doğrudan yüzleşmek yerine onları bastırmayı ve görmezden gelmeyi tercih etti (tam da Rusya’da olduğu gibi). Yetkililerin çevrelerindeki topluma ilişkin derin cehaleti, Rus karşıtı patlamalara karşı neredeyse tamamen gafil avlandıkları ama bunlarla etkin şekilde nasıl başa çıkacaklarını bilmedikleri anlamına geliyordu. Kısıtlı bütçe, aşırı mesaiyle çalışan personel ve Türkistan kültürüne dair derin bir cehaletin kösteklediği siyasi irade, imparatorluk döneminden Sovyet dönemine kadar devamlılık gösteren temalardan biri oldu.

Bolşevikler, 1920-1921 iç savaşının sonunda Rus İmparatorluğu’nu tasfiye ettiklerinde çok farklı bir tavır sergilediler. Marksist ideoloji, sosyalist ekonomik koşulların dine duyulan ihtiyacı ortadan kaldıracığını öne sürüyordu. Ancak Vladimir Lenin ve Lev Troçki, tarihsel süreçlerin yoluna girmesini beklemeye hevesli değildi. Lenin, Rus olmayan halklarla ilgili, sınırlı kültürel ve siyasi özerklik vermek suretiyle onları uluslararası Komünist Birliğe katılmaya ikna etmeyi umarak paradoksal bir strateji izledi. Bu strateji, Lenin Hükûmeti bir yandan Rus Ortodoks Kilisesi’nin etkisini kırmak için elinden geleni yaparken bile, dinî ifade hürriyeti vaadi içermektedir. Her hâlükârda, Bolşeviklerin Türkistan üzerindeki nüfuzu o kadar kırılıyordu ki, komünist ideoloji ne söylerse söylesin, İslam’a karşı harekete geçme umutları yoktu. Lenin’in ölümünden (1924) sonra bile Komünist Parti, İslam’a ilişkin adımlarını ihtiyatlı bir şekilde attı, bir yandan İslamî sosyal kurumların gücüne yavaş yavaş el uzatırken bir yandan da kültürel özerkliği teşvik etmeye, yerlileri parti ve devlet bürokrasisinde olabildiğince desteklemeye devam etti.

Dönüm noktalarından biri, artık aşağı yukarı Joseph Stalin’in kontrolü altında olan partinin muazzam bir şok saldırısı başlat-

tığı 1927 yılı oldu. Öyle ki ilk eyleme, kadınları tesettür/peçe², çok eşlilik, başlık parası ve diğer geleneksel uygulamalardan kurtarmak üzere “saldırı” veya *hücum* adı verildi. Buna İslamî sosyal kurumların kapatılması, din adamlarının kitlesel olarak tutuklanması ve camilere saldırılar eşlik etti. Parti, kısmen Arapça ve Farsça metinlere erişimlerini kesmek için SSCB’nin her yerinde Türkçe konuşan halklara yeni bir Latin alfabesi getirdi. Bu büyük ölçekli yıkımın amacı, İslam’ın sosyal ve siyasi gücünü tamamen ortadan kaldırmaktı, böylece parti Orta Asya “geri kalmışlığına” son verebilecek (Sovyet kültürel tanımlarına göre tüm Müslümanlar geri kalmıştı) ve Müslümanları komünist aydınlanma yoluna sokabilecekti.

İmparatorluk Rusya’sı ile Bolşeviklerin İslam’a yaklaşımları arasındaki tüm farklılıklara rağmen, Stalin’in Birinci Beş Yıllık Plan’ı, zaman içinde bir başka önemli ortaklığın yeniden ortaya çıktığına işaret ediyordu: Rus kültüründe birliğe yönelik o eskiden kalma gerilim. İster Moskova Knezliği ister Rus İmparatorluğu isterse de Sovyetler Birliği olsun, Rus devleti, dinî ve kültürel farklılıklara ya seçici bir biçimde müsamaha gösterdi ya da hiç göstermedi. Çarlar ve onların muhafazakâr memurları, tüm tebaaların *çar-batyuşka*³ sevgisinde birleştiği yönündeki doktrin altını çizerken, Bolşevikler, Komünist Parti’de ifadesini bulan müşterek halk iradesi şeklinde paralel bir doktrin geliştirdiler. Stalin yönetiminde bu birlik fikri, Lenin’in de ısrarcı olduğu

- 2 Sovyet rejimiyle birlikte Türkistan’da giyim konusunda kadınların geleneksel tutumlarını aniden bıraktıklarından bahsedilmesi zordur. İster peçe ister çarşaf adı ne olursa olsun, dinî ve sosyal zorunluluğun getirisi olarak her türlü örtünme biçiminin bir anda tamamen ortadan kalktığından bahsetmek mümkün değilken bir değişimin olduğu da ortadadır. Farklı şekillerdeki örtünme biçimleri daha çok evlilik ve cenaze gibi umuma açık törenlerde tercih edilmektedir. Yine muhafazakâr yerlerde kadınların sokağa çıkmaları durumunda örtünmeye önem verdikleri görülmektedir (Elizabeth E. Bacon, *Esir Orta Asya*, çev. Tansu Ay, Tercüman (Yer ve tarih bilgisi eksik), s.176,177). Bir başka taraftan bu örtünme biçimi halkların sosyal yaşantılarıyla da ilgiliydi. Bu anlamda göçebe ile yerleşikler arasında keskin farklılıklar mevcuttu. Ayrıca bkz. *Milyausha Rizvanova, Sovyet Sonrası Orta Asya’da Kadın: İmaj ve Gerçeklik*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012. (ed.n.)
- 3 Kelime Rusçada sözlük anlamı olarak “baba, babalık”la ilgili olsa da Rus toplumunun çara olan sadakatini de simgelemektedir. Ayrıca bu kullanımla çara atfedilen bir kutsallık da söz konusudur. (ed.n.)

siyasi desteği içermiyordu yalnızca, aynı zamanda Lenin'in etnik hususiyetler konusundaki takdirinden geri adım atmak anlamına da geliyordu. 1930'larda giderek artan bir şekilde, Rus sosyal ve kültürel değerleri tüm Sovyet halkları için normatif standart hâline geldi ve bu da İslamî kültürel pratikleri sadece "geri kalmış" değil, aynı zamanda korkunç bir "yabancı" olarak da yok etme çabasını güçlendirdi.

Ancak nihayetinde, Sovyet devleti, tüm gücüne ve yaşamları yok etme kabiliyetine rağmen, Moskova'dan çok uzaktaki (yaklaşık 3.200 km) bu insanlar üzerinde böylesine sıkı bir kontrol kuramayacağını gördü. Parti yetkililerinin gözlemlerini raporlamak için Türkistan'a gitmeleri fiziksel olarak zordu. 1920'lerde ve 1930'ların başlarında Rus parti çalışanlarını Özbekçe, Türkmençe vb. öğrenmeye zorlamak için gösterilen yoğun çabalara rağmen, dil engeli aşılmamış olarak kaldı; aksine, bu dilleri öğrenen Ruslara nazaran çok daha fazla sayıda Türkistanlı Rusça öğrendi.⁴ Uzun bir süre için, en azından Ekim Devrimi'nden sonraki on yıl boyunca, Türkistan'ın büyük bölümündeki parti yapısı son derece cılız ve zayıftı. 1920'lerin sonlarına kadar tek bir parti biriminin bile bulunmadığı alanlar vardı. Belki de özellikle Stalin için en büyük şok, partiye ait olsun ya da olmasınlar, Müslümanların rutin olarak yukarıdan gelen emirleri anlamada başarısız olmaları, bunlardan kaçmaları, görmezden gelmeleri veya itaatsizlik etmeleriydi. Hatanın büyük bir kısmı, çoğu zaman muğlak, çelişkili ve yerine getirilmesi imkânsız emirler veren partinin kendisindeydi. Bununla birlikte, Türkistan yönetim yapısının her seviyesinde Müslümanlar, derinden karşı çıktıkları emirleri (özellikle kadınların statüsüyle ilgili olarak) görmezden gelmenin, kolektif çiftliklerde görev yapan ve vergi kaçıran din adamlarına göz yummanın ve çocuklarının dinî esasları kavradığından emin olmanın yollarını buldular. Etnik bağları ne olursa olsun, davasına bağlı komünistlerin sayısı bu kaytarma dalgasını durdurmak için oldukça azdı.

Bu itaatsizliğin tümü asil amaçlar uğruna yapılmıyordu-yerel parti yetkilileri, tıpkı SSCB'nin başka yerlerinde olduğu gibi yol-

4 Çağdaş Farsça'yla ilişkili olan Tacikçe hariç, Türkistan'nın bütün yerel dilleri Türkçe dil ailesine mensuptur; bu dil ailesi Hint-Avrupa dili olan Rusçadan bütünüyle farklı bir ailedir.

suzluk içindelerdi ve devlet fonlarını veya mülklerini zimmetlerine geçirdiler. Bağımlılık Slav bölgelerinde olduğu kadar yaygın olmasa da, İslam'a duyulan örtülü sadakat parti personelinin alkolik veya afyon bağımlısı olmasını da engellemedi. Bu amorf direnişin karşılığı ise, partinin İslam'ın kamusal yüzüne muazam bir darbe indirebilmesi fakat onun Türkistan kültüründeki merkezî konumunu yerinden edememesi oldu. 1920'lerin sonlarında bir dönem için, İslam karşıtı Sovyet propagandacılar dine saldırmaları ancak halkın ulusal kimliğine hakaret etmemeye çok dikkat etmeleri söylendi. Bu taktik, kilise ve devlet güçlerini ayırma geleneğinden ötürü (bu alışkanlık Rusya'da hiçbir zaman benimsenmemiş olsa da) Hristiyan Avrupa'da anlamlı olabilirdi ancak ulusal kimliği İslam'dan ayırmak, Batılılaşmış Müslümanlar dışında kimse için akıl alır bir şey değildi. İslam karşıtı kampanyayı saran birçok soruna ilaveten bu etmen, kampanyanın esasen en başından beri başarısızlığa mahkûm olduğunun işaretiydi. Ne yazık ki bu, Sovyetlerin hedeflerine ulaşmak için büyük miktarda kan dökmesini engellemedi.

Bu kitap aynı zamanda Müslümanların hükûmet yapısı dışındaki direnişini de ele almaktadır. Bazı Müslümanlar Sovyetlere Basmacı/Korbaşı⁵ gerilla hareketi gibi silah ve kılıçla karşılık verdiler. Bazılarının, özellikle de din adamlarının tepkisi ise, komünist ateizme karşı halk gösterileri düzenlemek, proje

5 "Basmacı" tabiri, daha çok çete şeklinde organize olmuş, "baskın yapan" anlamına gelen Sovyet menşeli bir kullanımdır. Sovyetlere karşı Türkistan'da verilen mücadelenin küçümsenmesi bu tabirin kullanımıyla yakından ilgilidir. Stalin tarafından da "ihtilalci-milliyetçi-burjuva" hareketi olarak görülmüştür. "Basmacı" adlandırması her ne kadar bu alanla ilgili literatürde ağırlıklı olarak kullanılsa da Bolşeviklere karşı mücadeleyi tam olarak ifade etmemektedir. Dolayısıyla "Korbaşı", daha uygun bir kullanımdır. Çünkü "Korbaşı", "yiğitbaşı" anlamının yanı sıra 1917-1934 arasında Türkistan'da Rus işgaline karşı yürütülen millî hareketi ifade etmektedir. Aynı zamanda gruplara ayrılmış basmacıların liderlerine verilen bir adlandırma olarak da görülmektedir. Zeki Velidi Togan da bizzat bu harekete katılmış bir isim olarak, 'Korbaşı'nı bu anlamda kullanmaktadır. Okan Yeşilot, Burcu Özdemir, "Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi", *Belleten*, Cilt 85, Sayı 302, 2021. Togan'ın Basmacı hareketi içerisindeki faaliyetleri için bkz. Zeki Velidi Togan, *Hâtıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2012; Ali Bademci, *1917-1934 Türkistan Millî İstiklâl Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa 1*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008; Ali Bademci, *1917-1934 Türkistan Millî İstiklâl Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa 2*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008. (ed.n.)

alışmalarını sabote etmek, boşanmak isteyen veya tesettürü kabul etmeyen kadınları ve hatta Sovyet yetkililerini dövüp öldürmek oldu. Çoğu insan ise ateist seferberliğe ne kadar karşı olursa olsun açık direnişe başvurmadı ya da başvuramadı. Bunun yerine, kamusal olarak boyun eğiyormuş gibi yapıp önemli dinî ibadetleri özel alanda sürdürdüler. Hatta Militan Ateistler Birliği'nin dinî geleneklerini evde idame ettiren Türkistanlı üyeleri bile vardı. Buna ek olarak, aynı anda hem yeni Sovyet yöneticilerine hem de İşlam'a hizmet edebileceğine inanan ve İşlam'ın Sovyet sistemi içinde olabildiğince mütekâmil işlemini sağlamak için çabalayan önemli bir din adamları ve aydınlar grubu vardı. Uzlaşmacıların başına sıklıkla geldiğı gibi, bunlar çatışmanın her iki tarafınca da güvenilmez duruma düştüler ve nihayetinde yok edildiler ancak fikirleri yaşamaya devam etti ve dinin sürekliliğı açısından önemli bir rol oynadı. Açık ve şiddet yanlısı muhalifler 1920'lerin sonlarında ve 1930'ların başında ortadan kaldırıldığında, bu yeraltı, uzlaşmacı gelenek, kesik biçimde de olsa İşlam'ı canlı tuttu.

Tüm Orta Asyalılar İşlam karşıtı seferberliğe karşı çıkmadı. Önemli bir kısmı, herhangi bir felsefedense mevcut iktidar yapısı içindeki şahsî sermayelerini arttırmakla ilgileniyor ve kendi çıkarlarını kolaylaştıracığını düşündüklerinde İşlam'a karşı şevkle çalışıyorlardı. Halklarını kuşatan illetlerden İşlam'ın sorumlu olduğuna gerçekten inanan ve onu daha büyük bir maslahat namına yok etmek isteyen az sayıda insan da vardı. İronik bir şekilde, bu İşlam karşıtı aktivistlerin çoğu tasfiyeler sırasında uzaklaştırıldı. Çünkü Stalin rejimi özel şahsî inisiyatiften ziyade itaate değeri veriyordu.

Son olarak, İşlam karşıtı kampanya, Sovyetlerin uçsuz bucaksız imparatorluklarını nasıl yönettiklerini ve bu kadar çok şeyi (hem yapıcı hem de yıkıcı anlamda) nasıl başardıklarını ancak yine de istikrarlı bir siyasi düzen inşa edemediklerini incelemek için değeri bir odak noktası sağlıyor. Erken Sovyet dönemindeki Türkistan örneğinde, hükümet yapısıyla ilgili en dikkate değeri şey onun kırılğanlığıdır. şaşırtıcı sayıda örnek, Stalin yönetiminin yalnızca totaliter olmadığını (hırsları dışında) değeri, aynı zamanda her bakımdan zar zor işlediğini gösteriyor. Bu çalışmada da tekerrür eden temalardan biri, Sovyetlerin Türkistan üzerindeki kontrollerini kurmaya, yeniden tesis etmeye veya güçlen-

dirmeye çalışmış ancak bunun öngöremedikleri sayısız faktör tarafından engellenmiş olmasıdır. Hayat böyledir ama kuşkusuz, Marksist planlamanın en büyük amaçlarından biri, doğal karmaşanın üstesinden gelmek ve kesin, “bilimsel” bir teori dayatmaktır. Bolşevik deneyinin yıkıma uğrama sebeplerinden biri de diğerlerinin yanı sıra, yanlış bir yol olduğu ortaya çıkan bu inançtı.

Hiçbir tarihçi bir başına çalışmaz, yardımları ve destekleri için teşekkür etmem gereken birçok kişi ve kurum var. Hamilton Koleji, Michigan Üniversitesi Uluslararası Enstitüsü İleri Araştırma Merkezi, Woodrow Wilson Merkezi Kennan İleri Rus Araştırmaları Enstitüsü, Ulusal Beşeri Bilimler Vakfı ve Sosyal Bilim Araştırma Konseyi’nden seyahat ve araştırma hibeleri aldım. Uluslararası Araştırma ve Değişim Kurulu (IREX), elinizdeki kitaba dönüşen tez için 1991-1992’de uzun vadeli bir araştırma gezisini finanse etti. Rusya Devlet Sosyal ve Siyasi Tarih Arşivi, Rusya Devlet Kütüphanesi ve Moskova’daki Rusya Federasyonu Devlet Arşivi’nde imkânsız koşullar altında çalışan arşivci ve kütüphanecilere büyük saygı ve minnet borçluyum. Taşkent’te Anvar Zaitov ve ailesi sadece arşivlere ve kütüphanelere girmeme yardım etmekle kalmayıp, aynı zamanda bana harika yemekler yedirdiler ve iyi arkadaşlar oldular. Özbekistan Merkez Devlet Arşivi Müdürü T. K. Steklova ve okuma odası personeli yardımlarında son derece cömert davrandı. Özbekistan Halk Demokrat Partisi Merkez Komitesi’nin Parti Arşivi personeli, özellikle de arşive erişmeye izin veren Müdür P. G. Kim de oldukça yardımseverdi.

Memlekete daha yakın bir yerde, New York Halk Kütüphanesi’nin (NYPL) Slav ve Baltık Bölümü’nden Edward Kasinec, kütüphanenin Özbek gazeteleri ve broşürlerinden oluşan fevkalâde acayip koleksiyonuna benim için açık erişim sağladı. Son dakika düzeltmeleri için Marianne Kamp’a özel teşekkürler. Adeeb Khalid, Laura Adams ve Roger Kangas, bu projenin çeşitli aşamalarında kıymetli yorumlarını ve desteklerini sundular. Ancak tüm hatalar benim sorumluluğumdadır. Hamilton Koleji’ndeki meslektaşlarım, özellikle de Lisa Trivedi, Kevin Grant ve Bonnie Urciuoli, imparatorluk araştırmasına ilişkin fikir verme ve bana daha geniş bir bakış açısı kazandırma konusunda harikaydılar. Entelektüel gelişimin çoğunu Carleton Koleji’ndeki hocalarıma, Diane Nemec-Ignashev ve

Eleanor Zelliott'a borçluyum, Sovyet Orta Asya'sına olan ilgimi tetikleyen ve bana bunu sürdürmem için gerekli araçları sağlayanlar onlardır ve o zamandan beri bana arkadaşlık ve akıl hocalığı yapıyorlar. Son olarak, hoş mizacıyla çok tahammülkâr olan partnerim Deborah Reichler'in sabrı, desteği ve sevgisi olmadan bu çalışmayı tamamlayamazdım.

İmparatorluk Rusya'sı ve İslam

İmparatorluk Rusya'sı, sınırları içinde büyük bir Müslüman nüfusa sahip olmak bakımından modern Hristiyan devletler arasında tekti. Rus hükûmetleri, on altıncı yüzyılda Kazan ve Astrahan'ın işgalinden başlayarak, bu nüfusu sindirmek veya en azından kontrol etmek için birçok farklı hukuki ve kültürel taktik denedi ancak hiçbir zaman tatmin edici sonuçlar elde edemedi. Bu işi daha da zorlaştıran, "Rusya" Müslümanlarının son derece çeşitli doğasıydı: Doğu Slavlarla yüzyıllardır temas kurmuş eski bozkır göçebeleri Tatarlardan, genellikle heterodoks bir İslamî yaşantıya sahip izole Kafkas dağ gruplarına ve büyük bir Orta Çağ dinî geleneğinin mirasçıları olan yerleşik Türkistanlılara kadar. Farklı arka planlara sahip bu Müslümanlar, imparatorluk dönemi boyunca asimilasyon veya daimî tahakküm sürecine aktif ve pasif bir şekilde direndiler. Aynı zamanda Rusların kültürü, hukuku ve ekonomik hâkimiyetinden derinden etkilendiler.

Tarihi boyunca, Rusya'nın İslam'la olan bağları Yunanistan hariç diğer Hristiyan güçlere kıyasla daha yakın olmuştu. Rusların Hristiyan kimliğinin şekillendiği dönemlere ait ilk tarihsel kayıtlarda Doğu Slavlarının İslam'a ilişkin farkındalıklarına rastlanmaktaydı. İlk Vakayiname'ye¹ göre 988'de Knez Vladimir, İslam'ın alkölü yasaklaması, Abbâsî Halifeliği'nin komşu Bizans İmparatorluğu'nun düşmanı olma statüsü, bu dinin Bizans Hristiyanlığına göre sert oluşu ve benzeri başka nedenlerden ötürü İslam'ın Ruslara yabancı olduğunu söylemiş ve onu red-

1 Geçmiş Yılların Hikâyesi, İlk Vakayiname ya da Nestor Kroniği olarak bilinen metin yaklaşık 850 ile 1110 arası Kiev Knezliği'nin tarihidir, 1113 yılında Kiev'de bir araya getirilmiştir. (ç.n.)

detmişti. Vladimir'in Hristiyanlığı Kiyev Knezliği'ne dâhil etmesiyle birlikte, Rus olmak Hristiyan (ve daha sonra Ortodoks) olmakla aynı anlama gelmeye başladı; bunun mantıksal sonucu ise, Hristiyan olmayan hiç kimsenin gerçek bir Rus olamayacağıydı. Yine de Kiyev ve Moskova Knezliği İslam topraklarının yakınında bulunduğundan ve on dördüncü yüzyılda bozkırları Müslüman Altın Orda'yla paylaştığından, İslam hiçbir zaman Rus bilincinden uzak değildi. Orta Çağ Rusları için İslam, uzak batıdaki Hristiyanlar için olduğundan daha yakın bir varlık ve daha büyük bir tehditti; bu ancak on altıncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'ya oluşturduğu askerî tehditle değişmeye başlayacak bir durumdu.

Osmanlılar ve onların Kırım Hanlığı'ndaki Tatar müvekkil-leri de Moskova Knezliği'ni tehdit ettiler ancak 1552'de IV. İvan (h. 1533-1584) Volga Nehri üzerindeki Kazan Hanlığı'nı işgal ile krallığına dâhil ederek kendisi için bir muamma yarattı. İslam yabancı bir tehlike olarak tanındıktı ancak daha önce hiçbir Hristiyan yönetimi, İspanya tarihinin bir dönemi dışında, Müslüman tebaaya nezaret etmekle uğraşmamıştı. Kazan'ın işgali, Avrasya kıtasındaki Ortodoks Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında yüzyıllar süren karşılaşma, asimilasyon ve iş birliği sürecinde önemli yeni bir aşamaya işaret ediyordu.

Tatar ve Moskovit toplumları 1552'den önce yüzyıllardır birbirine karışıyorlardı ancak bu iç içe geçiş, giderek daha fazla Rus kültürünün lehine gerçekleşti: Moskova'da yaşamak ve çalışmak isteyen Tatarların Ortodoksluğa geçmesi bekleniyordu. Böyle yapmaları durumundaysa Ruslarla eşit statüye sahip oluyorlardı.² İşgalin ardından İvan Hükûmeti ve halefleri, sonraki 200 yıl boyunca kiliseler inşa ederek, İslam'a yasal engeller koyarak ve Müslümanları sık sık "din değiştirmeye" zorlayarak Ortodoks hegemonyasını İslam üzerinde uygulamaya devam etti.³ Moskova idaresi kuzeydeki Müslüman ve pagan bölgelere, Batı Sibir-

2 Donald Ostrowski, *Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304-1589* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), s. 54-56.

3 Michael Khodarkovsky, "'Ignoble Savages and Unfaithful Subjects': Constructing Non-Christian Identities in Early Modern Russia", ed. Daniel Brower ve Edward Lazzerini, *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917* (Bloomington: Indiana University Press, 1997) içinde, s. 17.

ya'daki Sibir Hanlığı'na ve Kara ve Hazar Denizi'nin kuzeyindeki bölgelere doğru genişledikçe bu politikalar da sürdürüldü.

Bu dönemde pek çok Müslüman gönüllü olarak Ortodoksluğa geçti ama bunlar esas olarak doğrudan siyasi ve mali mü-kafatlar bekleyebilecek seçkinler arasından çıkıyordu. Sıradan Müslümanların çoğu, bazen şiddetli direnişler de göstererek, misyonerleri reddetti. Bu reddediş, on yedinci yüzyılın büyük bir kısmında, belki de devletin meseleyi gerçekten zorlayacak kaynaklara sahip olmaması nedeniyle, sessizce hoş görüldü. Kasım 1713'te I. Petro (h. 1682-1725), tüm Rus toplumuna intizam verme çabasının bir parçası olarak, azimli misyonerlik çalışmalarına son verilmesi, Kazan ve Azak *guberniyasındaki*⁴ tüm Müslümanların altı ay içinde vaftiz edilmeleri çağrısında bulundu. Hükümdar bunun yanında, yeni vaftiz edilenler için vergi indirimleri ve arazi hibeleri gibi olumlu teşvikler de sunuyordu.⁵ Ne var ki bu teşviklerin başarısı yalnızca kısmî idi. Çünkü Tatar elitlerine din değiştirmeleri için yeniden iyi bir neden sunuyor fakat din değiştirerek statülerini yükseltebilen köleler hariç, nüfusun geri kalanını olduğu gibi bırakıyordu.

Petro ayrıca Türkistan'a askerî sefer gönderen ilk Rus hükümdarıydı. 1716'da Hindistan'a giden bir iç nehir yolu bulmaya yönelik büyük bir girişimin parçası olarak, Harezmi hanıyla temasa geçmek için bir müfreze gönderdi; hanın ordusu tüm grubu katlederek Petro'nun projesine son verdi.

Sonraki birkaç on yıl boyunca Petro'nun halefleri, din değiştirmeye yönelik baskıyı sürdürmenin yanı sıra, Volga'daki İslam uleması üzerindeki devlet kontrolünü kademeli olarak genişletmeye çalıştı. Bir yandan fakihler yetki alanlarının istikrarlı bir şekilde daraldığını görüyor, bir yandan da her bir idari birim için *ahund*ların (kıdemli mollalar) sayısının ne olacağı devlet tarafından düzenleniyordu. Bu önlemler, işgal kuvvetlerinin uy-

4 Bölge. (ç.n.)

5 Andreas Kappeler, "Czarist Policy toward the Muslims of the Russian Empire", ed. Andreas Kappeler, Gerhard Simon, and Georg Brunner, *Muslim Communities Reemerge: Historical Perspectives on Nationality, Politics, and Opposition in the Former Soviet Union and Yugoslavia* (Durham, NC: Duke University Press, 1994), s. 146; Evgenii Anisimov, *The Reforms of Peter the Great: Progress through Coercion in Russia* (Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1993), s. 208.

guladığı periyodik şiddetle de bir araya gelince, Müslümanlar arasında çok sayıda ciddi ayaklanmaya yol açtı.⁶

II. Katerina (h. 1762-1796), hem aydınlanma ideallerini fedakârca takip etmek hem de açıkça başarısız olan bir politikayı terk ederek devlet iktidarını güçlendirmek adına, Müslümanlara yönelik devlet politikasını önemli ölçüde değiştirdi. 1767 Yasama Komisyonu'na bir Tatar heyetini davet etti ve çıkardığı 1773 tarihli "Dinî Hoşgörü Fermanı"nda İslam'ın kökünü kurutma girişimlerinden vaz geçti. Tatarların kültürlülüğü ve sadakatinden öyle etkilenmişti ki, 1788'de Ufa'da, Rus Ortodoks Kilisesi Kutsal Meclisi'ne benzer bir bürokratik organizasyon olan Müslüman Ruhani Meclisi'nin kurulmasına izin vermişti.⁷ Katerina devlete bağlı bir İslamî hiyerarşi yaratırken, İslam'ın imparatorluktan çıkarılamayacağını kabul etmekle kalmıyor, aynı zamanda Müslüman dinî elitini kendi halkını kontrol etmek ve onu kendisi için daha az tehlikeli hâle getirmek için kullanıyordu. Yabancı Müslümanlar ise kontrolü dışında kaldığı için, Buhara'dan veya Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen molaların Rusya'ya girmesini yasakladı.⁸

Devlet politikasındaki bu değişiklik Müslümanları imparatorluğa çekmede önemliyken, yine de onları tam ve eşit vatandaş yapmadı. Öncelikle, Müslümanları Ortodoksluğa geçmeye ikna etme veya zorlama çabaları, geçmiştekinden daha hafif biçimlerde de olsa I. Nikolay döneminde (h. 1825-1855) yeniden başladı. İkincisi, Katerina, hükûmetin muhtemelen on yedinci yüzyılda geliştirmiş olduğu *inorodetsı* veya "yabancılar" şeklindeki hukuki kavramı terk etmemişti. Bu kavram, Hıristiyan

6 Danil' D. Azamatov, "Russian Administration and Islam in Bashkiria", ed. Michael Kemper, Anke von Kügelgen ve Dmitriy Yermakov, *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, 1. cilt (Berlin: Klaus Schwartz Verlag, 1996), s. 96-98.

7 Diğer adıyla Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi. 22 Eylül 1788 tarihli fermanıyla Çariçe II. Katerina (1762-1796), Simbirsks ve Ufa Genel Valisi Baron İgelstrom'a Kırım'ı dışarıda bırakacak şekilde bir dinî idare kurulmasının emrini vermiştir. Müftülük görevine Muhammed Can Hüseyinov atanırken, idare heyeti için ise Kazan Tatarlarından birkaç mollanın görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır. Alper Alp, "Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 7, Sayı 13, 2013, s.119. (ed.n.)

8 Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great* (New Haven, CT: Yale University Press, 1981), s. 503, 508-510.

olmayanları kraliyet çatısı altına yerleştiriyor ancak çekirdek Ortodoks Slav halklarından ayırıyordu. *Inorodets*'in statüsü, Mihail Speranski'nin Yabancıların Sevk ve İdaresi Yönetmeliği (*Ustav ob upravlenie inorodetsev*) adındaki idari reformu hazırladığı Temmuz 1822'de yasanın bir parçası hâline getirildi.⁹ *Inorodets* adlandırılması başlangıçta göçebe Sibirya halklarına ve Yahudilere uygulandı. Yasal olarak, yerleşik Müslümanlar yabancı olarak görülüyordu ancak bu terim Müslümanları vatandaş olarak tanımaktaki isteksizliğin bir göstergesi olarak halk dilinde sık sık kullanılıyordu. Yabancılar zorunlu askerlikten muaf tutuluyor, ekstra veya farklı vergiler ödüyorlardı ve genellikle yalnızca Rusların dolaylı idaresine tâbiydiler. Ruslar 1860'lar da Türkistan'ı işgal ettiklerinde, bu kategoriyi oradaki yerleşik halkları da içerecek şekilde genişlettiler ve onları İdil boyunca zorunlu askerlik ve diğer vatandaşlık yüklerine tâbi Müslüman halklardan ayrı tuttular.

Bununla birlikte, tüm Müslümanlara ilişkin kaçınılmaz bir şekilde farklı olan popüler anlayış, yasal tanımları çok az önemseyerek varlığını sürdürdü. Dekabristler İsyanı'nın baş teorisyeni Albay Pavel Pestel, 1823-1824'te Güney Cemiyeti'nin programında, Rus olmayanların hem imparatorlukta kalması hem de zorla Rus kültürüne asimile edilmesi gerektiğini öne sürdü. Pestel'in komünal toprak kullanım hakkına dayalı bir Rus cumhuriyeti tahayyülü, kültürel çeşitlilik dediğimiz şeye yer bırakmıyordu.¹⁰ On yıl sonra, I. Nikolay'ın Eğitim Bakanı S. Uvarov, bu görüşü "Resmî Milliyet" doktrinini ilan ederek sistemleştirdi. Uvarov'un ideolojisine göre, imparatorluğun üç ayağı "Otokrasi, Ortodoksluk ve *Narodnost* [millet] (*Natsionalnost* Milliyet)" idi, bu sonuncusu Rus halkının organik, aslî doğasını ifade ediyordu. Bu şartları yerine getiremeyenler (Ukrayna Uniatları, Ermeni Katolikleri, Yahudiler vs.) hâlâ imparatorluğun bir parçasıydı ancak Rus çekirdeğinden ayrı bir kategoriye konmuşlardı.

9 John W. Slocum, "Who, and When, Were the *Inorodtsy*? The Evolution of the Category of 'Aliens' in Imperial Russia," *Russian Review*, 57. cilt, 2. sayı (April 1998): s. 178.

10 Geoffrey Hosking, *Russia: People and Empire* (Cambridge: Harvard University Press, 1997), s. 178.

Müslümanları Hristiyan Rusya'ya asimile etmeye yönelik en başarılı girişim, vaftiz edilmiş Tatarlar için ana dilde bir Rus okul sistemi geliştiren, misyoner ve eğitimci Nikolay İlminskiy tarafından yapıldı. Ne var ki İlminskiy, muhatap aldığı halkı hâlâ *inorodets* olarak adlandırıyordu.¹¹ Onun programı, daha önceki ana dilli misyoner okullarının bir devamı idi ancak yoğunluk ve vurgu açısından biraz farklıydı. İlminskiy Kazan Üniversitesi ve İlahiyat Akademisi'nde Türk dilleri profesörüydü ve vaftiz edilmiş Tatarları tam anlamıyla Ortodokslarlaştırmak ve diğerlerini de din değiştirmeye ikna etmek için en iyi vasıtanın Türkçeyi ve İslam'ı sağlam bir şekilde bilmek olduğunu düşünüyordu. 1870'te, vaftiz edilmiş bir Tatar olan Vasiliy Timofeev'le birlikte, yeni din değiştirenler için Ortodoksluk ilkelerinin yanı sıra okuma, yazma ve temel aritmetik eğitimini ana dilde veren oldukça etkili okullar kurdu.

İlminskiy'nin sistemi, Eğitim Bakanı Dimitri Tolstoy'u o kadar etkiledi ki, İlminskiy'nin yalnızca düşman bir Tatar entelijansiyası yetiştireceği yönündeki itirazlarına rağmen, Müslümanlar için ana dilde "Rus" okullarını da içerecek şekilde genişletildi.¹² İlminskiy, doğrudan olmayan bir Ruslaştırma yaklaşımının önceki çabalardan daha etkili olacağını ve üstelik tüm ana dillerde eğitim vermenin İdil Müslümanlarının Tatarlar etrafında birleşmesini engelleyeceğine inanıyordu.¹³ Zamanla İlminskiy'nin korkularının doğru olduğu ortaya çıktı: Okulları, Tatar milliyetçiliğine ilham veren paradoksal bir etki doğurdu ve İngiliz, Fransız okullarının Mısır ve Cezayir'deki sonuçlarına benzer şekilde Müslüman kimliğini güçlendirdi. Her ne kadar Rus yetkililer İslamî öfkeyi kışkırtmaktan korktuğu için İlminskiy'nin okul sistemini yasaklasa da Rus gücü Türkistan'a yayıldıkça bu örüntü de böyle devam etti.¹⁴

XIX. yüzyılın ilk yarısında Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı uzun ve ezici işgali, askerî görevlilerin ve devlet yetkililerinin kafasın-

11 Slocum, s. 185.

12 Isabelle T. Kreindler, "Educational Policies toward the Eastern Nationalities in Tsarist Russia: A Study of Il'minskii's System" (Doktora tezi, Columbia University, 1969), s. 111-112.

13 Azade-Ayse Rorlich, *The Volga Tatars: A Profile in National Resilience* (Stanford: Hoover Institution Press, 1986), s. 45-46.

14 Kreindler, s. 173-174.

da Müslümanların “vahşi” ve tehlikeli olduğu fikrini güçlendirdi. Nitekim Rusya, iki küçük Hristiyan krallığını, Gürcistan ve Ermenistan’ı, onları çevreleyen Kaçar İran ve Osmanlı İmparatorluklarından korumak adına bölgeye dâhil oldu. Tatar kültürü Ruslara oldukça âşina olsa da Kuzey Kafkasya Müslümanlarının gelenekleri ve dilleri, Rus İmparatorluğu tarafından büyük ölçüde bilinmiyordu ve Rus silahlarına karşı çetin direnişlerinin eşi benzeri görülmemiştir. “Dağıstan Aslanı” Şeyh Şamil liderliğindeki İslam, İdil’de olduğundan daha etkili bir toparlayıcı kuvvete sahipti, bu da imparatorlukta İslam’ın temelde yabancı bir varlık olarak imajını yeniden canlandırdı. Dikkatlerini Türkistan’a çeviren Rus subayların, “vahşi” dağ kabilelerine karşı verdiği sert mücadelenin hatıraları hâlâ tazeydi.

Türkistan’daki Rusya

Rus ordusu 1865’te Türkistan’a girdi; Harezmi, Buhara ve Ho-kand’daki üç hanı, Yermak’ın Kazak birliklerinin yaklaşık 280 yıl önce Sibiryâ’da yaptığı gibi kolayca yenilgiye uğrattı. Bu, Çar II. Aleksandr’ın (h. 1855-1881) yeni mülklerine ilişkin haberleri olay olup bittikten sonra verme eğiliminde olan subaylar tarafından girilen bir işgaldi. Tıpkı selefleri gibi Aleksandr da imparatorluğunun (bu durumda Hindistan ve Afganistan’daki İngiliz varlığı tarafından dayatılan) en uzak doğal sınırlarına kadar uzandığını görmekten memnundu. Ruslar, yüzyıllardır genişlemelerine ilham veren aynı kaygılarla harekete geçmişlerdi: açık bir sınırı güvence altına alma ve tehditkâr bir yabancı nüfusu kontrol etme ihtiyacıyla beraber, Büyük Britanya’ya Avrasya kıtasının kontrolü konusunda ciddi bir rakibi olduğunu hatırlatma gereği duyuyorlardı. Aleksandr’ın Dışişleri Bakanı A. Gorçakov, Rusya adına 1864’te Büyük Güçler’e verdiği notada, Türkistan’a yönelik işgal harekâtını, bir medeniyetin (Rusya’nın) düzeni sağlamak için barbar kabileleri birbiri ardına bastırmaya mecbur olma şeklindeki doğal ve daimî bir süreci olarak açıklıyordu.

Aynı zamanda, Türkistan’ı imparatorluğa katmanın Rusların güvenliğini güçlendirmekten ziyade baltaladığı iddia edilebilir. Bu çaba, Aleksandr’ın Kırım Savaşı’nın tükettiği bir hazineyi yeniden doldurmaya çalıştığı bir zamanda son derece pahalıya mâl olmuştu. Fethin öncelikli ekonomik saiklerinden biri yeni bir pa-

muk kaynağı bulmaktı çünkü uluslararası kaynaklar Amerikan İç Savaşı nedeniyle kesintiye uğramıştı. Ancak pamuk, emek yoğun ve bol su gerektiren bir mahsuldür ve ilk yüksek kaliteli Mısır pamuğunun ilk balyalarının sevk edilmesi için neredeyse yirmi yıl ve çok fazla yatırım gerekmişti. Rusya'nın ilerlemesi, bölgedeki büyüyen İngiliz varlığına karşı çıkarken, aynı zamanda İngiliz yetkililer ve sıradan vatandaşlar arasında güvensizliğe ve açık Rus düşmanlığına yol açtı; bu da iki ülke arasındaki iş birliğine dayalı ilişkileri bozdu. Son olarak, fetih, Rusların doğrudan karşılaştığı muhtemelen en incelikli İslam kültürüne sahip olan en büyük Müslüman nüfusu imparatorluğa dâhil etti. Başlangıçta Ruslar, Türkistan'ı imparatorluğun özgür Rus yerleşimine açık tam bir parçası olarak değil ekonomik bir kaynak olarak görerek bu kültürle uzaktan muhatap olmayı denedi. Ancak ekonomik sömürü hayatın geri kalanından düzgün bir şekilde ayırt edilemezdi ve 1890'larda Rus yöneticiler kendilerini bölgeye daha derinden dâhil olup kendi kendini yeniden üretecek bir süreci başlatırken buldular. Rusya Türkistanlıların hayatına ne kadar müdahale ettiyse Türkistanlılar da o kadar şiddetli bir şekilde direndiler, bu da düzeni sağlamak için daha fazla Rus müdahalesinin gerekçesi kılındı.

On altıncı yüzyıl Kazan Hanlığı, okur-yazar seçkinlere sahip yerleşik bir toplum olmakla birlikte, İslam dünyasının siyasi ve kültürel merkezlerinden uzaktı. Türkistan hanlıkları ise, yüzyıllar boyunca İslam'ın entelektüel merkezlerinden birini teşkil etmiş olmaları bakımından bir hayli farklıydı. Bölgede göçebe Türkmen, Kırgız ve Kazak topluluklar olsa da (Türkmen köle tüccarlarının yırtıcı karakteri Rus işgalinin nedenlerinden birini oluşturunuyordu), yerleşik Harezmi, Buhara, Semerkant ve Ho-kand halklarının İran ve Arap kültürüyle, Türk bozkırlarıyla olduğundan çok daha yakın bağları vardı. Tıpkı Kafkasya'daki gibi oradaki İslam da büyük ölçüde sufi tarikatlarından, özellikle de Nakşibendîlik ve Yesevîlikten etkilenmişti. Bu tarikatlar, dışarıdan kontrole kolay kolay yatkın olmayan, birbirine sıkı sıkıya bağlı ahî teşkilatları ve zanaat loncaları şebekesi sağlamıştı.

İngilizleri yatıştırma ihtiyacı ve Müslüman nüfusun büyük bir kısmının kâfir bir yönetim altında yaşamak yerine Osmanlı İmparatorluğu'na kaçtığı Kuzey Kafkasya'da öğrenilen dersler, Rus yetkililerin Müslümanları yönetme konusunda ölçülü bir

yaklaşım benimsemelerine yol açtı. Türkistan'ın ilk genel valisi Konstantin Petroviç von Kaufman (h. 1867-1881) ve Savaş Bakanı Dimitri Milyutin, Müslüman hükûmetlere yönelik daha önceki imha siyasetinin aksine, Buhara emîri (Muzafferüddin Bahadır Han, h. 1860-1885) ve Harezmi hanının (Seyyid Muhammed Rahim Han, h. 1865-1910), Rus İmparatorluğu'nun koruması altında tahtlarında kalmalarına müsaade etti. Bununla birlikte, Hokand Hanlığı, kaotik durumu Rus çıkarlarına tehdit olarak görüldüğü için 1875-1876'da devralındı ve yeni Rus eyaleti (*oblast*) Türkistan'a eklendi.

Muzafferüddin ve Seyyid Muhammed, daraltılmış nüfuz alanları içinde tebaalarının dinsel hayatlarını eskisi gibi yönetebiliyorlardı ancak artık Yahudilerin haklarını ihlal ettiklerinde cezadan muaf olmalarına müsaade yoktu.¹⁵ Geniş ve bağımsız güçlere sahip bulunan von Kaufman, Türkistan oblastında, İslamî kurumlar karşısındaki derin şüphe ve Rus Ortodoks kültürünün kaçınılmaz zaferine duyulan dingin güvenin tuhaf bir bileşimi olan bir politika yarattı. Von Kaufman, 1861'de Milyutin'in bakanlığı altında bürokrat olmadan önce Kuzey Kafkasya'da on üç yılını subay rütbesiyle savaşıarak geçirmişti; bu, İslam'a karşı düşmanca tavrını açıklıyordu.¹⁶ Genel vali olarak yaptığı ilk eylemlerden biri, Taşkent'te ve diğer şehir merkezlerinde *şeyhülislam*, *kadı kalonu* (Baş Kadı) ve *reisi* (İslam ahlakının uygulayıcısı) azletmek suretiyle Müslümanların siyasi gücünü zayıflatmaktı. Valinin yönetimi, vakıfların gelirlerini ve faaliyetlerini aktif olarak düzenlemekteydi. Tatar "fanatikleri"yle temasın, özellikle göçebeler arasında sadık bir Müslüman nüfus geliştirme umutlarını yok edeceği gerekçesiyle, Ufa'daki Müslüman Ruhani Meclis temsilcilerinin Türkistan'da herhangi bir organize faaliyette bulunmasını yasakladı. Ayrıca, Rus karşıtı duyguların alevlenmesinden korktuğu için Rus Ortodoks misyonerlerinin Türkistan'da çalışmasına izin vermeyi de kabul etmedi. Von Kaufman, İslam'ın siyasi bir kurum olarak mevcudiyet göstermesine izin verilemeyeceğini beyan etti ancak bundan

15 Henry Lansdell, *Through Central Asia* (Londra: St. Dunstan's House, 1887), s. 202.

16 David Mackenzie, "Kaufman of Turkestan: An Assessment of His Administration (1867-1881)", *Slavic Review*, 26. cilt, 2. sayı (Haziran 1967): s. 267.

öteye gitmedi. Özel bir dinî uygulama meselesi şeklindeki İslam, kaçınılmaz olarak Rus kültürel üstünlüğünden etkileneceği için rahatça göz ardı edilebilirdi. Von Kaufman'ın fikirleri, II. Katerina'nın laik bir devletin dinî yaşamı kontrol etmesi ancak müdahale etmemesi politikasının bir uzantısıydı. Fakat yıllarca süren savaşları von Kaufman'ı İslam'a Katerina'dan çok daha fazla düşmanlaştırmıştı. Amacı barış içinde bir arada yaşamak değil, dinin nihai olarak yok edilmesi idi. Zamanla ve Rusya'yla temas hâlinde bu amaca ulaşacağına inanıyordu; daha aktif önlemlerse, pratikte Rus yönetimine husumet anlamına gelen "fanatizmi" harekete geçirirdi.

Türkistan, hukuki olarak İçişleri yerine Savaş Bakanlığı'nın yetkisi altındaydı ve bu da imparatorluk tarafından tamamen asimile edilemediğini gösteriyordu. Önceden Türkistan'ın dört ana bölgesinin (Zereşan, Seyhun, Ceyhun ve Fergana) dört ayrı mevzuat tarafından yönetildiği bu yeni oblastı düzene sokmak için neredeyse hiçbir şey düşünülmemişti, bu kafa karıştırıcı durum 1886'ya kadar düzeltilmiş değildi.¹⁷ Ne var ki, von Kaufman İslamî hukuk sistemini değiştirdiği ancak ilga etmediği için bu yasal örtüşmenin bizâtihi Türkistanlılar üzerinde çok az etkisi oldu. Geleneksel olarak kadılar, yerel yöneticiler tarafından öğrenim ve takvâ esasına göre atanırdı. 1866'da, tek kadı yerine Rus valisi tarafından atanan bir kadı konseyi (*mahkeme-i şer'iyye*) getirmek için küçük bir girişimde bulunulmuştu ancak bu plan von Kaufman'ın gelişyle terk edildi.¹⁸ 1867 Geçici Nizamnamesi,¹⁹ yerleşik bölgelerin kendi görevlilerini ve yaşlılarını (*aksakallar*)

17 Hélène Carrère d'Encausse, "Organizing and Colonizing the Conquered Territories", ed. Edward Allworth, *Central Asia: 120 Years of Russian Rule* (Durham, NC: Duke University Press, 1989) içinde, s. 155.

18 V. V. Bartol'd, *İstoriya kulturnoy jizni Turkestana* (Leningrad: 1927), s. 178-180.

19 Türkistan Eyaleti Geçici Nizamnamesi, 1865-1867 yılları arasında Türkistan'da kurulacak yönetimin hukuki sınırlarını çiziyor ve yeni bir idari anlayış getiriyordu. 1867 yılında "Türkistan Eyaleti" adı Sirderya, Yedisu ve Semerkant eyaletlerini kapsayacak şekilde "Türkistan Genel Valiliği" olarak yeniden tanımlandı. Yeni düzenlemeyle idari, askerî ve yargısal değişiklikler yapılarak görevlilerin sorumluluk alanları için düzenlemeler çıkarıldı. Şahin Doğan, "Rus Kanunnameleri Işığında Türkistan Eyaleti (Oblastı) Geçici Nizamnamesi ve Türkistan Genel Valiliği'nin Teşekkülü (1865-1867)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 117, Sayı:231, Kasım-Aralık 2017, s. 46. (ed.n.)

seçebilmelerini ve onların da kadıları atayabilmelerini mümkün kılıyordu. Göçebe halklar da benzer bir sistemi takip ederek kadılardan ziyade beyleri seçiyordu. İslam hukukunu değiştirmek için herhangi bir girişimde bulunulmamasına rağmen, kadının yargı yetkisi (18 aydan fazla hapis cezası içermeyen) küçük davalar ve aile hukukuyla sınırlıydı ve kararları yerel Rus mahkemeleri tarafından incelenmeye tâbiydi. Herhangi bir şekilde Rusları ilgilendiren davalar, hatta Rusça yazılmış belgeler bile sadece Rus mahkemelerinde görülebilirdi.²⁰ Rus hukukunun nihai hâkimiyeti, sömürgeleştirilmiş Ortadoğu'daki Avrupa hukukunun hâkimiyetinden de ve hatta Müslümanlar ve Yahudiler veya (Avrupalı olmayan) Hristiyanlar arasındaki anlaşmazlıkların yalnızca Müslüman mahkemelerinde görülebildiği Osmanlı sisteminden de farklı değildi.

Rus yönetiminin ilk yirmi yılı boyunca, bu düzenlemelerin İslamî mahkemelerin itibarı üzerinde çok az etkisi oldu. Çünkü Rus yönetimi o kadar zayıftı ki yeni düzenlemeleri uygulamak için çok az şey yapabildi. 1886'da Türkistan'ın daimî ve birleşik nizamnamesi İslamî mahkemeleri halk mahkemeleri (*narodni sud*) statüsüne indirdi ve kadıları devlet memuru hâline getirmeye çalıştı. Bu, kadıların ve onları seçenlerin tepkisini çekti ve bu teşebbüsün başarısı, en iyi ihtimalle, kısmî oldu.²¹

Von Kaufman'ın Türkistan'daki faaliyetlerinin askerî olduğu kadar ekonomik yönü de vardı. Hükûmetin bu yeni tasaruf alanından yararlanmak üzere sulama ve ulaşım kanalları, demiryolları ve telgraf hatları inşa etmesi, bunları da ucuza ve küçük bir Avrupalı nüfusuyla yapması icap ediyordu. 1873'te Taşkent en fazla Rus yoğunluğuna sahip şehirdi; buradaki nüfus yalnızca, 6.000 kişilik bir garnizonun koruması altındaki 3.000 kişiden oluşuyordu. 1897'deki ilk nüfus sayımına gelindiğinde ise, Türkistan'daki Rus nüfusu, 7,2 milyon olarak tahmin edilen genel bir nüfusta, yaklaşık 30.000 asker gücü dâhil 690.000'e yükselmişti.²² Adeeb Khalid, von Kaufman'ın müdahalesizlik

20 Adeeb Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia* (Berkeley: University of California Press, 1998), s. 68.

21 Agy., s. 69-70.

22 Richard Pierce, *Russian Central Asia, 1867-1917: A Study in Colonial Rule* (Berkeley: University of California Press, 1960), s. 96-97; Ian Murray Matley, "The Population and the Land", *Allworth* içinde, s. 104.

politikasının ideolojik olduğu kadar zorunluluk nedeniyle de belirlendiğine dikkat çekiyor: Ruslar Türkistan'ı yakından yönetecek personele sahip değillerdi.²³ Rusların buradaki üstünkörü varlığı, uzmanların, çoğunlukla vasıfsız olan Türkistanlı işçileri teftiş etmelerini, bunu da işçilerle iletişim kurmak için çevirmenlere (genellikle Tatarlara) bel bağlayarak yapmalarını gerektiriyordu. 1874'te başlayan ilk sulama projesi, Taşkent'in hemen güneybatısına uzanan bir kanaldı. Rus mühendisler, yerli çiftçileri, kanaldan elde edecekleri tarımsal faydaların zaten yeterli bir mükâfat sağlayacağı gerekçesiyle ücretsiz olarak kanal kazmaya zorladı. İşçiler ise buna güçlü bir şekilde karşı çıktılar, ayak sürüdüler ve projenin beş yıl içinde başarısızlığa uğramasını sağladılar.²⁴ Bu örüntü düzenli olarak tekrarlanmasına rağmen, mühendislik, ulaşım, iletişim, tıp ve diğer alanlardaki bir avuç Rus uzman, Türkistan'ın şehir merkezlerini imparatorluğun geri kalanına peyderpey dâhil etti. Uzmanlar bu süreçte bölgeye Rus bilimsel düşüncesini, kıyafet alışkanlıklarını, votka ve diğer eğlenceleri, sömürgeci bir gücün küstahlığını taşıdılar ve bunların tümü kimi Türkistanlılar arasında kızgınlık, kimileri arasındaysa memnuniyet kaynağı oldu.

Askerlerin ve yöneticilerin işgaline eşlik etmeyen bir unsur ise, büyük bir Rus köylü yerleşimciler dalgasıydı. Bunun önemli nedenlerinden biri, bölgeye ulaşmanın zorluğuydu: Türkistan'ı imparatorluğun geri kalanına bağlayan ilk demiryolu hattı Transhazar, 1881'de, sivil ulaşım için değil, öncelikle Türkmen aşiretlerinin kontrolü konusunda orduya yardımcı olması için inşa edilmişti. Emîrin muhalefeti, demiryolunun, Buhara ve Semerkant'a ulaştığı 1888 yılına kadar Türkistan'ın ortasından geçmesini engelledi. Hat Taşkent'e ve ardından on bir yıl sonra Fergana Vadisi'ne uzatılırken, daha önemli olan Orenburg-Taşkent hattı ancak 1906'da tamamlanabildi.²⁵ Bu sonuncu hat yerleşimci getirdi ancak bunlar (1916'da 1 milyondan fazla Rus ve Ukraynalı), Türkistan'ın daha yoğun nüfuslu vahalarından ziyade, Yedisu ve (1882'de, şimdiki Kazakistan'da kurulmuş olan) Kuzey Bozkır Eyaleti gibi tarımsal bölgeleri cazip buldular.

23 Khalid, s. 60-61.

24 Pierce, s. 176.

25 Ian Murray Matley, "Industrialization", *Allworth* içinde, s. 327-328.

Buhara'nın Rus kontrolündeki toprakların tam ortasında bulunması, Emîr Muzafferüddin'in, kendi egemenliğindeki bölgelere Rusların el uzatmasına karşı çıkması nedeniyle, ulaşım ve iletişim bağlantılarının gelişimini geciktirdi. Rusya ile Buhara arasında 1873 yılında imzalanan antlaşma Buhara'nın egemenliğini tanıyor, köle ticaretini kaldırıyor ve iki hükûmet arasındaki ticari ve diplomatik ilişkileri temin ediyordu. Bununla birlikte, hükümlerinin çoğu, Muzafferüddin'in ölümünden (1885) sonrasına kadar yürürlüğe girmede. Von Kaufman ve genel vali olarak halefi Mihail Grigoryeviç Çernyayev (1882-1884), anlaşmayı uygulayacak kaynaklara sahip değildi ve öyle görünüyor ki Emîr'in kendisi de Rusları sınır dışı etmenin bir yolu bulunabileceğine dair umutlar besliyordu. Emîr, dikkatli bir iş birliği yaklaşımı benimsedi ve 1873'te Harezm'e karşı Rus ordusuna yardım etti ancak iki yıl sonra ordusunu Rusların Hokandlı Hüdayar Han'a karşı olası başarısızlığından yararlanmak için konumlandırdı.²⁶ Emirliğin merkez ve doğu kısımlarına, onları yakın gözetim altında tutacak şekilde bir dizi Rus bilim heyetini kabul etti. Muzafferüddin, hükümdarlığının sonlarına doğru, Ekim 1883'te, Buhara boyunca bir telgraf hattının inşasına izin verme konusunda anlaşma yapmaya, baskı altında ancak Batı teknolojisinin uygulanmasına yönelik din adamlarından gelen muhalefetin otoritesini baltalayacağını hararetle savunduktan sonra, razı oldu.²⁷ 1885 Haziranında ise, başkentten geçmemek şartıyla Buhara üzerinden Semerkant'a gidecek bir demiryolu hattının yapımında iş birliği yapmayı uygun gördü.

Seyyid Muhammed Rahim Han'ın tahttaki konumunu von Kaufman'a borçlu olması nedeniyle, Rus yetkililer için Harezm Hanlığı'yla müzakere yapmak çok daha kolaydı. Buhara emîrinin aksine, Muhammed Rahim, 1868'de başkent Hive'yi işgal eden Rus birliklerinden önce şehirden kaçmıştı. Von Kaufman daha sonra onu Yomut Türkmenlerine ve diğer düşmanlara karşı Rus koruması altında yönetime geri getirmişti. 1873 anlaşmasına göre Harezm, Buhara'dan çok daha küçük ve zayıf bir konumda kalmıştı ve kendi topraklarındaki Rus inşasına itiraz etmek için

26 Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924* (Cambridge: Harvard University Press, 1968), s. 89-90.

27 Agy., s. 112.

hiçbir gerekçesi yoktu. Yine de Harezm'e seyahat eden Rus tüccar, doktor ve mühendislerin sayısı Buhara'ya gidenlerden daha azdı. Bu bölgede Rus gücü, Sovyet dönemine kadar süren bir durum olarak, Türkistan'ın diğer yerleşik kısımlarındakinden daha zayıftı. Harezm, Türkistan'ın merkezinden ziyade sınırındaydı ve Buhara, İngiliz etkisindeki Afganistan'a sınırken, Harezm'in Rusya'yı tehdit edebilecek hiçbir komşu devleti yoktu, dolayısıyla askerî menfaati düşüktü. Hanlık görece fakirdi ve yüzyıllardır önemli bir kültür merkezi olmamıştı, üstelik Avrupalı kâşifler için Buhara kadar cazip değildi.

Türkistan'da Rus gücünün yavaş ve dengesiz artışı, yerli nüfusun farklı kesimlerini oldukça eşitsiz şekillerde etkiledi ve yabancı tahakkümüne karşı çeşitli tepkiler yarattı. Bu yanıt hakkında bildiklerimizin çoğu okuryazar sınıflardan, özellikle de tüccarlardan ve Buharalı seçkinlerin bazı üyelerinden gelmektedir. Türkistan'ın tutumlarını anlamadaki en büyük zorluk, eldeki bilgilerin çoğunun Avrupa kaynaklarından süzölmüş ve oldukça taraflı olmasıdır. Farsça ve Çağatay Türkçesi'ndeki el yazması kaynaklar, tarihçilere imparatorluk tarihinin Türkistan tarafının çok daha net bir resmini verebilir. Ancak bunlar daha yeni yeni bulunmaya ve incelenmeye başlanmıştır.²⁸ Şu anda mevcut olan bilgilerden ortaya çıkan bir nokta ise, tıpkı Rusların Türkistan'ın bilhassa ekonomik ve askerî potansiyeline ilgi duyması gibi, işgalin ilk ve en derin etkisini yaşayanların da buradaki ekonomik ve siyasi elitler olmasıydı.

Buharalı ve Harezmli tüccarlar on altıncı yüzyıldan beri, çoğunlukla Kazan üzerinden ancak bazen de Nijnini Novgorod veya başka şehirlerde olmak üzere Ruslarla aktif olarak ticaret yapıyorlardı ve Batı'daki her türden sosyal sınıfla yakın bir âşinalığa sahiptiler. 1868'den önce tüccarlar, Rus üretimi mallar için hammadde takası yapıyorlardı. Pamuk, bu ticaretin önemli bir parçasıydı ancak o zamanlar Türkistan sadece daha kalitesiz, kısa elyafli çeşitler üretiyordu. Bölge ayrıca Astrahan/karakul yünü, ipek, halı ve birkaç tarım ürünü ihraç ediyordu. Bunlar tamamlanmış tekstil ürünleri, metal ev eşyaları,

28 Bkz. Jo-Ann Gross, "Historical Memory, Cultural Identity, and Change: Mirza 'Abd al-'Aziz Sami's Representation of the Russian Conquest of Bukhara," *Brower ve Lazzerini* içinde, s. 203-226.

gazyacı, şeker ve diğer mallarla değiştiriliyordu. Hanlıkların içinde gümüş, altın ve bakır sikkeler şeklindeki para kullanılıyordu.²⁹ Ancak bu genellikle nakde dayalı bir ekonomi değildi. 1880'lerde uzun elyaf pamuğun piyasaya sürülmesi, Türkistan ekonomisini nakit temeline oturtarak, hanlıklar ve Rus işgali altındaki Türkistan'da tüccarların oldukça etkili bir kent sınıfı hâline gelebileceği koşulları yarattı. Bu iki şekilde gerçekleşti: Birincisi, Türkistan'ın yüzyıllar boyunca sahip olduğu en büyük ihracat pazarının açılmasıyla, pamuk tüccarları bölgedeki ana zenginlik kanalı hâline geldi ve bu da onlara daha önce sahip olduklarından daha yüksek düzeyde sosyal ve siyasi itibar sağladı. İkincisi, tüccarlar Ruslarla (ve onların Tatar tercümanlarıyla) diğer gruplardan daha yoğun temas hâlindeydi. Bunlar sadece pamuk satmakla kalmadılar, aynı zamanda 1890'larda Buhara ve Türkistan'daki muhtelif aşiretler çırpır fabrikaları işletip pamuk tohumu yağı çıkararak son derece zengin hâle geldiler (pamuklu kumaş üretimi Rusya'yla sınırlıydı). Bu tüccarlar, etkili bir şekilde ticaret yapmak ve servetlerini arttırmak için Rus geleneklerini, siyasi kültürünü ve nihayetinde dilini öğrenmek zorundaydı. Zamanla, eğitim ve milliyetçilikle ilgili diğer Batılı fikirleri de edinmeye başladılar ve bu fikirlerin Türkistan'a girişindeki ana mecra hâline geldiler.

İhracata dayalı tarım ekonomisi bir ticaret burjuvazisi yaratırken, sıradan çiftçiler üzerinde ise yıkıcı etkiler doğurdu. İmparatorluk Rusya'sı gibi Buhara Hükûmeti de bütçe gelirinin büyük bir bölümünü köylüleri vergilendirmekten elde ediyor, bu yetmezmiş gibi her düzeydeki memur da gelirlerini desteklemek için rüşvet talep ediyordu. Emîrin, gıda mahsulleri pahasına pamuğu istekli bir şekilde teşvik etmesi, birçok köylüyü çıplak geçimden, ortaklığın katran çukuruna itti ve daha da derin bir borca sürükledi. Hélène Carrère d'Encausse'un öne sürdüğüne göre, bu ekonomik değişim öyle hızlı gerçekleşmişti ki, o noktaya kadar tefecilik konusunda çok az tecrübesi olan köylüler, borç döngüsüne kesinkes kapılıncaya kadar yeni şartların ne kadar

29 Boris D. Kochnev, "The Last Period of Muslim Coin Minting in Central Asia (18th-Early 20th Century)," *Kemper, von Kügelgen ve Yermakov* içinde, s. 431-444.

yıkıcı olduğunu tam olarak anlamadılar.³⁰ Rus idaresi altındaki Türkistan'da köylülerden de borca dayalı ortaklığın içine düşenler olmuştu ancak bunlar belki biraz daha iyi durumdaydılar çünkü çok fazla memura koltuk çıkmak zorunda değillerdi. Buhara'daki bazı gruplar kesinlikle dezavantajlı olduklarını hissettiler ve Rus işgaline uğrayan Türkistan'a ilhak talebinde bulunarak kötü durumlarına çare bulmaya çalıştılar.³¹

Müslüman din adamları bu ayaklanmalarda karmaşık bir rol oynadı; çoğu Batılı yazar onları hem Rusların hem de Türkistanlıların çıkarlarına bütünüyle mâni olarak tasvir etmiştir. Türkistan'da, Hristiyan din adamlarının gibi bir hiyerarşi içinde örgütlenmemiş olsalar da çeşitli kademelerde Müslüman din adamları bulunuyordu. En eğitilmiş olanlar, Buhara ve Semerkant'ın büyük medreselerinde veya Ortadoğu'nun başka yerlerinde eğitim görmüş *ulema* veya âlimlerdi. Din adamlarının çoğu *molla* veya *imam* olarak adlandırılıyor ve çok çeşitli eğitim düzeyleri sergiliyorlardı. Birincil görevleri Cuma namazı kıldırarak, sünnet ve cenazeleri yönetmekti. Köylerinde genellikle danışmanlık, arabuluculuk ve liderlik yapıyorlardı. Din adamlarının *mullikhi* adı verilen eşleri de kadınlar için aynı işlevleri yerine getiriyordu. Kızlara temel okuryazarlık ve dinî bilgileri öğreten *atınlar* adında bir eğitilmiş kadınlar sınıfı da vardı. Bazı imamlar ve mollalar oldukça yetenekli ve bilgiliydi. Bazılarının- sa okuma yazması yoktu ve yalnızca farz namazları kıldırarak kadar Arapça biliyorlardı.

Geriye kalan din adamları grubu, Hindu guruları veya Hasi- dik hahamlarınkine benzer bir işlevi yerine getiren karizmatik bir lider etrafında toplanmış sufi tarikatlarının liderleriydi. Sufi tarikatlarının birçoğu (özellikle Nakşibendîlik) Orta Asya'da ortaya çıktı ve buradaki varlığı zamanla Müslüman dünyanın geri kalan birçok bölgesindekinden daha belirgin hâle geldi. *Îşân*, *şeyh*, *hoca* veya *pir*³² olarak adlandırılan bazı sufi liderleri, özel-

30 Hélène Carrère d'Encausse, *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia* (Berkeley: University of California Press, 1988), s. 44-45.

31 Richard Lorenz, "Economic Bases of the Basmachi Movement in the Farghana Valley," *Kappeler, Simon ve Brunner* içinde, s. 282. Carrère d'Encausse, 1988, s. 215, not 59.

32 Ruslar tarafından en çok kullanılan terim *îşân* oldu.

likle Timurlular döneminde yöneticilerin güvenilir danışmanları hâline gelerek Orta Asya tarihinde önemli roller üstlendiler. Sufi şeyhlerinin müritleri, sufi olmayan Müslümanlarla aynı bayram ve ibadetlere iştirak ediyordu. Başlıca fark ise, Özbekçede *zikir* (Arapça *zikr*) denen ve ilahi sözcük veya cümleleri (genellikle Allah'ın adı veya kelime-i şehadet, "Allah'tan başka ilah yoktur ve Muhammed onun elçisidir") içeren, bir cezbe hâline ulaşma ve böylece ilahi olanla bütünleşme amacıyla icra edilen sufi ayininde yatıyordu. Türkiye'nin ünlü "Semazenleri" gibi bazı tarikatlar [Mevlevîlik -ç.n.], bu ayine dans veya diğer hareketleri de dâhil ettiler. Orta Asya'daki en etkili tarikat olan Nakşibendîlik ise, sessiz bir "kalp zikri" kullanır. Ortodoks (geleneksel) ulema genellikle sufi ritüellerinden rahatsızlık duymuş, onları İslam-dışı diye adlandırmış ve ara ara sufileri bastırmaya çalışmıştır. Tarih boyunca zaman zaman meydana gelen bu baskılar, tarikatlara yarı yeraltı bir karakter vermiş ve bu da Sovyet döneminden sağ çıkmak için oldukça yararlı olmuştur.

Muzafferüddin, Rusların kendi toprağında nüfuz alanı oluşturmalarına müsaade etmemek için ulemayı daima bir bahane olarak kullandı. Bu tür gelişmelere izin veremeyeceğini çünkü ulemanın halkın huzursuzluğunu galeyana getirebileceğini savundu ancak nihayetinde iş birliği yapmayı kabul etti.³³ Aynı zamanda, Buhara'da eğitim reformcularına (Ceditçiler) ve diğer muhalif hareketlere karşı ulemayı arkasına aldı. Yolu Buhara'dan geçen Avrupalı gezginler, buradaki muhafazakâr ulemaya duydukları nefrette neredeyse hemfikirdiler.³⁴ Bu dönemde Batılıların Orta Asya İslam'ına ilişkin standart izahları, çoğunlukla Orta Çağ düşünce geleneğini görmezden geliyor, sufi tarikatlarını neredeyse hiç anlamıyor ve din adamlarının bilimsel düşünceyi hepten reddettiğini vurgulayarak körü körüne yürüttükleri metin ezberciliğini öne çıkarıyordu.

Bu tablo tamamen yanlış değildi; sadece Türkistan'daki değil, büyük Sünnî medreselerindeki ulema da Orta Çağ'ın İslamî bilimsel eserlerinden büyük ölçüde uzaklaşmıştı. Ancak

33 Becker, s. 112.

34 Alexander Burnes, *Travels into Bokhara*, 2. cilt (Philadelphia: E. L. Carey and A. Hart, 1835), s. 122-125; Arminius Vambery, *Travels in Central Asia* (New York: Harper and Bros., 1865), s. 415-416.

1870'lerde İran, Hindistan ve Mısır'da ortaya çıkan İslamî ıslah hareketi Rus İmparatorluğu'ndaki Müslümanları da etkiledi. Rus düşüncesiyle kurmuş oldukları uzun süreli temaslarından da etkilenen Tatarlar arasında reformcu tartışmalar başladı. 1790'ların başlarında, Tatar âlim Ebü'n-Nasr el-Kursavî (1776-1813),³⁵ Buhara ve Semerkant'ın İslamî merkezlerinde hüküm süren, geleneğe mutlak inanç (*taklid*) konusundaki ısrarı sorguladı ve özgün yorumlarla yeni yasalar geliştirme yeteneği anlamına gelen *içtihat*ın yeniden canlandırılmasını savunacak kadar ileri gitti (Şiîler içtihatla uğraşmaya devam etmiş ancak Sünnîler onuncu yüzyılda içtihat kapılarını kapatmışlardı). Kursavî'nin fikirleri Buharalı ulemayı ve emîri o kadar kızdırdı ki, emirlikten kaçmak zorunda kaldı.³⁶ Bununla birlikte, medrese kadrolarını rahatsız eden tek düşünür o değildi. Kursavî'nin ardından Tatar Şihâbeddin Mercânî (1818-1889) geldi. Mercânî, öğretim, metin değerlendirmeleri ve takvim belirleme konularındaki eski tarzlara meydan okumak üzere Kahire'nin reform merkezinde mevcut olan Batılı fikirleri, düşünme ve araştırma yöntemlerini kullanmakla kalmıyor, Batı biliminin kavramlarını tanımanın en hızlı yolu olarak da Rusça öğrenmeyi savunuyordu. Mercânî'nin radikal tutumları Kazan ulemasını kızdıracak, imamlık unvanı geçici olarak elinden alınacaktı.³⁷

Mısır'da ve başka yerlerde tartışılabilen radikal düşüncelerin Türkistan'daki öğrencileri etkilemiş olması, bölgenin dünyanın geri kalanıyla ilişkisi tamamen kesilmiş bir durgun su olduğu şeklindeki bir diğer yaygın tasviri yalanlıyor. İran'ın

35 Asıl adı Ebü'n-Nasr Abdünnasîr (1776-1812) olan Kursavî, Türk-Tatar yenileşme hareketinin önde gelenleri arasındadır. Kendisi Nakşibendî-Müceddidî şeyhi Niyazkulı Han Türkmânî'den ders almış bir isimdi. Zihninde beliren dinî alanda ıslah düşüncesi nedeniyle mutaassıp zihniyetin tepkisine uğrasa da kendisinden sonraki yenilikçi kuşağı etkilemeyi başardı. Kursavî, içtihat kapısının açık olduğunu beyan etmiş ve her Müslüman'ın içtihat yapabileceği üzerinde durmuştur. O, taklidi, bidatı dinin temeli olarak görenlere ve aklı ön planda tutmayanlara karşı mücadele etmiştir. İsmail Türkoğlu, İbrahim Maraş, "Kursavî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 26, 2002, s.447. Ayrıca bkz. Aydar Yuzeev, *Tatarskaya Filosofskaya Mysl Kontsa XVIII-XIX Vekov*, Kazan, 1998. (ed.n.)

36 Rorlich, s. 49.

37 Agy., s. 51. Mercânî'nin düşünceleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Michael Kemper, "Shihabaddin al-Marjani als Religionsgelehrter," *Kemper, von Kugelgen ve Yermakov* içinde, s. 129-165.

Şiî Safevî Devleti 1510 yılında Sünnî Türkistanlıları Mekke'ye yapılan kara yolu hacından menetmiş olsa da Hindistan üzerinden yollar mevcuttu ve Şiî hacıların Meşhed'e ve diğer İran türbelerine gitmesine izin veriliyordu. Rus işgalinden sonraysa von Kaufman, Sünnîlerin Rusya topraklarından hacca gitmesine doğrudan müsaade etti. Tabi, hacılar Rusya'nın yetki alanını terk ettiğinde, İslam dünyasında oldukça özgürce seyahat edebiliyordu.³⁸ Türkistan'dan ayrılabilenler hacılardan ibaret değildi, aynı zamanda tüccarlar da Afganistan, İran, Hindistan ve zaman zaman Osmanlı İmparatorluğu'na, iletişim bağlantılarını koruyarak, seyahat ettiler.³⁹

Ulemanın Rusya'nın siyasi ve ekonomik tecavüzüne karşı gösterdiği direncin arkasında dinî gericilikten daha fazlasının olduğuna dair pek çok gösterge var. Batılı yazarlar, Batı kültürünün girişini mutlak bir iyilik, inatla geri kalmış bir halka aydınlanma ve ilerleme getirilmesi şeklinde tasvir etme eğilimindeydiler. Ancak gördüğümüz gibi, Türkistan'daki çiftçiler ihracata dayalı mahsul rejimi altında can çekiyorlardı ve sulama kanalları karşısındaki birkaç "gerici" direniş vakası ve pamuk ekme hamlesi de aslında ekonomik bozulmaya karşı gösterilen itirazlardı.⁴⁰

Ulemanın Rus hâkimiyetine verdiği tepki de sıklıkla öne sürülenden çok daha karmaşıktı. Von Kaufman, iktidarının ilk yıllarında ulemanın ekonomik ve siyasi nüfuzunu bir şekilde zayıflatmışsa da dinî olan her şeye ilişkin kasıtlı körlük politikası, ahlak yoksunu kadıların servetlerini ve güçlerini rüşvet ve iltimas yoluyla arttırmalarına izin vermişti. Rus yetkililerin vakıf topraklarının çoğunu ele geçirmesine ve 1886'dan sonra yeni vakıfların kurulmasını yasaklamalarına rağmen, geri kalan toprakların birçoğu, onları yöneten mütevellilerin özellikle pamuk

38 Daniel Brower, "Russian Roads to Mecca: Religious Tolerance and Muslim Pilgrimage in the Russian Empire," *Slavic Review*, 55. cilt, 3. sayı (Güz 1996): s. 569-71.

39 Hac ve diğer faaliyetler çerçevesinde Rusya Türkleri ve Osmanlı ilişkisi hakkında bkz. Alfina Sibgatullina, *İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler*, İstanbul 2014; Alfina Sibgatullina, İsmail Türkoglu, "Tatarı i Osmanskoe Gasudarstvo", *İstoriya Tatar*, T. VI, Kazan, 2013, s.344-350. (ed.n.)

40 Lorenz, s. 280.

yoluyla zenginleşmesini sağlamıştı. 1890'larda (daha önce değilse), Batılılaşma hareketi Türkistanlılar arasında yaygınlaşmaya başladığında, pek çok muhafazakâr ulema kendilerini değişime karşı Rus yetkililerle ittifak hâlinde buldu. Ulema, Ceditçileri ve diğer Batı tedrisatından geçmiş milliyetçileri hem İslam'a hem de toplumdaki kendi imtiyazlı konumlarına tehdit olarak görüyor ve istikrarı Rus yönetiminde arıyordu.⁴¹ Rus yetkililer reformcular konusunda daha karmaşık bir görüşe sahipti ancak Türkistan'ın Avrupalıların kendisinden alınmış araçları kullanarak serbest kalmasını engellemekte kesinlikle bir menfaatleri vardı.

Eğitim, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında reformist bir hareketin gelişmesinde çok önemli bir rol oynadı; bu süreç, birçok tarihçi tarafından uzun uzadıya tartışılmıştır. Eğitim aynı zamanda Rus politikasının müphem karakterinin kendini açıkça gösterdiği bir alandı. Hükûmet yerli nüfusu asimile etmekle hiç ilgilenmedi; Türkistanlılar kanunen imparatorluğun tam vatan-daşlarından ayrı tutulan yabancılar (*inrodetsi*) idiler. Rusların

41 Ceditçilik, kaba bir tarihlemeyle on dokuzuncu yüzyılda Kazan merkezli olarak ortaya çıktı. Bu konuda Kırım sahası, kısa süre sonra İsmâil Bey Gaspıralı'yla birlikte Ceditçiliğin eğitim ve matbuat gibi iki önemli alanında sivrildi. Onu, yirminci yüzyılın ilk yıllarına doğru (Ceditçilik Türkistan'da daha çok yirminci yüzyılda kendini gösterdi) Türkistan takip etti. Ceditçi hareket dünyevi hayatın her alanında modern zamana uyma çabasını ifade etmesinin yanı sıra dinî alanda da Müslümanları geride bırakan ve aslında İslam'ın içerisinde olmayan fakat ona daha sonrasında dahil edilmiş bidatlerden kurtama amacına hizmet ediyordu. Ceditçilik, 1905 Rus Devrimi'yle birlikte siyasi alana yönelmekten de uzak kalmadı. Harekete yönelik en büyük karşı duruş bizzat aynı toplum içerisindeki çevreden yani Kadimciler olarak adlandırılanlardan geldi. Onlar Ceditçileri, dini ve toplumu bozmakla suçlarken kendi otoritelerinin yok edilmesine de karşı çıkıyorlardı. Bu anlamda bazen Rus yetkililerle iş birliği içerisinde Ceditçilere karşı olmaktan da çekinmemekteydiler. Rus yetkililer için de Ceditçilerden ziyade Kadimciler daha tercih edilebilir bir konumdaydı. 1908 yılında Kazan'da yapılan bir toplantıda, Rus idaresinin eğitim sorumlularından A. İspasiski'nin sözleri, Rus idaresi ile Kadimciler arasındaki ilişkiyi ve Ceditçilere karşı kurulmuş ortak cepheyi ifade etmesi açısından önemlidir: *"Biz (hükûmet memurları) eski usulcü Tatarlarla pek iyi geçiniyorduk. Ama yeni fikirlileri bizim için işi uygunsuzlaştırıyorlar... Eski usul bizim için ve hükûmet için daha faydalı idi. Eğer Müslümanların mektep ve medreseleri meselesinde vücûda gelen bu inkılaba ve yeni fikirlere biz tezden dikkat etmezsek hiç düzeltilmesi mümkün olmayan bir hatalı iş işlemiş olacağız."* "Rusya'da İnarodis Mektepleri", çev. F.K. (Fatih Kerimî), Şura, 10. sayı, 1908, s. 307. (ed.n.)

çoğu için Türkistan çok az ilgi çekiyordu ya da en iyi ihtimalle potansiyel bir zenginlik kaynağıydı; bölge, Kafkasya gibi romantik hayalleri süslemiyordu. Gerçi, von Kaufman ve halefleri yerel kültürü dönüştürmek istiyordu istemesine ancak bunu hayata geçirmek için yüksek rütbeli Ruslarla temasa geçmeyi beklemekten de pek memnun sayılmazlardı.

Müslüman eğitim sistemi iki seviyeden oluşuyordu: öğrencilerin temel Arapça ve Kur'an okuma becerilerini, Türk şiirini ve biraz da aritmetiği öğrendikleri *mektep* veya ilkokul ve öğrencilere daha çok İslamî metinleri ve duaları öğreten ve onları çok çeşitli düzeylerdeki entelektüel yeteneklerle âlim olmaya hazırlayan *medrese* veya ortaokul. Okula giden çocuklar genellikle sadece mektebi tamamlıyorlardı; Rus eleştirmenlere göre, bu onlara sadece ne anlayabilecekleri ne de gerçekten okuyabilecekleri ezberci bir Kur'an bilgisi veriyordu. Von Kaufman, her zamanki gerekçelerinden ötürü mektepleri ve medreseleri büyük ölçüde görmezden gelmekle birlikte hem Ruslar hem de Türkistanlılar için az sayıda laik okulun kurulmasına destek oldu (göçebe Kazaklara yoğunlaşarak onları Tatar İslamî "fanatizminden" korumayı amaçlıyordu)⁴², Semerkant ve Çimkent'teki aslalarının yerel eğitim için daha cesur planlar denemelerine izin verdi. Hatta Taşkent'te Özbek ileri gelenlerinden birinin, Kiril alfabesini kullanarak Özbekçe eğitim yapacak ve geleneksel konuları ve Rus hukukunu öğretecek bir Müslüman orta öğretim okulu kurma önerisini ciddiye aldı ancak bu fikir hiçbir zaman gerçekleşmedi.⁴³

Ne gariptir ki, von Kaufman'ın yaklaşımı genel olarak imparatorluğa sadık ve itaatkâr bir bileşen yaratma konusunda lakayt bir yaklaşımdı ve şaşırtıcı olmayan bir şekilde bu, çok da iyi işlemedi. Rus okullarına çok az sayıda yerli çocuk teşvik edilebildi ve von Kaufman onları cesaretlendirmek için hiçbir çaba sarf etmedi. 1880'e gelindiğinde, von Kaufman yönetimiyle ilgili diğer sorunlar, özellikle muazzam yolsuzluklar ve yerel mahkemelerle hükûmet üzerinde ciddi bir Rus kontrolünün olmaması, üstlerinden ve yabancı gözlemcilerden sert eleştiriler almıştı. 1881'de

42 Brower, 1997, s. 130-131.

43 Kiriak E. Bendrikov, *Oçerki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane, (1865-1924 gody)* (Moskova: 1960), s. 70.

emekli olduğunda (Mayıs 1882’de felçten öldü), yerine, onun politikalarını eleştiren generaller M. G. Çernyaev (1882-1884) ve N. O. Rosenbach (1884-1889) geldi.

Çernyaev, 1865’te Taşkent’in işgaline öncülük etmişti ve 1877-1878 Rus-Türk Savaşı’nda Sırplar adına yaptığı yiğitliklerden ötürü Rus milliyetçileri arasında büyük bir kahramandı. Türkistan’ı yönetme konusundaki kaba ve basit yaklaşımı, yönetiminin olumlu yönleri de olsa, çok fazla hasar bırakmadan hızla görevinden alınmasına yol açtı. 1883’te Çernyaev, yerel tüccarlar ve din adamlarından oluşan bir komisyon toplayarak dinî mahkemeleri ve okulları yeniden düzenlemenin yollarını önerdi, ki bu muhtemelen bir Rus yetkilinin yerli temsilcilerle görüştüğü ilk seferdi. Ancak komisyon fazla bir şey yapamadan Çernyaev geri çağrıldı.⁴⁴ Ayrıca, 1886 kalıcı Türkistan Nizamnamesi’yle sonuçlanan vilayet idaresinin yeniden düzenlenmesi sürecini de başlatmıştı. Yeni nizamname, kendisine bir danışma konseyi vermek ve sorumluluklarının bir kısmını içişleri, maliye vb. bakanlıklara devretmek suretiyle genel valinin yetkisini kısıtlıyordu. Bununla birlikte, vilayet yönetimi askerî temelini korudu; St. Petersburg, Türkistan’ı yürürlükteki imparatorluk idaresine dâhil etmeye hazır veya yetkin değildi.

Çernyaev ve Rosenbach, milliyetçi bilinci geliştirmek adına en etkili araçlardan birini, ana dilde yayın yapan ilk Rus gazetelerini takdim etmekten de sorumluydu. Bunlar, Çernyayev döneminde Türkistanskije Vedomosti (*Türkistan Haberleri*) Özbekçeye basit tercüme olarak başladı. 1887’ye gelindiğinde Rosenbach, Rus ve Türkistanlıları kadrosunda barındıran iki dilli bir Türkistan gazetesine izin verme kararı aldı. Elbette her iki vali de Türkistan’da milliyetçi bilinci geliştirmeyi amaçlamamıştı ancak basın yerel fikirlerin kamuoyuna yayılması için bir araç hâline geldikçe, gazetelerin okurları için icra ettiği rol zaman içinde tam da bu oldu.

Rosenbach, Çernyayev’den daha etkili bir idareciydi ve yönetimini Türkistanlıların yaşamında von Kaufman’dan çok daha aktif hâle getirmek istiyordu. Rosenbach döneminde ihracata dayalı tarım ekonomisi gelişmeye başladı ve en azından

44 Agy., s. 70-71.

Türkistan elitlerini Rus toplumuna daha yakın hâle getirme çabaları arttı. Eğitim bu noktada oldukça önemli oldu. 1884'ten başlayarak Rosenbach, (sıradan bir molların tedris ettiği) geleneksel mektep müfredatının çoğunu temel Rus dili, aritmetik, coğrafya ve diğer temel konularla birleştiren, Rusça temelli bir yerli (*tuzemnie*) ilkokul sistemine destek verdi. Rosenbach Ortodoksluğu yaymakla ilgilenmediğinden, bu okullar hedefleri açısından İlminskiy'nin okullarından oldukça farklıydı. Amacı, iyi yönde eğilimlerini ve sadakatlerini arttırmak için elitleri Rus kültürüne çekmekti. Rosenbach'ın hedefleri, göçebelerden ziyade yerleşik ve eğitilmiş gruplarla daha fazla ilgilenmesi açısından seleflerinden de farklıydı. Rosenbach, von Kaufman'ın görev süresi boyunca Kazaklar arasında İslam'ın güçlenmiş olmasından şikâyetçiydi ama görünüşe göre onunla savaşmanın en iyi yolunun kitlelerden ziyade seçkinleri etkilemek olduğunu düşünüyordu. Yeni okul sistemi yavaş büyüdü ancak yirminci yüzyılın ilk yıllarına gelindiğinde yeteri kadar aile çocukları için Rus eğitiminin değerini görmüştü, öyle ki okul sayısı 1901 ile 1909 arasında iki katına çıktı.⁴⁵

Rus eğitimciler sonrasında da Müslüman mektep müfredatını etkilemekle ilgilendiler ancak âmirleri İslam'a derinden müdahale etme konusunda son derece ihtiyatlı davrandı. 1890'da, Rosenbach'ın üç yıllık çabasının ardından, V. P. Nalivkin adlı bir Türk dili öğretmeni, eyaletteki okulların ilk müfettişi olarak atandı. Nalivkin, Rusça, aritmetik ve diğer Batılı dersleri standart mektep müfredatına eklemek istiyordu ve projesini savunarak altı yıl geçirdi. Bununla birlikte, Nalivkin'in önerdiği reformlardan hiçbirisi hem Müslümanların direnci hem de Rusya'nın meseleyi zorlama konusundaki isteksizliği nedeniyle kabul edilmedi. Von Kaufman'ın iki halefi onun müdahale etmeme politikasından hoşlanmasa da bu politikanın idari kültüre son derece derinden gömülü olduğunu görmüşlerdi ki kökünü ortadan kaldırmanın imkânı yoktu. Bu kuşkusuz sadece bürokratik inatçılıktan değil, Türkistan'ı yönetme kaynaklarının süregelen kıtlığından kaynaklanıyordu. Nalivkin'in müfredat reformları yalnızca büyük

45 Khalid, s. 159-160. Mutlak sayılar hâlâ azdı; 1901'de bu tür 45 okul vardı ve 1909'da 98'e yükseldi. 1887'de Rosenbach "en az 4.000" Müslüman okul olduğunu tahmin etmişti. Bendrikov, s. 72.

bir düşmanlık uyandırmakla kalmayacak, aynı zamanda personel ve para açısından da çok pahalıya mâl olacaktı.⁴⁶

Ayrıca Rosenbach'ın döneminde, Rus egemenliğine karşı ilk protestolar, 1885'te düzensiz kırsal isyanlar şeklinde sökün ederek artmaya başladı. Bu düzensiz isyanlarla (çoğu oldukça yetersiz bir şekilde belgelenmiştir) pamuk ekonomisinin tam gelişimi arasında doğrudan bir bağlantı vardı-ilki, eski Hokand Hanlığı'ndan bir toprak sahibi tarafından yönetilen pamuk yönünden zengin Fergana Vadisi'nde meydana geldi.⁴⁷ Türkistanlı köylüler, sanayileşmeyle yüzleşen birçok köylü kültürünün âşina olduğu nedenlerle protesto ediyorlardı: yoksullaşma ve hızlı değişim üzerindeki kontrol eksikliği. Sefaletlerinin müsebbibi Rus kâfirler olduğundan, protestoların tamamen dinî bir çehreye bürünmesi doğaldı. Ulema, görece yüksek eğitimi ve toplumdaki konumu nedeniyle bu protestolarda başrol oynadı, bu da çağdaş yorumcuları ve daha sonraki bazı tarihçileri tüm direnişi İslamî bağlılık mertebesine dayandırmaya yöneltti.⁴⁸ Bununla birlikte, Rosenbach her ne kadar von Kaufman'ın İslam'a karşı *ignorirovanie* [görmezden gelme -ç.n.] politikasını kıyasıya eleştirse de, imparatorluk yönetimi yerel kültürel ve dinî gelişmeleri görmezden gelmeye devam etti.

1892 yazında Taşkent'teki kolera salgınını durdurma kampanyası, yerel gelenekleri daha doğrudan etkiledi ve işgalciler ile işgale maruz kalanlar arasında o güne kadarki en büyük mücadelenin çıkış noktası oldu. Büyük Orta Çağ hekimi/filozofu İbn Sînâ on birinci yüzyılda Türkistan'da doğmuş olsa da 800 yıl sonra ulemanın akılclıktan yüz çevirmesi, tıbbî folklor ve şifalı bitkiler düzeyinde çekmişti, bunlardan bazıları etkili olsa da bazıları değildi. Her hâlükârda, *tabipler* (geleneksel şifacılar) ve ebeler, mikroplar, aşılar ve halk sağlığı konusundaki yeni Batılı teorilerden tamamen habersizdiler. Rus doktorların bir bölümü ise kolera ile bozuk şehir su sistemleri arasındaki bağlantıyı anlamamış ve kurbanların cesetlerini şehrin dışına taşıyarak mümkün olduğunca hızlı bir şekilde ortadan kaldırmaya odaklanmışlardı. Onlar, hayâ, kadın-erkek ayrımı ve cenazenin öne-

46 Bendrikov, s. 73-74.

47 Carrère d'Encausse, 1989, s. 164.

48 Pierce, s. 222-223.

mi gibi Türkistan'a ait (Türkistan Müslümanlarının çoğunlukla İslam'la ilişkili gördükleri ve bundan dolayı önemli kabul ettikleri) değerlerden büyük ölçüde habersiz oldukları gibi, bunlara karşı açıkça bigâneydiler de.

Salgına kadar, Rus askerî hekimlerinin yerel halkla çok az alâkası vardı ancak kolera Rusları ve Türkistanlıları birlikte tehdit ederek sert eylemleri mecbur kıldı. Yetkililer haneleri teftiş ediyor, kurbanları ararken aile mahallelerine Müslümanlarca hoş karşılanmayacak şekilde giriyor, eski mezarlıkları kapatıyor ve ailelerden cenaze âdetlerini asgariye indirerek ölümlerini şehir dışındaki yeni bir mezarlığa gömmelerini istiyordu. Taşkent kolera salgını, pek çok sıradan Müslümanın Ruslarla yakın temas kurduğu ilk olaydı ve Ruslar, nihai yetkinin kimin elinde olduğu konusunda fazlasıyla netti. Bu kaba muameleye öfkelenen bir kalabalık, (Taşkent'e yerleştirilen/yerleşen) Rusları Taşkent'in eski mahallî yerleşimlerinden ayıran derin kanalın üzerinden geçerek Özbek şehir yöneticisi Muhammed-Yakub Kerimberdiyev'i aramaya çıkmış, onu bulamayınca, şehir komutanı Albay S. R. Putintsev'i dövmüşler, ardından askerî misilleme korkusuyla kaçmışlardı. Kalabalığın kaotik geri çekilişi sırasında 80'e yakın kişi ölmüş, olay sonrasında 20 kişi de ordu tarafından ya vurulmuş ya da asılmıştı.⁴⁹ Yeni genel vali Baron A. B. Vrevskiy (1889-98), Putintsev'le birlikte birkaç kişiyi daha görevden aldı. Ayrıca, 1886 Türkistan'ın statüsüyle ilgili belirlenen kanunun, birçok sivil yöneticinin yerini askerî yöneticilere bırakacak şekilde değiştirilmesini talep etti ancak üst düzey yetkililer buna yanıt olarak herhangi bir işlem yapmadı.

Taşkent olayı, ekonomik olduğu kadar kültürel sıkıntılara da dayanan ilk büyük ölçekli protesto oldu. Kırsal ayaklanmalar, insanların sömürüye olan öfkelerini şekillendirmek için tefeciliğe ve teknolojik gelişmelere karşı İslamî itirazları kullanmıştı ancak Ruslar birçok yerel kurumu olduğu gibi bıraktığından, bu itirazlar ekonomik meselelerle sınırlı kaldı. Bu durum; sayıca artmış olsalar da ayaklanmaların küçük ve örgütsüz doğasına katkıda bulunmuş olabilir. Taşkentliler sömürüden ötürü de öfkeliydi ama bunun da ötesinde evleri ve cenazeleri ihlal edilmişti ve Ruslar bunu pervasız bir güç kullanarak yapmışlardı. Bu, her ne

49 Pierce, s. 223-225; Carrère d'Encausse, 1989, s. 164-165.

kadar hızlı bir şekilde bastırılmış da olsa, Taşkent olayına daha önceki isyanlardan biraz farklı bir nitelik kazandırdı. Bu, her iki tarafın da sakındığı ancak durduramadığı bir süreç olarak; Rusların, Türkistanlıların hayatına daha yakın bir şekilde müdahale etmesinin hem sonuçlarından hem de nedenlerinden biriydi.

Türkistan'ın ekonomik anlamda daha verimli kullanılmasına ilişkin mantık, Rus askerleri ve yöneticilerinin yardımıyla Rus işçileri tarafından inşa edilecek daha fazla demiryolu ve telgraf hattının kurulmasını zorunlu kılıyordu. 1890'ların sonlarına doğru bu demiryolları, kuzeydoğu bozkır toprakları olan Yedisu ve Fergana Vadisi'ne, çoğu Kozaklar⁵⁰ olmak üzere daha fazla Rus yerleşimci taşıdı, bu da yerlerinden edilmiş çiftçiler ve göçebeler için daha büyük ekonomik zorluklar yarattı. Yerli protestolar, yerleşimcileri korumak için daha büyük bir Rus askerî varlığına yol açtı. Sonra 1898'de, yine giderek kalabalıklaşan Fergana Vadisi'nde, Madali (Muhammed Ali veya Dükçi İştân) adlı bir sufi şeyhi, o güne kadarki en organize ve şiddetli ayaklanmayı yönetti ve sonunda Rus yetkilileri İslam'ı görmezden gelmenin ne denli ahmakça olduğuna ikna etti.

Dükçi İştân, Sovyet tarihçiliğinde sık sık kahraman olarak resmedilmiş ve isyanı derinlemesine anlatılmıştır.⁵¹ Dükçi, bir yandan Allah'la deruni bir ilişki geliştirmeye öte yandan da dünyayla iştigal etmeye önem veren Nakşibendî geleneğinin saygın

50 Daha çok Rus Kozakları adıyla da bilinen bu topluluk, içerisinde Rus alt sınıfından kesimlerle Tatar ve Çerkesleri de barındırmaktadır. Genel anlamda yönetim ve kanundan kaçarak bir araya gelen toplulukları ifade etmektedir. Slavlar kadar içerisinde Türk kökenli unsurlar da mevcuttur. Kozak adı ilk kez 1527'de Rus kaynaklarında geçmekte, zamanla Hristiyanlaştığı ve Slavlaştığı bilinmektedir. Yöneticileri "Ataman" olarak adlandırılan Kozaklar; Don, Dinyeper boylarından Moldovaya'ya, Polonya'ya kadar yayılmaktadırlar. XVIII. yy. sonlarında ise Rus hâkimiyetini kabul etmişler ve askerî hizmetlerde kullanılmışlardır. Ruslar, Kafkasya'daki yayılmalarını sağlam temeller üzerine atmak için Kozakları nasıl bölgeye getirdilerse bir süre sonra aynı politikayı Türkistan üzerinde uygulamışlardır. Abdullah Temizkan, "XVIII. ve XIX. Yüzyılda Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı Kolonileştirmesinde Kozakların İşlevi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII/2, 2013, s. 315-317. (ed.n.)

51 Bakhtiyor Babajanov, "Dukchi Ishan und der Aufstand von Andizhan 1898", ed. Anke von Kügelgen, Michael Kemper ve Allen J. Frank, *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, 2. cilt (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1998) içinde, s. 167-191; Carrère d'Encausse, 1989, s. 168-69; Pierce, s. 226-232.

liderlerinden biriydi. Yerel kültürü güçlendirmek amacıyla Margilan *uyezdinde*⁵² bir medrese, iki cami ve bir kütüphane kurmuştu. 1898 Mayıs'ında o ve diğer Nakşibendîler, (yerlerinden edilmiş Kırgızlar tarafından desteklenen) yaklaşık 2.000 adamla, Andican, Oş ve Margilan şehirlerine itina ile saldırı düzenlediler. Dükçi İşân muhtemelen, Rusları Türkistan'dan tamamen kovmaya yönelik bir adım olarak Hokand Hanlığını restore etmeye çalışıyordu. İsyanla ilgili kaynakların çoğu Ruslar tarafından yazıldığı için bu tam olarak kesin değil ancak şeyhin yargılanması sırasında Ruslar onu müritlerine "Osmanlı sultanından" Dükçi İşân'ın *gazavatına* destek vaadinde bulunan bir belge (veya Babajanov'a göre bir altın yüzük) göstermekle suçlamışlardır.⁵³ Bu iddia, isyana katılanların çoğunun yoksullaştırılmış eski hanlık görevlileri olması gerçeğiyle de desteklenmektedir.

Dükçi İşân'ın saldırısı başarısız oldu. Allah'ın, müritlerini Rus mermilerinden koruyacağına dönük inancı boşa çıktı ve diğer beş liderle birlikte, tek gerçek muharebenin meydana geldiği kışlaların dışında, Andican'da asıldı. Ancak Rus yetkililer, kendileri tamamen habersizken, şeyhin böylesine büyük bir grubu aylarca organize edebilmiş olması gerçeği karşısında neye uğradıklarını şaşırarak vaziyetteydiler. Yerli tercümanlara bağımlı oluşları, İslam konusundaki kasıtlı cahillikleri ve Türkistanlıların yaşamı hakkında bilgi eksiklikleri onları gerçek bir felaketle burun buruna getirmişti. Genel Vali Vrevskiy geri çağırıldı ve yerine, *ignorirovanie* politikasında değişiklik yapma vaktinin çoktandır gelmiş olduğuna karar veren S. M. Duhovskoy (1898-1900) getirildi.

Türkistan elitlerini bölgenin ekonomik sömürüsüne yardımcı olmaları için devşirmek, von Kaufman'ın düşündüğü kadar basit bir mesele değildi. Andican ayaklanması, yerlilerin, Rus kültürünün İslam'ın yerini aldığını izlerken onu pasif bir şekilde özümsemediklerini, Rusya'nın meydan okumasına güçlü bir şekilde yanıt verdiklerini açıkça ortaya koymuştu. Duhovskoy, (her ne kadar Fergana'daki Rus yerleşimcilerin silahlanmasına izin vermiş bir isim olsa da), imparatorluğun batı ve güney kesimlerinde uygulanan baskı yerine ikna edici bir eğitim sistemini

52 İlçe (ç.n.)

53 Babajanov, s. 175-176, 189.

öne çıkaran aktif bir Ruslaştırma programı önerdi. Yerli seçkinleri (iş birliği yapmaya istekli ulema da dâhil olmak üzere) Batı'nın bilimsel dünya görüşüne çekmek ve onları, faydalarına olan en iyi şeyin yüksek Rus kültürüyle sıkı bir yakınlaşma olduğuna ikna etmek istiyordu. Bu, Rusların ve Türkistanlıların köylü kültürlerini tamamen kapsam dışında bırakan, oldukça seküler ve aristokratik bir programdı. II. Nikolay (h. 1894-1917), Rus köylüsünün sarsılmaz sadakatine ve erdemine sıkı sıkıya inanırken, memurlarının Türkistan'da teşvik ettiği şey, büyük ölçüde, güvenilmez entelijansiyanın Batılılaşmış kültürü idi.

Duhovskoy'un amacı karşılıklı bilgiyi arttırmaktı. Rus yöneticiler ve memurlar, yerel dilleri, İslam tarihini ve inançlarını öğrenecek ve Müslüman okullarına çok daha fazla dikkat göstereceklerdi. Yerliler Rus tarihi ve edebiyatı hakkında bilgi sahibi olacaklardı (Puşkin ve Lev Tolstoy'un eserlerinin Özbekçeye ilk çevirileri bu sırada yapıldı) ve seçilen Türkistanlı gençler sadece çalışmalarını tamamlamak için değil, aynı zamanda "dimağlarında muazzam ticaretimizin, başkentlerimizin, atölyelerimizin ve fabrikalarımızın ihtişamının ve parıldayan sayısız askerî birliğimizin görkemiyle silinmez bir izlenim yaratmak"⁵⁴ için St. Petersburg ve Moskova'ya gönderileceklerdi. Başka bir ifadeyle, eğer Rus kültürünün ihtişamını öğrenmek yerliler arasında tam anlamıyla bir acziyet tutumu meydana getiremezse, imparatorluğun eksiksiz ekonomik ve askerî gücünü görmek bunu mutlaka sağlayacaktı.

Duhovskoy'un programında bilim de önemli bir rol oynadı. Şubat 1899'da Taşkent'teki Rus erkek lisesinin (*gimnaziya*) ana salonunda, sadece okul çocukları değil, Okullar Baş Müfettişi F. M. Kerenskiy (geleceğin Geçici Hükûmet lideri Aleksandr'ın babası), Genel Vali Yardımcısı İvanov ve birkaç mollayla başka bazı din adamları da dâhil olmak üzere yerel halkın "aydınlanmış" 50 temsilcisinin bulunduğu bir dinleyici topluluğuna temel Avrupa bilimi üzerine bir konferans verildi. Misafirler, kısmen, Rusçayı anladıkları için seçilmişlerdi ancak konferans aynı zamanda önceden Özbekçeye tercüme edilerek daha geniş bir kitleye de dağıtılmıştı. Yerli halktan etkili isimleri davet etmenin amacı, özellikle medrese müfredatının bir parçası olarak, bilimin değerini

54 Bendrikov, s. 81.

teşvik etmeleri konusunda onların yardımlarını almaktı. Taşkent kadısı Muhittin Hoca'nın, buna, hem İslamî bilginin değeri konusunda ısrar ederek hem de medreselerde Rusça öğretilmesini talep ederek yanıt verdiği aktarılmaktadır. Bu konferansı Mayıs ayında yerel tarih temalı ikinci bir konferans izledi, bu son konferans da benzer bir karşılık buldu. O baharın ilerleyen günlerinde Duhovskoy, Türkistan'daki ilk müzeyi, resmî cübbelerini giyen yerli erkânla dolu bir törenle, bizzat açtı.⁵⁵

Batılı bilgi ve iktidar arasındaki bağlantı ve bu iktidara yönelik yerli özlemler bundan daha açık hâle gelemezdi. Partha Chatterjee'nin kısa ve öz bir şekilde ifade ettiği gibi, "Michel Foucault'yu okurken, modern iktidar rejiminin gelişiminin oldukça doğru bir tasvirini buluruz; iktidarın yasaklamak değil, kolaylaştırmak, üretmek anlamına geldiği bir rejimdir bu."⁵⁶ Türkistan örneğinde iktidar, imparatorluğa rahatça uyan ve ona ekonomik ve insanî kaynaklara gönüllü olarak katkıda bulunan bir nüfus üretmek için kullanılacaktı.

Türkistanlıları bilim yoluyla aydınlatmaya yönelik bu girişimler, daha açık bir muhalefetle karşılaştıkları Buhara'ya kadar uzandı. St. Petersburg'lu bir doktor olan Yagodinskiy, Semerkant ve Buhara'daki medrese hocalarına ve öğrencilerine bulaşıcı hastalıklar ve bunların önlenmesi üzerine açık konferanslar verdi. Dinleyicilerinin çoğu onu saygıyla dinledi ancak Buhara'da birkaç müderris, Allah hastalık göndermeyi murat ederse O'nun iradesiyle savaşmanın yanlış olacağını iddia ederek konuşmaları açıkça protesto etti.⁵⁷

Bununla birlikte, imparatorluk (ve daha sonra Sovyet) yetkilileri, genellikle, niyetleri ve elde ettikleri sonuçlar arasında büyük bir boşlukla karşılaştılar. Birincisi, tıpkı Hintliler, Mısır-

55 Benedict Anderson'ın tartıştığı gibi, eğitim reformuyla müze inşası arasındaki eş zamanlılık tesadüf değildi. Hindistan ve Güneydoğu Asya'daki sömürge rejimleri, modern okulun ve müzenin, yönetimlerini meşrulaştırmak ve yerel kültürleri Avrupa "ana" vatanına karşı denetlenebilir ve ikincil bir konuma getirmek için kullanılmasına öncülük etmişti. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londra: Verso, 1991), s. 178-182.

56 Partha Chatterjee, *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993), s. 15.

57 Bendrikov, s. 79-80.

lılar ve diğer sömürgeleştirilmiş halklar gibi Türkistanlılar da Batı bilgisini imparatorluğun amaçları yerine kendi amaçları için kullanmayı öğreniyorlardı. İkincisi, Rusya, yönetimini tam olarak konuşlandıracak kaynaklara sahip değildi. Bu, Duhovskoy'un, programının en önemli bileşeni olan Müslüman okulları konusundaki planları incelendiğinde açıkça görülebilir. Duhovskoy, okullar, özellikle medreseler üzerinde doğrudan devlet kontrolünün genişletilmesi ve tüm Müslüman okullarının tescil ve onaydan geçirilmesi çağrısında bulundu ancak önerilerinden komite raporları dışında fazla bir şey çıkmadı. Özellikle çok az Rus yetkili yerel dilleri öğrenme emrine uyduğundan, vatandaşla kifayyetle nezaret edecek sayıda okul müfettişi istihdam edilemiyordu. Küçük ve gayriresmî mektepler devlet kontrolünden büyük ölçüde kaçarken, müfettişler, 1915 gibi geç bir tarihe kadar, kendilerini yerel makamlara tescil ettirme zahmetine girmeden onlarca yıldır varlığını sürdürmüş olan medreselere rast geliyordu. Duhovskoy'un Taşkent'teki dinî otoriteleri Rusça öğrenmenin ehemmiyetiyle etkileme çabalarına rağmen, söz konusu tarihe dek neredeyse hiçbir medrese bu dili düzenli olarak öğrencilerine sunmamıştı.⁵⁸

Rus yetkililer, Müslümanlarla nasıl başa çıkılacağı konusunda kendi aralarında da fikir ayrılığına düştüler; bu sorun, Rus kontrolünün merkezî ve çevresel bağlantı noktaları arasındaki zayıf iletişim ve uzun mesafeler nedeniyle daha da kötüleşti. Duhovskoy, Müslüman din adamlarının Tatarlar arasında olduğu gibi ruhani müesseseler içinde örgütlenmesine izin verilmemesi ve Ufa Müftüsü ile Türkistan uleması arasında hiçbir koordinasyona izin verilmemesi gerektiğini vurguladı. Bu tür örgütlerin Rusya'ya karşı Pan-Türkçü veya Pan-İslamcı birliği kolaylaştıracağından korkuyordu. Semerkant'taki Rus vali ise, ulemanın faaliyetlerini daha iyi kontrol edebilmek için tam da böyle bir Müslüman ruhani yönetimin kurulması gerektiğini savunuyordu. Okul politikasında da benzer bir bölünme vardı, bazı yetkililer ve akademisyenler (eğitimci N. P. Ostroumov ve Nalivkin dâhil) daha fazla kontrolü destekliyor, diğerleri ise

58 1881'de Çimkent'te Rus muhibbi bir kadı olan Abdulgaffar oğlu Settar Han, yerel medreselerde Rusça öğretmeyi şiddetle savunmuş ancak çabalarında yalnız kalmıştı. Khalid, s. 82-83.

(Kerenskiy ve Seyhun Oblastı Valisi S. M. Gramenitskiy) tüm olan biteni görmezden gelmeyi sürdürmek istiyordu.⁵⁹ Duhovskoy astlarına açık yönergeler yayınladı ancak geç imparatorluk koşullarında bunları gerçekleştirmeyi temin edemedi. İstikrarlı bir işleyişi neredeyse imkânsız hâle getiren bir başka şey de imparatorluk yönetiminin son 20 yılında genel valilerin çarçabuk devir teslim yapmalarıydı: 1898'de Duhovskoy'la başlayıp 1916'da A. N. Kuropatkin'e uzanan dönemde, en az yedi kişi daha görev yapmıştı.

Reform ve Modernleşme Hareketleri

Yirminci yüzyılın başlarına gelindiğinde, Türkistanlılar arasındaki kültürel ve siyasi gelişmeler, en etkili Rus yetkililerin bile kontrolünün ötesine geçmişti. Kırımlı Tatar İsmâil Gaspıralı (1851-1914) tarafından kurulan, yarı-milliyetçi ve modernleştirici bir hareket olarak Pan-Türkizm, Türkistan ve Buhara'da gerçekten de nüfuz kazanırken, içerdeki değişimlerin daha da büyük bir huzursuzluğun taşıyıcısı olduğu ortaya çıktı. Rus yerleşimcilerin kuzeydoğuya sürdürdükleri göç, köylü ayaklanmalarının artmasına neden oldu ancak bunlar düzensizdi ve kolayca kontrol altına alınmaya devam etti. Rus egemenliğine çok daha doğrudan bir yanıt, sosyal veya siyasi reform yoluyla halklarına yeniden güç kazandırmak isteyen, genellikle daha varlıklı ailelere mensup eğitilmiş küçük gruplardan geldi. Dağınık bir şekilde örgütlenmiş bu grupların en bilineni, Türkistan'da ve çok daha zor koşullar altında Buhara'da, eğitsel, edebî ve siyasi bir hareket geliştiren Ceditçiler veya "Yeni Usulcüler" idi (Arapça/Türkçe *usul-i cedidden* gelme).⁶⁰ Kentli ve Batılılaşmış toplumsal tabaka, 1917'den sonra öne çıkacak olan, bir başka, daha seküler bir yerli reformist topluluk daha doğurdu. Daha sonraki Sovyet eserlerinde genellikle birleşik bir gerici blok olarak tasvir edilen ulema ise, aslında, Batı'nın meydan okumasına karşılık vermek için dinî ve toplumsal ıslahı tercih edenlerle eski ihtişamı geri kazanmanın tek yolunun geleneğe daha katı bir şekilde bağlanmak

59 Bendrikov, s. 76.

60 "Ceditçi" Batılı araştırmalarda standart bir isim hâline gelmiştir ancak kendilerine daha çok *ziyalılar* (aydınlar) veya *terakkiperverler* (ilericiler) diyorlardı. Khalid, s. 93.

olduğunu düşünenler arasında bölünmüş durumdaydı. Türkistan toplumunun imparatorluk hâkimiyetine verdiği bu bölünmüş tepki, Mısır, Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da görülen entelektüel tepkilere çok benziyordu ve bir yanıyla da Türkistan'ın geniş İslam dünyasıyla sürdürdüğü bağlarının bir kanıtıydı.

Belki de bu grupların sahip olduğu tek ortak nokta, ister geleneksel ister modern olsun ortalamadan daha yüksek bir eğitim seviyesi ve uluslararası gelişmelerle kurdukları yakın düzeydeki temas idi. Adeeb Khalid, nispeten birleşik bir grup olan Ceditçiler içinde bile tek bir belirleyici sınıfsal veya sosyal özellik olmadığını ortaya koymuştur.⁶¹ Farklılıklarına rağmen, bu çeşitli reformcuların faaliyetleri, onları olduklarından çok daha birleşik bir tehdit olarak görme eğiliminde olan Rus ve Buharalı yetkililer için bir hayli rahatsız ediciydi.

Ceditçiliğin kurucularından Gaspıralı ve diğer Tatar düşünürler, eğitim felsefelerini Batılı ve oldukça seküler bir ideale dayandırıyorlardı. Gaspıralı'nın sisteminin merkezinde, bütün Türkler arasında hem gerçek okuryazarlığı hem de birliği teşvik etmek üzere birleştirilmiş bir Türk dilinin fonetik olarak öğretilmesi yatıyordu.⁶² Gaspıralı geleneksel İslamî eğitimi küçümsüyor olsa da onun fikirlerini benimseyen Türkistanlılar çoğunlukla geleneksel medreselerden yetişmiş insanlardı. Mahmut Hoca Behbudi (1874-1919), Semerkantlı bir kadı çocuğuydu ve kendisi de hayatını kadılık yaparak idame ettiren biriydi; ıslahçı fikirlerini hac yolculuğu sırasında Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır'da edinmişti. Münevver Kârî (1880-1933) Taşkentli bir müderrisin oğluydu, Buhara'da okumuş ve imam olmuştu. Abdullah Avlânî (1878-1934), Seyyid Ahmed Sıddîkî (1864-1927) ve Hamza Hakimzâde Niyâzî (1889-1929) gibi isimlerin hepsi de ya ulemadan- dı ya da medresede birkaç yıl eğitim almıştı. Türkistanlı Ceditçiler, İslamî eğitimi iskartaya çıkarıp yerine Batılı bilimsel veya seküler bir model koymaktan ziyade, insanî (artık rutin dayanın olmadığı), düzenli ve öğrencilere işlevsel okuryazarlığı öğretmeye adanmış dinî okullar tasavvur ediyorlardı. İslam tarihini ve düşünce yöntemlerini anlamak önemliydi, öğrenciler böylelikle,

61 Agy., s. 103.

62 Bkz. Sergei Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia* (Cambridge: Harvard University Press, 1960).

bilgilerini toplumlarını savunma ve geliştirme yolunda aktif bir şekilde kullanabilirlerdi. Ceditçilerin anlayışında ikincil bir konumda olan, ibadetler sırasında okunacak metinleri ezberlemeye yapılmış geleneksel vurgudan çok farklıydı bu.⁶³

Bu reformlar ilkökul düzeyindeki mektep müfredatına yönelikti; Ceditçi fikirler medreseler üzerinde neredeyse hiçbir etki yapmadı ancak önerileri daha muhafazakâr ulema için kaçınılmaz olarak tehdit oluşturunuyordu. Ceditçiler, okullarda fen bilgisi ve fonetik dil eğitiminin kullanılmasını savunmanın yanı sıra, ruhaniyet müessesesindeki yozlaşmayı da kıyasıya eleştirdi. Bağnazlık ve kriz zamanında değişime direnç gösterme konusundaki eleştirileri, Cedit hareketini Buhara'da başka hiçbir yerde olmadığı kadar politik bir hâle getirdi.

Yirminci yüzyılın başlarında, Emîr Abdülehad (h. 1885-1910) tarafından yönetilen Buhara, büyük çapta ekonomik ancak çok az politik değişim yaşamış olmaktan rahatsızlık duyuyordu. Ruslar, emirliğin bünyesine, sadece demiryolu değil, aynı zamanda bütün bir doktorlar, kiliseler ve okullar ağı sayesinde iyiden iyiye yerleşmişti. Pamuk ticaretinden yalnızca kendilerini değil, aynı zamanda Buharalı tüccar ve memurlardan oluşan küçük bir elit kesimi de zenginleştirmişlerdi. Emîr, ticaretten ve Rus memurlar tarafından verilen "hediyelerden" muazzam bir kazanç elde etti ve buna çara lüks hediyeler göndererek mukabele etti. Her zaman olduğu gibi, bu servetin çoğu köylülerden alınanlarla edinilmişti ancak seçkinlerin üyeleri de yüksek vergiler ve derin yolsuzluğun yükü altında rahatsız olmaya başlamıştı. Rusların yerleştiği Yeni Buhara'da hayranlık duyacakları çok şey gören bazı tüccar aileler, Rus kültürünün daha yararlı yönlerini benimsemekle ilgileniyorlardı. Ancak yeni fikirleri denemelerinin veya siyasi hayal kırıklıklarını ifade etmenin neredeyse hiçbir yolu yoktu. Çünkü Abdülehad, muhalefeti ekonomik, siyasi veya sosyal olsun, çok sıkı bir şekilde bastırmak için Rus desteğini kullanıyordu. Buhara'nın muhafazakârlığıyla meşhur ruhaniyet müessesesi ise emîrin bağımsız düşünce üzerindeki baskısını güçlü bir şekilde destekliyordu çünkü bu onların da işine geliyordu.

63 Khalid, s. 163-164; Carrère d'Encausse, 1989, "The Stirring of National Feeling", *Allworth* içinde, s. 189-198; Edward Allworth, *The Modern Uzbeks* (Stanford: Hoover Institution Press, 1990), s. 137-138.

Buhara'daki aykırı toplumsal ve ekonomik güçlerin ezilmesinin yarattığı baskılar, reformcuların enerjilerini eğitimdeki değişime olduğu kadar politik değişime de odaklanmalarına, yurt dışında ya da gizli cemiyetlerde faaliyet göstererek, emirlikte gerçek anlamda devrimci bir hareketin yükselişine katkıda bulunmalarına yol açtı. Geleceğin Özbek Cumhurbaşkanı Feyzullah Hocayev dâhil, Sovyet yönetimi altındaki Türkistan'ın önde gelen birçok lideri Buhara'nın yer altından çıkacaktı.

Buhara ulemasını hor gören Rusları veya bizâtihi desteğine güvendiği ulemayı yatıştırmaya çalışıp çalışmadığına bağlı olarak sık sık politikasını değiştiren emûrin kendi tutarsızlığı da gerilimi arttırdı. Abdülehad'ın öncelikli amacı kendi gücünü ve servetini korumaktı-tebaasının refahı son derece tâliydi. Gaspıralı'nın eğitim teorilerinin ilgisini çekmiş olduğu söyleniyordu ancak ulemayı kızdırmaktan da kaçınmak istiyordu. Böylece, 1900 yılında, Tatar çocukları için, reforma tâbi tutulmuş bir okulun açılmasına izin verdi. Başlangıçta büyük bir başarıyla hayata geçirilen okul, öğrenci eksikliği yüzünden birkaç ay içinde kapanmak zorunda kaldı. Sekiz yıl sonra Gaspıralı Buhara'yı bizzat ziyaret etti ve bazı Tatar ulemasının hem Özbek hem de Tatar çocukları kabul edecek yeni bir reform okulu önerisine destek oldu. Çocukları için yeni bir eğitim tarzının avantajlarını gören birkaç Buharalı Özbek tüccar da öneriye arka çıktı. Emîr ise tereddüt göstererek başlangıçta reddetti ancak daha sonra ekim ayında, okulun özel bir evde, çok küçük bir ölçekte kurulmasına izin verdi. Bir yıl sonra bu okul, öğrencilerinin yeteneklerini göstermek için umumi bir sınav düzenledi, bu da yeni bir tartışmanın fitilini ateşledi. Tüccarlar ve ulemadan bir azınlık, okulun sonuçlarından memnundu ve yeni usulün emirlik genelinde kullanıma sunulması gerektiğini savunuyordu. Bu coşku, muhafazakâr din adamlarını ve onların eğitim üzerindeki tekellerini tehdit ediyordu. Muhafazakârlar arasındaki çaresizlik ve entelektüel iflasın derecesi, reformist mollalardan birini (Domolla İkrâm) camilerin parafinle aydınlatılmasını teşvik ettiği için bidatle suçladığı zamanki karşı argüman tarzlarında da görülebilir.⁶⁴ Ne var ki emûr, tüccarların veya reformist din adamlarının endişelerinden ziyade ulemanınkilere hak verince okul bir kez

64 Carrère d'Encausse, 1989, s. 84-85.

daha kapatıldı. Birkaç ay boyunca Özbek tüccarların desteğiyle yeraltında faaliyet göstermeye devam etti ancak Ocak 1910'da Buhara, Sünnîler ile azınlık Şîî nüfus arasındaki arbedelerle sarsılınca, emîr, istikrar namına, Cedit hareketini kalıntılarını yeraltına süpürmek suretiyle neredeyse tamamen ezdi.

Türkistan'da ise reformist gazetelerle ve edebiyatla desteklenen yeni-usul okullar çok daha özgürce faaliyet gösteriyordu. Gaspıralı, 1893'te Semerkant'ta reforma tâbi tutulmuş bir mektebin kurulmasına nezaret etti, muhtemelen bunun öncesinde Taşkent'te Tatarlar tarafından işletilen bir okul daha bulunuyordu. Andican'daki bir tüccar da kısa bir süre sonra, yükselen burjuvazinin yeni usule değer verdiğinin bir göstergesi olarak, fabrika işçilerinin çocukları için bir Cedit okuluna sponsor oldu. 1903'te Münevver Kârî'nin çabaları sayesinde Taşkent'te yaklaşık yirmi reform mektebi faaliyet gösteriyordu. Semerkant gibi şehir merkezlerinin çevresindeki köylerde ve Yedisu'da da okullar açıldı.⁶⁵ Ebeveynler kızlarını halka açık bir yere göndermek konusunda genellikle gönülsüz olsa da bu okullar erkek çocukların yanı sıra kızlara da açıktı. Cedit hareketi Gaspıralı'nın birleşik bir Türk dili teorisine dayanmakla birlikte, Tacik nüfusu için açılan az sayıda mektep de vardı.

Ceditçiler, Türkistan'da Buhara'dakiyle hemen hemen aynı gerekçelerle muhalefetle karşılaşsalar da sistemlerinin hızla yayılması, geniş bir Müslüman ebeveyn kitlesinden destek görmekten ya da Rus yetkililerin zımni onayı (ya da daha büyük olasılıkla kayıtsızlığı) olmadan gerçekleşemezdi. Gaspıralı, eyalette yeni usul okullar açmayı ilk önerdiğinde, İlminskiy'nin himayesinde Rusça-yerli okul sistemini yöneten N. P. Ostroumov gibi eğitimciler, bir *inorodetsin* Ruslarındaki kadar etkili bir müfredat geliştirdiğini iddia etme küstahlığı göstermesinden dehşete düştüler.⁶⁶ Ancak Rus yetkililerin Müslüman reform hareketlerine 1905 Devrimi'nden sonra artan bir düşmanlıkla bakmalarına rağmen, 1912 yılına kadar yeni okulların kayıt altına alınması ve dolayısıyla devlet denetimine tâbi olması gibi bir şart yoktu.

65 Khalid, s. 165.

66 Bendrikov, s. 254-255. Bendrikov ayrıca, Ostroumov'un, Gaspıralı'yı, Türkistanlıları Ruslaştırma hedefine ters düşen "Jön Türk" fikirlerinin tehlikeli kaynaklarından biri olarak gördüğünü yazıyor.

1905'teki şiddete çok az Türkistanlı'nın katıldığı düşünül-
düğünde, başlangıçta bu düşmanlığı açıklamak zordur; isyanın
yerli nüfus üzerindeki etkisi oldukça belirsizdir. İlk grev dalga-
sı, eyaletteki, yeni gelişen Sosyal Demokrat ve Sosyalist Devrimci
Partilerin organize ettiği Rus demiryolu işçileri ve askerleriyle
sınırlıydı. Taşkent'teki ve diğer sanayi merkezlerindeki grevler
ve isyanlar önemsiz değildi ama neredeyse tamamen Rusların
meselesiydi. Ancak ertesi yıl, yerli köylülerin muhtemelen Rus
tacizine misilleme olarak bazı kırsal bölgelerdeki Rus yerleşim-
cilere saldırmasıyla durum değişti. Yerlilerle arayı bozma eği-
liminde olan, toprağa aç Rusların sayısının artması, kırsal ke-
simde düşük seviyeli, sürekli bir gerilla savaşına yol açtı. Her
iki taraf da birbirlerine karşı silahlı çeteler örgütledi ve hayat-
ta kalma savaşı yürüttü. Bu dönemde biriken nefret, 1916'daki
büyük Rus karşıtı isyanı ateşleyen ana yakıt olacaktı ve bu da
dolayısıyla 1930'ların başlarına kadar süren Rus karşıtı ayaklan-
malara katkıda bulundu.

Kırsal ayaklanmaların kent nüfusunu ve özellikle Müslü-
man reformcuları nasıl etkilediği konusunda bazı tartışmalar
vardır. Gaspıralı ve diğer Tatarlar, Ağustos 1905'te, siyasi yel-
pazeyi kapsayan ancak demokratik, liberal bir bakış açısının
hâkim olduğu bir Müslüman ittifakı olan Birinci Tüm Rusya
Müslümanları Kongresi'ni (*İttifak-ı-müslimin*) kurmuşlardı. İtti-
fak, tüm Müslümanlar adına konuşmaya talip idiyse de Ağustos
1906'daki üçüncü kongreye kadar hiçbir Türkistanlı toplantılara
katılmadı. Türkistanlılar, bölgeleri için seçim yasaları henüz ta-
mamlanmadığı için Birinci Duma'dan [Meclis] çıkarıldı ancak
Bozkır vilayetinden Kazaklar birkaç delege gönderebildiler.
Türkistanlılar, toplam otuz bir (35/ya da 36) Müslüman'ın bu-
lunduğu İkinci Duma'ya, daha Batılılaşmış tüccar kaygılarını
temsil eden ve Rusya Anayasal Demokrat (Kadet) Partisi'yle
ittifak kuran altı delege gönderdi. Ancak bu delegeler aktif de-
ğillerdi (hepsi Rusça konuşmuyordu) ve öyle görünüyor ki Tür-
kistan delegeleri Üçüncü Duma'dan tamamen menedildiğinde
Türkistan'dan hiçbir itiraz gelmemiştir.

Carrère d'Encausse, bu parlamento deneyimlerinin, sınırlı
da olsa, Türkistan milliyetçiliğinin oluşumu için çok önemli ol-
duğunu iddia etmektedir. Ayrıca, daha radikal siyasi görüşlerin
varlığına işaret ederek, kısaca, 1906'daki kırsal huzursuzluğun

kentli eğitimli sınıflara yayıldığından bahseder ancak ayrıntı vermez. D'Encausse çoğunlukla Sovyet kaynaklarına dayanır, oysa Khalid, Sovyet kaynaklarının 1905'in Türkistan üzerindeki etkisini abarttığını iddia etmektedir. Ayrıca, bazı yeni usul okullarının, belirsiz türden Rus karşıtı faaliyetlere katıldığından da söz eder.⁶⁷ Her iki tarihçi de muhafazakâr Müslüman nüfusun 1905 olaylarına ilgisizliğinin Rus yetkilileri etkilediğini, reformcuların faaliyetlerininse onları alarma geçirdiğini ve Ceditçilik konusunda derin bir şüphe yarattığını söylemektedir. Ayaklanmanın etkisiyle ilgili açık olan şey, sansürün kaldırılmasının (ayaklanmayla birlikte Çar II. Nikolay'dan alınmış, Ekim Manifestosu'ndaki en büyük tavizlerden biri) yerel basına geçici de olsa büyük bir canlılık kazandırması ve yeni usul okulların 1905'ten sonra eskisine göre daha hızlı yayılarak Rusların idaresindeki yerli okulların sayısını geçmesiydi.⁶⁸

Ceditçiler, Türkistanlılara imparatorluktan bağımsızlıklarını elde etmek üzere eğitim ve ilham vermek için Ruslardan öğrendikleri teknikleri kullanarak, okulları aracılığıyla olduğu kadar edebiyat ve gazeteler aracılığıyla da fikirlerini yaydılar. Gaspıralı'nın kendi gazetesi *Tercüman*, tıpkı İranlı-Mısırlı ıslahçı Seyyid Cemâleddîn-i Efgânî'nin gazetesi *Kanun* gibi 1880'lerden itibaren Türkistan'da dolaşıyordu. Belki ironik bir şekilde, sansürün genel olarak hafifletilmesinin "bağımsız" Buhara'da hiçbir etkisi olmadı ve Ceditçi eserlerin çoğu Rus himayesinde üretildi. 1906 ve 1908 arasında Taşkent'te Münevver Kârî ve diğer Ceditçiler, *Şöhret*, *Hurşit* ve *Asya* adlı edebî ve bilimsel tartışmalara adanmış üç gazete çıkardı. Diğer Türkistanlı reformcular da gazete yayınladılar ancak bunların hiçbirisi malî veya siyasi baskılar nedeniyle uzun sürmedi. Toplu olarak gazeteler, 1906'da Tatar bir Sosyalist Devrimci tarafından yayınlanan *Terakki* ve imparatorluğa sadakatini yüksek sesle ilan eden *Tüccar* dışında, genel olarak açık siyasi yorumlardan kaçınıyordu. Buna rağmen, Rus yetkililer fitne korkusuyla tüm Türkistan basınına 1907 yılı itibarıyla kapattı. 1912'den itibaren ana dilde

67 Carrère d'Encausse, 1989, s. 185-187; Khalid, s. 229-230. Üst düzey ulema, Türkistan için kendi Müslüman Ruhani Meclislerine sahip olma hakkı için dilekçe verdi.

68 Bartol'd, s. 136-17.

yeni gazetelerin yayınlanmasına izin verdiklerinde ise, bu yalnızca önceki sansür koşulları altında mümkün olacaktı.

Ceditçi yazarlar, okuryazar bir kitleye bağlı olmayan ve bu nedenle çok daha geniş bir erişime sahip olan tiyatro oyunlarında daha şanslıydı; Birinci Dünya Savaşı sırasında, Ceditçi küçük tiyatro grupları Türkistan'ı boydan boya gezdi. Her türden reformcu, hem ikisi de geleneksel İslami edebî formlardan olan şiir ve polemik diyaloglar hem de Batı'dan ödünç alınmış bir form olan düzyazı yazdılar.⁶⁹ Bu eserlerin çoğu, Orta Asya'nın entelektüel gelişiminde önemli bir değişimin işaretleri olsa da bunların o dönemde sıradan insanlar üzerinde ne kadar etkili olduğu tartışmaya açıktır. Türkistanlıların çoğunun okuma yazması yoktu, Ceditçilerin şiddetle farkında oldukları ve elbette okullarını, ortadan kaldırmak için seferber ettikleri bir engeldi bu. Tiyatro, daha çok Batılı bir sanat formuydu ve daha muhafazakâr Müslümanlar tarafından şüpheli görülüyordu. Tiyatro, aynı zamanda, imparatorluk döneminde Türkistan'a ulaşan son sanatsal yeniliklerden biriydi. Taşkent'teki ilk kalıcı tiyatro topluluğu 1913'te bir Tatar tarafından kuruldu. Behbudi'nin en başarılı oyunu *The Patricide* [Baba Katili] 1914-1917'yi kapsayan, eski rejim altındaki aktif Türkistan tiyatrosunun kısa dönemi boyunca, eyaleti turlamış ve Ceditçi amaçlar için bağış toplamıştı.

İmparatorluk Türkistan'ının Sonu

Ceditçiler, Pan-Türkistler ve diğer milliyetçiler, tam da Rus devrimcilerin Çar II. Nikolay rejiminin çöküşünü yönetememesi gibi; 1916-1917'de Türkistan'ı parçalayan güçlere önyak olmak yerine onları takip ettiler. Devrimin doğrudan nedenlerini yoksulluk, Türkistanlılar ile Avrupalılar arasındaki kaynak mücadelesi ve savaş yaratmıştı.

Rusya, Ekim 1914'te Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti ve bu da Rusya'nın Türk Müslüman nüfusunu otomatik olarak zan altında bıraktı. Ancak çoğu Türkistanlı, gizli polis gözetiminden daha derin endişelere sahipti. Hükûmet pamuğun fiyatlarını sabitledi ancak tahıl fiyatlarının serbestçe dalgalanmasına izin vererek, gelirleri ihracat mahsullerine bağlı olanlar

69 Khalid, s. 125.

için yaygın bir meşakkat, karaborsacılar için ise beklenmedik bir kazanç kaynağı yarattı. Türkistan Hükûmeti'nin askerî karakteri, özellikle on binlerce Avusturya-Macaristan savaş esiri Doğu Cephesi'nden gelmeye başlayınca sertleşti. Elbette vergiler arttı ve subaylar çok sayıda koşum hayvanı ve erzak talep etmeye başladı. Genel valiler, Türkistan'dan Rus İkinci Ordusu'nu Tannenbourg'daki felaketine götürmesi için çağrılan General A. V. Samsonov'dan (1910-1914) başlamak suretiyle geri çağrılıp, hızla birbiri ardına değiştirildikçe idari kontrol zayıfladı ve yolsuzluk arttı. Türkistan'ın son genel valisi Ağustos 1916'da geldiğinde, Türkistanlılar zaten açık bir isyan hâlindeydiler.

Başlıca neden, 25 Haziran 1916'da Petrograd'dan çıkarılan, Rus olmayanları cephe gerisindeki vasıfsız işler için görevlendiren, yanlış tasarlanmış bir kararnameydi. Yöneticiler, pamuk yetiştirme alanlarından daha az işçi talep ederek, tarım bölgelerine vurulan darbeyi yumuşatmaya çalıştı. Aynı zamanda, yerli yerel yetkililerden, tıpkı iş gücü vergileri için yapageldikleri gibi, güncel askere alım listeleri hazırlamalarını istediler ve kadıları, mollaları, öğretmenleri ve diğer eşraf üyelerini muaf tuttular. Askere alındıktan sonra, işçilere dinî ihtiyaçlarının görülmesi için mollalarla destek olunacaktı. I. Nikolay'ın Yahudi erkeklerle ilgili zorunlu askerlik tasarısının aksine, bu tasarı Hristiyan olmayan tebaayı asimile etmeyi amaçlamıyordu. Kararname bir çaresizlik eylemiydi çünkü Rus ordusunun yedek kuvvetleri son derece azdı. Rus yetkililer, taslağın hızlı ve kolayca uygulanabileceğini varsaydılar; imparatorluğun içinden geçtiği aciliyet durumunu açıklama veya Türkistanlıların vatanseverliğine hitap etme ihtiyacı görmediler. Görünüşe göre, Türkistan'dan askerî işler için 250.000 erkek sağlama talebinin, *inorodets* statüsünün birkaç ayrıcalığından biri olan askerlikten muafiyete ani bir son verdiğini ya unutmuş ya da önemsememişlerdi.

Kalabalıklar birkaç gün içinde, öfkelerini özellikle yerel yetkililere yönelterek, ilçe bürolarını mahvedecek ve potansiyel askerlerin sıralandığı listeleri yok edeceklerdi. Tasarının neden gerekli olduğu ve ne tür bir hizmet gerektirdiğine dair net açıklamaların yokluğunda, söylentiler çılgınca büyüdü ve yeni isyanları körükledi. Bu şiddet patlaması, tek bir bölgeyle sınırlı kalmadığı ve birkaç yayılım ateşiyle dağıtılamadığı için önceki hadiselerden farklıydı. Temmuz ayının ortalarında, Semerkant Oblastı'ndaki

Cizzak kenti, yerli ve Rus nüfus arasında küçük çaplı bir savaş tanık oldu ve binlerce Avusturya-Macaristanlı savaş esiri de tam anlamıyla iki ateş arasında kaldı. Bazı raporlar, ulemanın bu ayaklanmanın önemli liderleri olduğuna, hatta *gazavat* ilan ettiklerine işaret ediyor.⁷⁰ Cizzak isyanı bastırıldığında (acil durum birlikleri tarihî şehri yerle bir ederek çevresindeki kilometrelerce köyü yaktı), şiddet Fergana Vadisi'ne ve en yoğun olarak Yedisu'nun Kırgız bozkırlarına yayılmıştı.

Kırgız ve Kazak göçebeleri muhtemelen 1916 ayaklanması sırasında diğer gruplardan daha fazla acı çekti. Yıllarca yerleşimcilere toprak kaybetmişlerdi, şimdi ise Kazak ve Rus köylerini baskınlarla yakarak karşılık veriyorlardı. Ne var ki, yerleşimciler genellikle göçebelerden daha iyi silahlanmış ve "kendi" topraklarını göçebelerden katiben temizleme fırsatını yakalamışlardı. Her iki taraf da mezalimde bulunmasına rağmen, göçebeler en kötüsüne maruz kaldı. Ağustos ayının sonunda, yaklaşık üçte biri Çin'e kaçtı, burada birçok kişi kış koşullarında can verdi. Genel Vali Kuropatkin, aralık ayında isyanı nihayet kontrol altına alabildiğinde, binlerce insan ölmüştü, bunların çoğu Türkistanlı'ydı.⁷¹ Kuropatkin'in, II. Nikolay tahttan çekildiği ve imparatorluk hükûmeti çöktüğü sırada düzeni sağlamak için sadece iki ayı vardı. Genel vali, devrime sadakatini ilan ederek kendini kurtarmaya çalıştı ancak Geçici Hükûmet onu Nisan 1917'de tutuklattı. Birkaç ay içinde Türkistan hem sömürgeci ile sömürgeleştirilenler arasında hem de Türkistanlıların kendi içlerinde başlayan bir savaşa karışacaktı.

Rejimin Doğası

İmparatorluk Rusya'sı, Müslümanların imparatorluktaki statüsünü hiçbir zaman çözüme kavuşturamamıştı. Rus yetkililerin eylemleri, tutarlı bir politikadan ziyade mevcut ihtiyaçlar ve ön yargılar tarafından dayatılmış ve karışıklık doğurmuştu. Tatarlarla yaşanan iki asırlık tecrübe, Müslümanları toplu hâlde Ortodoksluğa döndürmenin imkânsızlığını göstermişti ancak bu, çarın en hakiki tebaasının sadece Ortodokslar olabileceği algı-

70 Pierce, s. 275.

71 Edward Sokol, *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1954).

sını terk etmeye yol açmadı. Birçok Rus yetkili, uzun temaslar sayesinde İslam'a saygı duyar hâle geldi ve statükonun uygulanmasında onun yararlarını görür oldu ancak Müslümanları hiçbir zaman kendileriyle eşit görmedi. Daha zeki yetkililerden bazıları, yabancıların yönetiminin sancılı olacağının farkında olmasına rağmen, daimî eşitsizliğin imparatorluğun uzun vadeli bekası namına ortaya çıkardığı sorunları görmede diğer sömürge yöneticilerinden daha becerikli değillerdi. Kuropatkin, 1884'te, tahkikatçı İgnatyev Komisyonu'nun üyesi olduğu sıralarda şu uyarıda bulunmuştu: "Halkın tam barışçılığı konusunda kendimizi aldatmamalıyız. Bizlerin, fatihler ve kâfirler olarak, husumetten yoksun olmamız mümkün değildir, zira Rusya'nın menfaatine olan, uzun süre Türkistan'ın menfaatine olmayacaktır."⁷² Onun açıklaması, imparatorluğun tehlikelerine ilişkin keskin bir farkındalığın yanı sıra imparatorluğun nihai menfaatine olan inancı da göstermektedir. Bu inancın doğal sonucu, hâlihazırdaki öfke bağışlanacak olsa bile, Rusya karşısındaki muhalefetin gerici ve Türkistanlıların çıkarlarına aykırı olmasıydı. Bazı Türkistanlıların Rus eğitimini memnuniyetle özümseyeceklerini ancak daha sonra bu eğitimi (üst sınıf) Ruslara tanınan aynı hakları ve saygıyı talep etmek için kullanacaklarını ise ne Kuropatkin ne de başka bir genel vali tahmin edebilirdi. Üstünlük konusundaki umursamaz varsayımları, kendi yıkımlarına yol açacak araçları, sonuçları hakkında çok az endişe duyarak, tebaalarının ellerine bırakmalarına izin vermişti.

Rusya, Türkistan'ı uluslararası itibar, askerî güvenlik ve ekonomik fırsatlar nedeniyle işgal etmiş ancak ekonomik zaruretlerin siyasi ve kültürel katılımı kaçınılmaz olarak ortaya çıkardığını görmüştü. Rus nüfusu, modern sanayiye tek başına inşa edemeyecek kadar küçüktü; Türkistanlı seçkinlerin bu yolu kolaylaştırmak için devşirilmesi ve eğitilmesi gerekiyordu. Bu seçkinlerin Rus dilini, temel teknolojiyi ve yönetim becerilerini (örneğin Fergana'daki pamuk-çırçır baronlarının yaptığı gibi) ve çarlık bürokrasisi içinde yönlerini nasıl bulacaklarını öğrenmeye ihtiyaçları vardı. Bu bilgiyi edindikten sonra, Türkistanlıları, başka yolları keşfetmekten veya Rusların sormalarını istemedikleri soruları sormaktan alıkoymanın bir yolu yoktu.

72 Pierce, s. 83.

Rus yetkililer, sıradan Türkistan kitlesine karşı çelişkili tavırlar sergiliyor hem onları önemsemiyor hem de onlardan korkuyorlardı. Von Kaufman'ın *ignorirovanie* [görmezden gelme] politikasını eleştiren genel valiler bile, alternatif fikirlerin eksikliği kadar personel ve kaynak eksikliği nedeniyle de bunu sürdürmek durumunda kaldılar. 1890'larda rejim, imparatorluğa daha mutlu bir şekilde uyum gösterecek bir nüfus yaratmak üzere bilim ve eğitime yönelmişken, mevzubahis politikasında değişikliğe gitmesini mecbur eden iki büyük sarsıntı (1892 kolera salgını ve Dükçi İşân'ın 1898 ayaklanması) yaşadı. Bununla birlikte, Rus yetkililer bu yeni politikanın sonuçlarını tam olarak sürdürmekte yine de tereddüt ettiler. Türkistan'ı öncelikle hammadde kaynağı olarak görüyorlardı; yerliler kontrol altında tutulacak ama Rus kültürüne tam olarak dâhil edilmeyecekti. İslam, çözünmez bir yabancılık işareti olarak kaldı. III. Aleksandr (h. 1881-1894) ve II. Nikolay dönemlerinde Ruslaştırma baskıları keskin bir şekilde arttı ancak bunlar aslen Baltıklar ve Kafkasya'daki Hristiyan halklara ve Müslümanlardan çok daha tehlikeli olduğu düşünülen Yahudilere odaklanmıştı. II. Aleksandr'ın Büyük Reformları Türkistan'da yüzyılın sonuna kadar uygulanmadı, akabinde ise sadece kırpılmış bir biçimde hayata geçirildi. Türkistan ayrıca, askerî bir idare olması bakımından, imparatorluğun geri kalanından farklıydı; sadece Kuzey Kafkasya'nın dağ halklarıyla paylaşılan bir statüydü bu. Bölge Rusya'yla tam olarak bütünleşmiş olmamakla birlikte, özellikle yirminci yüzyılın başlarında Rus yerleşimcilerin sayısındaki artış düşünülürse, diğer sömürgeci güçlerin denizaşırı müstemlekeleri kadar uzak da sayılmazdı.

Bu ilişkinin Türkistan tarafı da aynı derecede çelişkiliydi. Köylü çoğunluğu için Rusya'yı hem askerler hem de onları yeni mallarla tanıştırtırken borçlandırarak hayret verici bir ekonomik sistem temsil ediyordu. Herkes ihraç mahsulleri rejiminin etkilerini hissetse bile, çoğu Türkistanlı'nın hiç Rus görmemiş olması muhtemeldir. Ruslarla doğrudan etkileşime giren tüccarlar, yöneticiler ve yüksek din adamları ise, yeni kültürü kâh kucaklayıp kâh reddederek onu kendi amaçlarına uyarlayanın yollarını bulmaya çalıştılar. Tüm bu etkileşim, çarın sadık hizmetkârlarıyla sınırlı da değildi; Türkistan'ın irili ufaklı aydın toplulukları,

Rus devrimci çevreleriyle temas kurarak halkçı ve sosyalist fikirleri özümstediler ve kendilerine uyarladılar.

Rus işgali, Ortodoks misyonerleri Türkistan'dan menetmesine rağmen, İslam karşısında derin bir meydan okuma sunuyordu. Kâfirler tarafından yönetiliyor olma gerçeğinin yarattığı şok, on üçüncü yüzyılın Moğol istilasındaki kadar çarpıcı değilse de tüm İslam dünyasını sarsmıştı. Muhafazakâr Müslümanlar için Rus yönetimi sorunu basitti: mümkünse her hâ-lükârda mücadele edilmesi gereken bir musibetti. Bununla birlikte, bir kısım ulema dışında, Rus kültürünün Türkistanlılar için bütünüyle tiksindirici olmaması nedeniyle durum büyük ölçüde karmaşıktı. Ceditçiler ve diğer ıslah hareketleri işgali kendi zayıflıklarına ve cehaletlerine bağladılar. İslam'ı güçlendirmek ve savunmak için açıkça üstün Batı bilgisini kullanmanın yollarını aradılar. Daha az entelektüel düzeyde ise, Rus himayesinden yararlanan tüccar ve küçük sanayici sınıfı, Buha-ra ve Harezm'de hüküm süren despotizmden rahatsız olmaya başlamışlardı. Çarı sevmiyorlar ama onun daha iyi bir alternatif sunduğunu düşünüyorlardı. Küçük ama önemli bir ulema grubu, birçok geleneksel tavrı ve uygulamayı değiştirmeye, hatta terk etmeye hevesliydi ve yardım için Ruslara başvurdu. Rus varlığının sinemalar, edebiyat ve diğer eğlenceler gibi daha gündelik yönleri, onlarla temasa geçen Türkistanlılar arasında oldukça popüler hâle geldi.⁷³ O hâlde, çoğu insan için mesele "Rusların nasıl kovulacağı" değil, "Rusların nasıl kovulacağı ve yönetimlerindeki yararlı kısımların nasıl kurtarılabilceği" idi. Rejim kendi muazzam çürüyüşüne kör kalarak çöktüğü sırada, bu sorular, hemen hemen hiç formüle edilmemiş bir hâldeydi.

73 Pierce, s. 104.

Yeni Temelde Eski İmparatorluk

1917 devrimleri, Rus İmparatorluğu'nun geri kalanına olduğu gibi Türkistan'a da kaos, savaş ve kıtlık getirdi. Türkistan paramparça oldu. Geçici Hükûmet ile Taşkent'teki ve Rusya'nın diğer kent merkezlerindeki işçi ve asker sovyetleri arasındaki ikili iktidar bölünmesi, bölgedeki pek çok rekabetten yalnızca biriydi. Buhara ve Harezm hükümdarları, aynı anda birbirlerine karşı bölünmüş olan iç rakiplerle mücadele ederken bir yandan da Rus hâkimiyetinden kurtulmaya çalışıyorlardı. Petrograd'da Bolşevikler iktidarı ele geçirdiği sırada, Taşkent'te bir sovyet de yönetimi ele geçirmişti ancak sovyetin kendisi, hepsi Rus olan Sol Sosyalist Devrimciler, Menşevikler ve Bolşeviklerden oluşan bir koalisyondu.¹ Kasım 1917'de Kozaklar Yedisu üzerinde kontrolü ele alarak, kendileriyle birlikte yerli Kırgızlar ve Bolşevik yanlısı Rusların arasındaki bir savaşı ateşlediler. Neredeyse eş zamanlı olarak, Mustafa Çokayev önderliğindeki Batılılaşmış Türkistan milliyetçisi bir gurup, eski Hokand Hanlığı'nda bir Türkistan Özerk Hükûmeti kurdu. Üç ay sonra, başkanı F. I. Kolesov liderliğindeki ve Milletler Komiseri Joseph Stalin'in desteğiyle Taşkent Sovyeti'nden bir askerî birlik bu hükûmeti yıktı ve şehri yerle bir etti.² Türkistan'ın geri kalanı, hepsi de kontrolü ele almaya çalışan düzensiz Rus, Kozak ve Türkistanlı gruplarla kaynıyordu. Orenburg'daki Be-

1 A. S. Smirnov, "Bolşeviki i revolyutsionnoe tvorçestvo namestah (iyul'-oktiyabr' 1917 g.)", *Voprosu İstorii KPSS*, 6. sayı (1979): s. 66.

2 Georgi I. Safarov, *Kolonialnaya revolyutsiya: opit Turkestana* (Moskova: 1921), s. 79-80; Baymirza Hayit, *Die Nationalen Regierungen von Kokand (Choqand) und der Alasch Orda* (Münster, Vestfalya, 1950), s. 70; A. Omerkhan, "A History of the Establishment of Soviet Rule in Turkestan", *East Turkic Review*, 11. cilt, 3. sayı (Eylül 1960): s. 10.

yaz Kozak birlikleri, 1918-1919'un bir bölümünde bölgeyi Moskova'dan ayırarak kaosa katkıda bulundu.

Aralık 1917'de Lenin Hükûmeti, Türkistan Bölgesi Halk Komiserleri Konseyi'nin (Sovnarkom Türkkray) usule uygun bir şekilde karşılık verdiği, tüm çarlık mahkeme sistemlerini ortadan kaldıran bir yasayı kabul etti.³ Türkistan'ın çoğu bölgesinde buna Müslüman mahkemeleri dâhil değildi çünkü yetkililer zaten yoğun olan Rus düşmanlığına katkıda bulunmaktan korkuyorlardı. Rus yetkililer birkaç yerde, özellikle Yedisu ve Fergana Vadisi'nde, kararnameyi öngörülen sonuçlarıyla, harfi harfine yerine getirmek için Müslüman mahkemelerini kapatmaya çalıştılar.⁴ Ne var ki, savaş devrimci bir mahkeme sistemi kurmayı neredeyse imkânsız hâle getirdiğinden, yasa çoğunlukla sembolik kaldı. Rus mahkemeleri, sırf ortada Sovyet "halk mahkemeleri" bulunmaması nedeniyle çarlık yasaları temelinde işlemeye devam etti.

Bolşevikler, bölge üzerinde asgari devlet denetimi kurana kadar yeni bir toplum yaratma programlarını uygulamaya başlayamadılar, bunu yapmaları iki yılı buldu. Başladıklarında ise, kıtlık ve Rusların (ideolojiden bağımsız olarak) Türkistanlılara yönelik insafsız tutumları o kadar acıya yol açmış durumdaydı ki, yeni hükûmet ilk yıllarının çoğunu sadece bu hasarı onarmak için harcadı. Savaşın yarattığı kaosun yanı sıra Bolşevik tahıl taleplerinin de neden olduğu kıtlığın kapsamı, Avrupa Rusya'sı için iyi bilinmektedir ancak Türkistan için çoğu zaman göz ardı edilir. 1911'de yapılan bir araştırmaya göre, Türkistan'ın yerli nüfusunun yaklaşık 8,2 milyon olduğu tahmin edilmişti. 1915-1920 yılları arasında ise Türkistanlıların sayısı 1,6 milyon azaldı ve kayıpların çoğu 1917-1920 kıtlık yıllarında meydana geldi. Komünist Parti'nin Türkistan bürosunun Rus üyelerinden Georgi Safarov, bazı bölgelerde, milyonlarca sığınan yanı sıra, yerli nüfusun % 25-50'sinin açlıktan öldüğünü tahmin ediyordu.⁵

3 H. Süleymanova, "Zarojdenie sovetskogo ugolovnogo prava v Uzbekistane," *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, 10. sayı (Ekim 1948): s. 66.

4 A. M. Bogoutdinov vd., *İstoriya.kommunističeskikh organizatsii Srednei Azii* (Taşkent: 1967), s. 220.

5 Ian Murray Matley, "The Population and the Land", ed. Edward Allworth, *Central Asia: 120 Years of Russian Rule* (Durham, NC: Duke University Press, 1989) içinde, s. 104; Marco Buttino, "Politics in a Famine: Turkestan 1917-

Kıtlık Harezmi'e kadar ulaştı ancak hanlıktaki aşırı ölümlerin sayısını gösteren bir istatistik yoktur. Buhara da acı çekti ancak biraz daha az bir dereceye kadar. Çünkü Afganistan sınırından geçerek ticaret yapılabiliyordu, oysa Harezmi'nin ne demiryolu ne de Rus kontrolü dışında sınır komşusu vardı.⁶ Bu düzeyde bir yıkım şaşırtıcıydı ve sadece yerlilerin Ruslara yönelik nefretini arttırmakla kalmıyor, aynı zamanda herhangi bir grubun bölgeyi sıkıca yönetmesini zorlaştıran umumi kargaşaya katkıda bulunuyordu. Bolşevik iktidarı kurulduktan sonra bile parti çalışanlarının halkın öfkesini kışkırtmaktan kaçınmaları gerektiği çünkü Türkistan'daki güçleri sığ ve zayıftı. Bu zaruret, onların İslam'a karşı eylemlerinin birkaç yıl boyunca ihtiyatlı ve esnek olmasını sağlamaya yardımcı oldu.

Türkistan'da ve eski himayelerde, Şubat Devrimi'nin ardından siyasi gruplar örgütleyen Türkistanlılar, bunu hem dinî hem de gayri dinî çizgide yapma eğilimindeydiler. *Şura-i İslamiyye*'ye Ceditçiler ve reformist orta sınıfın diğer üyeleri hâkimken, ulema da kendi grubunu, *Ulema Cemiyeti*'ni kurdu. Ulema, eski rejimin ani çöküşünü geleneksel otoritesini yeniden sağlamaya çalışmak için kullandı. Geçici Hükûmet bunlara bazı sınırlamalar koyabilmesine rağmen, ulema Türkistan'da İslamî mahkemelerin yetkisini derhal genişletti.⁷ Şehirlerde, Avrupalı sosyalist gruplardan ayrı işleyen Türkistanlı sosyalist örgütler de vardı. Bu alt toplulukların ortak çıkarları vardı (Nisan 1918'de Birleşik Birinci Türkistan Müslüman Kongresi, Rus sömürgeciliğinin sona ermesini ve daha fazla özyönetim hakkı talep ediyordu) ancak nihayetinde Türkistan'ın geleceğine ilişkin tasavvurları birbirleriyle uyumsuzdu.⁸

1921", ed. Buttino, *In a Collapsing Empire: Underdevelopment, Ethnic Conflicts and Nationalisms in the Soviet Union* (Milan: Fondazione Giangiacomo Feltrinelli, 1993) içinde, s. 258; Safarov, s. 81. Safarov'un başı, bölgedeki Bolşevik tutumları eleştirdiği için kısa sürede belaya girdi.

6 *İstoriya Buharskoi i Horezmskoi Narodnih Sovetskikh Respublik* (Moskova: 1971), s. 78, 83-84.

7 Agy., s. 282.

8 Adeeb Khalid, "Tashkent 1917: Muslim Politics in Revolutionary Turkestan," *Slavic Review*, 55. cilt, 2. sayı (Yaz 1996): s. 277-278, 280-281. *Ulema Cemiyeti*'nin *Şura*'dan ayrılışı kongreden sonra oldu.

Buhara ve Harezm

Emîr Seyyid Âlim Han'ın (h. 1910-1920) gücünü genişletmek veya en azından elinde tutmak için, Geçici Hükûmet temsilcisi A. Ia. Miller, Ceditçi Genç Buharalılar Partisi, kendi bölge valileri ve (1918 itibarıyla) Bolşevikler etrafında manevra yaptığı Buha-ra'da tehlike özellikle büyüktü. Mart 1917'de Geçici Hükûmet, emîrin vergi ve mahkeme sistemlerinde iyileştirmeler ve tem-silî bir meclis kurulması da dâhil olmak üzere geniş kapsamlı reformlar başlatmasında ısrar etti. İsteksiz emîr bu reformları, aslında Miller tarafından kasıtlı olarak muğlak ifadelerle hazırlanmış olan 30 Mart manifestosuyla duyurdu. Âlim Han'ın manifestoyu bizzat okumaktan rahatsız olmadığı aktarılır. Belgenin müphemliği tüm tarafları mutsuz etmişti ve Buhara uleması, ilk kez hukuki bir konuda kendilerine danışılmamasına öfkeliydi. Ulema, düzenlenmiş olan manifestonun gizliliğini kendi lehlerine kullanarak toplanan kalabalığa bunun bir kâfir işi olduğunu ve İslam hukukunu ihlal ettiğini açıkladı. 8 Nisan'da ulema, 7-8.000 kadar insanın emîri ve şeriatı ne pahasına olursa olsun savunmaya ant içtiği bir gösteri düzenledi. Ceditçiler aynı günlerde manifesto lehine daha küçük bir gösteri düzenlemişlerdi ancak bastırıldılar ve bir ayaklanmaya mahal vermemek için dağılmak zorunda kaldılar. Bu güç gösterisi, emîri ulemayı ve halk iradesini dinlemesi gerektiğine ikna etti. Ceditçileri bir kez daha Buhara'nın dışına sürdü, yakalayabildiği kadarını hapse attı ve acımasızca ezdi.⁹ Ulema iyiden iyiye galebe çalmıştı.

Miller, bu olaydan, Buhara nüfusunun ıslah edilemeyecek kadar geri kafalı ve fanatik olduğu sonucuna vardı. Geçici Hükûmet'e Ceditçilerin desteklenmeye değmeyecek kadar küçük bir azınlık olduğu ve ulemanın daha fazla düşmanlaştırılmasının Rus karşıtı çeteleri tetikleyebileceği şeklinde bir uyarıda bulundu. Bu tavır, Ceditçileri hızla, kendilerinin modernleşme hedeflerine daha sempati duyan sovyetlere yaklaştırdı.

Ulema reform girişimini, haklı olarak, yalnızca Allah tarafından bahşedilmiş hakemlik ve rehberlik otoritelerine bir meydan okuma olarak görüyordu. Sadece kendi iktidarlarını muhafaza

9 Hélène Carrère d'Encausse, *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia* (Berkeley: University of California Press, 1988), s. 131-134.

etmek için değil aynı zamanda münasip toplum düzenini korumak için de hareket ediyorlardı. Bunların gerekçeleri konusunda alaycı olmak kolay olsa da (Sovyet tarih yazımında her zaman olduğu gibi), ulemanın birçoğunun meselenin salt siyasi faydadan çok daha fazlası olduğunu yürekten hissettiklerini hatırlamak önemlidir. İlahi vahye dayanan bir toplumsal düzende, dikkatli bir şekilde ele alınmadığı takdirde değişim, kutsal temelleri zayıflatmak ve hatta yok etmekle tehdit eder. İslam, ıslah ve tecdide en başından beri ancak kontrollü kanallar aracılığıyla izin vermiştir. On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı ulemasının padişahın teşvik ettiği reformlara şiddetle karşı çıkması, bir yanıyla, bu makbul kanalları terk etmiş olduğu içindi; Buhara uleması ise, Rus Hükûmeti'nin harekete geçirdiği reformlardan çok daha fazla nefret ediyordu.

Muhafazakârlara destek olan sıradan Buharalıların söz konusu gerçek meseleler hakkında muhtemelen çok az fikri vardı. Otoritenin genel olarak çöküşüyle birlikte, kırsaldan birçok köylü, heyecan ve etkinlik arayışıyla Buhara'ya gelmişti. Bu gevşek, havai kitlenin ideolojisi yok denecek kadar azdı ancak Ruslara ve onlarla ilişkili ne var ne yok her şeye olan kızgınlığı âşikârdı. Ceditçilerin manifesto lehine yaptığı gösteriye çok sayıda Yahudi ve Şii'nin katılması kalabalığı daha da kızdırmış, ulemanın onları ölümcül bir sınırı götürmesini kolaylaştırmıştı. Gösterilerden bir hafta sonra Âlim Han, kalan Ceditçilerden bir heyeti müzakereler için sarayına davet etti. Heyet tuzağa düşürüldü ve aynı gün tarafından taşlandı, neredeyse linç edilecekti; tutuklanmaktan kurtulan Feyzullah Hocayev ve ekibi, bu kez Taşkent'e kadar kaçtılar, ta ki 1920'de Kızıl Ordu'nun yardımıyla geri dönebileceklerdi. Buhara halkının ve önde gelenlerinin çoğunluğu, hafif modernleşmeye bile açıkça karşı koymuştu. Ne onlar ne de Bolşevikler, temel reformlar daha güçlü bir şekilde dayatıldığında ne tür bir felaketin vuku bulacağını öngöremezlerdi.

Harezmi Hanlığı ise çok farklı türden bir kavgayla sarsılıyordu. Muhammed Rahim Han, yerini otuz yedi yaşındaki oğlu İsfendiyar'a (h. 1910-1918) bırakarak Ağustos 1910'da öldü. İsfendiyar, asıl işin çoğunu vekillerine bırakan bir eğlence düşkünü olarak ün yapmıştı. Vekiller dolayısıyla Hive toplumunu emîre nazaran daha gevşek bırakıyorlardı ve Ruslardan ilham alan reformlara biraz daha yatkındılar. Harezmi'nin sorunları, siyasi

ve ekonomik gücün çoğunu elinde tutan yerleşik Özbekler ile göçebe Türkmenler arasındaki şüphe ve husumetten kaynaklanıyordu. Bu iki grup, vergiler ve su hakları konusunda sert bir şekilde savaşıyor uzun bir istikrarsızlık dönemi yarattı. 1912’de İsfendiyar, hanlığın gelirini arttırmak, ayrıca yeni okul ve hastaneleri içeren modernleşme hizmetlerini karşılamak üzere tasarlanmış bir dizi vergi reformu ilan etti. Bu gelirin çoğu, Türkmenler üzerindeki arazi vergisinden elde edilecekti. Türkmenler 1912 ve 1913’te birkaç Özbek köyüne saldırarak karşılık verdiler ve Rusya’nın Han’a (sınırlı) askerî desteğine rağmen onu geçici bir ateşkese mecbur ettiler. Birinci Dünya Savaşı başladığında, yerel Rus askerî yetkilileri, (“vatansever katkılar” kisvesi altında) Han’dan önemli miktarda para koparma fırsatını yakaladı ve bu da İsfendiyar’ın Türkmenler üzerindeki vergileri yeniden arttırmasına ve 1915’te yeni bir isyanın patlamasına neden oldu.¹⁰ Bu kez Taşkent’teki Rus yetkililer açıkça Türkmenlere yakınlık gösterdi. Genel Vali F. V. von Martson (h. 1914-1916), Türkmenleri hafifleten ve Han’ın “korunması” için Hive’de kalıcı bir Rus garnizonu konuşlandırılmasına izin veren bir barış anlaşması düzenledi. Bu benzeri görülmemiş düzenleme Özbekler kadar Türkmenleri de kızdırdı ve 1916’nın başlarında Cüneyt Han adlı bir Yomut şefinin önderliğinde daha ciddi bir isyan için zemin hazırladı. İsyancılar İsfendiyar’ı tamamen Hive dışına sürdüler ancak Ruslar çatışmada taraf değiştirip silahlarını Türkmenlere çevirecek, yüzlerce hatta belki de binlerce kişiyi öldürerek İsfendiyar’ı geri tahtına oturtacaklardı.

Şubat Devrimi, istikrarlı bir yönetim konusunda bir nebze umut getirdi. Hanlıktaki az sayıdaki Rus işçi ve asker, Han’ı bir temsilci meclisi kabul etmeye zorlamak için daha az sayıdaki Ceditçi’yle iş birliği yaparak kendi sovyetlerini kurdu. Hatta Geçici Hükûmet’in Harezm’deki elçisi Tümgeneral Mir Badalev, tümü Özbek olan Ceditçileri meclise birkaç Türkmen üyeyi kabul etmeye bile ikna etti. Ancak Özbek reformcuların, tıpkı Han’ın vekilleri gibi, Türkmen kaygılarına ve haysiyetine anlayış duymadıkları ortaya çıktı ve Türkmen saldırıları ve Özbek misillemeleri kaldığı yerden devam etti. Haziran 1917’de Han,

10 Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924* (Cambridge: Harvard University Press, 1968), s. 231-232.

muhafazakârların otoritesini yeniden onaylayarak, kaçamayan Ceditçileri tutuklattı. Bu konuda onu sadece Badalev değil, kendisini İsfendiyar'ın baş muhafızı olarak tayin ederek iktidarda daha iyi bir şansa sahip olduğunu fark eden Cüneyt Han da (Eylül itibarıyla) destekledi.

Ekim Devrimi Rusların dikkatini Harezm'den tamamen uzaklaştırarak, Cüneyt Han'ın Hanlığın fiilî hükümdarı olarak kontrolünü sağlamlaştırmasına izin verdi. Eylül 1918'de oğlunun İsfendiyar'a suikast düzenlemesini sağladı ve daha uysal bir kişilik olan Muhammed Seyyid Abdullah'ı kukla hanı olarak tayin etti. Cüneyt Han sonraki iki yıl boyunca saldırgan bir şekilde kendine yeni bir saltanat kurmaya çalıştı, bu süreçte hem Türkmen hem de Özbek tebaasını kendinden soğuttu. 1919'un sonunda Bolşevikler, Genç Hivelilere ait küçük siyasi partilerden birini ve başlarındakini devirmeye gönüllü milisleri bünyelerine katabildiler. 1 Şubat 1920'de Cüneyt Han, Hive'yi Kızıl Ordu'ya bıraktı, Kızıl Ordu da Seyyid Abdullah'ı azlederek Harezm Sovyet Halk Cumhuriyeti'ni oluşturmaya başladı. Ne var ki, Cüneyt Han'ın işi henüz bitmiş değildi.

İlk Adımlar

Bolşevikler, Moskova ile Taşkent arasındaki temasın tamamıyla yeniden tesis edildiği 1919'un sonlarına kadar Türkistan'da bir hükûmet kurmaya başlayamadılar. Ekim ayında Teşkilat Bürosu (Orgbüro) ve Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi (Bolşevik) (TsK RKP[b]), Rusya'dan seçilen ve hem partiyi hem de Sovyet Hükûmeti'nin devlet kanadını temsil etmek üzere Türkistan'a gönderilen bir komiserler konseyi olan Türkistan Komisyonu'nu kurdu.¹¹ Birkaç ay sonra Türkistan Komisyonu tamamen hükûmetin devlet kanadına dâhil edildi, parti işlevleri Merkez Komitesi Türkistan Bürosu (Türkbüro TsK RKP[b]) tarafından devralındı; bu büro, Bolşeviklerin muazzam imparatorluklarını kontrol etmelerine yardımcı olmak için kurulan sekiz bölgesel Komünist Parti bürosundan biriydi.¹² Türk-

11 Bogoutdinov, s. 374; V. Ia. Nepomnin, *İstoričeskii opit stroitelstva sotsializma v Uzbekistane, 1917-1937* (Taşkent: 1960), s. 119.

12 RGASPIF. 61, op. 1, d. 1, l. 34. "Polojenie ob Oblastnui Byuro TsK RKP(b)." Oblast bürolarının görev tanımlarına ilişkin tarihsiz bir yönetmelik, muh-

büro tamamen Avrupalılardan [Ruslardan -ed.n.] oluşuyordu ve hükûmet kurma konusundaki temel görevlere odaklanmıştı: personel eğitmek, parti teşkilatları kurmak ve yerlilerin güvenliğini kazanmaya çalışmak. Bu son görev, özellikle bölgedeki Avrupalılar ve Türkistanlılar arasındaki acımasız çatışmalar göz önüne alındığında, en önemli ve en zor olanıydı. Moskova'daki Politbüro, Türkistanlıların Türkbüro üzerinde söz sahibi olmadıkları sürece ona kendiliğinden güvenmeyeceklerinin farkındaydı ancak bu açığı gidermek için acele etmedi. Onlara göre, Türkistan'da gerçek bir işçi sınıfı olmadığından ve devrime sempati duyan Türkistanlıların bile ulusal çıkarları sınıf çıkarlarının önüne koymaları muhtemel olduğundan, komünist yönetimin tanım gereği Rus egemenliği olması gerekiyordu. 1917'den 1922'ye kadar verilen mücadele, Türkistan üzerinde Bolşevik iktidarından ziyade Rus egemenliğini tesis etme kampanyası olarak okunabilir.¹³ Etnik kimlik ve ideoloji henüz ayırt edilemiyordu. Bolşeviklerin güvenilir Türkistanlıları Türkbüro'ya getirebilmeleri 1921'in başlarını buldu: Nazir T. Töregulov, Kaygısız Serdaroviç Atabayev ve A. Rahimbayev; hepsi de Bolşeviklerle en az iki yıldır çalışıyorlardı. Aralık 1921'de S. Hocanov'un da eklenmesiyle, Türkbüro personelinin neredeyse yarısı Türkistanlı oldu.¹⁴ Bununla birlikte, Ruslar tüm kilit kararları almaya devam ettiler.

Fergana Vadisi'nin ve Yedisu bölgesinin bereketli toprakları, 1916'dan beri toprak ve su konusundaki anlaşmazlıklardan ötürü Ruslar ile Kırgızlar veya Kazaklar arasında epey şiddetli çatışmalara sahne olmuştu ve Türkbüro zamanının ve enerjisinin çoğunu bu konuya harcadı. Şubat Devrimi'nin akabindeki kısa bir sükûnetten sonra, Ruslar, kısmen Kasım 1917'de özel mülkiyeti kaldıran kararname ve kilise ile devleti ayıran 1918 yasası kapsamında, göçebe ve meskûn yerlilerden ve Müslüman vakıflarından arazi istimlak sürecini yeniden canlandırmışlardı. Bu müsadere, Fergana'da başka yerlerdekinden çok daha yoğun

temelen 1921. N. E. Petukhova, "Sozdanie oblastnıh byuro TsK RKP(b) i nekotorie storonı ih deyatelnosti (1920-1922)," *Voprosı istorii KPSS* 4. sayı (1965): s. 75-76; Ahmedcan T. Azizhanov, *Turkbyuro: polnomoçnyy organ TsK RKP(b)* (Taşkent: 1977), s. 15-16.

13 Carrère d'Encausse, s. 148-151.

14 Azizhanov, s. 19.

bir öfke yarattı;¹⁵ bu öfkeye en örgütlü biçimini ise, şeriatın özel mülkiyeti koruduğu gerekçesiyle yasalara karşı gösteri yapan mollalar verdi. Kızıl Ordu'yu on yıl boyunca ciddi şekilde taciz edecek Basmacı/Korbaşı Rus karşıtı gerilla hareketi, müsadere- lere doğrudan bir tepki olarak Fergana bölgesinde ortaya çıktı.¹⁶

Vakıf sistemi, İslam dünyasının sosyal altyapısını ayakta tutan sütunlardan biriydi. Zengin bağışçıların bir camiye, okula veya hastaneye bir parsel arazi –meyve bahçesi, üzüm bağı, öğütücü değirmeni– hibe etmesine izin veriyordu. Araziden elde edilen gelir kuruma gidiyor ve *mütevelliler* adı verilen din adamları tarafından idare ediliyordu. Bağış, velinimetin sevap kazanmasını, aile namını şerefleştirmesini ve yer yer de vergiden kaçınmasını sağlıyordu. Vakıf geliri olmadan okullar ve diğer önemli sosyal kurumların varlığı mümkün olamazdı. Türkbüro, 1920'den 1922'ye kadar, müsadere-lerin neden olduğu zararı onarmak için mücadele ederek, Müslüman mahkemeleri ve vakıfları yerel idareye geri verip birçok Rus'u yerel yönetimden tasfiye etse de yerli halkın güvenini böylesine kolay kazanamayacak kadar çok kan dökülmüştü.¹⁷ Fergana Vadisi, tüm Sovyet dönemi boyunca Rus egemenliğine düşmanlığını bariz biçimde sürdürdü.

Hukuk alanındaki devrim, Bolşevik deneyinin en önemli özelliklerinden biriydi. Kapitalist sistem, burjuvazinin haklarını işçi haklarından mütemadiyen üstün tutan yasalarla destek-lendiğinden, bu sistemi alaşağı etmenin doğal ilk adımı, kapitalist hukuku yıkmak ve onu devrimci hukukla değiştirmekti. Bununla birlikte, Sovyet yönetiminin bir diğer önemli özelliği, teorinin netliği ile gerçekliğin karmaşıklıkları (hatta çelişkileri) arasındaki keskin uyumsuzluktu. Sovyet hukukunun kâğıt üstündeki vaatleri ile fiilî yasal uygulamaları arasındaki kopukluk rejimin bariz vasıflarından biri olmakla kalmayıp, aynı zaman-

15 Fergana, Türkistan'da tarikatların ve benzeri dinî gurupların en canlı merkeziydi ve bir anlamda vakıf sisteminde de önemli paya sahipti. Ayrıca bkz. Ali Yaman, *Türk Dünyasında İslam, Sovyet Ateizmi ve Kültürel Süreklilik*, Elips Yayınları, Ankara, 2012. (ed.n.)

16 Bogoutdinov, s. 278; S. Ginzburg, "Basmaçestvo v Fergane," F. Hocayev vd., *Oçerki revoliutsionnogo dvijeniya v Srednei Azii. Sbornik Statei* (Moskova: 1926) içinde, s. 134-135. Hokand'ın yağmalanması da Basmacıların ortaya çıkışındaki faktörlerden biriydi.

17 Ginzburg, s. 564; Azizhanov, s. 89.

da Sovyet-sonrası tarihin kargaşasının gösterdiği gibi, derinden zedeleyiciydi de. Devrimci hukukun uygulanmasına ait olan bu zorluklar, 1.300 yıllık Müslüman hukuk sistemiyle de baş edilmesi gereken İslamî bölgelerde ise katmerlendi.

Daha önce de belirtildiği gibi, Türkistan'daki hukuk devrimi teknik olarak Kasım 1917'de başladı. Fiiliyatta "halk mahkemelerinin" (böyle deniyordu çünkü yeni mahkemeler demokratik olarak seçilecekti) olmaması, çarlık yasalarının çoğunun yerinde kalması anlamına geliyordu. Ancak yeni rejimin zorunlulukları ve genel kargaşa, yerel parti başkanlarının mahkeme işleyişlerine neredeyse istediği gibi müdahale etmesine izin veriyordu. Yerel Rus yetkililerin dinî mahkemeleri kapatmaya çalıştıkları bazı durumlar dışında, bu gelişmelerin hiçbirinin ilk birkaç yıl Müslüman mahkemeleri üzerinde fazla etkisi olmadı.

1918'in sonlarında Moskova, Türkistan Merkez Yürütme Komitesi'ne (TürkTsiK, hükûmetin parti kanadı karşısındaki devlet kanadı) mahkeme reformu hakkında talimatlar ve bir "Halk Mahkemesi Yönetmeliği" gönderdi. Talimatlar, Bolşeviklerin tasarladığı muazzam değişikliklere demokratik bir kaplama yapılmasını öngören ilk talimatlardan biriydi ve halk mahkemelerinin yapısının Müslüman halkın umumi toplantılarında tartışılmasını istiyordu. Muhtemelen Taşkent ve komünistlerin kontrolündeki diğer birkaç alanla sınırlı olan "halk" arasındaki bu tartışmalarda, yeni halk mahkemelerinin şeriat ve âdet (veya örfî hukuk) temelinde kararlar vermesine dönük talepler dillendirildi. 24-30 Mayıs 1919'da Taşkent'te toplanan Birinci Bölgesel Müslüman Komünistler Konferansı, tıpkı sendikalar kongresinin yaptığı gibi, şeriatın sisteme dâhil edilmesi konusunda ısrarcı oldu. Müslüman mahkemelerden temsilciler de sürece dâhil oldular ve görüşlerini NKİu [Adalet Halk Komiserliği] çalışanları kongresine iletmek için bir protokol hazırlamak üzere bir araya geldiler. Bu protokolün bir kısmında şöyle söyleniyordu:

Biz, aşağıda imzası bulunan halk mahkemeleri, Türkistan cumhuriyetindeki her millettten Müslüman halkın dünya görüşünün şeriat normlarına dayandığını tespit etmiş bulunuyor ve Eski Taşkent örgütlerinin ortak toplantısının 26 Temmuz'daki bir kararla ortaya koyduğu, Müslüman halk mahkemelerine, bu ikincisinin normları, temel düzenlemelerinde emekçilerin çıkarlarıyla çelişmediği müddetçe, hükümlerinde ve kararlarında şeriat ve örf başvurma [ssilatsiya]

hakkı veren bir yasama maddesinin Birleşik Halk Mahkemesi Yönetmeliği'ne dâhil edilmesi konusundaki haklı taleplerini tanıyoruz.¹⁸

Taşkent Eski Şehri'ndeki örgütlerin (ki tamamı Rus olmayanlardan oluşuyordu) temmuz ayı toplantısına atıfta bulunulmasından anlaşılıyor ki, Müslümanlar geleneksel mahkemelerin yerini almaya yönelik herhangi bir girişimden rahatsız olmuş ve bunu durdurmak için örgütlenmişlerdi. Ayrıca, şeriatla desteklenen Sovyet hukukunu kullanma konusundaki zımni gönüllülükleri ve temel komünist ilkelerle çelişen İslamî hükümleri bir kenara bırakma konusundaki âşikâr isteklilikleri göz önüne alınırsa ya bu toplantıya katılan delegelerin ya da nihai protokolün yazarlarının reformlara ikna olduğu söylenebilirdi.

Birleşik Halk Mahkemesi Yönetmeliği aslında Ekim 1920'ye kadar yayımlanmadı ancak ortaya çıktığında, biri şeriata tâbi ve Müslümanlar için anadillerde hüküm veren, diğeri ise Sovyet hukukunu takip eden ve Ruslar için Rusçayı kullanan ikili bir mahkeme düzenini onayladı.¹⁹ Hükûmet ayrıca, NKİu bünyesinde dinî ve laik hukuk kuralları arasındaki çatışmaların arasını bulmak için özel bir komisyon kurmaya karar verdi. Bu şaşırtıcı karar Sovyet ideolojisi ve hukukuyla çelişiyordu ancak hükûmet muhtemelen halkın talebine uymaktan başka çaresi olmadığını düşünüyordu. Ortada işleyen bir Sovyet mahkeme sistemi kuracak kaynaklar yoktu, Basmacı gerillaları ise güçleniyor ve parti zar zor işliyordu, Müslümanları daha da düşmanlaştırmak tehlikeliydi. Bu çifte mahkeme kararı, devlet ve halk arasındaki bir müzakere örneğinden ziyade, devletin zaruretlere boyun eğişinin bir göstergesiydi.

Birleşik Halk Mahkemesi Yönetmeliği, "emekçilerin çıkarlarıyla çelişen" İslamî kararların nelerden oluştuğu konusunda o kadar muğlaktı ve mahkemeleri denetleme aygıtı o kadar ilkel durumdaydı ki, birçok sözde halk mahkemesi, yargılamaları her zaman olduğu gibi yalnızca şeriat temelinde yapmaya devam etti. Trans-Hazar (Hazar Ötesi) Oblastı Devrim Komitesi'nin tarihsiz raporlarından biri, bu alanda ne kadar çalışma yapılması gerektiğini gösteriyordu. Komite, insanları dinî

18 H. Süleymanova, "İstoricheskii ocherk o sozdanii sovetskikh sudov v Uzbekistane," *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, 3. sayı (Mart 1949): s. 64.

19 Agy., s. 64-65; Bogoutdinov, s. 349.

mahkemelerden uzaklaştırmakla ilgilendi ancak bölgede Sovyet mahkemeleri yoktu. Laik yargıçlar için kısa eğitim kursları açmaya henüz yeni başlıyorlardı.²⁰

Öfkeli Müminlere yönelik bu yumuşak yaklaşım, Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'yle (ÖSSC) sınırlı değildi. Bolşeviklerin tam anlamıyla iktidarı elde etmelerinden sonra bile, Yeni Ekonomi Politikası (NEP) döneminin (1921-1928) gö-nülsüz uzlaşa ortamında, Politbüro, Rus köylülerinin bariz bir karşı-devrimci hedefi olmayan dinî bayramları kutlamalarına izin verilmesini emretti. Oldukça muğlak olan bu talimat, Müslümanlar için de geçerli olması gerektiğine dair net bir emare olmamasına rağmen, Türkbüro'ya da iletildi.²¹ Bununla birlikte, yeni imparatorluğun her yerinde komünistleri ihtiyatlı olmaya sevk eden bu zaruret hâli yalnızca geçiciydi. Lenin fırsat doğduğunda dine saldırmaktan asla çekinmeyecekti ve Türkistan'daki parti zamanla bu fırsatları yaratmak için çalışmaya başladı.²²

Sovyet Hükûmeti'nin İslamî sosyal yapının diğer iki ayağına, okullara ve vakıf sistemine karşı ilerleme kaydetmesi daha da uzun sürdü. Hükûmet 1920'lerin sonlarına kadar uygulanabilir bir laik okul sistemi kurmak için malî veya fiziksel kaynaklara sahip değildi. Parti ve devlet organları, dinî okulların yıkılması için birçok plan ve karar aldı ancak Müslüman okullar, özellikle kırsal alanlarda, Türkistanlı ailelerin çoğu için tek seçenek olduğundan, bunların çok az etkisi oldu. İç savaşın yarattığı tahribatlar ve vakıflara el konulması, Müslüman okul sistemine merkezî hükûmet kararnamelerinden daha fazla zarar vermişti.

Devrimci eğitim, Bolşeviklerin yeni bir toplum yaratma projesi için çok önemliydi. Sovnarkom Türkkray, 1918 boyunca, ticaret okulları, Rus ilkokulları ve aynı zamanda Rusça da

20 RGASPI F.122, op. 1, d. 46, 1. 35. Raporun bağlamı 1920 veya 1921'i gösteriyor.

21 RGASPI F. 61, op. 1, d. 1, 1. 11. Politbüro'nun 7 Mayıs 1921'de Mihail Kalinin'e gönderdiği emrin kopyası. Dosyada ayrıca Ortodoks köylülerle ilgili Türkbüro'ya gönderilen başka direktifler de var.

22 Lenin'in Şuya olayında din adamlarını öldürme konusundaki, 19 Mart 1922 tarihli kötü şöhretli notuna bakın, "Novie dokumenty VI Lenina", *İzvestiya TsK KPSS* 4. sayı (1990): s. 191-193. İngilizcesi için bkz. Dmitrii Volkogonov, *Lenin: A New Biography* (New York: Free Press, 1994), s. 376-378 veya <http://www.lib.byu.edu/~rdh/wwi/1918p/lenimolo.html>

öğreten “yerli” laik okulların kurulmasına ilişkin çok sayıda kararname yayınladı. Mektep ve medreselere verilen devlet sübvansiyonlarına son verilmesi yönündeki bir önerge, mevcut okulların tamamen kapatılması yerine ıslaha teşvik edilmesinin daha iyi olacağı gerekçesiyle reddedildi. Mayıs 1920’de bir Aydınlanma Komiserliği (Narkompros veya eğitim dairesi) kongresi, geleneksel mektep öğretmenlerine ticaret okullarında öğretmenlik yapabilmeleri için eğitim verilmesi isteğini ifade etti. Müslüman reformist eğitimciler de Cedit tarzı mekteplere ve hatta reforme edilmiş medreselere yönelik iddialı planlar hazırlamakla meşguldü.²³

Eğitim, en azından ilk birkaç yıl için, planların gerçekten eyleme yol açtığı tek alan gibi görünüyordu. Bu, Bolşeviklerin uygun finansmanla birlikte okullara verdiği yüksek önceliğin bir yansımasıydı. 1919’da Tüm Birlik Parti Konferansı, ülke çapında erkeklerin yanı sıra kız çocuklar için de anadilde okulların inşasını teşvik etti ve bunun için bütçe ayırdı.²⁴ Türkistan Narkompros, öğretmenleri eğitmek, ders kitaplarını ana dillere çevirmek ve orijinal öğretim materyalleri yazmak, yeni okullar oluşturmak ve Özbekçe bir eğitim dergisi olan *Maarif*i yayınlamak için her kuruşa muhtaçtı. Narkompros yetkilileri yerel âdetler karşısında uzlaşma göstererek, kızlar için ayrı okullara izin verdi (kesinlikle hiç olmamasından daha iyiydi) ve okullarda devam eden İslamî eğitime de karşı çıkmadı.²⁵

Hükûmet para sağladığı sürece, Türkistan’ın laik okullarına kayıtlar istikrarlı bir şekilde arttı. Bir dizi istatistiğe göre, 1917’de Türkistan’da 576 laik ilkokul vardı ve 1920’de 2.022’ye çıkmıştı. Ancak 1923’ün sonunda bu sayı 1.007’ye düştü.²⁶ Ne olmuştu? Yeni Ekonomi Politikası, ülkedeki yarı-kapitalist ilişkileri yeniden tesis etmekle kalmadı, aynı zamanda çok sıkı bir devlet bütçesini zorunlu kıldı; okul fonları önemli ölçüde kısılmıştı ve Türkistan açığı tek başına telafi edememişti.²⁷ Ortaya

23 K. E. Bendrikov, *Oçerki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane (1865-1924 godu)* (Moskova: 1960), s. 415-416, 428, 395-396.

24 KPSS v rezolyutsiyah i reşeniyah sezdov, konferentsii i plenumov TsK, 2. cilt (Moskova: 1970), s. 48; Bogoutdinov, s. 418.

25 Bendrikov, s. 417.

26 Bendrikov, s. 446. Bu sayıların doğruluğu kesin değildir.

27 Agy., s. 442.

çıkan bütçe sıkıntısı, vakıfların 1922’de tamamlanacak olan iadesinin arkasındaki en büyük motivasyonlardan biriydi. Böylece geleneksel mektepler laik okulların çöküşünün geride bıraktığı boşluğu doldurmak için geri döndü. Sonraki yedi yıl boyunca üç tür okul vardı: geleneksel mektepler, Ceditçilerin reform mektepleri ve bazı Sovyet okulları. Fergana Vadisi’nde reform mektepleri biraz daha baskınken, büyük İslamî merkezlerden Buhara’da geleneksel mektepler daha yaygındı. Laik okullar ise her yerde nadirdi.²⁸

Vakıflara ne yapılacağı sorusu, bizâtihi dinden ziyade servetin kontrolüne odaklanıyordu. Türkistan Hükûmeti vakıfları Müslümanların idaresine iade etti ancak bunu devlet düzenlemesi olmadan yapmadı. Narkompros, 1920 ortalarında okullara kaynak sağlamak için bir vakıf idaresi kurmuş olmasına rağmen, yeni rejimde vakıfların yeriyle ilgili bir yasa 1922’ye kadar tam olarak geliştirilmemişti. O yıl yayınlanan iki kararname yeni şartları ortaya koydu. 20 Haziran tarihli ilk kararname, cami ve medreselere, Ekim Devrimi’nden önce bir medrese tarafından kontrol edilen ve üzerinde değirmen, dükkân, hamam, kervansaray ve ambar gibi bina bulunan arsalar ile kent arazisinin bahçeleri ve ekilebilir kısımları dâhil olmak üzere “sıradan” vakıfları iade etti. Bu vakıflardan elde edilen gelirler, yalnızca binaların bakımı ve onarımıyla öğretmenlerin, öğrencilerin ve diğer personelin maaşları ve bakımı için kullanılacaktı. Bununla birlikte, “tarımsal önemi” haiz vakıf toprakları köylülere devredilecekti.

Yenilenen vakıf sistemi, her ilçede seçilmiş altı kişiden ve atanmış bir “eğitmen” den oluşan bir “heyet” tarafından yönetilecekti. Bu heyetler, Fergana Vadisi ve Semerkant bölgesinde zaten kurulu bir sistem olan, biri halk mahkemesi çalışanlarından, diğeri laik öğretmenlerden oluşan iki “okul” dan oluşuyordu. Bu heyetlerin üyeleri, laik okullardan, halk mahkemelerinden ve

28 RGASPIF. 62, op. 1, d. 8, 1. 39. Temmuz 1923’te TsK KPT’nin Yedisu Oblastı parti komitesine gönderdiği uzun bir mektup, bir ilkokul sisteminin kurulmasını istiyordu. Ağustos 1923’te Sredazbüro, anaokulu ve ilkokul kurma meselesini ele alarak, okullara yukarıdan değil aşağıdan talep yaratma ihtiyacını vurguladı. O bölgedeki koşullar göz önüne alındığında, bunun gereğince gerçekleştiği şüphelidir. Agy., 1. 72, Lyubimov’a çok gizli not.

Müslüman okullardan gelen çalışanların genel kurul toplantısında seçilecek ve yerel hükûmet tarafından onaylanacaktı.²⁹

28 Aralık 1922'de kabul edilen ikinci yasa daha kapsamlıydı. Vakıf arazilerini ve diğer mülkleri tüm camilere, okullara, mezarlara ve diğer hayır ve eğitim kurumlarına iade ediyordu. "Tarımsal önemi" haiz olduğu belirlenen, şehir ve köylerin dışındaki vakıf arazileri, hâlihazırda araziyi kullandığını kanıtlayabilen mevcut sahiplerin elinde kalacaktı. Bu topraklar, özellikle köylerdeki eğitim ihtiyaçları için belirlenmiş yerel vergi gelirleriyle birlikte ÖSSC'ye ve yerel vergilere tâbi kılınmıştı. Vakıf arazileri üzerinde özel şahıslar veya vakıflar tarafından yaptırılan ve vakıf mülküne dâhil olmayan binalardan elde edilen kira gelirleri, vakıf ve eğitim daireleri arasında eşit olarak paylaştırılacaktı. 7 Kasım 1917'den önce bir vakfa ait olan belirli bir arazi parselinin veya mülkün alındı makbuzuna ilişkin dilekçe ve belgelerin verilmesi için son tarih 1 Ocak 1924'tü; böyle bir makbuz ibraz edilemiyorsa, yerel siyasi yürütme komitesinden vakıf varlığının kanıtı olan bir belge getirilmeliydi. Bu kural, görünüşe göre, davacıların daha önce bir vakfa ait olmayan arazileri almaya yeltenmemelerini sağlama ve böylece devletten çalmalarını önlemeye yönelikti. Yeni vakıfların kurulmasına yalnızca hayır işleri ve eğitim için ya da "sosyoekonomik" amaçlarla (tanımsız bırakılmış bir terim) izin veriliyordu. Dinî amaçlarla vakıf kurulamıyordu. Arazi kullanma hakkını içeren yeni vakıfların kurulması da yasaklanmıştı.

Aralık 1922 yasasının en önemli özelliği, vakıflar için çarlık döneminden daha kapsamlı bir idari sistem kurmasıydı. Vakıflar, bir Ana Vakıf İdaresi (GVU, *Glavnoe vakufnoe upravlenie*) ve sadece Türkistanlı Müslümanların görevlendirildiği ikincil vakıf daireleri tarafından yönetilecekti. Daireler, yönettikleri vakıflardan elde edilen gelirlerle desteklenecekti. Eğitime gitmesi gereken kaynakları kendi ihtiyaçları için ayırmak nakit sıkıntısı çeken yöneticilere çok cazip geleceği için, bu hüküm sistemde en başından bir çıkar çatışması yarattı.

29 P. V. Gidulyanov, *Otdelenie tserkvi ot gosudarstva* (Moskova: 1926), s. 278. Kararname ilk önce şurada yayınlanmıştır: *İzvestiya Turkestana TsIK*, 143. sayı, 4 Temmuz 1922.

GVU'nun görevleri arasında, bir vakıf daireleri ağı kurmak, personelinin teyit ederek bunların faaliyetlerini denetlemek ve yönlendirmek, tüm medreseler ile geleneksel ve reforma tâbi tutulmuş ilköğretim okullarını yönetmek, vakıf dairelerinin kendi arazilerinin kullanımına ilişkin kararlarını onaylamak, bunların nasıl kullanıldığına dair şikâyetleri araştırmak ve vakıf dairelerinin bütçe önerilerini onaylamak yer alıyordu. Vakıf dairelerinin örgütlenmesinde yerel ispolkomlara³⁰ da rol verilmiş, bu da bürokratik yükü arttırmıştı. Vakıf dairesi başkanı aynı zamanda yerel eğitim dairesinin başkanlığını da yapıyordu. Daire, dolayısıyla, ispolkomdan bir temsilci ve yerel medreseden bir temsilciden oluşuyordu; bu ikincisi medrese üyeleri ve öğrencileri tarafından seçiliyor ve ispolkom tarafından onaylanıyordu (temel bir şarttı bu; yani sadece iş birliğine açık din adamları dairelere kabul ediliyordu).

Dairelerin görevleri şu şekilde düzenlenmişti: Vakıflar ve yeni vakıfların temelleriyle ilgili dilekçeleri incelemek, daha önce belirlenen kriterleri karşılayan vakıf mülklerini tescil etmek, yıllık bütçe tahminlerini derlemek ve fiiliyatta bunlara uymak (bütçe limitlerinin genellikle gözetilmediğini gösteren ilginç bir hüküm), mütevellî faaliyetlerini izlemek, vakıf varlıklarıyla ilgili etkin harcamaları kontrol ve teftiş etmek, daire faaliyetleri hakkında GVV'ya rapor sunmak, mütevellîleri atamak, onaylamak ve görevden almak, vakıflar tarafından finanse edilen yerli okulları, sadece vakıflar tarafından finanse edildiklerinden emin olmak için denetlemek.³¹ Son olarak, Aralık 1922 yasası, büyük ölçüde kısıtlanmış yetkilere sahip olmalarına rağmen, mütevellîleri doğrudan vakıfların yönetiminden sorumlu tutuyordu. Hayır ve eğitim vakıflarından sorumlu mütevellîler, doğrudan vakıf daireleri tarafından denetlenirken, diğer vakıfları yöneten mütevellîler, vakfın bulunduğu ilçe vatandaşlarının genel kurul toplantısında vakıf dairesinin onayıyla seçilecekti.

Bu yasalar, daha az kaynağı kontrol eden ve oldukça yakın hükûmet denetimine tâbi olan ancak eğitimi finanse etme, cami-

30 Yürütme komiteleri. (ç.n.)

31 Gidulyanov, s. 279-280. Karamame ilk önce şurada yayınlanmıştır: *Pravda Turkestana*, 7. sayı, 10 Ocak 1923.

lerin ve medreselerin bakım masraflarını karşılama ve buralarda görevli din adamları ile öğrenciler için maaş sağlama gibi temel işlevlerini yerine getirebilen yenilenmiş bir vakıf sistemi ortaya çıkardı. Ancak dinî mahkemelerde olduğu gibi, güç paylaşımına dönük bu düzenlemeler yalnızca geçiciydi. Komünist hükûmet, sosyal ihtiyaçların finanse edilmesi için yarı bağımsız bir sisteme bile çok uzun süre müsamaha göstermeyecekti, özellikle de bu ihtiyaçlara cami ve mollalar dâhilse.

Han ve Emîr

İç savaş³² 1919'un sonlarına doğru iyice Kızılların lehine dönmüştü, artık topraklarında iki feodal devletçiğe sahip olmanın süregelen rahatsızlığıyla baş edebilirlerdi. Harezmi, Cüneyt Han'ın Emîr Âlim Han'dan çok daha fazla sorun yaratması nedeniyle ilk hedefleriydi. Cüneyt Han sadece Rusya topraklarına baskınlar düzenlemekle kalmıyor, aynı zamanda Aral Gölü'nün hemen güneyindeki Çimbay merkezli Bolşevik karşıtı Kozak hareketini de destekliyordu. Cüneyt Han, muhtemelen iktidarı ele geçirebileceklerini umarak Kızıllara katılan meşhur Türkmen liderler Kuş Mehmet Han, Mollauraz Hocamamedov ve Gulam Ali'yi kendinden soğutarak Bolşeviklere istemeden yardım etti.³³ Taşkent ayrıca küçük Harezmi Komünist Partisi ve

32 Kızıllar ile Beyazların, Bolşevikler ile Ak Çar'a (eski idare) sadık kulların iktidarı ele geçirme mücadelesi. Geleneksel Rus otokrasisine bağlı olanlarla yeni bir yönetimi arzu edenlerin kanlı savaşı. Rus iç savaşı hakkında bkz. Ramın Sadıgov, *Kanlı Dört Yıl: Rus İç Savaş Tarihi (1917-1920)*, Nobel Yayınları, İstanbul 2020. (ed.n.)

33 Bogoutdinov, s. 461. Bolşevikler klasik bir emperyalist taktik kullanarak bir azınlık grubuna (burada Türkmenler) bir çoğunluk grubunu (Özbekler) zayıflatmak için yardım ediyorlardı. Fransızlar ve İngilizler bu numarayı Kuzey Afrika'da Berberiler ve Yahudiler üzerinde kullanmıştı. Kuş Mehmet Han Sopyev, kısa bir süre HSHC [KhNSR - Harezmi Sovyet Halk Cumhuriyeti] Halk Komiserleri Konseyi'nde başkan yardımcısı olarak görev yaptı ancak Eylül 1920'de 100 destekçisiyle birlikte, iddiaya göre hükûmetteki Genç Hiveli Özbekler tarafından öldürüldü. Mollauraz Hocamamedov, HSHC Merkez Yürütme Komitesi Türkmen Şubesi başkanı olarak görev yaptı ve 1959'da 90 yaşında barışçıl bir şekilde ölmeyi başardı. *İstoriya Buharskoi i horezmiskoi Narodnih Sovetskikh Respublik* (Moskova: 1971), s. 90, 97. K. Muhammedberdiyev, *Kommunističeskaya Partiya v borbe za pobedu narodnoi sovetsskoi revolyutsii v Horezme* (Aşkabat: 1959), s. 203.

Genç Hiveliler Partisi'ni³⁴ örgütlemeyi ve/veya güçlendirmeyi beceremedi. Ancak her iki grup da Buharalı muadillerinin etkisiyle boy ölçüşemeyecekti.

1919 Aralık ayının sonlarında, Türkistan cephesindeki Kızıl Ordu birlikleri ve G. B. Skalov komutasındaki 500 mülteci Hiveli'den oluşan bir birlik, hanlığı işgal etti. Bir ay içinde Cüneyt Han'ı Karakum Çölü'ne püskürterek, Han Muhammed Seyyid Abdullah'ın acınası teslimiyetini kabul ettiler. Türkistan Sovnarkom'u, hanı alaya almakta vakit kaybetmedi. Hive'nin, Komünist Enternasyonal'la dayanışmasını derhal ilan edecek geçici bir devrimci komite lehine çekilmesi emredildi. Üç ay sonra ise Seyyid Abdullah karşı-devrimci faaliyetten tutuklandı ve bölgeden kovuldu.³⁵ 27 Nisan 1920'de, Tüm Harezmi Kurultayı (parti kongresi; bu terim on üç ila on dördüncü yüzyıllar arasındaki Moğol liderlerinin toplantılarından geliyordu) Harezmi Sovyet Halk Cumhuriyeti'nin, hâlâ bağımsız ancak Rus cumhuriyetine sadık ve onunla aynı hükûmet yapısına sahip olduğunu resmen ilan etti.³⁶

Ancak durum hiçbir şekilde açık veya basit değildi. Rusların Harezmi üzerindeki etkisi tamamen Kızıl Ordu'nun varlığına bağlıydı ve düzeni sağlamak için önemli ideolojik tavizler verilmesi gerekiyordu. Örneğin, geçici devrim komitesi üyeleri

34 "Genç" veya "Yaş" Hiveliler Partisi, uzun bir sürecin ürünü olarak ortaya çıkmıştır denilebilir. Bu süreçte beslendiği kaynak; İdil-Ural, Kırım, Türkistan'ın diğer şehirlerinde ortaya çıkan kendisiyle benzer oluşumlardan farklı değildi. Yarı Ceditçilik. Ceditçiliğin 1905 Devrimi sonrası siyasi alana yavaş yavaş kaymasına ek olarak Osmanlı reformlarından etkilenen modernistleri böylesi oluşumlara itmiştir. İttihat ve Terakki, Genç Türkler hareketi ve onların anayasalcı söylem ve talepleri kendileri dışındaki coğrafyada da karşılık bulmuştu. Daha doğrusu bu yöneliş dönemin Türk dünyasında elitlerin en büyük arzusu idi. Hepsi de rejim anlamında meşrutiyetin talepkârlarıydılar. (ed.n.)

35 Muhammedberdiyev, s. 199-200.

36 Harezmi Sovyet Halk Cumhuriyeti, Cüneyd Han'ın Ruslar tarafından etkisiz hâle getirilişinin ardından bir grup Yaş Hiveli'nin iktidarı ele geçirmesiyle kuruldu. Yaş Hiveliler, Hive İhtilal Komitesi çatısı altında iktidarı ele geçirme süreçlerinde Kızılardan yardım aldılar. Fakat söz konusu devletin ömrü çok uzun olmadı. 29 Eylül 1924'te ortadan kaldırıldı ve toprakları, Özbekistan ve Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri arasında paylaşıldı. Seyfettin Erşahin, "Türkistan'ın "Verilen Bağımsızlıktan" "Alınan Bağımsızlığa" Yürüyüşü Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *AÜİFD*, Cilt XLIV, Sayı 1, 2003, s. 319. (ed.n.)

arasında, tıpkı halefi Nazırlar Şurası'ndaki (Halk Komiserleri Konseyi'nin muadili) gibi, bir molla da bulunuyordu. Harezm Komünist Partisi, sayısal gücünü arttıran ancak onu (en azından Bolşevik bakış açısından) ideolojik olarak zayıflatan Genç Hiveliler Partisi'yle birleşti. Ekim 1923'te, partideki bir avuç inanmış yerli komünistten biri, âmirine gönderdiği bir mektupta, parti üyelerinin yarısının tüccar ve dörtte birinin de din adamı olduğundan şikâyet ediyordu.³⁷

Harezm Sovyet Halk Cumhuriyeti (HSHC) kısa varlığı boyunca hiçbir zaman istikrara kavuşamadı. Hükûmeti, Özbek ve Türkmen üyeler arasındaki kanlı iç çatışmaların üstesinden gelemedi ve Moskova, Taşkent ve Cüneyt Han'ın sürekli dış müdahaleleri cumhuriyeti mütenakız yönlere çekmeye devam etti. Nazırlar Şurası derhal laik bir hükûmet tarzı getirmeye çalıştı: HSHC anayasası dinî ayrımcılığı yasakladı, kadınlar ve erkekler arasında yasal eşitlik vaat etti ve Müslüman mahkeme sistemini korumakla birlikte yüksek din adamlarını oy kullanma haklarından mahrum bıraktı.³⁸ Bu yasal beyanlar, 11 Temmuz'da bir "karşı-devrimci" ayaklanmaya neden oldu. Mahiyeti ve nedeni ne olursa olsun, olay, muhtemelen Rusya Sovyet Cumhuriyeti (RSFSR) temsilcilerinin Harezm'e verdiği emirle, vahşi bir biçimde, çoğu Müslüman din adamlarından oluşan 300'den fazla kişinin tutuklanması ve öldürülmesiyle sonuçlandı.³⁹

Hükûmet, isyancıları bastırmakla uğraşmadığı zamanlarda, bir Aydınlanma Komiserliği/Nezareti kurdu ve laik okulları geliştirmek için çaba gösterdi. Bununla birlikte, bu kurumun aşırı zayıf oluşu, bu programlardan hiçbirinin planlama aşamasını geçememesine sebep oldu. Örneğin, 1923 ortalarında Harezm, yaklaşık 1.500 öğrenciye hizmet veren 29 Sovyet okuluna sahip-

37 RGASPIF. 62, op. 2, d. 41, 11. 172-173. 29 Ekim 1923, Safayev'den [I. E.] Lyubimov'a mektup. Lyubimov bir Türkbüro üyesiydi, Semerkant Oblastı Devrim Komitesi'nin başkanlığını yaptı ve VTsİK'te [Tüm Rusya Merkezi Yönetim Komitesi] Türkistan'ı temsil etti.

38 Bogoutdinov, s. 473.

39 Muhammedberdiyev, s. 200. Yazar bu bilgiyi klasik Sovyet tarzıyla değerlendiriyor: "Karakteristik olarak Genç Hiveli elebaşları, ateşin RSFSR temsilcilerinin emriyle açıldığına dair yanlış söylentiyi hevesle yayıyorlar." Sorumluluk bilhassa RSFSR tam yetkili vekillerinin başkanı olan Şakirov adlı kişideydi; Ağustos 1921'de TsK RKP(b), onu hükûmet karşıtı faaliyetlerden mahkûm etti (s. 198, 204-205, 207, not 4).

ken, 282 medrese ve *karihane* (teknik olarak Kur'an okuyanların eğitildiği ancak pratikte mekteplerden biraz farklı olan okullar,) yaklaşık 2.000 öğrenciye hizmet ettiğini bildiriyordu. Dört ay sonra derlenen farklı bir raporda, tümü vakıflarla desteklenen 89 dinî okul (türü belirtilmemiş, muhtemelen medrese) ve toplam 1.624 öğrencisi olan 283 *karihane* kayda geçmişti.⁴⁰ Mekteplerin veya *karihanelerin* küçük boyutu ve kolayca yer değiştirebilmesi, buradaki tutarsız sayıların da gösterdiği gibi, sayımlarını aşırı derecede zorlaştırıyordu. Bununla birlikte manzara, geleneksel eğitim sisteminin büyük ölçüde sağlam olduğu izlenimi uyandırmaktadır.

Cüneyt Han (geçici olarak) bastırıldıktan sonra, Türkistan Hükûmeti dikkatini Buhara'ya çevirebildi. Emîr Âlim Han, 1918 yazında Aşkabat'ı işgal eden İngilizlerle ve Afganistan emîriyle müzakere ederek konumunu güçlendirmeye çalışıyordu.⁴¹ Sanki bu Bolşevikler için yeterince endişe verici değilmiş gibi, emirlik de Basmacı/Korbaşı gerillaları için bir sığınak olmuştu. Harezmi düştükten sonra, Âlim Han Bolşeviklere karşı hızla daha uzlaşmacı bir tutum benimsedi ancak Bolşevikler onun gitmesi gerektiğine çoktan karar vermişlerdi.

Bolşeviklerin, en azından yerel desteği varmış gibi görünen bir rejim kurmak istemelerinden ötürü stratejileri karmaşıktı, bir yandan da Ceditçi ve Genç Buharalı asi müttefikleri düşman gruplara ayrılmıştı. Genç Buharalılar Partisi'nin Feyzullah Hocayev liderliğindeki "sol kanadı", emîre karşı bağımsız bir halk ayaklanmasına olan inancını sürdürüyordu. Hocayev son dakikada fikrini değiştirdi ve Bolşeviklerin iktidara giden yol olduğunu anlayınca kesin olarak Bolşevik yanlısı oldu. Hocayev'in rakibi Mirza Abdülkadir Muhiddinov liderliğindeki "sağcı" Cedit grubu ise Bolşeviklerden şüphe duyuyor ve her ne kadar Muhiddinov Şubat 1919'da Buhara Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne katılmış olsa da, devrimden çok kültürel reformla ilgi-

40 RGASPI F. 62, op. 2, d. 41, 1. 83. Harezmi parti başkanı Gorodetskiy'den Lyubimov'a 3 Haziran 1923 tarihli telgraf. Dosya 42, 1. 12, 4 Ekim 1923'te 4. Tüm Harezmi Kurultayı'nda sunulan tablo. Cumhuriyette vakıfların desteklemediği daha fazla okul olması muhtemeldir.

41 Becker, s. 290; Carrère d'Encausse, s. 160. Emîr bunu kısa anılarında bizzat doğrulamıştır, *Bukhoro halqining hasrati tarixhi* [Buhara halkının kederli tarihi], (Taşkent: Özbekistan "Fen" Neşriyatı, 1991), s. 10.

leniyordu.⁴² Üstelik Genç Buharalılarının Sol Sosyalist Devrimci (SD) fraksiyonu, Fanni Kaplan'ın (Fanni Efimovna Kaplan) Lenin'e suikast girişiminin (Temmuz 1918) ve ardından gelen Sol SD karşıtı ayaklanmanın ardından Hocayev ile aşağı yukarı ittifaka itilmişti. Parti üyeleri arasında, emîrin rejimine muhalif Müslüman din adamları da bulunuyordu.⁴³ Hocayev ve Muhiddinov'un birbirlerinden hiç hoşlanmamaları yüzünden çoklu ideolojik farklılıklar keskinleşti.

Türkbüro, bu uyumsuz grupları Temmuz 1920'de emire karşı bir "iç" isyan başlatmak için ittifak haline getirdi. 25 Ağustos'a kadar müttefikler, gelecekteki devrimci hükümet için, vakıf topraklarına el koyma, dinler arası eşitliği ilan etme, eski vergileri kaldırma (zekât dâhil), mahkemelerde reform yapma ve Rusya ve Kızıl Ordu ile yakın çalışma taahhütlerini içeren bir program hazırladılar.⁴⁴ Kızıl Ordu'nun rolü elbette tüm isyan için kritikti. M. V. Frunze komutasındaki ordu, 28 Ağustos'taki fiilî istilaya önderlik edecek olan yerli askerî birimleri eğitip silahlandırdı. Frunze'nin topçuları Buhara kalesini enkaza çevirdiler ve ardından 5 Eylül'deki zafer geçit töreninde önemli bir yer tuttular. Âlim Han Kızılların önlemlerine rağmen Afganistan'a kaçmayı başardı, ancak oğulları rehin olarak Moskova'ya gönderildi. Ni-

42 Zeki Velidi Togan'ın "Hatıraları"na müracaat edilecek olursa; Feyzullah Hocayev ve Mirza Abdülkadir, kendi bölgelerinde ticaretle uğraşan birbirine rakip iki aileyi temsil ediyorlardı. Aralarındaki rekabet, devrim dönemi Türkistan'ına da yansımıştı. Fakat her ikisinin de ortak amacı Buhara emîrinin kendisini ve gücünü tamamen bitirmektir. Togan, iki ismin de emirden kurtulmak adına Ruslarla temas içerisinde olduğunu fakat Rus yönetimine de asla girmek istemediklerini belirtmektedir. Togan, Buhara'daki faaliyetlerin amacını bizzat şöyle ifade etmektedir; "*Başlıca işimiz emîre karşı mücadele maksadıyla ve o bahaneyle Buhara millî ordusunu kurmak, Hive, Türkmenistan ve Kazakistan'dan vekiller getirerek bir 'Türkistan Milli Birliği' tesis etmektir.*" Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, 2. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, s. 310-312. (ed.n.)

43 Bu hiziplerin tarihi hâlâ son derece karanlıktır çünkü Hocayev, siyasi rüzgârlar değiştikçe hesaplarını yeniden yazmıştır. Bu meta tarihe ilişkin güzel bir çalışma için: Gero Fedtke, "Jadids, Young Bukharans, Communists and the Bukharan Revolution: From an Ideological Debate in the Early Soviet Union", ed. Anke von Kügelgen, Michael Kemper ve Allen J. Frank, *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, 2. cilt (Berlin: Klaus Schwarz Verlag), 1998 içinde. Bogoutdinov, s. 450, 483.

44 Bogoutdinov, s. 487.

hayetinde, emirlerin tahtı da Moskova'ya ganimet olarak gönderildi ve bugün Özbekleri rahatsız etmeye devam edecek şekilde hâlâ orada durmaktadır.⁴⁵

Genç Buharalılar ve Buhara Komünist partileri 11 Eylül'de resmî olarak birleştirildi, ancak bu hamle Harezm'de olduğu gibi Komünistleri sayıca güçlendirmesine rağmen (yaklaşık 14.000) ideolojik ve şahsi ayrışmaları hiç de örtemedi. Yeni Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti'nin (BSHC) vaatleri Harezm'inkilere benziyordu: toprak reformu ve yeniden dağıtım, cinsiyetler arası eşitlik, sınıf düşmanları dışındaki herkes için oy hakkı ve İslam hukukunun ehemmiyetine yapılan sürekli vurgu. İlginç farklardan biri ise, Buhara hükümetinin Özbekçeyi devlet dili olarak ilan etmesiydi, böylelikle Özbekçe emirliğin ve emirlik nüfusunun % 30'unu oluşturan Taciklerin Farsçasının yerini aldı. Bu, Özbekler ile Tacikler arasında Buhara'nın kimliği konusunda yaşanacak olan uzun ve sürekli bir mücadelenin açılış hamlesi oldu. Muhiddinov, 1928'de Buhara ve çevresindeki kırsalda yaşayan Taciklerin Özbekistan'a haksız yere dâhil edildiğinden şikâyet eden bir makale yayınladı. Aynı fikir yakın zamanda bazı Tacikler tarafından yeniden canlandırılmıştır.⁴⁶

Harezm'de olduğu gibi, hükümet vaatlerinin çoğunu yerine getiremedi (toprak reformu istisna, ancak orada bile toprak, çoğunlukla köylüler yerine seçkinler arasında yeniden dağıtıldı) fakat Buhara'da nedenler biraz farklıydı. Hocayev ve yoldaşı Genç Buharalıları engelleyen şey anarşi değil, çökmeyi reddeden eski rejimdi. Emir gitmişti, ancak adliye, maliye ve eğitim sistemlerini nasıl yöneteceklerini bilen seçkinler hâlâ yerlerinde duruyorlardı ve başvuracak çok sayıda kaynakları vardı. Örneğin Ağustos 1921'de Buhara sicillerinde 208 cami ve 215 medreseyi destekle-

45 Becker, s. 294; Bogoutdinov, s. 491. Emîrin ailesi hakkında bkz. RGASPI F. 62, op. 1, d. 10, 1. 25. 20 sayılı Sredazbüro Tutanağı, 1 Haziran 1923. Kızıl Ordu ayrıca Yeni Buhara cumhuriyetini kötürüm-bırakan milyonlarca ruble değerinde altın, gümüş, değerli taş ve ganimeti Buhara'dan alıp götürdü. Shawn T. Lyons, "Where is the Gold of Amir Said Alimkhan: An Uzbek Metaphor for the Past," *Central Asian Survey*, 14. cilt, 1. Sayı (1995): s. 7-8.

46 Carrère d'Encausse, s. 172-173; A. Muhiddinov, "Tadjiki ili uzbeki nasel-yayut Buhara i ego okrestnosti", *Za partiuyu*, 9. sayı (Eylül 1928): s. 67-70. Muhiddinov 1929'da tasfiye edildi; Fedtke, s. 508; Rahim Masov, *İstoriya topornogo razdeleniya* (Duşanbe: İrfan, 1991).

yen 200 vakıf kayıtlıydı. Vakıf malları, yaklaşık 2.000-3.000 *tanap* veya 500-700 *desyatin*⁴⁷ arazi, 57 ahır (*saray*), 1.414 dükkân, 23 pazar yeri (*bazar*), 10 hamam, 18 değirmen ve 133 haneden oluşuyordu ve ortalama yıllık 1 milyon altın ruble gelir elde ediyordu.⁴⁸ Hocayev, benzer bir geliri Moskova'dan dilenmek zorunda kalmıştı. Eski seçkinlerin yerini alacak yeterli Komünist de emirlik yapılarını altüst edecek yeterli ekonomik veya siyasi kaynak da yoktu. Eğitim reformu girişimlerinin gösterdiği gibi, Buhara kültüründe hızlı bir dönüşüm mümkün değildi.

Ceditçilerin etkisindeki hükümet, yazar ve eğitim nazırı Abdurrauf Fıtrat'ın (1886-1938) önderliğindeki çabalarla eğitimin geliştirilmesine yoğun bir ilgi duyuyordu kuşkusuz. Fıtrat, matematiği ve Batı bilimlerini medreselere sokmak istiyordu, ancak hevesli olan müderrisler bile bu konuları okutacak bir eğitime sahip değillerdi. Ekim 1920'de RSFSC Sovnarkom'u Buhara'ya yerli öğretmenlerin eğitimi için kullanılacak fonlar da dâhil olmak üzere önemli miktarda mali yardım gönderdi. BKP'nin Aralık 1921'deki Altıncı Kongresi tüm ana dillerde ücretsiz eğitimi teşvik etti ve okullarda din eğitimine açıkça izin verdi. Bu ikinci hüküm, yalnızca yereldeki ebeveynleri yatıştırmak için değil, aynı zamanda İslami eğitimin karşı-devrimci amaçlara dönüştürülmemesini sağlamak içindi.⁴⁹ Fıtrat, 70 öğrenciyi Alman üniversitelerine ve 300 öğrenciyi Moskova'ya göndermeyi başardı, ancak bu tür programların sonuç vermesi için birkaç yıla ihtiyaç vardı. 1924 sonbaharında BSHC, yalnızca çocukların %3,1'ine eğitim veren 69 okul ve bir avuç eğitim ve ticaret kurumu ile, laik okullar kurmaya zar zor başlamıştı. Buna karşılık, eski usul okullar çocukların %6,6'sına eğitim veriyordu ve bu da çoğu çocuğun hiç eğitim almadığını gösteriyor.⁵⁰

Bu zorluklara ek olarak, Buhara Komünist Partisi'nin pek çok üyesi ideolojik olarak şüphe altındaydı, nitekim Türkbüro 1921'in

47 "Eski Rusya'da 1,09 hektara eşit arsa-arazi". Bkz. *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*, Multilingual Yayınları, İstanbul, 1996. (ed.n.)

48 A. İ. İşanov, *Buharskaya Narodnaya Sovetskaya Respublika* (Taşkent: 1969), s. 241-42, 327. Arazi tahminlerinin kesin olmadığı not edilmelidir.

49 Bogoutdinov, s. 682.

50 İşanov, s. 346-47; Carrère d'Encausse, s. 173-174; *İstoriya Buharskoi i Horezmskoi Narodnih Sovetskikh Respublik*, s. 198.

başlarında ve yine 1923'te bunlar için tasfiye emri verdi.⁵¹ Hoca-yev'in başkanlığını yaptığı Buhara Bakanlar Kurulu farklı fraksiyonlar arasında bölünmüştü, bunların hepsi de hayatta kalmak için halk desteğine ihtiyaç duyduklarının farkındaydı. Nihayet, kaçak Türk generali Enver Paşa, Bolşeviklere Basmacı/Korbaşı gerillalarını bastırabileceğine söz vererek 1921'de Türkistan'a geldi. Bunun yerine onlara katılarak kaotik liderliği devraldı ve Basmacıları kısa bir süreliğine müthiş bir güce dönüştürdü.

Kökeni itibarıyla "Basmacı", muhtemelen eşkıyalara atfedilen bir kelimeydi, kuşkusuz bu, komünistlerin de öne çıkardığı bir bağlantıydı. Savaşçılar ise kendilerine genellikle, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında sokağa çıkma yasağını uygulamaktan sorumlu baş mahalle bekçileri için kullanılan Korbaşı adını vermişlerdi. Komünist Parti belgeleri, Basmacılar arasındaki liderlere atıfta bulunmak için çoğunlukla "Korbaşı"yı kullanıyordu ancak bazı belgelerin bu lakapları farklı grupları tanımlamak için kullandığı görülüyor. Bu Sovyet karşıtı savaşçıların yeraltı ve âdem-i merkeziyetçi doğası, rakipleri ve daha sonraki araştırmacılar arasında büyük bir kafa karışıklığı yarattı. 1920'ler boyunca Korbaşılar, dağları korunmak için kullanarak çoğunlukla Türkistan'ın doğu kısımlarında ve Kuzey Afganistan'da faaliyet gösteriyordu. Örgütlenme konusundaki eksikleri uzun vadede onları profesyonel Kızıl Ordu karşısında mahkûm etti ancak Sovyet ileri karakollarına önemli hasarlar verebildiler. Enver Paşa, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlılar için ciddi derecede kararsız bir komutan olsa da Korbaşılarının sahip olduğu tek profesyonel liderdi. Kızıl Ordu, Enver'in etkisinin doruk yaptığı 1921-1922'de, hareketi kontrol altına almak için 20.000 kadar asker göndermek zorunda kaldı. Enver'in 1922'de yakalanıp idam edilmesinden sonra bile Sovyetler gerillalarla savaşmak için önemli miktarda kaynak ayırmak zorunda kaldı; son büyük Korbaşı 1931'e kadar ele geçirilemedi.⁵²

51 Bogoutdinov, s. 671. RGASPI F. 62, op. 2, d. 31, 1. 30. 11 Mayıs 1923, Sredazbüro'ya gönderilen Orgbüro tutanağından iktibas.

52 N. P. Ostroumov, *Sarti: etnografiçeskie materialı*, 1. cilt (Taşkent: 1890), s. 42; Ginzburg, s. 143; Glenda Fraser, "Basmachi - I" ve "Basmachi - II," *Central Asian Survey*, 6. cilt, 1 ve 2. sayılar (1987): s. 1-73 ve 7-62.

Buhara'nın Kızıl Ordu askerlerince (birçoğu camilerde konaklıyordu) devam eden işgali, sadece hükûmetin dikkatini dağıtmakla kalmadı, aynı zamanda sıradan Buharalılar arasında kızgınlığa yol açarak Hocayev ve meclis üyeleri arasında ihtiyatlı olma ihtiyacı da yarattı. Politbüro bile halkın hissiyatını hafifletme ihtiyacı duydu ve 1922'de, tıpkı Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde olduğu gibi, el konulan vakıf mallarının iadesini ve Müslüman mahkemelerin tanınmasını emretti.⁵³ Tüm bu faktörlerle birlikte ilk iki veya üç yıl boyunca reform, hiç değilse yavaş ilerlemiş oldu.

Dinle Mücadele ve Milliyet Meseleleri

1922'de Türkistan'da yeni bir siyasi yeniden örgütlenme dönemi başladı. Türkbüro feshedildi ve yerini daha güçlü ve daha istikrarlı bir oblast bürosu olan Orta Asya Bürosu (Sredazbüro) aldı. İki halk cumhuriyeti yavaş yavaş Türkistan'la ekonomik birliğe çekildi; Harezmi Hükûmeti etkin bir şekilde Sredazbüro tarafından devralınırken Buhara Hükûmeti'nin kilit üyeleri de büroya terfi ettirildi (ve devşirildi). Yine bu dönemde Moskova, hâlâ büyük bir ihtiyatla da olsa, Orta Asya'da militan ateist aktivizmi desteklemeye başladı.

Burada biraz geriye dönüp Bolşeviklerin dine yönelik tutumlarının gelişimini incelemenin zamanı geldi. Karl Marx, meşhur "halkın afyonu" yorumunu yaptığında, kapitalizmin sert dünyasında dinin gerçek bir ihtiyacı karşıladığına da işaret ediyordu: "Din, ezilenlerin iç çekişi, kalpsiz bir dünyanın kalbi, ruhsuz koşulların ruhudur."⁵⁴ Marx, dini tam da insanları rahatlatığı ve dolayısıyla sömürüye boyun eğmelerine yardımcı olduğu için kötü olarak gördü.

Lenin ise, dinin kapitalist baskının bir aracı olduğunu kesinlikle kabul ediyordu ancak (öğretmeni Georgiy Plehanov'u izleyerek) herhangi bir kurucu işlevi olabileceği fikrinden vazgeçti. Dinle ilgili gösterdiği manevralar, güçsüz bir teorisyenlikten ilk komünist devletin lideri olmaya geçtiği süreçte değişti ancak

53 İşanov, s. 248, 265, 276; Carrère d'Encausse, s. 170-172.

54 "Contribution to the Critique of Hegel's Theory of Right", 1844, Karl Marx ve Friedrich Engels, *On Religion* (Chico, CA: Scholars' Press, 1982) içinde, s. 42.

ruhsal bir teselli ihtiyacının ifadesine olan yoğun düşmanlığı aynı kaldı. Bu düşmanlık belki de en açık biçimde A. M. Gorki'ye hitaben yazdığı, Gorki'nin Tanrı İnşacıları'yla (çoğunlukla Anatoli Lunaçarski tarafından geliştirilen yarı-dinsel bir Bolşevik eğilim) rabitasına ilişkin bir mektupta dile getirilmişti. Lenin şöyle gürliyordu:

[Tanrı teoriniz] ... Tanrı fikrini tarihsel ve sıradan olandan (bir yandan pislik, batıl inanç, kutsal karanlık ve yozlaşma, diğer yandan serflik ve monarşi) arındırıyor ama bu sefer de Tanrı fikri içine tarihsel ve sıradan gerçeklik yerine küçük burjuva deyimini (Tanrı = "gelecekteki organize toplumsal duygulara ilişkin tasavvurlar") yerleştiriyor.⁵⁵

Lenin, göremeyeceği veya ölçemeyeceği hiçbir şeye inanmayan katı bir materyalistti. Dinin duygusal gücünü kabul etmeyi reddediyor ancak aynı zamanda inancın doğal bir ölümle yok olacağına da güvenmiyordu. Troçki'nin, sert devrimciler tarafından gerektiği gibi yönetilmesi durumunda tam komünizme doğru giden tarihsel gelişim aşamalarının kısaltılabileceği iddiasını benimsediğinden, tarihin kendi yolunda ilerlemesini beklemek yerine, saldırgan din karşıtı eylemi savunuyordu.⁵⁶ Lenin'in kapitalizme saldırmanın mütemmim cüzü olarak dine saldırmadaki ısrarı, yalnızca erken Sovyet propaganda çabalarını şekillendirmekle kalmadı, aynı zamanda 70 yıl boyunca Sovyet din politikasına damgasını vurdu. Temel bilim eğitiminin dini yok etmek için yeterli olmadığı anlaşılabili, hatta Kruşçev gibi adanmış bir ateist dahi ruhunun akıbetini düşünmesi gerektiğini söyle-yeli⁵⁷ hayli zaman geçmiş olsa da SSCB inancı ortadan kaldırma

55 V. I. Lenin ob ateizme, religii i tserkvi (Moskova: 1969), s. 274. Gorki'ye Kasım 1913 tarihli mektup. Aileen Kelly'nin ampiryokritisizm ve Tanrı İnşacıları üzerine yazdığı makalesine bkz. "A Bolshevik Philosophy?", *Toward Another Shore: Russian Thinkers between Necessity and Chance* (New Haven, CT: Yale University Press), 1998 içinde.

56 Bohdan R. Bociurkiw, "The Shaping of Soviet Religious Policy", *Problems of Communism*, 22. cilt (Mayıs-Haziran 1973): s. 38; James Thrower, *Marxist-Leninist "Scientific Atheism" and the Study of Religion and Atheism in the USSR* (Berlin: Mouton Publisher, 1983), s. 111.

57 "Yalan söylemek günahıdır, özellikle de benim yaşımda. Bir sonraki dünyayı düşünmenin zamanı geldi. Bunu düşünmek de sana zarar vermez." Kruşçev'den, zorla emekli edildikten sonra Parti Kontrol Komisyonu Başkanı Pel'she'ye hitaben. William J. Tompson, *Khrushchev: A Political Life* (New York: St. Martin's Griffin, 1997), s. 281.

kararlılığından dönmedi. Bu projenin başarısızlığı, tüm Sovyet deneyinin iflasına ışık tutmayı mümkün kıldı.

Tanrı İnşacıları'na yönelik tüm acımasızlığına rağmen, Lenin'in Marksizm'e bağlılığı pekâlâ dinsel olarak tanımlanabilir. Lenin, Gorki'ye yazdığı mektupla aynı yıl içinde hiçbir ironi duygusu olmadan şunları yazıyordu:

Marksist öğreti her şeye kadirdir çünkü doğrudur. Tam ve uyumludur ve insanlara, her türlü hurafeyle, gericilikle veya burjuva zulmünün savunusuyla bağdaşmayan bütünsel bir dünya anlayışı sağlar. On dokuzuncu yüzyılda Alman felsefesi, İngiliz politik ekonomisi ve Fransız Sosyalizmi biçiminde, insanlık tarafından yaratılan en iyinin meşru halefidir.⁵⁸

Robert C. Tucker'ın belirttiği gibi, kitleleri çarlık tiranlığından kurtarabilecek tek partinin bu karizmatik lideri ve peygamberi, istemeyerek de olsa, Bolşevizme erken Hristiyanlığına benzeyen bir karakter verdi.⁵⁹ Bu tutum da Sovyet kültürüne yayılarak pek çok Sovyet vatandaşına kendilerinden daha büyük bir davaya yönelik gerçek bir azim ve bağlılık duygusu kazandırdı. Devrimden sadece birkaç ay sonra, Marksizm-Leninizm, daha evvel dinsel inanç ve ritüellerin tekelinde bulunan bazı duygusal ve sosyal işlevleri yerine getirmeye başladı. "Ekim vaftizi (octobering)⁶⁰" (dinî vaftizlerin yerine) ve diğer özel ritüeller nispeten kısa bir ömre sahip olsalar da Lenin'in mumyalanmış cesedini çevreleyen halka açık ritüeller, Sovyet üretiminin ebedî imkânları ve yaşayan tanrı Joseph Stalin, onlarca yıl boyunca Sovyet ruhunu tanımladı. Bununla birlikte, bu yarı-dinî işlevler Rus Ortodoks kültüründen geliyordu (en büyük örnek, Lenin'in

58 "The Three Sources and Three Component Parts of Marxism," *Collected Works*, 19. cilt (Moskova: Progress Publishers), s. 23. Aslen şurası için yazılmıştır: *Prosvetzenie*, 3. cilt (Ağustos 1913). Lenin İnternet Arşivi'nden alınmıştır <http://www.csf.colorado.edu/psn/marx/Other/Lenin/Archive/1913-3.htm>

59 Robert C. Tucker, "Lenin's Bolshevism as a Culture in the Making", ed. Abbott Gleason, Peter Kenez ve Richard Stites, *Bolshevik Culture: Experiment and Order in the Russian Revolution* (Bloomington: Indiana University Press, 1985) içinde, s. 25-27.

60 Ekim vaftizi [Oktyabrenie], Sovyetler Birliği'nin erken döneminde, yeni doğmuş bir bebeğe ad vermeyi içeren ve devlet tarafından Hristiyan vaftiz etme geleneğinin yerini alma girişimi olarak tanıtılan bir adlandırma töreniydi. (ç.n.)

bedeninin yeni komünist aziz olarak bozulmadan sergilenmesidir) –İslam'ın yerini alsın diye öylece aktarılmış şeyler değillerdi. Ancak bu nokta, hikâyenin biraz önüne geçiyor.

İslam'ın siyasi ve sosyal rolü, Bolşevik rejimin kuruluşundan beri dolaylı bir ihtilaf konusuydu. Bolşeviklerin din hakkındaki ilk yasası “Kilise ve Devletin Ayrılması Üzerine” 23 Ocak 1918’de Lenin tarafından imzalandı ancak Türkistan üzerinde sınırlı bir etkisi oldu. Kararnamede kiliselerin mülklerini ellerinden alan bir madde bulunduğundan, ertesi yaz Türkistan Hükûmeti Adalet Komiserliği’nden gelen talimatlar üzerine bazı vakıflara el koydu ve bu da Müslümanların öfkesine ve yer yer de şiddete neden oldu. Temmuz 1918’de Merkez Komitesi geri adım atarak, Türkistan komünistlerine, “Bölgedeki Müslüman örgütlerin izni olmadan Müslüman mülklerine el koymayı bırakmaları; düşmanlığa yol açabilecek herhangi bir sürtüşmeden kaçınmaları” emrini verdi.⁶¹ Aynı telgraf Türkistan partisine Müslümanları parti ve devlet organlarına almasını da söylüyordu. Müslümanların izniyle vakıfları istimlak çabaları devam etti (Hocend’de Türkistan komünistlerinden olan Abdullah R. Rahimbayev, bu bahaneyle vakıflara el koydu) ancak 1922’de okulları finanse etmek için mevcut tek yöntemin vakıflar olduğu ortaya çıktı ve hükûmet bu politikayı açıkça terk etti.⁶²

Kilise ve devleti ayıran yasa, Bolşeviklerin dinî kurumlara yönelik niyetlerinin erken bir göstergesi olarak ilgi çekicidir. Rus Ortodoks Kilisesi ve resmî olarak onaylanmış diğer inançlar, yüzyıllardır devlet iktidarının araçları olmuşlardı. Lenin, dini sadece yanlış değil, aynı zamanda komünizme karşı tahammül edilemez bir rakip olarak görüyor ve devlet iktidarının tüm potansiyel kaldıraçlarını Komünist Parti’nin kontrolüne almak istiyordu. Dolayısıyla, 1918 yasası, dinin toplumu düzenleme yeteneğinden yoksun bırakılmasında ilk adımıydı. Dinî kuruluşlara

61 RGASPI F. 122, op. 1, d. 47, 1. 7. Rusya Komünist Partisi Türkistan Bölgesel Müslüman Bürosu’nun tüm Türkistan Komünist Partisi belediye organlarına, S. D. tarafından paraflanan not. Orijinal telgraf 12 Temmuz tarihli. *Perepiska Sekretariata s mestnumi partiinimi organizatsiyami*, 8. cilt (Moskova: 1957), s. 136-137; Safarov, s. 100.

62 Stephen Blank, “The Contested Terrain: Muslim Political Participation in Soviet Turkestan, 1917-1919”, *Central Asian Survey*, 6. cilt, 4. sayı (1987): s. 57; Gidulyanov, s. 277-278; Bogoutdinov, s. 278.

verilen devlet sübvansiyonlarını ve mahkemede dinî yemini ortadan kaldırarak, kilise ile devletin tamamen ayrılmasını sağladı. Daha radikal olarak ise, tümü devlet tarafından devralınacak şekilde doğum, ölüm, evlilik ve eğitim üzerindeki dinî otoriteyi keskin bir şekilde kısıtlıyordu. Dinî kuruluşlar, tüzel kişilik haklarından ve mülk sahibi olmaktan men edildi. "Sosyal düzen"i ihlal etmedikleri sürece inananların ibadet etmelerine izin verildi. Yasa, seküler unsurlar içermediği sürece din eğitiminin devam etmesine izin veriyordu.⁶³ Genel amaç, dinin günlük yaşam üzerindeki gücünün çoğunu ortadan kaldırmak ancak onun ibadet yönlerini zarar görmeden bırakmaktı. Bu ayrılık kararı 1929'a kadar kitaplarda kaldı ancak pratikte 1920'lerin ortalarında daha sert önlemler onun yerini almaya başladı.

Türkistan'daki ayrılık yasası ve onun icrası, yeni rejimin kendisi için yaratmaya eğilimli olduğu türden sorunlara da örnek teşkil ediyordu. Rusların durumuna uyacak şekilde hazırlanan yasa (her ne kadar Rusya'da bile köylü meclisleri bu erken dönemde kilise mülklerini alıp rahiplere geri dağıtma eğiliminde idilerse de)⁶⁴ Bolşevik toprakları boyunca kendiliğinden uygulandı. Sonra Moskova, yerel yetkililerin yasayı uygulama tarzı ve Müslümanların tepkisi karşısında şaşkınlığa uğradı. Bu örüntü, yasayı yıkmak için yapılan birçok çabaya rağmen defalarca tekrarlanacaktı.

Lenin, Sovyet din karşıtı politikasının arkasındaki ana itici güçtü ama kesinlikle tek güç değildi. Hükûmeti, iç savaş sırasında Ortodoks Kilisesi'ne ve ruhban sınıfına doğrudan iktidar mücadelesinin bir parçası olarak acımasızca saldırırken, birçok parti üyesi (genellikle genç erkekler) başka nedenlerle de buna destek olmaktan mutluydu. Bir yandan yeni yasaları yanlış anlamaları sebebiyle, bir yandan da basit sarhoş holiganlıktan, din adamlarını alaya alıyor, kiliselere saygısızlık ediyor ve halk ritüellerini ütopik gerekçelerle (yeniye yer açmak için eski dünyayı yok etme ihtiyacı) sekteye ugratıyorlardı.⁶⁵ Bu vakaların

63 N. M. Orleanski, *Zakon o religioznih obedineniyah RSFSR* (Moskova: 1930), s. 5-6.

64 Glennys Young, *Power and the Sacred in Revolutionary Russia: Religious Activists in the Village* (University Park: Pennsylvania State University Press, 1997), s. 56-57, 64.

65 Agy., s. 76-77.

çoğunda ideolojik din karşıtlığıyla rastgele saldırılar arasında ayırım yapmak imkânsızdı; bu da bazı parti üyelerini katiben rahatsız etmiyordu. Gerçekten de partideki bir hizip, dine karşı mümkün olan her şekilde mücadele edilmesi ve propagandanın inananların “kafalarını ezme” için kullanılması gerektiği konusunda ısrarcı davranıyordu.⁶⁶

Savaş sırasında düşman bir kurum olarak kiliseye yönelik şiddet teşvik edilse de NEP dönemi, en azından kamuoyunda baskının azaldığına şahit oldu (yüksek din adamlarına yönelik gizli polis zulmü hafiflemedi). Mart 1921'deki 10. Parti Kongresi'nin ardından Politbüro, köylülerin dinî bayramları ve cenazeler gibi halka açık merasimleri kutlamalarına izin veren ve aynı zamanda gürültüsüz, bilimsel din karşıtı propaganda ihtiyacına yönelik bir dizi genel talimat yayınladı. Bu talimatların kopyaları Müslüman nüfus için herhangi bir değişiklik yapılmadan Türk-büro'ya da gönderilmişti ancak bir yandan da özellikle İslam'ı hedef alan propaganda planları hazırlık aşamasındaydı.

İmparatorluktaki tüm Müslüman halklar arasında, Tatarlar Ruslarla en uzun süreli temasa sahip olmuş ve Rus kültürünü diğer gruplardan daha fazla özümsemişlerdi.⁶⁷ O yüzden Müslümanları İslam'dan nasıl uzaklaştıracığına dair uzun bir yazı yayınlayan ilk komünistin bir Tatar, teorisyen Mir Said Sultan Galiyev olması şaşırtıcı değildi. Sultan Galiyev, Yahudi Sosyalist Bund üyeleriyle aynı düşünce okuluna mensuptu: her ikisi de halklarının ilerlemesi ve mutluluğunun önündeki en büyük engelin, bizâtihi kapitalizmin dışında, din olduğuna inanıyordu. Her ikisi de halklarının çıkarına en iyi şekilde hareket ettiklerine inanarak İslam'a veya Yahudiliğe karşı titizlikle çalıştı. Aslında, Sultan Galiyev'in Tatar partizanlığı kısa sürede partideki üstle-

66 Moskova Parti Sekreteri Marya Mihailovna Kostelovskaya'dan alıntılan, S. N. Savel'ev, “Em. Iaroslavskii i preodolenie anarkhisttskikh vliianii v antireligioznoi rabote v SSSR”, *Ejegodnik Muzeya İstorii Religii i Ateizma*, 7. sayı (1963): s. 38.

67 Tatarlar, bu çalışmanın çerçevesinde İdil boyu Tatarları (Kazan Tatarları), 1552 yılında Rus işgaline uğradılar ve uzun süre Ruslaştırma-Hristiyanlaştırma politikalarına maruz kaldılar. Bu uzun dönemin ve Rus merkezine yakınlığın doğal bir sonucu olarak Rus kültürüyle yakınlaşmış olsalar da kendilerine yönelik Hristiyanlaştırma politikaları hemen hemen tamamen başarısız oldu. (ed.n.)

riyle başını belaya soktu; ilk kez 1923'te tutuklandı ancak hüsnühal vaadiyle oldukça hızlı bir şekilde serbest bırakıldı.⁶⁸

Sultan Galiyev, Aralık 1921 tarihli "Müslümanlar Arasında Din Karşıtı Propaganda Yöntemleri" başlıklı makalesinde Müslümanların komünizme kuşku duymasının, Müslüman inancının kör fanatizminden değil, Rus emperyalizminin tarihî mirası ve Rusya'nın İslam dinine ve kültürüne ilişkin bilgisizliğinden kaynaklandığını savundu. Din karşıtı Rus aktivistlerin, Rus Ortodoks misyonerlerine karşı mücadele eden Müslümanlara hitap ederken bu tarihi hesaba katmayacağından korkuyordu. Okurlarına, son 100 yıldır İslam dünyasının Avrupalı güçler tarafından ekonomik ve siyasi sömürünün hedefi olduğunu ve Müslüman bakış açısından bu sömürünün İslam'a karşı Hristiyan haçlı seferinin sadece bir başka yüzü olduğunu hatırlattı. Bu bağlamda, Marksist-Leninist propagandacıların, bir başka Rus misyoner "sürüsü" olarak algılanmaktan kaçınmak için Müslümanlara yaklaşımlarında özellikle dikkatli olmaları gerekiyordu.⁶⁹

Sultan Galiyev için bununla ilgili bir başka endişe de, dinsel farklılıklar hakkındaki bilgisizliğin Rus propagandacıların İslam'a Ortodokslukla aynı muameleyi yapmalarına yol açmasıydı. Şöyle açıklıyordu: "Bizim [Komünistler] için dinlerin hepsi aynıdır, bu nedenle sorun tamamen açıktır ve analiz gerektirmez. Mesele, gerçek hayatta, doğru ve zahmetsiz bir şekilde çözüme ve uygulamaya ulaşmak için hangi yöntemlerin kullanılması gerektiğidir."⁷⁰ Ancak Sultan Galiyev'e göre bu yaklaşım büyük ölçüde yanılıdır. İslam'ın, hitap ettiği toplumla iç içe oluşu Ortodoksluğunkinden çok daha fazlaydı ve Müslümanlar, eğitilmiş Avrupalı Hristiyanların yaptığı gibi kutsal ve seküler arasında ayırım yapmıyorlardı. Galiyev, Ortodoks bağlamı için geliştirilen propaganda yöntemlerinin İslam'a karşı kullanılmasının geri tepeceğinden, bunun Hristiyanların emperyalist saldırısı ola-

68 Azade-Ayse Rorlich, *The Volga Tatars: A Profile in National Resilience* (Stanford, CA: Hoover Institute Press, 1986), s. 149-50.

69 Mir Said Sultan Galiyev, "Metodi antireligiozni propagandi sredi musulman", *Stati, vystupleniya, dokumenty* (Kazan: Tatarskoe kniznoe izdatelstvo, 1992) içinde, s. 134-135. İlk olarak *Jizn' natsionalnostei*, 29. (14 Aralık 1921) ve 30. sayıda (23 Aralık 1921) yayınlanmıştır.

70 Sultan Galiyev, s. 131.

rak algılanacağından ve yalnızca Müslümanların düşmanlığını uyandırmaya hizmet edeceğinden korkuyordu.

O hâlde, bu risklerden kaçınmanın yolu neydi? Sultan Galiyev, çok temkinli ve olumlu bir ateist propagandadan yana olduğunu savundu:

Rakiplerimizin elinden bu konuda bizi alt edebilecekleri silahları kesin olarak almamız gerekir: Hiçbir şekilde herhangi bir dine karşı savaşmadığımızı, sadece ateist inançlarımız için propaganda yaptığımızı, bunu yaparken doğal hakkımızı kullandığımızı ... açıkça söylemeliyiz. Meseleyi sadece bu şekilde formüle etmek bizi alaya almayacakları ve Rus Kara Yüzler [Black Hundreds]⁷¹ misyonerleriyle aynı kefeye koyamayacaklarına dair kesin bir garanti verebilir.⁷²

Dahası, bu propaganda, “konuyla ilgili histerik başlıklı (hiç kimsenin okumayacağı) küçük broşürler” dağıtarak değil, becerikli ve canlı bir şekilde yürütülmelidir. Sultan Galiyev, partinin ateist propaganda için çoğalttığı son derece sıkıcı materyallerden ziyade, o dönemde Lenin’in bir Voltaire zekâsıyla ortaya koyduğu endişelerinden bazılarını paylaşıyordu.⁷³

Sultan Galiyev’in bu boş broşürcülük sorununa çözümü, Müslümanları aralarında yaşayan gerçek Müslüman ateist işçilerle tanıştırmaktı. Bunlar onları rahatsız etmeyecek şekilde, çoğu yönden oldukça sıradan ancak inananlardan “daha olumlu, daha gelişmiş, daha sert ve daha enerjik” insanlar olmalıdır. Müslüman köylerde bu tür işçilerin varlığı, eğitimle yetişecek olanlardan çok daha fazla ateist üretecektir.⁷⁴

Sultan Galiyev’in Müslümanları Marksist-Leninistlere dönüştürme konusundaki en radikal önerisi, genç Sovyet devletinde Rus olmayanlara tam ve eşit haklar verme konusundaki ısrarından kaynaklanıyordu. Müslümanların çarlık baskısı nedeniyle kültürel olarak geri kalmış olduğuna ama yine de Rus temellerine güvenmedikleri için parti ve hükûmete katılmaktan kaçındık-

71 XX. yüzyılın başlarında Rus İmparatorluğu’nda faaliyet göstermiş çarlık rejimi yanlısı ve geliştirmekte olan sosyalist devrimci harekete karşı örgütlenmiş bir hareket. (ç.n.)

72 Agy., s. 136.

73 Agy. V. I. Lenin, “O znaçenii voinstvuyuşego materializma,” 1922, *Polnoe sobranie soçinenii* 33. cilt (Moskova: 1958-1965) içinde, s. 26-27.

74 Sultan Galiyev, s. 137.

larına inanıyordu. Müslümanları Marksizm-Leninizm'in doğruluğuna ikna etmenin tek yolu, devletin eşit ortağı şeklindeki yeni statülerini sözle olduğu kadar fiiliyatta da göstermekti. Bu eşitlik olmadan, hiçbir din karşıtı propaganda istenen sonuçları veremezdi.⁷⁵ Sultan Galiyev için trajik olan, Lenin Hükûmeti'nin bu ilkeye inanır gibi yapmakla yetinmesiydi.

Sovyetlerin İslam karşıtı faaliyetleri, Rus olmayan halklara yönelik Sovyet politikasından ayrı düşünülemez. Sık sık olduğu gibi, Marx ve Friedrich Engels, ulus-devleti baltalayan uluslararası büyük bir proleter dayanışmasının resmini çizmişlerdi. Ancak bu, tutarlılık ve netlikten yoksundu. Milliyetçiliğin çıkamazından çok, sınıf temelli devrimin kaçınılmaz geleceğiyle çok daha fazla ilgilendiler ve bu nedenle ilkinde çok az ilgi gösterdiler. Bolşeviklerin, bu vizyonu büyük ve karmaşık bir imparatorlukta uygulamak için neredeyse hiçbir kılavuz ilkesi olmadığı göz önüne alındığında, Sovyet politikalarının zamanla çarlık politikalarının asimilasyon eğilimlerini benimsemesi belki de o kadar şaşırtıcı değildir. Bununla birlikte, çarların hedefleri ve politikaları imparatorluğun tamamında tutarlı değildi (*inorodetsı* ile diğerleri arasındaki bölünmede olduğu gibi), oysaki Sovyetler, bir yandan kültürel özerkliğe izin verirken, hatta onda ısrar ederken, bir yandan da paradoksal ve kıyaslanamayacak ölçüde daha hırslı bir hedefin, herkesi Sovyet kültürüyle tam olarak kaynaştırma hedefinin peşinde koşuyordu.

On dokuzuncu yüzyılda Marksist düşünce geliştikçe, kurucularının milliyetçilik değerlendirmeleri de değişti. Marx ve Engels hiçbir zaman tüm halkların kendi kaderini tayin hakkı olduğunu düşünmediler. Ulusların yalnızca ekonomik kapasiteleri temelde değerlendirilmesi gerektiği yönündeki görüşleri, küçük ve sömürgeleştirilmiş halkları açıkça aşağılamalarına ve onları "devrimci katliamda yok olacak" ayaktakımları olarak görmelelerine neden oldu.⁷⁶ Ancak 1860'larda, eğer bazı seçilmiş Avrupa

75 Agy., s. 138-139. Ayrıca bkz. Shoshana Keller, "Conversion to the New Faith: Marxism-Leninism and Muslims of the Soviet Empire", ed. Robert Geraci ve Michael Khodarkovsky, *Of Religion and Empire: Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2001) içinde, s. 317-320.

76 Engels, alıntılardan Walker Connor, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1984), s. 15.

halklarının (Polonyalılar gibi) kendi kaderlerini tayin etmelerine yönelik soyut bir destek, işçilerin davası için stratejik bir avantaj sağlıyorsa, bunun meşru olduğuna karar verdiler. Marx ve Engels, seçim hakkını uluslararası komünizmin ihtiyaçlarına göre kendilerinde saklı tuttu. Son olarak, ulus yerine sınıfın önemi üzerindeki tüm vurgularına rağmen, bu iki siyaset filozofu, aynı zamanda ulusal klişeler içinde dolaşma konusunda endişe verici bir eğilim de gösterdiler. Engels, sanki sınıf analizini unutmuş gibi, özellikle İrlandalıların, İtalyanların ya da Güney Slavların tarih-ötesi özellikleri hakkında yazılar yazdı. Üstelik “ulus” fikrinin siyasi düşünceleri üzerindeki artan etkisinden de kaçamadılar.⁷⁷ Yazılarındaki çelişkili gerilimler, takipçileri için geride net bir program bırakmadı.

Lenin Rus komünistlerine hâlâ hâkimken, herhangi birini Rus kültürüne asimile etme düşüncesi resmen tabuydu. 1917’den önce, Lenin, Marx ve Engels’in onlarca yıl önce sergiledikleri aynı stratejik/oportünist niyetle, ulusların kendi kaderini tayin hakkını coşkuyla desteklemişti.⁷⁸ Sınıf temelli enternasyonalizm

77 Connor, bu düşünce tarzını, bir tür programı ima ederek, “ulusal Marksizm” olarak adlandırır. Ancak ön yargı eğilimi Nikolay Ustrialov’un daha sonraki, daha tutarlı “ulusal Bolşevizmi”yle karıştırılmamalıdır. Marx ve Engels sonuçta kendi dönemlerinin insanlarıydılar. Connor, s. 19-20.

78 Devrim öncesinde Lenin’in Doğu Halkları’na yönelik vaatleri, Müslümanlar tarafından oldukça heyecanla karşılanmıştı. Lenin âdetla umut patlaması yaratacak bildirisinde şöyle diyordu: “Rusya Müslümanları, İdil bölgesi ve Kırım Tatarları, Kırgızlar, Türkistan ve Sibirya Sartları, Kafkasya’nın Türk ve Tatar halkları, Çeçenler ve Kafkasya’nın dağ halkları! Camileri ve mescitleri tahrip edilmiş, imanı ve âdetleri çarlar ve Rusya zalimleri tarafından ayaklar altına alınmış olan herkes! Bugünden itibaren dinî ihtiyaçlarınız, âdetleriniz, millî ve kültürel özellikleriniz serbest ve dokunulmaz olarak ilan edildi. Öz millî hayatınızı serbestçe ve engelsiz olarak kurunuz. Buna sizin hakkınız vardır!” Fakat Lenin’in bir Bolşevik olarak milliyetler meselesinde bu kadar cüretkâr oluşu dikkat çekiciydi. Bu tamamen stratejik bir yaklaşımdı. Aksi hâlde kendisi, sınıf menfaatleri etrafında birleşecek ve zamanla millî olan her şeyi-milliyetleri eriycek bir toplumun düşünüyormuştu. Lenin, devrimden çok daha önce 1903 yılında bu konudaki tavrını net sayılabilecek bir şekilde ortaya koymuştu. Zihninde olan şey; nasıl ki partiyi milliyet esasına göre bölmek zayıflık doğuracaksa, aynı şey devlet için de geçerliydi. Hatta partinin ikinci kongresinde kültürel özerlik talep eden Ermeni sosyal-demokrat grubunu sert şekilde eleştirmişti. Eğer milletlerin “kendi kaderini tayin etme” hakkı olacaksa bu, enternasyonal hedefi temel alarak gerçekleşmeliydi. Baymirza Hayit, *Türk Dünyasında Rus Emperyalizminin İzleri*, Sabah Gazetesi Kültür Yayınları, İstanbul 1978, s. 22; Helene Carrere D’enceusse,

onun nihai hedefiydi ancak ulusların kendi kaderini tayin etme dürtüsüne başvurmak, bu hedefe ulaşmada faydalı bir taktikti. Lenin, milliyetçiliğin tamamen kapitalist zulme bir yanıt olduğuna inanıyordu. Bu zulmün ortadan kaldırılması, tıpkı din ihtiyacını ortadan kaldıracağı gibi, milliyetçilik ihtiyacını da kendiliğinden ortadan kaldıracaktı. Marx gibi Lenin de işçilerin asla küçük, ekonomik olarak cansız devletleri destekleyerek kendi ekonomik çıkarlarına aykırı hareket etmeyeceğine inanıyordu.

Rus İmparatorluğu'nun özel bağlamında ise Lenin, Rus olmayan halklara ayrılma hakkı vermenin, onları özgürce Sovyet işçilerinin devletine katılmayı seçmeye motive edeceğini varsaydı. Sosyalist koşullar altında ulusal şovenizm ortadan kalkacak ve yalnızca ulusal bağımsızlığı destekleyecek burjuva sınıfları kalacaktı.⁷⁹ İktidara geldikten hemen sonra yayınlanan iki bildiride, Lenin ve Stalin bu teoriyi sınadılar. "Rusya halklarına eşitlik ve egemenlik [*suverennost*]" sözü veriyor ve özellikle "Rusya'nın ve Doğu'nun emekçi Müslümanlarına" sesleniyorlardı:

Bundan böyle inanç ve geleneklerinizin, millî ve kültürel kurumlarınızın hür ve dokunulmaz olduğu ilan edilmektedir. Millî hayatınızı özgürce ve hiçbir engel olmaksızın kurunuz. Bunu yapmaya hakkınız var. Haklarınızın ve Rusya'nın tüm halklarının haklarının, devrimin ve organlarının, işçi, asker ve köylü sovyetleri temsilcilerinin bütün gücüyle korunduğunu biliniz.⁸⁰

Bu bildirmede dinî inançların ulusal ve kültürel kurumlarla aynı kategoriye girdiğine dikkat edilmelidir. Burada dinin kapitalizmle beraber ölmesi gerektiğine dair hiçbir ipucu yoktur. Lenin, komünizmin bir gecede kültürleri değiştirebileceğine inanmıyordu, zaten iktidara geldikten sonraki tecrübe de bunu

Parçalanmış İmparatorluk, çev. Nezih Uzel, SISAV Yayınları, İstanbul 1984, s. 28; E. H. Carr, *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrim 1 (1917-1923)*, çev. Orhan Suda, 5. Basım, Metis Yayınları, İstanbul 2016, s. 383-390. (ed.n.)

79 Hélène Carrère d'Encausse, *The Great Challenge: Nationalities and the Bolshevik State 1917—1930* (New York: Holmes and Meier, 1992), s. 40-43, 72; Gerhard Simon, *Nationalism and Policy Toward the Nationalities in the Soviet Union: From Totalitarian Dictatorship to Post-Stalinist Society* (Boulder, CO: Westview Press, 1991), s. 71-72.

80 "Deklaratsiya prav narodov Rossii", 2 (15) Kasım 1917'de yayınlanmıştır ve "Ko vsem trudyaşimsiya musulmanam Rossii i Vostoka," 20 Kasım (3 Aralık) 1917'de yayınlanmıştır. V. I. Lenin o *Srednei Azii i Kazakhstane* (Taşkent: 1982), s. 454, 457.

mecbur kıldı. 19 Mart 1919'daki 8. Parti Kongresi'nde milliyet politikası üzerine yaptığı konuşmada Lenin, değişim meraklılarını, özellikle de Nikolay Buharin'i, milliyetlerin dönüşümünün zaman ve emek gerektireceği konusunda uyarıyordu:

Kırgızlar, Özbekler, Tacikler, Türkmenler gibi şimdiye kadar mollaların etkisi altında kalan halklar konusunda ne yapmalıyız? Rusya'da ruhbanla uzun deneyimlerin ardından halk, onlardan kurtulmamıza yardım etti. Ama medeni evlilik hakkındaki şu kararnamenin gerçekte nasıl da işe yaramadığını biliyorsunuz. Bu halklara yaklaşıp "sizi sömürenleri alaşağı edeceğiz" diyebilir miyiz? Bunu yapamayız, çünkü bunlar tamamen mollalarına tâbidirler. Burada, bu ulusların gelişmesini ve proletarya ile burjuvazinin kaçınılmaz olan farklılaşmasını beklemeliyiz.⁸¹

Lenin, hükûmet kurmanın gündelik sorunlarıyla yüzleştiği sıralarda, tıpkı din konusundaki düşüncesinde olduğu gibi milliyetler meselesine yaklaşımını da değiştirdi. Ayrılma hakkı verilmişti ancak savaş krizinin ortasında ayrılmanın nasıl gerçekleşeceğine dair ayrıntılar belirsiz kaldı. Kızıklar üstünlük kazandıkça, ayrılma hakkını kullanmak istemeyen veya Sovyet devleti içindeki Rus liderliğini sorgulamayan partiler, sadece Lenin'in işçi sınıfının çıkarlarını temsil ettiğini düşündüğü Rus olmayan partilerdi. Parti programı bunu hiç açık seçik ifade etmemiş olsa da Lenin aslında, Volga Tatarları, Başkurdlar, Gürcüler ve diğerlerinin bedelini ödeyerek öğrendikleri gibi, bu hakkı Rus olmayanlara yalnızca kullanmadıkları sürece vermişti.

Sultan Galiyev, Lenin'in ulusal şovenizmin tamamen kapitalizmin ürünü olduğu inancını paylaşmıyordu. Onun gözlemine göre, baskı, sınıf temelli olduğu kadar ulusaldı da-sömürgeci ve sömürgeleştirilmiş. Dahası, dünyanın sömürgeleştirilmiş bölgelerinde çok az sayıda proleter bulunduğuna dikkat çekerek, sınıf statüsünden ziyade sömürge statüsüne dayalı bir devrim önerdi, bu esasen, yüzyılın ilerleyen yıllarında "Üçüncü Dünya Marksistleri"ni harekete geçiren fikrin aynısıydı. Gözlemlerini somut eyleme dönüştürmeyi deneyerek, 1918'de bağımsız bir Müslüman Komünist Partisi kuracak kadar ileri gitti.⁸²

81 V. I. Lenin o Srednei Azii i Kazakhstane, s. 314-315.

82 Carrère d'Encausse, 1992, s. 141; Rorlich, s. 145.

“Sultangaliyevcilik” teorisi, Lenin’in düşüncesiyle tamamen uyumsuz değildi; canlı bir işçi sınıfı yoksa, o zaman yerine (Rus olmayan) ulusal özlemler ikame edilebilirdi. Kritik sorun, Sultan Galiyev’in kendisini tamamen parti liderliğine tâbi kılmaya istekli olmamasıydı ve gerçekten bağımsız siyasi aktivizm, partinin tahammül edemeyeceği şeylerden biriydi. Lenin’in otokratik çizgisi, komünist hareket içinde kültürel özerkliği savunan Yahudi Bund [Genel Yahudi Emek Federasyonu] ve Ukraynalı komünistlerin meydan okumalarına da şiddetle karşı çıkmasının muhtemelen ana nedeniydi. Parti önceliği konusundaki bu ısrar, bu çelişkili politikaların dayandığı ortak zemindi.

Daha da kötüsü, Sultan Galiyev bu şekilde düşünmekte yalnız değildi. Turar Rıskulov, Nizamettin Hocayev ve Muhiddinov başta olmak üzere bir dizi Türkistan komünisti de benzer korku ve varsayımları paylaşıyordu. Bu üçü, 1919 ve 1920’deki altı aylık mevcudiyeti boyunca Türkistan Bölgesel Parti Komitesi’nin Müslüman Bürosu’na (Müsbüro TürkKray-Kom) başkanlık etmişti. Müsbüro’nun kurulması talimatını Stalin, Sultan Galiyev’in bağımsız partisine cevaben vermişti. Beklenti, yarı otonom bir Müslüman bürosunun Müslümanların Rus şovenizmine duyduğu rahatsızlığı yatıştırması ancak yine de kontrol edilebilir olmasıydı. Stalin, seçtiği Türkistanlı liderlerin Rus komünistlerle yakın çalışmaya, yerel Ruslardan daha fazla ilgili olmayacağını öngörememişti. Bunun yerine Rıskulov, Müsbüro’yu eşit ve bağımsız bir organizasyon olarak kurmaya çalıştı. Ocak 1920’de Türkistan Komünist Partisi (KPT) 5. Bölge Konferansı daha da ileri giderek, ayrı bir Müslüman Komünist Partisi’ni desteklemeyi ve KPT’yi Türk Komünist Partisi olarak yeniden adlandırmayı önerdi. Bu kesinlikle kabul edilemezdi ve Türkkommissiia [Türk Komisyonu] Müsbüro’yu hızla dağıttı. Komiserler, daha fazla ayrılıkçılığın patlak vermesini önlemek için, Nazir T. Töregulov, Yoldaş Ahunbabayev ve A. Rahimbayev gibi daha az “milliyetçi” Türkistanlıları kazanmak üzere harekete geçti.⁸³ Rıskulov, N. Hocayev ve Muhiddinov, partide birkaç yıl daha devam edebildiler (ideolojik saflığın

83 Carrère d’Encausse, 1992, s. 141-142; V. Ia. Nepomnin, *İstoriçeskii opyt stroitelstva sotsializma v Uzbekistane, 1917-1937* (Taşkent: 1960), s. 115-117; Azizhanov, s. 37-39; Bogoutdinov, s. 338-39, 378.

kendilerini uzun süre kısıtlamasına izin verecek çok az yerli komünist vardı) ancak günahları unutulmayacaktı.

Milliyet sorunu ve bunun mecburi birlikle muhtemel ölümcül ayrılıkçılık arasında köktenci bir tercih dayatıyor oluşu, Bolşevikleri yıllarca keskin bir şekilde farklı yönlerde savurdu ve hiç çözülemedi. Bu çelişen ihtiyaçlar bizâtihi yeni ülkenin biçimine de derinden damga vurmuştu. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, 30 Aralık 1922’de dört cumhuriyetin federal birliği olarak kuruldu: Rusya Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC), Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (SSC), Belarus SSC ve Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetleri (Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan’dan oluşan ve kendi içinde de huzursuz bir federasyondur bu). Türkistan ve Kırgız (Kazak) eyaletleri RSFSC içindeki “özerk cumhuriyetler” (ÖSSC’ler) idi. Buhara ve Harezm teknik olarak bağımsızdı ve diğer gruplar özerk bölgeler hâlinde örgütlenmişti.

Bu yapıya daha fazla veya daha az merkezî kontrolü savunanlar arasındaki çok sert tartışmalardan sonra ancak ulaşıldı; Lenin’in hayatındaki son büyük kavga, Transkafkasya’nın oluşumu konusunda Stalin ve Grigoriy Konstantinoviç (Sergo) Ordzhonikidze’yle oldu. Lenin, eşit ve bağımsız cumhuriyetlerden oluşan federal bir yapıyı benimsemişti; bu, onun ayrılma hakkını teklif etme konusundaki ısrarıyla da örtüşüyordu. Rus olmayan cumhuriyetlerin çeşitli derecelerde özerklik isteyen komünist liderlerini destekliyordu. Ulusal özlemlerin mahiyeti hakkında belki daha gerçekçi olan Stalin ise, çoğu “önemli” bölgede sıkı merkezî bir kontrol gerektiğini savundu. Ayrıca, Büyük Güç Şovenizminin durdurulamaz olacağı saf bir Rus cumhuriyeti yaratacağı gerekçesiyle, özerk cumhuriyetlerden herhangi birinin RSFSC’den bağımsızlığına izin verilmesine de karşı çıktı.⁸⁴ Lenin federal yapıyı onaylayarak “ilk turu” kazanır gibi oldu ancak bu tartışma Lenin’in ilk ciddi felciyle aynı zamana denk geldi. 1923 Martının başlarında üçüncü bir inme onu dilsiz bıraktı ve kısmen felç oldu; bir yıl içinde de öldü.

Sovyet imparatorluğunun örgütlenme tarzının karara bağlanması, partinin yeni toplumu inşa etmede din ve ateizm de

84 Terry Martin, “The Russification of the RSFSR”, *Cahiers du Monde Russe*, 39. cilt, 1-2. sayı (Ocak-Haziran 1998): s. 100-101.

dâhil olmak üzere başka meseleleri ele almasına izin verdi. Daha önce de belirtildiği gibi, ateist aktivistler dinle mücadele etmenin en iyi yolu konusunda hemfikir değillerdi. O sıralar Aydınlanma Komiserliği'ne başkanlık eden Tanrı-İnşacı Anatoli Lunaçarski, gelişmiş sosyalizm altında dinin doğal olarak yok olacağına inanıyordu, bu nedenle aktif önlemlere gerek yoktu.⁸⁵ Yemelyan Yaroslavski ve onun Merkez Komite İnanç Komisyonu'ndaki çevresiye dikkatli ama ısrarcı bir din karşıtı eğitimden yanaydı. Aktivistler, inananların duygularını gözetmekle birlikte onlara ilahlarının uydurma kökenlerini göstermeliydi. M. M. Kostelovskaya ve Komünist Gençlik Birliği'nin (Komsomol) birçok üyesini içeren üçüncü bir grup ise, gerektiğinde şiddet kullanarak da olsa doğrudan din karşıtı faaliyetleri savunuyordu. 1923'ten 1926'ya kadar Yaroslavski'nin ve Kostelovskaya'nın grupları din karşıtı taktikler üzerine ateşli bir sözlü mücadele yürüttüler. Bu, en görünür şekilde, Yaroslavski'nin *Bezbojnik* (Ateist) ve Kostelovskaya'nın *Bezbojnik u stanka* (Tezgâhtaki Ateist) adlı rakip dergilerinde ifade edildi. Militanlar ise, aşırılıkları yüzünden 1923'te akıntı kendi aleyhlerine dönmeye başlayana kadar, ilk yılların en önde gelen din karşıtı aktivistleriydi.

Tanımı gereği bir grup isyankâr gençten müteşekkil olan Komsomol, inananların duygularına saygı duymaya gerek görmüyor ve genelde insanları öfkeliendirmekten zevk alıyordu. 1922'nin sonlarında Komsomol üyeleri, kasıtlı olarak ve genellikle bel altı terimlerle kilise tören alaylarını tiye alan bir dizi "Komsomol Noelleri" düzenledi. İlkbaharda birçok yerde "Komsomol Paskalyaları" sahnelendi. Bu Komsomol faaliyetleri öylesine muazzam ve bazen şiddetli protestolara neden oldu ki, partinin üst kademeleri konuyu dikkate almaya mecbur kaldı.⁸⁶

85 Larry E. Holmes, "Fear No Evil: Schools and Religion in Soviet Russia, 1917-1941", ed. Sabrina Ramet, *Religious Policy in the Soviet Union* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993) içinde, s. 125-131.

86 Richard Stites, *Revolutionary Dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution* (New York: Oxford University Press, 1989), s. 297-298; Young, s. 106-108. 4 Şubat 1922 gibi erken bir tarihte Molotov, tüm yerel parti örgütlerini inananların duygularına saygı duymaya çağırarak genel bir not göndermişti. RGASPI F. 61, op. 1, d. 2, 1. 14. Komsomol Paskalya'sı ve Noel'iyle ilgili Politbüro belgeleri ve diğer belgeler burada yayınlanmıştır: *Russkaya pravoslavnaya tserkov' i Kommunističeskoe gosu-*

Parti liderliği, iç savaştan bu yana dinî meselelere çok az ilgi göstermişti ancak Nisan 1923'teki 12. Parti Kongresi Yaroslavski'nin tercih ettiği daha ılımlı yaklaşımı destekleyen din karşıtı propagandanın düzgün bir şekilde yürütölmesi hakkında bir bildiri yayınladı. Sosyalist koşullar altında, dinin gerçek doğası işçilerin önünde kolaylıkla ifşa edilebilirdi. Bu nedenle, militan taktikler işe yaramaz, aksine zarar verirdi:

Bununla birlikte, parti programında da söylendiği gibi, Müminlerin duygularına yönelik her türlü hakaretten nazik bir biçimde kaçınmak gerekir çünkü bu sadece dinsel fanatizmin güçlenmesine yol açar. Merkezde ve yerel bölgelerde sık sık uygulanan kasıtlı kaba yöntemler, ciddi bir tahlil ve izah sunmak yerine inanç ve kült konularıyla alay etmek [süreci] hızlandırmaz, aksine işçi kitlelerinin dinî ön yargılardan özgürleşmelerini daha da zorlaştırır.

Kongre kararı Ortodoks Kilisesi'ne karşı tedbirlere odaklanıyor olmakla beraber, İşlam karşıtı propaganda üzerine kısa bir bölüm de içeriordu:

Birlik Cumhuriyetlerinin 30 milyonluk güçlü Müslüman nüfusunun, karşı-devrimci amaçlar için kullanılan, dinle bağlantılı çok sayıda Orta Çağ ön yargısını şimdiye kadar neredeyse fütursuzca koruduğu akıld tutulursa, bu ön yargıları tasfiye etmenin biçimlerini ve yöntemlerini çeşitli milletlerin özelliklerini hesaba katarak geliştirmek gerekli hâle gelir.⁸⁷

Sultan Galiyev'in fikirlerini hesaba katmayan bu kısa açıklama, ilkel hurafeler ve katı inanç çağrışımlarıyla, "Orta Çağ" zamanlarından beri değişmemiş bir İşlam algısına işaret etmektedir. Aslında Müslüman bölgelerdeki parti yetkilileri, din adamları da dâhil olmak üzere çeşitli İşlamî reformistlerin faaliyetlerinden haberdardı ancak propagandaları, "kör fanatizm"le dolu yekpare bir düşman yaratmak için ıslahçıları görmezden geldi. İşlam karşıtı propagandayı belirli kültürlere uyarlama talebi (belki de göçebe-yerleşik halk zıtlığına atıfta bulunuluyor ancak bu bağlamda söylemek zordur) yerel ateist aktivistler için yıllarca, sürekli bir şekilde tekrarlandı lakin bunun çok az etkisi oldu.

darstvo 1917-1941. Dokumentı ifotomaterialı (Moskova: Bibleisko-Bogoslovskii İnstitut sv. apostola Andrey, 1996), s. 171-182.

87 *Dnenadtsaty sezd RKP(b). Stenografiçeskii otçet* (Moskova: 1968), s. 716, "O postanovke antireligioznoi agitatsii i propagandi."

Yaroslavski'nin din karşıtı propaganda konusundaki düşünce çizgisinin yükselişi, sadece onun adına yapılan başarılı lobciliğin bir sonucu değildi. Yaroslavski (1878 doğumlu Minei Izraileviç Gubelman) 1898'den beri Bolşevik bir aktivist ve parti üyesiydi. Aynı zamanda Joseph Stalin'in ilk dönemlerinde himaye ettiği kimselerdendi ve 12. Parti Kongresi'nden hemen önce Troçki'nin yerine din karşıtı çalışmalar müdürü olarak atanmıştı.⁸⁸ Stalin, Genel Sekreterlik pozisyonu aracılığıyla, müttefiklerinin rütbesini yükseltip rakiplerininkini indirerek, partinin temel işleyişi (parti jargonunda "aygıt") üzerindeki kontrolünü sistemli bir şekilde tesis ediyordu. Stalin, kariyerinin bu aşamasında dine ilişkin herhangi bir kamuoyu açıklamasında bulunmamış olsa da Yaroslavski'nin inananların hassasiyetlerine yönelik endişesi, Rus şovenizmini zapt etme ve milliyetler için kültürel özerkliği teşvik etme yönündeki parti politikasıyla pekâlâ uyumluydu. 1924'e kadar milletler komiseri olduğu için Stalin'in de bu politikanın uygulanmasında büyük payı vardı. Yaroslavski'nin din karşıtı baş aktivist olarak tayin edilmiş olması, Stalin'in devletin gelişimi için giderek daha önemli hâle gelen bir konumda sadık bir çalışana sahip olduğu anlamına geliyordu.

Türkistan ÖSSC'de Din Karşıtlığı

Türkistan Hükûmeti 1923 yılına kadar, yeni bir materyalist-bilimsel toplum yaratmaktan ziyade düzeni tesis etmeye odaklanmıştı. Vakıflar ve mahkemeler gibi İslamî sosyal kurumların iadesine özen göstermiş ve teslim olup silah bırakacak Basmacılar af teklif etmişti.⁸⁹ Orta Asya Bürosu'nun (Sredazbüro TsK RKP[b]) Türkbüro'nun yerini aldığı 1922 baharında hükûmetin kendisi büyük bir reformdan geçmiş oldu. Bu değişiklik, SSCB'nin kuruluşuna eşlik eden, ülke çapındaki oblast bürolarının genel olarak yenilenmesinin bir parçasıydı: Kafkas-

88 Daniel Peris, *Storming the Heavens: The Soviet League of the Militant Godless* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1998), s. 41-42; Joan Delaney, "The Origins of Soviet Antireligious Organizations", ed. Richard H. Marshall Jr., *Aspects of Religion in the Soviet Union, 1917-1967* (Chicago: University of Chicago Press, 1971) içinde, s. 112-113.

89 RGASPI F. 62, op. 1, d. 2, 1. 8. 18 Ağustos 1922, Sredazbüro İspolkom'unun 7 sayılı tutanağı. A. A. Rosliakov, *Sredazbyuro TsK VKP(b): Voprosi, strategii i taktiki* (Aşkabat: 1975), s. 25, 62.

ya Bürosu (Kavbüro) yeniden düzenlendi ve Transkafkasya Bölgesel Parti Komitesi (Zakkraykom) olarak yeniden adlandırıldı. Sibirya Bürosu (Sibbüro/Sibkraykom) benzer bir süreçten geçti ve kuruluşuna yardım etmeleri için 1.000'den fazla Rusyalı komünist işçiyi kabul etti.⁹⁰

Yeniden yapılanma Türkistan'a biraz kafa karıştırıcı, çok katmanlı bir hükûmet kazandırdı. Evvela, hükûmet iki paralel yolda ilerledi: devlet kanadı (Halk Komiserleri Konseyi ve onun altındaki komiserlikler) ve gerçek gücü elinde tutan parti kanadı. Parti kanadında Sredazbüro, Merkez Komitesi ve bölgesel partiler arasında bir aracı gibi hareket ediyor, Türkistan, Buhara ve (biraz gecikmeyle) Harezmi partilerini gözetip denetleyerek sahadaki koşulları Moskova'ya iletiyordu.⁹¹ Türkistan parti örgütleri, daha büyük bir merkez komiteyi denetleyen küçük bir siyasi bürodan, sendikalar, kadınlar ve gençler için özel bölümlerden, din karşıtı propaganda gibi projeler için alt komitelerden ve örgütlenebilecek yerel ve ilçe düzeyinde çok sayıdaki parti hücrelerinden oluşuyordu. Sredazbüro'nun ayrıca bir siyasi bürosu, özel bölümleri ve çeşitli alt komiteleri vardı. Buna ek olarak, Merkez Komitesi, Sredazbüro'ya paralel ancak yalnızca ekonomik konularla ilgilenen bir örgüt olan Orta Asya Ekonomik Konseyi'ni (SredAzEkoSo) kurmuştu. Ekonomik Konsey'in başlıca görevi, Moskova'daki Politbüro'nun Şubat 1922'de Buhara ve Harezmi'yi tamamen kendine katmanın bir başlangıcı olarak kararlaştırdığı, üç Türkistan cumhuriyetinin ekonomik birliğini yürütmektir.⁹²

Sonuç olarak, SSCB'nin çoğunun iki kademeli bir hükûmeti varken, Türkistan ve oblast büroları tarafından yönetilen diğer yedi bölge buna üçüncü bir kademe daha ilave etmiş bulundu. Parti ise, tarihçiler için meseleleri daha karmaşık hâle getirir-

90 R. Grigor Suny, *The Making of the Georgian Nation* (Bloomington: Indiana University Press, 1988), s. 216; V. N. Merkviladze, *Sozdanie i ukreplenie sovetsoi gosudarstvennosti v Gruzii (1921-1936)* (Tiflis: 1969), s. 344; İvan A. Moletotov, *Sibkraikom: partiinoe stroitelstvo v Sibirii 1924-1930 gg.* (Novosibirsk: 1978), s. 28.

91 Harezmi parti örgütü o kadar kötü durumdaydı ki, 1922'nin ortalarına kadar Rus Komünist Partisi'ne bağlı değildi. Bogoutdinov, s. 647.

92 RGASPI F. 61, op. 1, d. 2, l. 77. 18 sayılı Türkbüro ve TsK KPT tutanağın-
dan iktibas.

cesine, yerel komünist partilerin bağımsız imajını desteklemek üzere Sredazbüro'nun ve SredAzEkoSo'nun yetkilerinin ne kadar kapsamlı olduğunu önemsiz gibi göstermeyi tercih etmekteydi. Bazı yerel komünistler, özellikle Ekmel İkrarov ve Feyzullah Hocayev, Sredazbüro'da hatırı sayılır bir nüfuz elde etseler de gerçekte Sredazbüro, Türkistan (ve daha sonra Özbekistan ve Türkmenistan) komünist partilerine Moskova'dan gelen talimatları veriyor, onlar da bunu uyguluyorlardı. On iki yıllık varlığı boyunca, Orta Asya'nın en önde gelen parti örgütü Sredazbüro'ydu.

Stalin'in Gürcistan'daki en yakın müttefiklerinden biri ve Kavbüro/Zakkraykom'u yönetme konusunda büyük bir deneyime sahip olan Sergo Ordzhonikidze, Sredazbüro'nun da kuruluşunu yönetti. Türkistanlı parti çalışanlarında çok az değişiklik yapsa da beraberinde bir önceki grubun yerine yeni Avrupalı personel getirdi. Yeni teşkilat ile eski Türkbüro arasındaki en temel fark, yerli komünistlerin rolüydü: Sredazbüro'nun ilk Siyasi Yürütme Komitesi'nde (İspolkom) iki Türkistanlı, Töregulov ve F. Hocayev ile Türkbüro'nun ayrılan başkan yardımcısı Sergey İvanoviç Gusev⁹³ de vardı. Stalin, tanınmış yerlerde yerli komünistlere sahip olmanın, güvenilirliği sağlamak için gerekli olduğunu anlamıştı.

Hızlı bir şekilde Gusev'in yerini, Türkistan'da iki yıl çalışacak olan yeni bir Rus başkan yardımcısı O. Ya. Karklin aldı. Zorunluluk hâli, Karklin'in temel idari meseleler ve hasar onarımıyla meşgul olmasını mecbur kılsa da İslam karşıtı çalışmalar tamamen ihmal edilmedi. Sredazbüro yavaş yavaş komünist bir idari altyapı inşa ederken, aynı zamanda eski toplum düzenini zayıflatmak için de temkinli adımlar attı.

Müslüman ulema, çeşitli reformcular ve muhafazakârlar arasında bölünmüş vaziyetteydi. Artık saldırgan bir ateist rejimin tahakkümü altında olmaları, İslam'ın hayatta kalmasını da içerecek şekilde tüm taraflar için tehlikenin arttığı anlamına geliyordu. Tartışmanın doğası da dinî uygulamaların ne derece reforma tâbi tutulacağından, yeni yöneticilerle ne pahasına olursa olsun

93 Yakov Davidoviç Drabkin'in (1874-1933) takma adı. Yan Ernestoviç Rudzutak Sredazbüro'nun başkanıydı ve zamanının çoğunu Moskova'da Orgbüro'yla geçiriyordu.

iş birliği mi yoksa mücadele mi edileceğine doğru kaydı. Hem askerî açıdan hem de propaganda anlamında en çok ilgiyi çeken Basmacı/Korbaşı gerillalarıydı. Büyük askerî birlik hareketlerini, bazı yabancı müdahaleleri ve Sovyet hava kuvvetlerini içeren askerî operasyonları gizlemek zordu.⁹⁴ Daha da önemlisi, Basmacılar, geleneksel yöntemleri korumak için savaştıkları gerçeğinden ötürü, geri kalmış bir topluma modern faydalar sağlayan Sovyet aktivistleri için mükemmel bir engel oluşturunuyordu.

Basmacılar, basit ve cebre dayalı bir cevap gerektiren doğrudan bir tehdit teşkil ediyorlardı. Reformist din adamları ise, bazı durumlarda yeni rejimle iş birliği yapmaya istekli oldukları için daha karmaşık bir sorun ortaya koyuyordu. Lenin Hükûmeti'nin bunlara saldırmak için hiçbir bahanesi yoktu ancak temel husumetini gizleyemezdi. Bolşevikler tarih sahnesine çıktıkları ilk dönemde yakın müttefiklerine, yani Menşeviklere veya Leninist olmayan Avrupalı komünistlere, en sinsi düşmanları olarak muamele etmişlerdi. Çok geçmeden Sovyet yanlısı Müslüman ulemayı da böyle görmeye başlayacaklardı.

Ancak şimdilik Büyük Katerina'nın stratejisine geri döndüler: atama/seçme yoluyla kontrol. Ulema grupları arasındaki bölünmeden yararlanmak üzere, çoğunluk hizbinin etkisini zayıflatmak için azınlık hiziplerine devlet desteği sağladılar ve reformist din adamlarının Müslüman Ruhani Yönetimler (*Mahkeme-i Şer'iyye* veya *Nezaret-i Diniyye*)⁹⁵ kurmasına izin verdiler. Ruhani yönetimler, Ufa'da (Katerina'nın ilk Müslüman Ruhani Meclisi kurduğu yer)⁹⁶ merkezî bir yapı ve Türkistan genelinde bir dizi

94 Alan Cheuse, *Fall Out of Heaven: An autobiographical journey across Russia* (New York: Atlantic Monthly Press, 1987). Cheuse, 1930'ların başlarında Basmacılar karşı görev yapan babasının günlüğünden iktibasları kullanmaktadır.

95 *Mahkeme-i Şer'iyye* teknik olarak adli bir mahkeme anlamına gelir ancak aynı zamanda ruhani meclislere atıfta bulunmak için de kullanılmıştır. *Nezaret-i Diniyye*, "dinin gözetimi" anlamına gelir. Gidulyanov, s. 375-377.

96 Diğer adıyla Orenburg Mahkeme-i Şer'iyyesi veya Orenburg Dinî Nezareti. 1788-89 yıllarında II. Katerina tarafından kuruldu. Amaç, Kazak bozkırlarının imparatorluğa dâhil edilmesiyle birlikte artan Müslüman nüfusu kontrol edebilmektir. Çariçe, böyle akılcıca bir siyasetle Müslümanlar için kendilerinin en çok üzerinde durduğu din, yani İslam üzerinden onlara yasal bir merkez sağlamış oluyordu. Bkz. Alper Alp, "Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi", *Gazi Akademik Bakış*,

yerel, gevşek bir şekilde organize olmuş, bağlantısız idareler şeklinde mevcuttu. Birinci Bütün Rusya Müslümanları Kongresi,⁹⁷ Şubat Devrimi'nin ardından Ufa'daki yeni Ruhani Yönetimi bağımsız bir örgüt olarak yeniden oluşturmuştu.⁹⁸ Bolşeviklerin Tatarların bağımsız bir cumhuriyete yönelik kısa girişimini bastırmasının ardından, yine Rusya'nın kontrolüne girdi.

Mahkeme-i Şer'iyye olarak adlandırılan bağımsız fukaha (fıkıh âlimleri) meclisleri de 1917'de Türkistan'da yeniden oluşturuldu ve Şubat 1923'e kadar nispeten rahatsız edilmeden kaldı. Daha sonra, partinin Merkez Komitesi'nin devlet kanadındaki eşdeğeri olan Türkistan Merkez Yürütme Komitesi (TürkTsIK), Orta Asya için parti kontrolündeki ruhani yönetimlerin kurulmasına izin verdi. Bu yeni yönetimlerin eskileri gölgede bırakıp onların yerine geçmesi amaçlanıyordu ve açıkça İslamî reformist fikirleri yaymak için kurulmuşlardı. TürkTsIK'ın kararnamesinde şunlar belirtildi:

Mahkeme-i Şer'iyye, kitleler arasında ilerleme, kültür ve uygarlık fikirlerini yaymak için vardır. Hükûmet ve halk arasındaki bağlantı halkası olacak, dinî konularda reform yapacak ve İslam'ın çeşitli gereksiz üst yapılarıyla ve yanlış yorumlarıyla mücadele edecektir. Ferdî olmadıkları sürece dinî sorulara karşılık beklemeksizin cevap verecektir.⁹⁹

Bu hamleyle Katerina'nın Müslümanları "medenileştirme" konusundaki ilgisi arasındaki benzerlik oldukça çarpıcıdır. Ayrıca, yönetimlerin bireylerden gelen soruları değil, dolaylı olarak sadece tüzel grupların sorularını yanıtlaması gerektiğine dikkat

Cilt 7, Sayı 13, 2013. Daha kapsamlı bir çalışma için bkz. D. D. Azamatov, *Orenburgskoye Magometanskoye Duhovnoye Sobraniye v Kontse XVIII-XIX vv.*, Akademiya Nauk Respubliki Başkortostan, Ufa, Gilem, 1999. (ed.n.)

97 Kongre, 1-11 Mayıs 1917'de Moskova'da gerçekleştirildi. Ekim Devrimi'ne giden süreçte kongreye katılan Müslüman temsilcilerin genel eğilimi, devrimcilerden ziyade Krenski Başbakanlığı'ndaki Geçici Hükûmet'e yönelikti. Kongrede, Rusya'nın yeni yönetim şeklinin ne olması gerektiği konusunda sert tartışmalar yaşandı. Federalizm ve ünitarizm şeklinde ikiye ayrılan Müslümanların bu konudaki liderleri sırasıyla Mehmet Emin Resulzade ve Ahmet Salihov idi. Kongre tutanakları için bkz. İhsan Ilgar, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*, İstanbul 1988. (ed.n.)

98 Rorlich, s. 127-128; Richard Pipes, *The Formation of the Soviet Union* (Cambridge: Harvard University Press, 1954, 1964), s. 77; A. Hakimoglu, "The Ufa Muslim Religious Administration and Its Work", *East Turkic Review*, 11. cilt, 3. sayı (Eylül 1960): s. 34-47.

99 Gidulyanov, s. 376; Bendrikov, s. 395.

çekilmelidir. Moskova, 12 Haziran 1922’de dinî toplulukların devlet tarafından tescil edilmesini ve din adamlarının listelerini sağlamasını gerektiren bir yasa çıkardı. Bu muhtemelen, Müslümanlar arasında bu yasayı uygulamaya yönelik ilk girişim ve ruhani yönetimlerin İslam’ı savunmak için örgütlenilen merkezler hâline gelmesini engelleyen birkaç taktikten biriydi. Çünkü grup faaliyetleri bireysel faaliyetlere göre daha kolay izlenebiliyordu. Yönetimlerin nihayetinde Bolşevik iktidarı desteklemek amacıyla olduğu, 30 Ağustos 1923’te, partinin Türkistan şubelerine millî entelijansiyanın “sadık kesimlerinin” ve ulemanın “sol kanadının” dostluğunu kazanma talimatı veren bir Politbüro tutanağında açıklığa kavuşturuldu.¹⁰⁰

Bu görevlere ek olarak, yönetimler (yerel vakıf daireleriyle bağlantılı olarak) vakıf gelirinin uygun şekilde kullanılmasını teftiş etmek, müderrisleri ve kadıları onaylamak, dinî mahkemeleri denetlemek ve Seyhun Oblastı halkı arasında “devrimci, dinî ve bilimsel fikirleri” yaymakla görevlendirilmişlerdi.¹⁰¹ Yönetim üyeleri seçimle belirlenecek (25 köye bir din adamı) ve (bu kaynak üzerindeki talebi arttıracak şekilde) vakıf geliriyle finanse edilecekti. Büyük şehirlerin kendi yönetimleri vardı; nüfusun büyük bir kısmının yaşadığı kırsal alanlara ise kaçının hizmet etmiş olabileceği belirsizdir.

Sredazbüro, Müslümanlara iyi niyet göstergesi olarak, Kur’an’ın Osman nüshasının (Müslümanların kontrolüne olmasa da) Taşkent’e iade edilmesine de izin verdi.¹⁰² Bu kadim el yazması, imparatorluk döneminde St. Petersburg’un ana kütüphanesine götürülmüş ve Kasım 1917’de Petrograd’daki Müslümanlara teslim edilmişti. Oradan da nasılsa yine Müslümanların elinden çıkarak, Semerkant’taki bir müzeye taşındı. Temmuz 1923’te TürkTsIK, mushafı Mahkeme-i Şer’iyye’ye devretmeye karar verdi. Bir ay sonra Sredazbüro, bu kararı değiştirerek, korunmasını garanti altına almak için Kur’an’ı Taşk-

100 RGASPI F. 62, op. 2, d. 31, 1. 56.

101 Gidulyanov, s. 376. Bu özgüllük, ilk başta sadece tek bir idare olduğunu göstermektedir. Seyhun Oblastı, Taşkent bölgesiydi ve bilinçli bir Müslüman işçi sınıfı geliştirmek için en umut verici yer olarak görülüyordu.

102 Osman, Kur’an’ın yazılıp çoğaltılmasıyla itibar kazanmış (h. 644-656), İslam’ın ilk dört raşit halifesinin üçüncüsüydi.

kent'teki Eski Şehir Müzesi'ne verdi. Müslümanların itirazlarına rağmen, 1989'a kadar orada kaldı.¹⁰³

Her ruhani yönetim, yerel parti örgütüyle kendi haklarını ve sınırlarını belirleyen resmî bir anlaşma üzerine müzakere yapıyordu. Örneğin, Fergana Oblastı İspolkom'u ile Fergana Ruhani Yönetimi arasında Ekim 1924'te yapılan bir anlaşma, yönetimin kesinlikle siyasete hiçbir şekilde müdahale etmeyecek dinî bir yapı olmasını şart koşuyordu. Bunun yerine, gazete yayınlamak ve Müslümanların dinî hayatını Komünist Parti'nin tanımladığı şekilde yönetmek suretiyle, enerjisini İslam'daki "hurafeleri" ortadan kaldırmaya ayıracaktı. Anlaşmanın 29 maddesi, teknik olarak Fergana yönetimine çok sınırlı bir eylem alanı bırakıyordu. Ancak hem din adamları hem de parti çalışanları, el verdiği durumlarda yazılı talimatları görmezden gelme eğilimindeydiler.¹⁰⁴ Reformist din adamları birkaç yıl içinde hayli faal oldular ve sık sık, Sredazbüro'yu epeyce endişelendirecek şekilde, Komünist Parti çalışanlarıyla yakından iş birliği yaptılar.

Ufa ve Türkistan'daki ruhani yönetimler arasında doğrudan, resmî bir bağ yoktu ancak Ufa uzak bölgelere eğitimciler ve yazılı materyaller gönderiyordu. Sovyetler, imparatorlukta-ki selefleri gibi, Müslüman din adamlarının ruhani yönetimleri Pan-İslamcı kışkırtma için bir üs olarak kullanacağından sürekli endişe duyuyordu. Tüm Müslümanların veya tüm Türklerin Rus hâkimiyetine karşı birleşeceği fikri, bölünmelerin ortak bağlardan daha güçlü olduğuna dair çok sayıda kanıta rağmen, on dokuzuncu yüzyılın sonlarından beri Rusların korkusu ve Türk entelektüellerinin umudu olmuştu. Sovyet basını periyodik olarak, Pan-Türkçülüğün tehlikeleri hakkında korkunç uyarılar yayınlıyordu ancak bunlar inandırıcı bir tehdide yanıt vermekten çok, tasfiye ve tutuklamalar için bahane sağlayan kullanışlı formler olarak iş gördü.

Din karşıtı propaganda Türkistan'a 1920'lerin başında sızdı. Parti aktivistlerinin Kızıl Ordu'da ateizm davetçiliği yaptı-

103 Rorlich, s. 131. RGASPI F. 62, op. 1, d. 8, 11. 67, 70. 8 Ağustos ve 13 Ağustos 1923 tarihli Sredazbüro İspolkom'u tutanakları. TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 32, 1. 29. 2 Ocak 1926, Taşkent Müslümanlarından Özbek Hükûmeti'ne yazılan protesto mektubu.

104 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 1192, 1. 53, "Tsel Dukhovnogo Upravleniya."

ğı münferit örnekler Nisan 1922'ye kadar götürülebilir ancak bu büyük olasılıkla sadece Rus muhataplar için geçerliydi.¹⁰⁵ 1923'teki 12. Parti Kongresi'nden sonra, konuşmacılar Taşkent Eski Şehri'nde birkaç din karşıtı konferans verdi ancak yerli komünistlerin de dâhil olduğu öylesine güçlü bir direnişle karşılaştılar ki teşebbüslerini çabucak yarıda kestiler. Mevcut az miktardaki kanıt, konuşmacıların saldırı taktikleri yerine onaylanmış eğitim yöntemlerini kullanmaya çalıştıklarını ancak bunun bile öfkeyi kışkırttığını gösteriyor. Yazar Nimet Hekim, Taşkent'teki bir kalabalığa "Muhammed Gerçekten Allah'ın Gönderdiği Bir Peygamber miydi, Yoksa Sadece Parlak Bir Adam mı?" konulu bir konuşma yapmış, anlatıldığına göre, Muhammed'in halüsinasyonlardan muzdarip biri ve 999 karısı olduğuna izleyicileri ikna etmeye çalışmıştı.¹⁰⁶ Böylesine umutsuz bir başlangıçtan sonra, İslam'a yönelik bu rasyonel itiraz deneyleri sonraki üç yıl boyunca büyük ölçüde terk edildi.

İslam karşıtı propagandaya yönelik en güçlü itirazlardan bazıları komünist Türkistanlılardan geldi. Bu ilk bakışta şaşırtıcı olabilir ancak rahatsız edici gerçek şuydu ki, çoğu değilse de birçok yerli parti üyesi kendisini Müslüman olarak görüyordu. Partinin kendisi de kamu nezdinde din konusundaki muğlak tutumuyla hem komünist hem de Müslüman olunabileceğine dair genel bir yanlış anlamaya katkıda bulunuyordu. Rus komünistleri ise, çoğu Türkistanlı için "Müslüman" olmanın kimliklerinin vazgeçilmez bir parçası olduğunu anlamıyordu. İslam ortopraksiye (doğru eylem) ortodoksiden (doğru inanç) daha fazla vurgu yapar. Dinin beş şartında örneklendiği gibi, ortak eylemler yoluyla bir inananlar cemaati (*ümmet*) yaratır: namaz, inanç beyanı (*şehadet*), zekât, hac ve Ramazan orucu (Özbekçe *uraza*). Bu eylemlere katılmamak, bir kişinin cemaatten kopmasına neden olacağından, çok az Türkistanlı'nın almak isteyeceği türden bir riskti. Sredazbüro yetkilileri, Taşkent'e varıp günde beş vakit na-

105 RGASPI F. 62, op. 2, d. 11, 1. 26. TsK KPT *Byulleten*, 11. sayı.

106 Mennan Remzi, *Khayoldan haqiqatga [Hayalden Hakikate]* (Taşkent: 1928), s. 31-32; James Critchlow, "Religious-Nationalist Dissent in the Turkestan Communist Party: An Old Document Surfaces", *Report on the USSR*, 2. cilt, 3. sayı (19 Ocak 1990): s. 20; N. Töregulov, "K voprosu ob antireligioznoi propagande na Vostoke", *Kommunističeskaya revolyutsiya*, 20. sayı (Ekim 1925): s. 74.

maz kılan komünistlere rastladıklarında biraz şok olmuş olmalı-
lar. İnançlıları Türkistan partisinden tasfiye etme girişimlerinin
ilki muhtemelen, Sredazbüro'nun kuruluşundan birkaç ay son-
ra, partinin iç gözlemcisi olan Merkez Denetim Komisyonu'nun
(TsKK) üyeleri dinî merasimleri kutladıkları ve çok eşli oldukları
gerekçesiyle ihraç ettiği Ekim 1922'de vuku buldu. Ancak bu ilk
yıllarda partiyi arındırma çabaları son derece zor oldu. Çünkü
tüm inançlıların kapsamlı bir şekilde tasfiyesi partiyi yerli üyele-
rin çoğundan mahrum bırakacaktı. Bu tasfiye mecburen büyük
ölçüde sembolik oldu: o ay ihraç edilen 24 kişiden sadece 2'sinin
ihracı dinî nedenlere dayanıyordu.¹⁰⁷

Türkistan İslam'ının kadınlara biçtiği rol, Rus komünistlerini
derinden rahatsız ediyordu. Kamusal alanda örtünme, çok eşli-
lik, başlık parası ve hepsinden önemlisi çocuk evlilikleri, Rusları,
özellikle de erkeklerle tam eşitliğe giden yol olarak komünizmi
benimseyen kadınları dehşete düşürdü. Türkistanlı kadınların
hayatlarının gerçekliği, Rusların anlayışının izin verdiğinden
daha karmaşıktı: Kadınlar, büyük ölçüde, ailelerinin, köylerinin
ve bizâtihi kendilerinin dinî ve sosyal gelenekleri nasıl yorumla-
dıklarına bağlı olarak, tam insan ve mal mülk olmak arasındaki
kademelerde, çok çeşitli şekillerde muamele görüyordu. Ancak
hayatın ince ayrıntıları, karmaşıklığı ve yavan düzensizliği, dev-
rimci ütöpik planlara hiçbir zaman tam uymuyordu ve bu ne-
denle Sovyetler, İslam'a ve kadınlara ilişkin yekpare ve oldukça
karanlık bir temsil inşa ettiler.

Türkistan'da *çaçvan* denilen daha küçük bir peçeyle birlikte
kullanılan ve kadının vücudunu tamamen kaplayan siyah bir el-
bise olan, komünistlerin Müslüman kadınların hayatları hakkın-
da korkunç olduğunu düşündükleri bütün her şeyi sembolize
ediyordu. Ancak Buhara, Namangan ve diğer şehirlerde görüp
canavarlaştırdıkları figürler evrensel norm değildi. İslam dünya-
sının geri kalanında olduğu gibi, bir kadının örtüsünün kapsamı
büyük ölçüde yerel kültür ve ekonomik statü tarafından belir-
leniyordu. Göçebe Kazak, Kırgız ve Türkmen grupları arasında
hayatta kalmak için kadın emeği gerekiyordu. Kadınlar baştan

107 RGASPIF. 62, op. 2, d. 11, 1. 204. TsKK KPT'nin Ekim ayındaki çalışmaları
üzerine "Staticheskii otchet".

ayağa ferenciyle kısıtlanmış hâldeyken çalışamazlardı, bu yüzden sadece saçlarını örtüyorlardı. Büyük ölçüde Özbek veya Tacik olan daha zengin kentsel gruplar arasında, gözlerden uzak, çalışmayan bir eşe veya eşlere bakmak bir statü simgesi idi. Bazı bölgelerde yerleşik kadınlara getirilen kısıtlamalar, yüzyıllara yayılan bir süreçte, kadınların okula gitmelerinin veya bir erkek akrabası tarafından kamusal alanda herhangi bir yerde refakatçisiz görünmelerinin yasaklanabileceği noktaya kadar genişletilmişti. Yerleşik yoksul kadınlar ise daha az kısıtlanmıştı—Namangan bölgesinde kadın tüccarlar yakındaki Hokand şehrine tek başına ve peçesiz seyahat edip, zengin erkeklerin evden çıkmayan eşlerine ev eşyası satabilirdi.¹⁰⁸

Muhtemelen kadınlara getirilen kısıtlamaların telafisi olarak, Türkistan'da ergen erkek çocukların yetişkin erkekler için kamusal cinsel nesneler rolünü üstlenmesi kabul edilebilir hâle geldi. *Beççe* denilen bu çocuklar, halka açık yerlerde müstehcen dans ederlerdi ve bazen de cinsel hizmetler için zengin efendiler tarafından satın alınırlardı. Buharalı Emîr Abdülehad'ın hem erkek hem de kadın haremi olduğu söylenir.¹⁰⁹ 1870'lerde Buhara'ya seyahat eden Amerikalı diplomat Eugene Schuyler, kızların veya kadınların da erkekler için dans ettiği durumlar olduğunu kaydetmiştir. Ancak bunlar daha seyrek ve halkın daha az onayını alıyordu.¹¹⁰ İmparatorluk döneminin sonlarında Rus doktorlar, *beççelerin* varlığına tiksintiyle yaklaşmışlardı¹¹¹ ve Bolşevik halefleri de nihayetinde bu uygulamayı tamamen yasaklamaya çalışacaklardı.

Evlilikler, gelin ve damadın aileleri tarafından, damat ya da damadın ailesinin kadının ailesine başlık parası (*kalın*) ödemesi suretiyle gerçekleştiriliyordu. Sovyet kaynakları *kalını*, evrensel anlamda kadının eşya gibi alınıp satılması şeklinde nitelendirir-

108 I. Foteev, "Jenskii trud v selskom Hozyaistve sredniaziatskih respublik", *Za partiyu*, 1-2. sayı (Ocak-Şubat 1929): s. 61.

109 Edward Allworth, *The Modern Uzbeks* (Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1990), s. 111.

110 Eugene Schuyler, *Turkistan*, 1. cilt (New York: Scribner, Armstrong, 1876), s. 137.

111 A. Shvarts, "K voprosu o priznakah priviçnoi passivnoi pederatsii (Iz nablyudenii v aziatskih çasti g. Taşkenta)", *Vestnik obşestvennoi gigieny, sudebnoi i praktičeskoj meditsiny*, 6. sayı (1906): s. 816-18.

yordu.¹¹² Ancak bu görüş, Türkistan ve daha geniş Müslüman dünyasındaki fiilî uygulamayı çarpıtmak anlamına geliyordu. Müslümanların çoğu için başlık parası evlilikte veriliyordu. Bu meblağın çeşitli kullanımları olabiliyordu: Marianne Kamp, düğün merasimini ve diğer masrafları finanse etmek için saklanabilecek veya kullanılabilecek olan *kalın*, aileler arasındaki birkaç “armağan faaliyetinden” biri olarak tanımlar.¹¹³ Diğer durumlarda *kalın*, boşanma durumunda ona yaşama imkânı sağlaması için gelinin malı da olabiliyordu. Bu uygulamanın bir çeşidi, gelinin çeyizini onun dokunulmaz mülkiyeti hâline getirmektir. *Kalın* miktarı, tarafların zenginliğine ve statüsüne bağlı olarak değişebiliyordu ancak bir gelinin fiyatı her zaman büyük bir masraftı. *Kalın* mecburiyeti yoksul erkeklerin ilk evliliğini yıllarca hatta on yıllarca erteleyebiliyordu.

Yaşlı erkeklerin genellikle ikinci veya üçüncü eş olarak ergen ve hatta ergenlik öncesi kızlarla evlenme uygulaması, Rus komünistlerini, diğer Müslüman aile geleneklerinden çok daha fazla dehşete düşürmüş görünüyor. Çocuk evlilikleri İslam’ın zorunlu kıldığı bir şey değildi, daha ziyade gelinin bekâretine verilen büyük önemden kaynaklanıyordu. Bekâretini sağlamanın en iyi yolu, kızı, namusunu tehlikeye atacak vakti olmadan evlendirmektir; dolayısıyla, âdetlerin başlamasından hemen sonra veya hemen önce evlilik tercih edilirdi. Bazen hem gelin hem de damat henüz çocukken, evliliğin aileler arasında siyasi veya ekonomik bağları mühürlediği ve beşikte belirlendiği durumlar olurdu. Schuyler, bu durumlarda erkek çocuğun, reşit olduktan sonra evliliği feshetme seçeneğine sahip olduğunu belirtmiştir. Teknik olarak kız çocuğu da aynı hakka sahipti ancak bu hakkı kullanması daha zordu.¹¹⁴

Diğer alanlarda olduğu gibi, Bolşevikler işleyen bir hükümet kurana kadar yeni değerlerini uygulamaya başlayamadılar. Ancak kadınların sosyal statülerini değiştirmek, ilan ettikleri

112 N. P. Lobaçeva, “K istorii slojeniya instituta svadebnoi obryadnosti”, bed. G. P. Snesarev, *Sednya i semeine obriadi u narodov Srednei Azii i Kazahstana* (Moskova: 1978) içinde, s. 147.

113 Marianne Kamp, “Unveiling Uzbek Women: Liberation, Representation and Discourse, 1906-1929” (Doktora tezi, University of Chicago, 1998), s. 77-78.

114 Schuyler, s. 145-146.

ilk hedeflerinden biriydi. Kilise ve devletin ayrılmasına ilişkin karnamenin uygulanmasının bir parçası olarak Kasım 1919'da Türkistan'da bir ZAGS (Nüfus Kayıt İdaresi) kuruldu.¹¹⁵ Ancak çoğu evlilik için nüfus kaydı talebini uygulamaya koymanın henüz bir yolu yoktu. Buhara Komünist Partisi, 1921'deki ilk kongresinde kadınlar için özel bir alt kol (Jenotdel¹¹⁶) kurdu ve çok eşlilik, çocuk evlilikleri ve kadın cehaletiyle mücadele için çalışmalara başladı.¹¹⁷

Sredazbüro kurulduğu sırada, bünyesinde, enerjik bir sima olan Serafima Timofeevna Lyubimova'nın (1897—yaklaşık 1958) başkanlık ettiği bir Jenotdel de bulunuyordu. Lyubimova 1920'lerin ortalarına kadar kendini Türkistanlı kadınları özgürleştirme davasına adanarak, raporlarında kadınların hayatlarını iyileştirmenin önemini tutkulu ve yoğun bir şekilde ifade etti. Projesi 1926'ya kadar Sredazbüro için nispeten düşük önceliğe sahip olmasına rağmen Lyubimova, 1920'lerin başında Harezmi'de ve başka yerlerde Jenotdel'in yeni şubelerinin ve 1925'te Fergana Vadisi'ndeki kadın kulüplerinin kurulmasını sağlamıştı. Çalışmaları, sadece Türkistan boyunca değil, Moskova'ya da (trenle birkaç gün süren bir yolculuk) yoğun bir şekilde seyahat etmesini gerektiriyordu. Rütbeleri çok hızlı bir şekilde atlamış ve faaliyetleri hakkında doğrudan Orgbüro'ya rapor verir hâle gelmişti ki bu, parti aygıtında yüksek bir statüye işaret etmektedir.¹¹⁸ Lyubimova, niyetlenilmemiş hasarlar belirmeye başlamasına rağmen, davasının doğruluğuna inanmaya devam etti.

115 Gregory J. Massell, *The Surrogate Proletariat: Moslem Women and Revolutionary Strategies in Soviet Central Asia, 1919-1929* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1974), s. 201.

116 Tüm Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi Sekreterliği kadın departmanı Jenotdel, Rus Komünist Partisi'nin 1920'lerde kadın işlerine ayrılmış bölümüdür. 1930'da kapatılmıştır. (ç.n.)

117 *İstoriya Buharskoi i Horezmskoi Narodnih Sovetskikh Respublik* (Moskova: 1971), s. 180; İşanov, s. 362.

118 Lyubimova 1919'da Kuznetsk'te partiye katılmıştı. 1925 yılında yeni TsK KP(b) Özbekistan üyesi oldu ve 1926 yılında Moskova'ya terfi etti. ed. H. T. Tursunov, *Hücum – Znaçit nastuplenie* (Taşkent: 1987), s. 126-128; T. S. Saïdbayev, *İslam i obşestvo* (Moskova: 1978), s. 155. RGASPI F. 62, op. 1, d. 10, 11. 97-99. Lyubimova'nın 16 Aralık 1923'te Sredazbüro'ya verdiği rapor. Dosya 105, 1. 119. Sredazbüro Yönetim Dairesi'nin 9 sayılı tutanağı, 1 Eylül 1925. 16 Temmuz 1923 tarihli Orgbüro tutanağı, op. 2, d. 31, 1. 45.

Yeni İmparatorluk, Eski İmparatorluk

Şubat Devrimi'nin toplumun birçok kesiminde büyük bir bağımsızlık dürtüsü tetiklemesinden beş yıl sonra, Türkistanlılar kendilerini Rus İmparatorluğu'nun avucunun içinde buldular. Tabii ki, bu eski imparatorluk rejimi değildi; çok daha hırslı ve ideolojinin yönlendirdiği bir güçtü. Bolşeviklerin toplumu dönüştürme niyetlerinin kapsamı, çoğu insan için hatta parti üyeleri için bile muhtemelen o kadar net değildi çünkü kurumsal zayıflık komünistleri pek çok açıdan ödün vermek zorunda bırakıyordu. Emîr ve Han kovuldu ancak krallıkları, her zamankinden daha çok Rus kontrolü altında olsa da yerinde kaldı. Kapsayıcı bir uzlaşma olan Yeni Ekonomi Politikası'na¹¹⁹, İslamî kurumlara devlet desteğiyle ateist propaganda konusunda temkinli, "bilimsel" bir yaklaşım eşlik etti. Bununla birlikte, büyük değişim planlarının belirtileri açıkça görülebiliyordu. Yönetici kadrosunda Türkistanlıların varlığı imparatorluk geçmişinden önemli bir kopuştu çünkü genel valiler, görünüşte bile olsa Müslümanların iştirak ettiği bir yönetime tahammül edemezlerdi. Komünist Parti örgütleri, kadınların erkeklerle eşit statüye sahip olması gerektiğini açıkladı ve kurdukları bir avuç okul, kadınlara bu eşitliği sağlayacak araçlar sunma vaadinde (veya tehdidinde) bulundu. Parti liderleri, yalnızca sembolik olarak da olsa, dinî inançları saflarından temizlemeye başladılar. Ne var ki, bu değişiklikler henüz kuluçka aşamasında idi.

Parti, mevcut zayıflık karşısında, İslam'ı baltalayacak ve devrimci bir değişime tâbi kılacak hukuki ve idari yapıları adım adım inşa ediyordu. Karklin, Lyubimova ve diğer yetkililerin çalışmalarına dönük açık hedefleri vardı; bu da onlara (ve bir bütün olarak partiye) şaşkın ve dağınık rakiplerine karşı avantaj sağladı. Partinin İslamî alanlara yönelik tecavüzlerine karşı di-

119 Novaya Ekonomičeskaya Politika (NEP): Yeni Ekonomi Politikası ilk kez, partinin Mart 1921 kongresinde gündeme geldi. Köylüleri tarımsal üretime katmayla başlayan süreç, ticareti geliştirme ve sermayeyi dengede tutma amacına yönelik bir maliye politikasına dönüştü. Sonrasında ise büyük bir sanayi hamlesi şeklinde devam etti. Savaş komünizminin sert rüzgârlarının estiği bir dönemde ortaya çıktı ve devlet kapitalizmi olarak sosyalizme ulaşma sürecinde önemli bir adım olarak görüldü. Bkz. E. H. Carr, *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 2 (1917-1923)*, çev. Orhan Suda, 4. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul 2017. (ed.n.)

renişlerinin seviyesini ölçerken Türkistanlıların hâlâ 1919-1921 kıtlığının yıkımından kurtulmaya çalıştıkları unutulmamalıdır. Bununla birlikte, Sredazbüro'nun, sadece İslam'ın Türkistan toplumundaki yerine değil aynı zamanda bizâtihi varlığına doğrudan saldırabilmesi adına önünde birkaç yıllık daha işi vardı.

Sovyet Orta Asya'sı: Temel Atmak

1920'lerin ortaları, Sovyetler Birliği'nde bir bütün olarak "yüksek NEP" dönemi ve Türkistan'da dikkatli ve istikrarlı bir idari inşa süreciydi. Temel bir yönetsel çerçeve tesis edildiğine göre, Sredazbüro dikkatini artık hem fiziksel hem de politik olarak bölgenin altyapısını yeniden inşa etmeye ve genişletmeye çevirebilirdi. Bu, müzmin kâğıt kıtlığını (belge taktınlı bir bürokrasi için ciddi bir sorun) çözmekten kendi cumhuriyetlerini yönetmeleri için yerli kadroları eğitmeye kadar, cesaret kırıcı bir dizi görevi içeriyordu. Rus komünistleri için amaç, elbette, Türkistan'da yeni Sovyet toplumunu yaratmaya nihayet başlamaktı. Hocayev ve Ekmel İkrarov gibi Türkistan komünistlerinin amaçları ise daha belirsizdi çünkü Rus meslektaşlarının değerlerini her zaman paylaşmıyor hatta anlamıyorlardı ancak yeni güç kaynağının nerede olduğunu kesinlikle biliyorlardı. Güdülerini ne olursa olsun, Türkistan'ın yöneticileri İslam'ın tüm Türkistan toplumunu kuşattığı gerçeğinden kaçamazdı-hazır olsun ya da olmasın, parti her seferinde bununla yüzleşmek zorunda kalacaktı.

Sredazbüro için ilk büyük proje, Türkistan ÖSSC'yi yeniden yapılandırmak ve "bağımsız" Harezmi ve Buhara halk cumhuriyetlerinin akıbetlerine karar vermektir. Bolşevikler, cumhuriyetlerin özerk adalar olarak kalmasına izin verme niyetinde değildi-Lenin, Haziran 1920 gibi erken bir tarihte onları sovyetlere katma konusunu ele almıştı.¹ Şubat 1922'de Politbüro, üç cumhuriyetin de iştirak ettiği ekonomik bir birliğin kurul-

1 V. I. Lenin o Srednei Azii i Kazahstane (Taşkent: 1982), s. 366-367; Ya. Seryi, "RF Sredazbyuro TsK RKP(b) v provedenii natsionalno-gosudarstvennogo razmejevaniya v Srednei Azii", *Kommunist Uzbekistana*, 35. cilt, 11. sayı (Kasım 1963): s. 83.

masını onaylayarak tüm Türkistan'ı Sovyet kontrolü altında birleştirme sürecine başladı.² Sredazbüro'nun mayıs ayında düzenlenen ilk genel kurulu kısmen bu planı başlatmaya adanmıştı. Bolşeviklerin bütün Rus İmparatorluğunu geri kazanma arzusu bir kenara, cumhuriyetlerin kendileri de giderek sıkıntılı hâle geliyordu. İslam, cumhuriyetlerin partinin önüne koyduğu güçlükler arasında önemli unsurlardan biriydi ancak kesinlikle tek unsur değildi.

Harezmi âdeta yönetilemez durumdaydı. Yereldeki Komünist Parti, bırakın cumhuriyeti, Hive şehrini bile neredeyse kontrol edemeyen, ideolojik olarak şüpheli üyelerle doluydu. Özbekler (Cumhuriyet nüfusunun yaklaşık %65'i) Türkmenlere (yaklaşık %25) karşı ayrımcılık yapmaya devam ediyordu, hırslılık ve yolsuzluk yaygındı ve (Müslümanların partiden çıkarılmasını da içeren) mükerrer tasfiyelerin sorunları gidermede çok az etkisi olmuştu.³ Yaygın olarak kabul edilen tek otorite ve hukuk kaynağını İslam sağlıyordu ve yerel yöneticiler yurkardan çok az denetleniyordu. 1923 ortalarında hazırlanan bir raporda cumhuriyette 1.011 molla, 189 öğretmen (*ahundlar*), 346 müezzin, 284 kâri (metinleri yüksek sesle okumak için seçilen ileri seviyedeki medrese öğrencisi) ve 845 cami sayılmıştı.⁴ Müslüman ulema, Sovyet iktidar inşasının en temel hedeflerine mâni olabiliyordu. Moskova'nın Harezmi'deki genel temsilcisi Gorodetski, Ocak 1923'te, Sovyet ceza yasasını gözden geçirmekten ve kabul etmekten sorumlu komisyonun bunu yapmayı reddettiğinden ve komisyondaki din adamlarının bunu açıkça

2 RGASPI F. 61, op. 1, d. 2, 1. 77. Türkbüro ve TsK KPT'nin 1 Mart 1922 tarihli 18 sayılı tutanağından iktibas. A. İ. İşanov, *Buharskaya Narodnaya Sovetskaya Respublika* (Taşkent: 1969), s. 264-65.

3 RGASPI F. 62, op. 2, d. 97, 1. 29. 5 Mart 1924, Sredazbüro Başkan Yardımcısı O. Ya. Karklin'e Harezmi hakkında sunulmuş olan Boyarşinov imzalı rapor. Rapor Karakalpakları ek %5'lik bir rakam olarak listelemektedir. RGASPI F. 62, op. 1, d. 8, 11. 90, 93. HKP tasfiye sonuçları konusundaki Tahkik Komisyonu tutanakları, Ağustos 1923. F. 62, op. 1, d. 9, 11. 18-20. 1923 Ekim'inde, HSHC'nin [Harezmi Sovyet Halk Cumhuriyeti] Sredazbüro temsilcisi Ahmet Mahmudov, 1920 Bakü Konferansı'nda bir Şii ritüeli olarak Hz. Hüseyin'e matem tutmaktan ötürü tasfiye edildi. Herhangi bir merasimde bulunmadığını ve artık ateist olduğunu beyan ederek temyize başvurdu ancak netice alamadı.

4 RGASPI F. 62, op. 2, d. 42, 1. 12. Ekim 1923'te Dördüncü Harezmi Kurultayı'na verilen rapor.

şeriatla ikame etmeye çalıştığından şikâyet ediyordu.⁵ Birkaç gün sonra Gorodetski, bir Sovyet okul sistemi kurma ve dışarıdan öğretmen getirtme kararını onaylayan, köylülerin hâkim olduğu bir oylama yoluyla din adamlarına karşı bir zafer kazandı.⁶ Ancak yıl sonuna kadar, bu kararı uygulamak için çok az şey yapabileceği ortadaydı.

Ekim 1923'te Sredazbüro, Harezmi'nin komünist olmayan hükûmetinden tamamen vazgeçti ve halk cumhuriyetini Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştürdü, eski yetkilileri tasfiye ederek Harezmi dışından yenilerini atadı.⁷ Yeni hükûmet işe sıfırdan başlıyordu-Sredazbüro, daha önce orada sosyalist bir hükûmet yokmuş gibi, Harezmi'nin nasıl "sovyetleştirileceğine" dair son derece ayrıntılı talimatlar verdi. Harezmi partisine eğitim, toprak ve diğer temel konularda komiserlikler ve halk mahkemeleri kurması söylendi. Parti üyelerinin kendilerine kart çıkartması ve partinin bir kadın bölümü kurması gerekiyordu. Geçmişteki politikanın kısmen tersine, sadece bölgede değil bizâtihi partinin içindeki gücü nedeniyle İslam'a muamele konusunda dikkatli olunacaktı: "Partinin dinî üyeleri sorununa son derece dikkatli bir şekilde yaklaşın, dindarlığın partiye giriş için koşulsuz olarak bir engel teşkil ettiği bir kural oluşturmayın ancak din hizmetlilerinin [din adamları için kullanılan bir hüsnütabir] parti üyeliğine girmesine de izin vermeyin." Harezmi Merkez Komitesi, "din adamlarının sadık kesimi" de dâhil olmak üzere orta sınıf mensuplarını uzaklaştırmaktan kaçınacaktı ve parti üyeleri arasındaki din karşıtı propagandayı "tam bir titizlikle" yürütecekti. Parti, din adamlarının malî tabanını baltalamak amacıyla cami ve okullara ait 1.272 vakfa da el koydu. Sredazbüro, Merkez Komitesi'ne, gelirlerin çalışan kitleler için eğitime aktarılacağını açıklayarak halkın bu konudaki öfkesini yatıştırması talimatını

5 RGASPI F. 62, op. 1, d. 20, 1. 44. 75 sayılı Sredazbüro İspolbüro'su tutanağı, 13 Nisan 1924. F. 62, op. 2, d. 41, 1. 6. Gorodetski'nin Sredazbüro'ya ve Dışişleri Komiserliği'ne gönderdiği 17 Ocak 1923 tarihli telgraf.

6 RGASPI F. 62, op. 2, d. 41, 1. 14. Gorodetski'den Sredazbüro'ya 20 Ocak 1923 tarihli telgraf.

7 RGASPI F. 62, op. 2, d. 42, 1. 55. 6 Ekim 1923 tarihli TsK KP Türkistan tutanağı. F. 62, op. 2, d. 41, 1. 176. Lyubimov'dan Gorodetski'ye Sredazbüro'nun Harezmi'nin statüsündeki değişikliği onaylaması gerektiğini bildiren 1 Kasım 1923 tarihli telgraf. A. M. Bogoutdinov vd. *İstoriya kommunističeskih organizatsii Srednei Azii* (Taşkent: 1967), s. 652-53.

verdi.⁸ Bu hayalperest görev listesi, NEP'in kısıtlayıcı etkisi göz önüne alındığında bile hiç Bolşevikçe görünmemektedir. Bununla birlikte, herhangi bir kesimden gelecek olası herhangi bir desteği riske atmadan programını uygulamaya başlamak isteyen partinin istikrarsız konumunu göstermektedir.

Yerel parti üyeleri muhtemelen hem talimatları yerine getiremeyeceklerinin hem de nüfusun bir kısmını yabancılaştırmaktan kaçınamayacaklarının farkındalardı (bunu umursayıp umursamadıkları farklı bir konudur) ancak bu sorun hızla muamma hâline geldi. Cüneyt Han, birliklerini çölde yeniden bir araya getirmiş ve Ocak 1924'ün ortalarında Harezm'e saldırmıştı. Bu, basit bir göçebe baskını olmaktan ziyade cumhuriyetin çoğunu etkisi altına alan Sovyet karşıtı bir ayaklanmaydı. Harezm'deki Sredazbüro siyasi danışmanlarından biri şöyle yazıyordu:

Harezm'de meydana gelen olayların analizi kapsamında denebilir ki, bu olaylar Türkistan'da görmeye alışkın olduğumuz gibi Basmacı bir karakterden ibaret değildir, Harezm nüfusunun çoğunluğunun karıştığı bir isyandır, bir yandan bu hükûmetin mevcut yetkililerine ve kadrolarına-ki bence *çürük ve güvenilmezdirler ve zamanından önce sınıf politikasını yürütme kapasitesine sahip değildirler*-öte yandan ise halkın ekonomik yıkımına karşı yapılmaktadır.⁹

Açıkkası, Sovyet tarihçiliği sonraları her ne kadar öyle tasvir edecek olsa da burada gerici bir komplodan daha fazlası yer alıyordu. Türkmen ordusu Hive'yi üç hafta boyunca kuşattıktan sonra geri püskürtüldü. Ancak temmuz ayına kadar Harezm'den çıkarılamadı ve daha sonra Cüneyt Han yine de İran'a ve ardından Afganistan'a kaçmayı başardı. Kızıl Ordu'nun, geniş ancak gelişigüzel silahlanmış bir gerilla kuvvetini defetmesinin yedi ay sürmüş olması, Bolşevik kaynakların ne kadar yetersiz kaldığının bir göstergesidir.¹⁰

8 RGASPI F. 62, op. 1, d. 19, 11. 2-3. 6 Ocak 1924 tarihli Sredazbüro kararları, TsK HKP ve Harezm TsIK'nun komünist fraksiyonu hakkında, iktidar paylaşımını sürdürmeyi öneren rapor. Bogoutdinov, s. 654.

9 RGASPI F. 62, op. 2, d. 97, 1. 28. Vurgular metne aittir.

10 A. A. Rosliakov, *Sredazbyuro TsK VKP(b): Voposi, strategii, i taktiki* (Aşkabat: 1975), s. 66-68; Bogoutdinov, s. 664; Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924* (Cambridge: Harvard University Press, 1968), s. 308.

Cüneyt Han'ın saldırısı yeni HSSC¹¹ hükûmetinin kaydettiği ilerlemeyi yok etmiş görünüyor. Nisan 1924'te, Milletler Komiserliği'nden (Narkomnats) Harezme gönderilen bir danışman olan Grigoriy İsaakoviç Broydo, HKP'nin okul vergilerini İslamî kurumları hâlâ finanse eden vakıflardan değil, sıradan insanlardan aldığından şikâyet ediyordu. Bununla birlikte, onun da katıldığı bir din adamları kongresi (*syezd*) (görünüşe göre Harezme Mahkeme-i Şer'iyye'sinin bir toplantısı), (argümanlarını Kur'an'a dayandırarak) Ceditçi yöntemleri mekteplere dâhil etmek isteyen ve bu tür yeniliklere karşı çıkan ulema arasında bazı ilginç bölünmeleri ortaya çıkarmıştı. Kongre, gelirlerin çoğu camilere gitmeye devam edecek olmakla birlikte, bazı vakıf fonlarını reform okullarına dağıtmayı kabul etti. Broydo'nun önderliğindeki Harezme TsIK'nın, iki hafta önce böyle bir fon dağıtımını denetlemek için bir vakıf yönetim organizasyonunu onaylamış olması tesadüf değildi. Broydo bu deneyime dayanarak, Sredazbüro ve HKP'ye, din adamlarının gücünü kırmanın en iyi yolunun ilericiler ve muhafazakârlar arasında bir bölünme inşa etmek olduğunu savunuyordu.¹²

Eski bir Menşevik olan Broydo, halkı din adamlarından soğutmanın zaman alacağını ve buna dikkatlice yaklaşılması gerektiğini düşünüyordu. Komünistlerin kendilerinin yerel halkla yakın bağları olmadığı için, din adamları ve camilerin kendi kendilerini zayıflatmak üzere kullanıldıkları diyalektik bir yaklaşımı savundu:

Mektepleri yok etmeye değil, onları zapt etmeye ihtiyacımız var. Bırakın ilk başta milliyetçi bir sapma olsun, Rusya'nın bizden daha zeki

11 Harezme Sovyet Halk Cumhuriyeti, 20 Ekim 1923'ten 1924'e kadar, yani toprakları Özbek SSC, Türkmen SSC ve Rus SFSC'nin Kara-Kalpak Özerk Bölgesi arasında dağıtılmak üzere ilga edilmenden önce Harezme Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak biliniyordu. (ç.n.)

12 RGASPI F. 62, op. 1, d. 20, 1. 182. 27 Nisan 1924 Sredazbüro toplantısı. F. 62, op. 2, d. 83, 11. 43-44, 102. 4 ve 14 Nisan 1924 tarihli Harezme KP tutanakları. Broydo (1885-1956), 1917'nin başlarında Türkistan Sovyeti'nin bir üyesiydi, Nisan 1920'de RSFSR'nin Harezme Olağanüstü Komisyonu Başkanı olarak görev yaptı ve daha sonra Narkomnats'a katıldı. 1933-34 arasında Tacikistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Sekreteri olarak görev yaptı, daha sonra Moskova'ya geri terfi etti. RGASPI F. 62, op. 1, d. 1236, 1. 115. Broydo hakkındaki notlarını benimle paylaştığı için Peter Blitstein'a teşekkürler.

olduğunu, Fransa'nın Türkiye'den daha zeki olduğunu ve bizi yendiğini söylesinler. Bırakın mollalar bu mekteplerde Kur'an öğretsinler ancak tarih ya da doğa biliminden haberleri yok ve bunun için Orenburg ya da Kazan'dan komünist öğretmenler göndermemiz gerekiyor. Ve eğer 2-3 yıl boyunca fen bilimleri ve coğrafya öğrenirlerse, o zaman Kur'an okumak istemezler. Camilere vakıfları tamamen iade etmemiz gerekiyor; kalan vakıflar, laik eğitim veriyor diye Ceditçi aydınlanmaya teslim edilmemelidir. Biz, ilerici ulemayla birlikte, [8-10 yıllık bir süre boyunca] köylülüğe bu yöntemle yaklaşacak ve onlarla bir araya geleceğiz.¹³

Broydo, halka sadece iki alternatif sunmak istiyordu: Sömürgeleştirilmiş bir halkın aşağılık duygusuyla desteklenen, Batılılaştırılmış bir İslam veya Sovyet laikliği. Ne geleneksel İslam ne de Türkistan laikliği ortada görünmeliydi, böylece kitleler sadece "ilerici" bir istikamete yönlendirilebilirdi. Broydo insanları uygun kanallara yönlendirmeye dönük bu yöntemi kadınları özgürleştirme sorununa doğru da genişletti ve ekonomideki ve halkın bilincindeki kademeli iyileşmelerin kadınların kendilerini özgürleştirmelerini sağlayacağını öne sürdü.

Bu, NEP dönemine çok uygun bir yaklaşımdı ancak 1927'de kademeli politikalar aniden sona ermemiş olsa bile, Harezmi'deki koşullar tedricî sekülerleşmenin başarısına engel teşkil ediyordu. Broydo fikirlerini geliştire dursun, Sredazbüro Başkan Yardımcısı Karklin'in bir raporu, Harezmi parti aygıtının âdeta nâmevcut olduğunu ve ekonomik veya idari kalkınmanın en temel görevlerini yerine getirecek kaynaklara sahip bulunmadığını belirtmekteydi.¹⁴ Sovyetler, Harezmi'e mümkün olduğunca çok sayıda askerî ve gizli polis (GPU) kaynağı yığdı ancak gerilla baskınları ve diğer Sovyet karşıtı faaliyetler, sert baskılara rağmen, HSSC'nin varlığının geri kalan aylarında da devam etti.¹⁵

13 Agy., 1. 44.

14 RGASPI F. 62, op. 1, d. 20, 11. 41-42. 13 Nisan 1924 tarihli Sredazbüro İspolbüro'su tutanağı.

15 RGASPI F. 62, op. 1, d. 22, 1. 166, 6 Eylül 1924, HKP Merkez Komitesi İspolbüro'su toplantısı. Saidmemetbey adlı bir vatandaş, çalışan kızını öldürdüğü ve diğer Sovyet karşıtı faaliyetleri gerekçesiyle kurşuna dizildi. Diğer durumlarda, Ceza Kanunu'nun 110. Maddesi uyarınca Medrayim Nuraliyev, Alarbey Muhammedarov ve Hanef Koçiyev'in infazları Karklin ve Sredazbüro İspolbüro'sunun oylarıyla uygulandı. F. 62, op. 1, d. 21, 1. 28, 7 Temmuz (6 evet oyuna karşı 2 hayır oyuyla).

Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin işleyen bir hükûmeti vardı, bu da Sredazbüro için farklı türden sorunlar yaratıyordu. Feyzullah Hocayev sadece Bakanlar Kurulu ve Buhara Komünist Partisi Başkanı değil, aynı zamanda meslektaşı Buharalı Ahmetbek Mevliyanbekov'la birlikte Sredazbüro'nun Siyasi Yürütme Bürosu [İspolbüro] üyesiydi. Basmacılar karşı mücadelede Kızıl Ordu ve GPU'yla yakın iş birliği yaptı. Bolşevik iktidarla kurulan bu bağlara rağmen, Buharalılar Moskova'nın gözünde bağımsız faaliyetlere fazlasıyla eğimliydi. Sredazbüro raporlarından biri, Stalin'in 1922 sonbaharında yaptığı bir soruşturmaya yanıt olarak, partili yoldaşların sorunları kendi inisiyatifleriyle, tartışma ve uzlaşma yöntemini kullanarak karara bağladığından şikâyet ediyordu. Buhara Hükûmeti'nin partili olmayan üyeleri de önemli bir etkiye sahipti-Ticaret ve Sanayi Bakanı, Mirza Abdülkadir Muhiddinov'un babası olan Mirza Muhiddin Mansur adında zengin bir tüccardı.¹⁶ Bakanlar, sıradan Buharalılar nezdinde bağımsızlıklarını göstermek istiyorlardı, bu da Buhara'nın Sredazbüro'ya Afganistan'dan gelen gerilla saldırılarına karşı yardım ettiği göz önüne alındığında, özellikle rahatsız edici sonuçları olan bir durumdu. Basmacılar zayıflasa da bu durum çok değişmedi: Mart 1924'te Sredazbüro, Buhara'nın, tıpkı Harezm'in şeriatlı laik yasalarla değiştirmeye ayak diremesi gibi, SSCB ceza kanununu uygulamadığından şikâyet etmekteydi.¹⁷

Buhara'daki yaklaşık 4.000 din adamı, yıkılmaya direnen eski emirliğin güç yapısının önemli bir bileşeniydi.¹⁸ Moskova, Sredazbüro'nun Buhara parti örgütü ve devlet bürokrasisinde kapsamlı bir temizlik yaptığı 1923'ün ikinci yarısına kadar ruhanîyet müessesesini zayıflatmak için harekete geçmemiş veya geçememişti. Bu tasfiyenin kıvılcımı muhtemelen, kısmen Sultan Galiyev'in (Haziran ayında meydana gelen) ilk tutuklanmasıyla yakılmıştı ve kesinlikle partinin Orta Asya'da giderek artan gü-

16 İşanov (1969), s. 249; Gero Fedtke, "Jadids, Young Bukharans, Communists and the Bukharan Revolution: From an Ideological Debate in the Early Soviet Union", ed. Anke von Kügelgen vd., *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, 2. cilt (Berlin: Klaus Schwarz Verlag), 1998 içinde, s. 510.

17 RGASPI F. 62, op. 2, d. 4, 11. 179-180. Sredazbüro Sekreteri A. Glagoleva'nın Stalin'e gönderdiği not. F. 62, op. 1, d. 19, 11. 131-132. 1 Mart 1924 tarihli Sredazbüro tutanağı.

18 İşanov (1969), s. 327.

cünün ve özgüveninin bir yansımasıydı. Tasfiye edilen toplam 202 BKP üyesinden 25'i (%12,4) ulemadan idi.¹⁹ Bu, bir yandan "ilerici" mollaların dostluğunu kazanma, bir yandan da muhafazakâr ulema ve mütevellileri zayıflatma yönündeki inişli çıkışlı ancak süregelen bir kampanyanın başlangıcıydı. Bununla birlikte, parti hâlâ düşmanlarını bütünüyle ortadan kaldıracabilecek bir konumda değildi.

Laik eğitim hem komünistler için yüksek bir öncelikti hem de özellikle yoğun bir muhalefet zeminiydi. Ağustos 1923'te BKP Merkez Komitesi, ekonomik kalkınmayı teşvik etmek ve ulemanın çocuklar üzerindeki etkisini azaltmak için Cedit ve Sovyet okullarının sayısını artırma konusunu görüştü. Bu fikir Sredazbüro'nun siyasi ve malî desteğine sahipti ancak yerleşik sistemin üstesinden gelmek için yeterli değildi. Ebeveynler hâlâ çocuklarını yeni okullara göndermeye şiddetle karşı çıkıyorlardı ve Hocayev Hükûmeti onları zorlamak istemiyordu, buna gücü de yoktu. BKP Merkez Komitesi, 4. Kongresi'nde İslamî okullara karşı mücadele ilan etmekle yetinmek zorunda kalırken, bunların Sovyet veya Cedit okullarından hâlâ yetkin ve popüler olduğundan yakınıyordu.²⁰

Parti, Harezmi'de başarısız olanlara benzer yasaları kullanarak vakıf gelirlerini azaltmada daha fazla başarı elde etmişti. 11-17 Ekim 4. BSHC Sovyetleri Kongresi'nde köylülerin, vakıf topraklarından elde ettikleri hasatlarının en fazla %10'u kadarını kira olarak ödemeleri gerektiği açıklandı, bu da önceki ortalama %40'tan keskin bir düşüş demektir. Kararname, vakıflar üzerindeki devlet vergilerinin yanı sıra mütevellilere ödenecek kirada da indirim içeriyordu ve bu geliri bir Vakıf İdaresi'nin Ceditçi okulları finanse etmek için kullanmasını öngörüyordu. Bu kararnamelerin aslında bir dereceye kadar uygulanabildiği, ilerici din adamları kongrelerinden birinde, vakıf mülklerinin eksikliği nedeniyle camilerin bakıma muhtaç hâle geldiğinden hayıflanarak sonraki şikâyetlerde görülebilir.²¹

19 Agy., s. 359, 361. İsanov %13,4'lük yanlış bir oran verir.

20 Agy., s. 345-347.

21 Agy., s. 328. RGASPI F. 62, op. 2, d. 87, 1. 23. Birinci BSHC Ulema Kurultayı hakkında 28 Ocak 1924 tarihli tutanak. Bu, vakıfların da ellerinden alındığını göstermektedir.

1924 yılında, cumhuriyetlerin birleşmesi süreci hızlandıkça (üç Türkistan Cumhuriyeti Ekim 1923'te para sistemlerini birleştirdi) ve Basmacılar zayıflamaya devam ettikçe muhafazakâr din adamları üzerindeki baskı da arttı. Ocak 1924'ün sonlarında reformist ulema, Buhara Ruhani Yönetimi'ne ilaveten ilerici bir medrese ve yeni Cedit okulları kurmak için bir kongre düzenledi. Birinci BSHC Ulema Kurultayı olan bu kongre, açıkça partinin kendi çıkarlarını teşvik etmek için dayanacağı yeni bir İslamî müessesenin temelini atmayı amaçlıyordu. Katılımcılar bir bütün olarak Buhara ulemasını değil, sadece hükûmetle yakın iş birliği yapmak isteyenleri temsil ediyordu. Kurultay, Buhara Merkez Yürütme Komitesi'ne (BuhTslK) özel bir temsilci göndermeyi kabul etti; nihayetinde komitede, beşi aynı zamanda parti üyesi de olan yedi ulema görev aldı.²² Katılımcılar, Ceditçi okulları, vakıf yönetiminin himayesinde hem erkekler hem de kızlar için işletmeye istekliydi ve Kızıl Ordu'nun Basmacılara karşı savaşını açıkça destekliyorlardı.

Hükûmetle iş birliği yapmayı kabul etmek ve onu aktif olarak desteklemek arasında bir fark olabilir. Kurultayın katılımcılarının kaç tanesinin gerçekten Bolşevik yanlısı olduğu belli değildir. Birçoğunun Bolşevik doktrinler hakkında çok az fikir sahibi olması ancak kendi gündemlerini yürütmeye izin veren herhangi bir desteği memnuniyetle karşılamış olması muhtemeldir. Bu desteğin ne kadar geçici olacağını bilselerdi, elbette bu kadar hevesli olmazlardı.

Kurultay yedi tutanak yayınladı, bunlardan belki de en önemlisi, 113 din adamı tarafından imzalanan (BSHC'deki toplamın %3'ü bile değil) ve Basmacıları hırsız, katil ve yoksulların soyguncusu olarak kınayan güçlü bir açıklamaydı. Sovyet karşıtı gerillaların İslam adına savaştığı göz önüne alındığında, onları Kur'an ayetlerine dayanarak hedef alan bir açıklama, BSHC Hükûmeti'nin meşruiyetine güçlü bir destek verebilirdi, ki F. Hocayev'in umudu hiç şüphesiz buydu. Kurultay ayrıca İngiliz emperyalizmini de kınadı ve hatta emîrin ülkeyi yönetme hakkı olmadığını beyan edecek kadar ileri bile gitti.²³ Bu sadece emîre

22 Agy., 1. 29. F. 62, op. 1, d. 20, 1. 63. Buhara hakkında Sredazbüro İstihbarat Şubesi Raporu, Bahar 1924.

23 RGASPI F. 62, op. 2, d. 87, 11. 28, 30-31. 30-31 Ocak tarihli Birinci Kurultay tutanakları.

atılan bir tokat değil, aynı zamanda, onun en sadık destekçiliğini yapmış olan ulemaya keskin bir eleştiriydi de.

Din adamlarının sıradan günlük yaşamla ilgili olarak tartıştığı bir konu ise, evlilik ve boşanmanın artan maliyetiydi. Halk düzeyindeki genel ekonomik çöküntü nedeniyle, genç kadınlar, şeriatta kınanmış bir uygulama olsa da ailelerine başlık parası getirsin diye rızaları alınmadan nişanlanıyorlardı. Boşanma masrafları da (bir nafaka biçimi olarak kadına *mehir* (*mehr*) ödenmesi) sıkıntı yaratıyor, cenaze masrafları bile bir yük hâline geliyordu. Yeni kurulan ruhani yönetim, ilgili ailenin gelir düzeyine bağlı olarak, din adamlarının hizmetleri için ne kadar ücret alabileceği veya bir eşin ne kadar mehir talep edebileceği konusunda kısıtlamalar getirerek bu maliyetleri aşağıda tutmaya çalıştı.²⁴ Bu endişeler, iç savaşın neden olduğu yıkımdan önce bile bazı Ceditçilerin düğünlerin yüksek maliyetinin külfetinden şikâyet ettikleri göz önüne alındığında oldukça makul görünüyor. Geleneksel düğünlerin ve cenazelerin maliyetleriyle ilgili benzer şikâyetler Sovyet sonrası Özbekistan'da da ortaya çıkmış ve bazı Müslümanların bir kez daha yerleşik geleneklerin "temizlenmesi" reformu çağrısında bulunmasına yol açmıştır.²⁵ Bununla birlikte, köylülerden yüksek bahşişler koparan açgözlü köy imamı imajının Bolşeviklerin din karşıtı propagandası içinde yaygın olduğunu da belirtmek gerekir. Dinî hizmetleri daha ucuz meblağlarla sunmak, muhtemelen insanlara gerçek bir rahatlama, ruhani yönetime ise bir destek tabanı sağlamış olsa da aynı zamanda yönetimin hükûmetle uyumluluğuna da işaret etmekteydi.

Reformist ulema için kurumsal bir temel oluşturmak, gelenekçilerin (Özbekçe *kadimciler*) etkisini azaltmanın ilk adımıydı. Altı ay sonra hükûmet bir sonraki aşamaya geçerek kadimcileri mahkemelerdeki iktidar mevzilerinden sökü� attı. Hâlâ önemli bir Rus nüfusunu koruyan Buhara, tıpkı Türkistan'daki gibi ikili bir yargı sistemine sahipti. Cumhuriyetin Rus bölgelerinde

24 RGASPI F. 62, op. 2, d. 87, 1. 26.

25 Abdumannob Polat, Özbekistan'da insan hakları raporu, 11 Mart 1999, Turkistan Haber ve Bilgi Ağı [Turkistan-N] TN: Bölüm 3:050 <http://www.turkiye.net/sota/sota.html>. Marianne Kamp, "Unveiling Uzbek Women: Liberation, Representation and Discourse, 1906-1929." (Doktora tezi, University of Chicago, 1998), s. 76.

Sovyet halk mahkemeleri vardı ancak diğer yerlerde İslamî mahkemeler hâkimdi. Bunların çoğu muhtemelen Sovyet yasalarını tamamen görmezden geliyordu ancak BSHC'nin kuruluşundan bu yana, Sovyet yasasıyla çatışmadığı sürece şeriat temelinde hüküm verebilecek, seçilmiş "halk kadı mahkemeleri" oluşturma girişimleri de vardı.²⁶

Temmuz 1924'te Buhara partisini kontrol etmek ve gidişatını Moskova'ya bildirmek için RKP(b) Merkez Komitesi'nden iki "eğitmen" geldi. Nihai raporlarında, Avrupalıların daha fazla yerli Buharalı'ya yer açmak için partiden temizlenmesini ve parti üyelerinin okuryazarlık oranının iyileştirilmesini istediler. Bu, partinin *korenizatsiya* ya da Rus olmayan parti organlarının "yerlileştirilmesi" konusundaki vurgusuyla tutarlıydı. Ayrıca, Adalet Bakanlığı'na, yerli halk mahkemelerinin sayısını arttırma ve buralara "yerli" (*tuzemniye*) yargıçları seçme talimatı verdiler. Bu, İslamî mahkemeleri kademeli olarak ortadan kaldırma ve köylüleri Sovyet hukuk düzenine çekme yönündeki açık bir gayeye matuf olarak yapılacaktı.²⁷

Eğitmenlerin ziyaretinden kısa bir süre sonra, başkent dışındaki gelenekçi din adamları için işler daha da kötüleşti. Ağustos ayı sonlarında, Sredazbüro'nun Afgan emîri ve İngiliz ordusundan yardım almakla suçladığı Doğu Buhara'daki Basmacı gruplar Kızıl Ordu'ya karşı şiddetli direnişe devam ediyordu. Büro, Türkistan Cephesi Devrimci Askerî Konseyi'ne (Revvoensovet Turkfronta), askerî saldırıların yanı sıra siyasi tasfiyelerle taarruzu yenilemesini emretti. Sredazbüro'nun hedefleri sadece şüpheli parti üyelerini değil, aynı zamanda parti dışındaki potansiyel bozguncuları da kapsıyordu—askerî konseye "beyleri ve ulemayı tamamen etkisiz hâle getirme" talimatı verilmişti.²⁸ Şu anda, bu emirlerin nasıl yorumlandığını ve etkilerinin ne olduğunu tam olarak ölçmek imkânsızdır ancak niyet açıkça ve olabildiğine düşmancaydı. Bununla birlikte, yerel din adamları tamamen yok edilemedi çünkü dört ay sonra Sredazbüro, Doğu

26 İşanov (1969), s. 201-202, 278. Yazar bu türde 57 mahkemenin bulunduğu iddia ediyor ancak belirli bir tarih vermiyor.

27 RGASPI F. 62, op. 1, d. 21, 1. 92. 29 Temmuz tarihli İbrahimov ve Lur'e raporu.

28 İşanov (1969), s. 312.

Buhara'daki Kızıl Ordu komutanlarına ikili mahkeme sistemine devam etmelerini tavsiye ediyordu, bu da en azından bazı kadıların yerinde kaldığı izlenimi vermektedir.²⁹

Buhara din kurumuna yönelik bu artan baskı, partinin tasarladığı çok daha derin bir değişimin bileşenlerinden biriydi: üç Türkistan cumhuriyetinin tamamen dağıtılması ve yeni Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri olan Özbekistan ve Türkmenistan'a dâhil edilmesi. Daha önce de belirtildiği gibi, bu üç ülkenin ekonomilerini birleştirme süreci 1923'ün sonuna kadar zaten tamamlanmıştı. Hem Harezmi hem de Buhara'da Sovyet hukuk sistemlerini, okullarını, vakıf yönetmeliklerini ve hükûmet yapılarını tesis etme çabaları, tam birleşme yolunu yumuşatmayı amaçlıyordu. Bu birleşmenin tam olarak nasıl işleyeceği ve yeni sınırların neresi olacağı meselesi, ciddi olarak Ocak 1924'te başlayan Politbüro tartışmalarının odak noktası olacaktı.³⁰

Ulusal sınırlandırma (*natsionalnoe razmejevanie*) konusundaki özel planlar, o yılın temmuz ve eylül ayları arasında, Türkistanlıların görevlendirildiği ancak Ağustos 1924 itibarıyla Karklin ve yeni Sredazbüro başkanı İsaak Abramoviç Zelenski'nin (1890-1938) yönettiği bölgesel komisyonlar tarafından ele alındı. Zelenski, Türkistan'da seleflerinden çok daha fazla etkiye sahip olacaktı ve aynı zamanda düşünceleri ve kişiliği hakkında arkasında çok daha ayrıntılı bir sicil bırakacaktı. Zelenski 1906'da partiye katılan bir Rus Yahudisi'ydi. 1917'de Moskova Sovyeti Prezidyumu'nun bir üyesi oldu ve enerjisini endüstriyel üretime yoğunlaştırdı. 1922 yılında Merkez Komitesi'ne (TsK) terfi etti, ardından Sredazbüro başkanlığıyla birlikte Merkez Komitesi Sekreteri oldu. 1931'de Sredazbüro'dan ayrılarak Moskova'daki sanayileşmeyle ilgili önceki endişelerine geri döndü ve burada çok iyi performans gösterdi. Konuşmaları ve yazıları, yaptığı şeyin doğruluğuna kesinlikle inanan sadık ve çalışkan biri olduğu

29 RGASPI F. 62, op. 1, d. 81, 1. 154. 18 Ocak 1925 tarihli Sredazbüro İspolkom'u tutanağı.

30 RGASPI F. 62, op. 2, d. 87, 11. 77-79. Yeni cumhuriyetlerin (Özbek, Türkmen ve özel bir Harezmi cumhuriyeti) temel yapısını ortaya koyan Şubat 1924 tarihli üç belge. F. 62, op. 2, d. 100, 1. 28'de Sredazbüro'nun ulusal sınırlandırmaları onaylayan 28 Ocak tarihli bir talimatından bahsediliyor. Stalin, F. Hocayev, Rudzutak, Çiçerin ve diğerleri de bu tartışmalara katılmıştır.

izlenimi vermektedir. Türkistan parti örgütlerinde yolsuzluğa ve beceriksizliğe karşı kampanya yürüttü ve Sredazbüro'nun operasyonlarının her seviyesinde yer aldı. Birçok başka "dürüst komünist" gibi Zelenski de Ağustos 1937'de tutuklandı. Nikolay Buharin, Feyzullah Hocayev ve Ekmel İkrarov'la birlikte Sağcılar ve Troçkistler Bloğu'nun³¹ bir parçası olarak yargılandı ve 15 Mart 1938'de idam edildi.³²

Karklin ve Zelenski'nin başkanlık ettiği tartışmalar genellikle sert ve haşındı. Harezm Merkez Komitesi iş birliği yapmaktan kaçınıyordu, şubat ayında önce sınırları kabul etti ancak haziran ayında bu karardan çekildi, ta ki temmuz ayında itaat etmeye mecbur bırakıldı. Bu inatçılık, Harezm partisi ile üstleri arasında HSSC'nin statüsü konusundaki temel bir anlaşmazlıktan kaynaklanıyordu. Şubat ve haziran ayları arasında belli bir noktada, Harezm'i bir cumhuriyet olarak tutmamak, Özbekistan ile Türkmenistan arasında bölmek kararlaştırılmıştı. Broydo liderliğindeki yerel parti üyeleri buna şiddetle karşı çıktılar. Cumhuriyetin sulama sistemlerini parçalamanın ekonomik olarak felaket getireceğini savundular. Daha genel olarak ise, her etnik gruba kendi özerk bölgesini, okul sistemini ve (ilginç bir şekilde) örfî ya da şer'î hukuka dayalı bir yönetimi sağlamanın çok zor olacağını düşünüyorlardı. Bunun yerine, Ceyhun Oblastı'nı (su kaynakları ile) Harezm'e dâhil ederek buranın topraklarını genişletmek istiyorlardı.³³

HKP'nin gerekçesi ekonomik anlamda mantıklı olsa da 1923 yılında parti çizgisi hâline gelen etnik özerklik doktrinine tamamen aykırıydı. Lenin uzun zamandır, Stalin'in mutlak bir gönülsüzlükle yaklaştığı, teorik anlamda ulusların ayrılma ve kültürel özerklik haklarının savunucusu olmuştu. Lenin'in ölümünden sonra bu fikir, Yuri Slezkine'in "kronik etnofili"³⁴ ola-

31 Troçki'nin bloğu olarak da bilinen ve Sovyet basını tarafından Sağcılar ve Troçkistler u şeklinde adlandırılan muhalefet. 1932'nin sonunda SSCB'deki muhalifler ve Leon Troçki tarafından oluşturulan siyasi bir ittifakt. (ç.n.)

32 Po prosbe çitatelei İzvestiya TsK KPSS, İzvestiya TsK KPSS, No. 7 (1990): ss. 95-96.

33 RGASPI F. 62, op. 2, d. 87, 11. 167, 168. Broydo ve diğer HKP Merkez Komitesi üyelerince imzalanarak Rudzutak'a gönderilen 2 Haziran tarihli telgraf.

34 Yuri Slezkine, "The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism", *Slavic Review*, 53. cilt, 2. sayı (Yaz 1994), s. 415.

rak adlandırdığı şeye, yani ulusal kültürel özerkliğin, özellikle de dil biçiminde, coşkuyla teşvik edilmesine dönüştü. Türkistan'da yeni cumhuriyetlerin yaratılması, tanımlanabilir (veya yaratılmış) her grup için etnik olarak homojen coğrafi birimler oluşturma saplantısına dönüşecek olan şeyin ilk ifadelerinden biriydi. Bu, resmî marşı "Enternasyonal" olan bir devlette çok garip görünebilir ancak parti diyalektik bir düşünce tarzı içinde hareket ediyordu: her ulusun³⁵ kendi dilini ve kültürünü tam olarak geliştirmesine izin verilmesi durumunda, bu uluslar ezilmişlik hissinden kurtulacak ve onu özgürleştiren komünizmi hürce kucaklayacaktı.

Bu teori aynı zamanda rayon³⁶, oblast [bölge] veya cumhuriyet düzeyindeki parti organlarına, eğitim ve adalet komiserlikleri gibi devlet kanadı kurumlarına da uygulandı. Buna göre, parti, etnik olarak saf toprak birimleri oluşturmak ve daha sonra bunların mümkün olduğunca çok sayıda yerli (*korenizatsiya*) tarafından yönetilmesini temin etmek için iki yönlü bir çaba sarf etti. Bununla birlikte, ulusu oluşturan temel özelliklerden (dil, bölge ve seçilmiş gelenekler) hangilerine müsaade edileceğine ve hangi özelliklerin komünizm altında ölmesi beklenen ekonomik ve siyasi geri kalmışlığın ürünü olduğuna nihai olarak karar verenin uluslar değil parti olduğu her zaman akılda tutulmalıdır. Göreceğimiz gibi, namaz, sünnet ve örtünme gibi İslamî ibadetler, kısa bir süre sonra "kültürel olarak aslî" unsurlar olmaktan ziyade "geri kalmışlık" kategorisine taşınmıştır.³⁷

Etnik özerklik doktrini, Harezmi'nin ekonomik veya siyasi etkiden bağımsız olarak Türkmen, Özbek ve Karakalpak birimlerine bölünmesini zorunlu kılıyordu. Bu cumhuriyette devam eden etnik şiddet, Türkmenleri Özbeklerden ayırma kararına da şüphesiz katkıda bulunuyordu. Özbekler ve Tacikler arasında

35 Stalin'in tanımladığı şekliyle: ortak dil, toprak, ekonomik yaşam, ruh ve kültür.

36 1. SSCB'de bölgelerin (oblastların) parçası olan idari ve bölgesel bir birim. 2. Kanunla kararlaştırılmış ekonomik, coğrafi ya da benzer bölgeler. 3. Büyük şehirlerdeki idari ve bölgesel birim. Bazen "Oblast" yerine de kullanılmaktadır. Farklı sözlüklerdeki anlamları için bkz. Znaçenie Slova. (ed.n.)

37 Slezkine, s. 418, 434; Terry Martin, "An Affirmative Action Empire: Ethnicity and the Soviet State, 1923-1938." (Doktora tezi, University of Chicago, 1996), s. 521.

bölünecek olan Buhara'yı da benzer bir akıbet bekliyordu (yine de Tacikistan ÖSSC, kendi başına bir cumhuriyet hâline geldiği 1929'a kadar Özbekistan'ın bir parçası olarak kaldı).³⁸ Türkistan ÖSSC'nin kuzeydoğu kısmı, topraklarının bir kısmını gelecekteki Kazak ve Kırgız SSC'lerine (RSFSC'den koparılarak 1935 ve 1936'te kuruldu) bırakmak suretiyle Özbekistan olurken, Transkafkasya Oblastı Türkmenistan'ın bir parçası hâline geldi.

Sınırların bu şekilde sürekli yeniden çizilmesi, son derece verimsiz ve kafa karıştırıcı olsa da çeşitli amaçlara hizmet ediyordu. Bir kere, etnik olarak homojen bölgesel birimler oluşturmak için ideolojik ihtiyacı karşılıyordu.³⁹ Aynı zamanda Türkistan'ı 400 yıl boyunca yöneten güçleri kalıcı olarak dağıtıyor ve Sovyetlerin daha önceki elit bölgeleri tecrit etmesine izin veriyordu. Yeni cumhuriyetlere (resmî olarak Ekim 1924'te kuruldu), Özbekistan için Semerkant ve Türkmenistan için Poltoratsk (daha sonra Aşkabat) olmak üzere yeni başkentler verildi ancak gerçek güç Taşkent'te, Sredazbüro'da kaldı. Zamanla Sovyetler, birbirinden mümkün olduğunca uzak olan lehçeleri seçmek ve belirli bir toprak parçasında meydana gelen tüm olayların "Özbek" veya "Tacik" tarihinin bir parçası olduğunu iddia etmek suretiyle cumhuriyetlerin her biri için farklı diller, edebiyatlar ve tarihler geliştirecekti. Bu projenin en gülünç sonuçlarından biri, Timurlenk'in (1336-1405), Sovyet sonrası dönemde, büyük ve bilge bir Özbek lideri olarak kahramanlaştırılması oldu, hâlbuki Timur, "Özbek" olarak teşhis edilebilecek grupların Orta Asya'ya gelmesinden yaklaşık 100 yıl önce Semerkant'ta hüküm sürmüştü.

38 Bilinmeyen sebeplerden dolayı Buhara, 19 Eylül 1924'te, ilga edilmesinden sadece bir ay önce, SSC'yi ilan etti. Becker, s. 307. Helène Carrère d'Encausse, *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia* (Berkeley: University of California Press, 1988), s. 183-84.

39 Kendilerini birçok kıstasla adlandıran yüzlerce gruptan (önde gelen bir "Özbek" kabilesi "Mangıtlar", belirli bir dağ bölgesinde yaşayan ve Farsça konuşan "Yağnabiler", sekizinci yüzyıldan kalma Arap fatihlerinin torunları olan "Hocalar" vb.) farklı "uluslar" yaratma görevi Türkistan'daki Bölgelerin Sınırlandırılması Komisyonu'na düşmüştü. Komisyonun çalışmaları şurada tartışılmıştır: John Schoeberlein-Engel, "Identity in Central Asia: Construction and Contention in the Conceptions of 'Ozbek,' 'Tajik,' 'Muslim,' 'Samarqandi,' and other groups." (Doktora tezi, Harvard University, 1994), s. 150-163.

Sınırlandırmaların ardındaki ana gerekçe ulusal özerklik olsa da parti liderliğinin, özellikle de Pan-Türkçü ve Pan-İslamcı tehlike karşısında yinelenen propaganda göz önüne alındığında, bu projenin böl-ve-yönet yönünün farkında olmadığı söylenemez. Yeni cumhuriyetlerin kendi devlet ve parti örgütlerine ihtiyaçları vardı, bu da seçilmiş Türkistanlıları (Özbekistan Komünist Partisi'nin yeni sekreteri Ekmel İkramov ve Özbekistan'ın yeni Cumhurbaşkanı Feyzullah Hocayev gibi) terfi veya tenzil ettirmeye ve aralarında siyasi ittifaklar kurma veya parçalamaya açık kapı bırakıyordu. Son olarak, Buhara ve Harezm'in silinmesi, buralardaki ulemanın seçkin konumlarının altını oyarak, onları bundan böyle Fergana Vadisi, Taşkent, Hocend ve diğer bölgelerden gelen din adamlarıyla eşit siyasi mevkiye çekiyor ve doğrudan Sovyet yönetimine tâbi kılıyordu.

İslamî Kurumları Baltalamak

HSSC ve BSHC'de Müslüman din adamlarına uygulanan baskı tam da Türkistan'da olan bitene benziyordu ve kuşkusuz üç cumhuriyeti bir araya getirme sürecinin bilinçli bir parçasıydı. Devlet kontrolündeki ruhani yönetimler ve vakıf idareleri, sayıdaki Sovyet okullarıyla birlikte, 1923'ten itibaren Türkistan'da işler durumdaydı. İslamî mahkemeleri baltalama çabaları, TürkTsIK'in, Sovyet mahkemelerinin en zayıf olduğu Fergana, Semerkant ve Surhanderya oblastlarında yeni mahkemelerin kurulmasını sınırlayan bir kararname yayınladığı Aralık 1922'nin sonlarında hâlâ sürüyordu. Kararname, tıpkı bir zamanlar Çarlık Yasası'nın Rus mahkemelerine ayrıcalık tanıması gibi, alternatifin mümkün olduğu durumlarda Sovyet mahkeme sistemini tercih ediyordu. Eğer davalı taraflardan biri, davanın İslamî mahkemelerden ziyade Sovyet mahkemeleri tarafından görülmesini tercih ederse, diğer taraf bunu kabul etmeye mecburdu.⁴⁰

1923 boyunca TürkTsIK, mahkemelerin yetki alanına el uzatan bir dizi yasa çıkardı: 15 Ocak'ta (göçebelerin baskın olduğu) Transkafkasya, Yedisu ve Ceyhun oblastlarında dinî mahkeme-

40 H. Süleymanova, "İstoriÇeskii oÇerk o sozdanii sovetских судов v Uzbekistane", *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, 3. sayı (Mart 1949): s. 67; P. V. Gidulyanov, *Otdelenie tserkvi ot gosudarstva* (Moskova: 1926), s. 516. 23 Aralık tarihli kararname Buhara'yı kapsıyor ancak Harezm'i dışarıda bırakıyordu.

ler yasaklandı; 21 Ocak'ta at hırsızlığını ve Basmacı savaşçıları-
nın gönüllü teslim oluşlarını içeren davalar bu mahkemelerden
alındı; 3 Şubat ve 21 Nisan tarihlerinde, Sovyet mahkemelerinin
dinî mahkemeler üzerindeki denetimini güçlendiren yasalar geç-
ti; 6 Mayıs'ta TürkTsİK, Sovyet mahkemelerini, kararlarına daya-
nak olarak şeriatı kullanmaktan men eden bir genelge yayınladı,
belli ki iki sistem arasında net bir ayrım tesis etme girişimiydi
bu.⁴¹ TürkTsİK, mahkemelerin malî temellerine saldırarak devle-
tin artık onları sübvansetmeyeceğini ilan etti; sadece davacılar
ve sanıklardan gelecek harçlara bel bağlamak durumunda kala-
caklardı. Şubat 1924'te mahkemeler, 24 rubleden fazla meblağ
içeren ceza ya da özel hukuk davalarına bakmaktan men edildi,
bu da malî statülerine daha fazla hasar verdi. İki yıl sonra mah-
kemeler tam anlamıyla "gönüllü adlî sistemler" hâline getirildi
ve Özbek Adalet Halk Komiserliği, boşanma davalarını görme-
lerini yasaklayan bir genelge yayınladı.⁴²

Bu muhtelif kararnameler, İslamî mahkemelerin 1927'nin so-
nuna kadar fiilen kaldırılamamış olması gerçeğinin göstereceği
gibi, Türkistan genelinde derhal veya homojen biçimde uygu-
lanmamıştı. Sovyet mahkemelerinde şeriatın kullanımını ya-
saklayan 6 Mayıs genelgesi gibi bazı kararnameleri uygulamak,
bütün mahkemelerde bir gözlemci olmaksızın imkânsız olurdu.
Bununla birlikte bu kararnameler, İslam kurumlarının tahrip
edilmesine yönelik Sovyet niyet ve yöntemlerini çok açıkça or-
taya koyuyordu.

Yeni cumhuriyetler kurulduktan sonra, Özbekistan Komü-
nist Partisi (Bolşevik) Merkez Komitesi Siyasi Yürütme Bürosu
(İspolbüro TsK KP[b]Uz), Sredazbüro idaresindeki mahkeme-
lerin sorumluluğunu üstlendi.⁴³ Büro, mahkemeleri doğrudan
kapatmadı ancak onları düzenleyecek devlet daireleri kurdu:

41 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 614, 1. 44. "Obyasniternaya zapiska — k pro-
ektu postanovleniya TsİK UzSSR ob uprajenenii sudov kaziev i biev", takri-
ben Ağustos 1927. Adalet Halk Komiserliği Savcı Vekili Itvi ve Kurbanov
tarafından imzalanmıştır.

42 *İstoriya sovetского gosudarstva i prava Uzbekistana*, 2. cilt, 1924-1937 (Taşkent:
1963), s. 217. 25 Şubat 1926, "O pravovoi zaşite jenshin" ["Kadınların yasal
olarak korunması"] başlıklı evrak.

43 Türkmenistan'daki mahkemeler göçebelik koşullarında farklılık göster-
mekteydi ve burada ele alınmadı.

Ramazan Kurbanov başkanlığındaki Halk Komiserleri Konseyi Merkez Yürütme Komitesi (TsIK Sovnarkom UzSSR) Mahkeme Oluşturma Bölümü (*otdel sudostroistva*) ve Ahmetbek Mevliyanbekov başkanlığındaki Adalet Halk Komiserliği Kurulu (NKİu). Bu birimler, yukarıda belirtilen hukuki kararnamelerin fiilen uygulanmasından sorumluydu ancak arşiv belgelerinin de gösterdiği gibi, bu görevin nasıl yürütüldüğü konusunda neredeyse hiçbir fikirleri yoktu.

Dinî mahkemelerle etkili bir şekilde mücadele etmek için, kaç tane olduklarını bilmek faydalıydı. Buna binaen Özbek Adalet Halk Komiserliği, Eylül 1925'te bunlara ilişkin bir envanter çıkardı. Sonuçlar Tablo 3.1'de gösterilmiştir.

Tablo 3.1 İslamî Mahkemeler

<u>Oblast</u>	<u>Mahkeme Sayısı</u>	<u>Oblast</u>	<u>Mahkeme Sayısı</u>
Taşkent	1	Zereşan	7
Fergana	30	Kaşkaderya	4
Surhanderya	4	Harezm	18
		Toplam	70

Kaynak: TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 99, 1. 16 “O koliçestve kaziiskih sudov v 1925 godu po imeyuşimsiya svedeniyam v NKİu na 2/IX.” 1926'da yapılan bir sayım hemen hemen aynı rakamları göstermektedir ancak Kaşkaderya Oblastı'nda 4 yerine 14 mahkeme vardır. F. 904, op. 1, d. 19, 1. 33. Ayrıca benim kendi tezime bkz. “The Struggle Against Islam in Uzbekistan, 1921-1941: Policy, Bureaucracy, and Reality,” (Doktora tezi, Indiana University, 1995), s. 157-158.

Tablo, Sovyet varlığının gücü ile İslamî mahkemelerinin sayısı arasında belli düzeyde bir benzerliğe işaret etmektedir, Sredazbüro ve Rus nüfusunun çoğu Taşkent'te konumlanmış ama eski himayelerde ve Fergana'da seyrek bir şekilde dağılmıştır. Aynı zamanda, Sovyet mahkemelerinin inşasında istikrarlı bir ilerleme kaydedildiği görülmektedir (bkz. Tablo 3.2).

Tablo 3.2 Halk Mahkemeleri

<u>Oblast</u>	<u>1925'in başları</u>	<u>1926</u>
Semerkant	18	21
Taşkent	19	21
Fergana	21	34
Zerefşan	3	11
Kaşkaderya	1	7
Surhanderya	1	6
Toplam	[65]*	107

Kaynak: TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 19, 1. 27, "Doklad NKİu UzSSR o merah po provedieniyu i ukrepleniyu revolyutsionnoi zakonnosti 1926."

* Orijinal tabloda toplam sayı hatalı olarak 64 verilmiştir.

Bu mahkemelerin 76'sına, 1926'da, görevleri net olmayan "so-ruşturma odaları" (*sledstvennie kamery*) ilave edilmişti.

Ne var ki, hukuki beyannameler ve istatistikler, gerçekte olan-
dan daha pürüzsüz bir resim sunar. Öncelikle, Sovyetler, ihtiyaç
hasıl olduğunda yasaları kaba kuvvetle desteklemeye devam
etti. Mahkemelere ilişkin kararnamelerin Buhara'da ve bilhassa
da Harezmi'de, cumhuriyetler dağıtılana kadar, çok az etkisi oldu
(Tablo 3.1'de gösterildiği gibi). Bu gerçekleştiğinde, bu cumhu-
riyetlerdeki din adamları Türkistan'daki kardeşleriyle kaynaşp
onları etkileyebilirlerdi. Her hâlükârda, Özbek SSC'nin artık en
geleneksel Müslüman bölgeleri içerdiği gerçeği, yeni cumhuri-
yetteki kadı sayısının, tam da hükûmetin onların etkisini hızlıca
yok etmeye karar verdiği 1924 ve 1925'te önemli ölçüde arttığı
anlamına geliyordu. "Adalet Halk Komiserliği'nin faaliyetleri
1925 ve 1926 boyunca bu yönde ilerledi. İstenilen sonuçları elde
etti ve şu anda [1927 ortası] Buhara ve Harezmi cumhuriyetlerin-
de artık kadı mahkemeleri yok, eski Türkistan Cumhuriyeti'n-
de yalnızca önemsiz miktarlarda kaldı."⁴⁴ Bu acıklı derecedeki

44 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 614, 11. 45-46.

esrarlı yorum, mahkemelerin tamamen ortadan kaldırılmasına yönelik bir teklif sırasında yapılmıştı; tam olarak ne anlama geldiği belirsizdir ancak Müslüman toplumun böylesine önemli bir dayanağının hızla yok edilmesi ancak tutuklamalar ve muhtemelen şiddet yoluyla gerçekleştirilebilirdi.

Bununla birlikte, güç kullanımı veya tehdidi, kadınların her alandaki etkisini ortadan kaldırmak için yeterli görünmüyordu. Prensipte, Fergana Oblastı'ndaki mahkeme çalışanlarının Ocak-Ekim 1926'da özgüvenle bildirdiği gibi, Sovyet mahkemelerinin kurulduğu yerlerde dinî mahkemeler ölüyordu:

Kadı mahkemeleri bir uyezdde iki kişiyle sınırlıdır. Kadı mahkemelerinin kullanımı yalnızca bey unsurları ve geri kalmış köylülerle [sınırlanmıştır]. Bu noktada [köylüler], kadınların kararları hakkında halk mahkemesine sık sık şikâyetle bulunurlar; bu mahkeme, öncelikle "bey çıkarları" uğruna verilen "adaletsiz" kararları nedeniyle kadı mahkemesinden kaçan köylülerle ilgilenir. Yerel halk mahkemeleri, bölge mahkemesi tarafından kendilerine verilen talimatlara göre, kadınların bulunduğu bölgelerde bunların faaliyetlerinin gözetimini yürütür ve özellikle de kadınların yargı yetkilerine riayet edip etmediğini denetler.⁴⁵

Fergana raporu, öngörülen Sovyet şablonuna tam olarak uyuyordu. Parti ve Sovyet mahkemeleri büyük ölçüde kontrol altındaydı; köylüler, adil hükümler veren Sovyet mahkemelerine dinî mahkemelerden daha fazla güveniyorlardı. Çünkü Sovyetler onları apaçık sınıf düşmanlarından koruyacaktı. Köylülerin, özellikle boşanmak isteyen kadınlar veya daha zengin erkeklerle ihtilafa düşen fakir erkeklerin "adil" (yani, onların lehine olan) bir hüküm arayışıyla Sovyet mahkemelerine başvuracaklarını varsaymak mantıksız değildir-sonuçta, Sovyet sistemi açık bir şekilde zayıf davacıları kayırmak üzere düzenlenmişti. Bununla birlikte, diğer Adalet Halk Komiserliği belgeleri bununla taban tabana zıt bir tablo çiziyor.

Belirli bir alanda bir halk mahkemesi kurmak oldukça basitti-bir oda ve çok önemli bir resmî mühürle mahkeme işe koyulabiliyordu. Raporda tartışıldığı gibi, devrimci bir hukuk sistemini başarıyla uygulamaya koymaksa çok daha zordu:

45 TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 90, 1. 41b. 27 Aralık 1926 tarihli rapor.

[Mahkemeler] ... Sovyet inşasının hâlâ ilkel formda olduğu ve nüfus üzerinde önemli bir etkiye sahip olan çok sayıda kadı mahkemesinin bulunduğu yerel bölgelerde çalışmaya başlamalıdır. Vakaların ezici çoğunluğunda hukuki ilişkiler şeriat normlarına göre düzenleniyor. Sovyet hukukunun kavramları oraya daha yeni nüfuz etmeye başladı. [Bu noktada sayfa yırtılmış]⁴⁶

Rapor aynı zamanda, bu alanlarda şeriatın etkisinin önemli ölçüde zayıflamakta olduğunu iddia ediyordu. Devlet savcısı İ. Gaziyev'in şikâyetinde bulunduğu gibi, yabancı bir hukuk sistemine ilişkin genel bilgisizlik ve kayıtsızlık ciddi bir sorundu:

Kadı mahkemeleri, varlıklarını, esas olarak halkın Sovyet hukukunun temelleri ve süreçleri hakkındaki yetersiz bilgisi, alışkanlığa dayalı olarak şeriat mahkemelerini tercih etmeleri ve ayrıca halk mahkemesi aygıtının zayıflığı ve işlevsizliği sayesinde sürdürmektedir. ...

Kadı mahkemelerinin ölme süreci, halkın kendilerine yönelmesinin azalması nedeniyle kendi kendilerini tasfiye etmelerinden kaynaklanmaktadır: Halk mahkemesinin güçlü olduğu ve faaliyetlerini yeterince geliştirdiği, yerel makamların da onlara mümkün olan bütün desteği sağladığı yerlerde halk, kadı mahkemelerine müracaat etmeyi bırakır.⁴⁷

Diğer taraftan, halkın mahkeme sisteminin iyi gelişmediği ve yerel yetkililerden çok az destek aldığı yerlerde, Müslüman mahkemeler yetkilerini korudu ve bu, hükûmet yetkililerinin kabul etmek isteyeceğinden daha sık meydana geldi.

Bazen Sovyet mahkemelerinde daha iyi sonuç alma şansı olan davacılar, yeni yasalar cemaat ahlakını ihlal ettiği için onlara başvurma konusunda yine de isteksizdi. Komünist Parti Kadın Kolları'ndaki çalışanlar, Müslüman kadınlara hukuki başvuru hakkı vermenin, yeni özgürlüklerini kullanmak için acele edecekleri anlamına gelmediğini gördüler. Kadınlara adil yargılama yapıp yapmadıklarını belirlemek için laik mahkemeleri denetleyen çalışanlar, kocaları veya erkek akrabaları tarafından saldırıya uğrayan kadınların mahkemede yalancı şahitlik yaptığı veya erkekler aleyhine ifade vermeyi reddettiği vakaları bildiriyordu.

46 TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 19, 1. 28.

47 TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 19, 11. 33-4. "O şariatskih sudov [şeriat mahkemeleri hakkında]", 1926.

Bu olgu, karmaşık psikolojik ve ekonomik nedenlerden dolayı hırpalanmış kadınlar arasında yaygındır ancak Özbek erkekleri Sovyet mahkemelerine getirme eylemi hamlesi, ayrıca Özbek kadınların İslam'a, aileye veya her ikisine karşı sadakatsizlikle itham edilmesine neden oldu. Pek çok kadın yine de suçlamalarını sürdürdü ancak önemli bir kısmı aile ve cemaat bağlarını koparmak yerine şikâyetini geri çekti. Jenotdel çalışanları, birçok Sovyet mahkemesinin çeşitli beceriksizlik ve kayıtsızlıklarının, kadınların saldırganlara dava açmaya uğraşmasını engellediğine de dikkat çekecekti.⁴⁸

Mahkeme çalışanları, yalnızca geleneksel yargı sisteminin kaynaklanan rekabetle değil, aynı zamanda bina, mobilya ve temel malzeme eksikliği gibi kötü fiziksel koşullarla da başa çıkmak zorunda kaldılar. Bu soruna geçici çözümleri, camileri mahkeme odaları olarak kullanmaktı ve bu da Müslümanlar arasında huzursuzluğa yol açtı:

Taşkent eski şehrinde, Oblast Adliyesi'nin büyük çabalarına rağmen, mahkemelerin çoğu şu anda camilerde bulunmaktadır. Bundan bahsetmişken, halk mahkemesinin camiye konuşlandırılması, halkın psikolojisi üzerinde lüzumsuz bir etkiye sahiptir.

Oblast Adliyesi, mahkeme organlarına hukuki kaynak ve tüzük sağlama yeteneğinden yoksundur ve bazı durumlarda tüm kanunları sağlamamaktadır veya [kanunlar] bulunuyorsa da bunlar 1923 baskısıdır ki işleri bunlarla idare etmek neredeyse imkânsızdır. Kaynaklar olmadan mahkemeler ve müfettişler gerçek hayatın gerisinde kalmaktadır. Hukuk kurumlarımızın işlerinde karşılaşılan usulî ve maddî hataların kökeni genellikle burada bulunmaktadır.

Rapor ayrıca, camilerde/mahkeme odalarında masa, sandalye, dolap vs. eksikliğinden de acıyla yakınmaktaydı.⁴⁹

Buna ilaveten daha sinsî bir sorun da İslamî mahkemelerin ortadan kaldırılmasının kadınların ortadan kaldırılması anlamına gelmiyor oluşuydu:

48 TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 59, 11. 6-7. "Otçet o provedeniyem obsledovanik Narsuda 1, 2, 3, i 5 uch. goroda [İnceleme raporları]." Semerkant, 1-5 Aralık 1925. Jenotdel çalışanı Arhipova tarafından.

49 TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 64,1. 32. "Doklad o deyatelnosti Tashobsudana 1926 g.," 30 Mart 1927.

1926'da Kaşkaderya Oblastı'nın adli kurumlarının faaliyetleri, zayıf da olsa bazı yaşam belirtileri göstermeye başladı. Bu hayata dönüş, ilk başta halk mahkemelerinin ve soruşturma odalarının sayısındaki artış ve ne kadar deneyimsiz ve vasıfsız olsalar da adli yöneticilerin ortaya çıkışıyla görünür oldu. Kadı mahkemeleri kaldırıldı. İlk bakışta bu, her şeyin iyi gitmeye başladığının varsayılmasına yol açacaktı ancak bu varsayım yanlıştı. Halk mahkemelerinin sayısında bir artış meydana geldi çünkü kapatılan kadı mahkemelerinin yerini almışlardı, eski kadı mahkemeleri bu sayede halk mahkemelerine dönüştürülmüştü. Özetle: halk mahkemelerinin sayısında bir artış meydana gelmemiş, sadece, faaliyetlerinde herhangi bir temel değişiklik olmaksızın kadı mahkemelerinin dönüşümü gerçekleşmişti; sonuçlar elbette işe yaramazdı.⁵⁰

Kurbanov'un İslamî mahkemelerin tümüyle ortadan kaldırıldığına dair önceki kati ifadesini tekrar hatırlayalım. Burada ise, mahkemelerdeki koşulların giderek iyileştiğini ancak laik mahkemelerde yargıç olmak için fırsat kollayan kadıların utanç vesilesi olmaya devam ettiklerini söyleyecek kadar ileri gidiyordu. Bu zorluklara rağmen, Mahkeme-Oluşturma Bölümü, 1927 yılında kadı mahkemelerinin tamamen ortadan kaldırılmasının mümkün olacağını düşünmüş ve bunu yapmak için planlar hazırlamıştı. Sovnarkom ise, Kurbanov'u hayal kırıklığına uğratarak, onun tahmininden öteye geçemeyecek nedenlerden ötürü "bunu ... vakitsiz buldu ve kesin bir cevaptan kaçındı."⁵¹ Türkistan'daki adli sistemlerin muğlak doğası, aksi yöndeki beyanlara rağmen, birkaç yıl daha devam edecekti.

Sredazbüro, Özbek ve Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri'nin gündelik yönetsel sorumluluklar üstlenecek olan yeni bürokrasilerini inşa etmeye odaklandığından, devletlerin yeniden yapılandırılması süreci 1925'in ilk yarısında İslam karşıtı çalışmaları biraz sürüncemede bıraktı. Sredazbüro ayrıca eski seçkinlerin kaynaklarını ellerinden alıp köylülere dağıtmayı amaçlayan büyük bir toprak ve su reformu kampanyası başlattı. Bu arazi sahiplerinin çoğu artık Özbek SSC'deydi, geleneksel İslam'ın kaleleri de buradaydı: Buhara, Hive, Semerkant ve Ferga-

50 TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 95, 1. 1. "Doklad po obsledovanii sudebno-sledstvennıh uchrejdıenii Kashka-Dariiskoi oblasti", Kurbanov tarafından, Ocak 1927.

51 TsGA Uz, F. 904, op. 1, d. 27, 1. 8. "Doklad o deyatelnosti NKİu UzSSR za 1926 g."

na Vadisi. Bu nedenle anlatımım, kitabın geri kalanının çoğunda Özbekistan üzerine yoğunlaşıyor.

Toprak reformu çabası, çok geçmeden, ekilebilir arazinin hâlâ büyük bir yüzdesini kaplayan vakıfların reforma dâhil edilip edilmeyeceği sorusunu gündeme getirdi. Vakıfların herhangi bir şekilde daraltılması, vakıf fonlarına bağlı olduğu için okul sistemini tehlikeye atıyordu. Bu okulların önemli bir kısmının Sovyetleri destekleyen reformist din adamları tarafından yönetildiği göz önüne alındığında, parti yetkilileri, reformculardan yüz çevirme zamanının gelip gelmediğini ve onların daha kalabalık sayıdaki *kadimcilerle* birleşmeleri riskini ölçüp tartmak zorundaydılar. Görevin karmaşıklığına rağmen, parti (büyük olasılıkla Orgbüro) vakıf sistemini aşamalı olarak kaldırmaya karar verdi.

Vakıfların ortadan kaldırılması fikri, 24-31 Ocak 1925'te düzenlenen ve dinî vakıf topraklarına kültürel amaçlarla el konulmasına odaklanan Özbekistan'daki ilk vakıf çalışanları konferansında açıkça tartışıldı. Hatta konferansın nihai kararları vakıf sisteminin kendi bünyesinde kademeli olarak yıkılması çağrısında bulundu.⁵² Bununla birlikte, konferansta sunulan bölgesel raporların ortaya koyduğu gibi, dinî vakıflara el koyma çabaları aslında hâlihazırda devam ediyordu ve hiç de iyi gitmiyordu. Semerkant vakıf dairesi, sorumlu olduğu topraklardan yasadışı bir şekilde gelir elde ediyordu ve bu da kendi faaliyetlerini felce uğratıyordu:

Dairenin faaliyetleri arasında, dairenin ve Ana Vakıf İdaresi'nin yapısına aykırı olarak, kooperatif birliklerine avans verilmesi ve memurlara yasal normları aşan avanslar dağıtılması yer almaktadır. Oblast otoritesi tamamen devre dışı bırakılmıştır. Kattakurgan'da, dairenin gelirinin tamamen önemsiz hâle gelmesi nedeniyle vakıf mallarının dökümü zamanında çıkarılmamıştır. Hocend'de pazar yerleri üzerinde keskin bir sürtüşme yaşanmıştır.

Taşkent vakıf dairesi, belediyenin ekonomik yönetim bürosuyla (Komhoz) mülk konusunda ciddi anlaşmazlıklar olduğunu bildiriyor ve vakıf çalışanlarının derin "ataletinden" şikâyet ediyordu. Fergana Oblastı dairesi daha beter pürüzlerden bahsetmekteydi:

52 TsGA Uz F. 94, op. 1, d. 322, 11. 101-106. "Protokol zasedaniya konferentsii vakufnıh rabotnikov Uzbekistana", 24-31 Ocak 1925.

Dairenin, kaynaklara odaklanacak durumu yoktu çünkü rayonlardaki temel gelirinin ne kadar olduğu açıklanmadan (bezkontrolno-kontrolsüz) bırakılmıştır. Yıl boyunca yerel yetkililer 10 kadar yöneticinin yerini almış; sonuç olarak vakıf çalışanlarından bir kısım idari personel mahkemelere tevdi edilmiştir. Bu arada yerel yetkililerin ısrarı üzerine *Mahkeme-i Şer'iyye*'ye 200 ruble verilmiştir. Andican, Margilan ve Namangan'da, dairelerin çalışmalarının gidişatında belirli bir kusur gözlenmemiştir ancak en değerli mülklerin hepsine komhozlar tarafından el konulması sebebiyle, dairelerin geliri asgariye düşmüştür.⁵³

Başka bir deyişle, Fergana Hükûmeti yolsuzluk ve liyakatsizliğe batmıştı ve resmen ulemayla iş birliği içindeydi. Bu raporlar, vakıf dairelerinin belediyenin ekonomik temsilcileriyle sürekli bir mücadele içinde olduklarını ve aynı zamanda kaybettiklerini de gösteriyor. Yasaya göre, dairelerin bütçelerini kendi kontrolleri altındaki mülklerden devşirmesi gerekiyordu ancak sistemde muhtemelen vakıf dairelerinden daha yüksek önceliğe sahip yağmacı komhozlar nedeniyle bunu yapamadılar.

Tıpkı Semerkant vakıf dairesinin yetkililere büyük "avanslar" vermesinde olduğu gibi burada açıklanan açık yolsuzluk miktarı da hayli çarpıcıdır ama çarpıcı karakteri, olup bitmiş olmasından ziyade görünüşe göre kimsenin onu durduramamış olmasındandı. Vakıflara yönelik 1929'daki son baskıya kadar, yolsuzluk faaliyetlerinin büyük ölçüde denetlenmeden devam ettiği görülüyor. Yolsuzluğa katkıda bulunan faktörlerden biri, ilgili Sovyet bürokratların, vakıfları, her şeyden önce, çaresizce muhtaç olunan bir gelir kaynağı olarak görmeleriydi. Vakıf mülklerini kontrol etmenin bir kuruma sağlayabileceği para ve kaynaklar, onları İslam'ı baltalamak için kullanmaktan çok daha önemliydi. Özbekistan'da 1920'ler, fon, inşaat malzemesi, kâğıt ve bir kurumun işini düzgün bir şekilde yapmak için ihtiyaç duyduğu diğer her türlü kaynakta korkunç kıtlıkların yaşandığı bir dönemdi. Vakıflar, onları kontrol eden daire için bu kalemlerin eksiksiz değilse de önemli kaynaklarından biriydi.

53 TsGA Uz F. 94, op. 1, d. 322, 11. 103-104. Ağustos 1925'te GVU'nun [Ana Vakıf İdaresi] başkanı Yusuf Zade, ÖKP Merkez Komitesi Vakıf Komisyonu Başkanı Konoboyev'e "özellikle Buhara ve Harezm'de vakıf mülklerine komhozlar tarafından izinsiz el konulması vakaları" hakkında şikâyetle bulunuyor ve İspolbüro'nun "vakıf sorununu" derhal halletmesini istiyordu. TsGA Uz F. 94, op. 1, d. 322, 1. 57.

ÖKP Merkez Komitesi İspolbürosu, belki de kısmen bu sorunlara yanıt olarak, Haziran 1925'te vakıf sisteminin tamamen yok edilmesini ciddi şekilde tartışmaya başladı. Okullar vakıflara çok yakından bağlı olduğundan, onları kontrol etme görevi, vakıf idarelerine zaten büyük ilgi duyan Özbek Aydınlanma Komiserliği'ne (Narkompros) verildi. İspolbüro'nun nihai hedefi, Narkompros'un kendi alt departmanı olan Ana Vakıf İdaresi (GVU) aracılığıyla tüm vakıf arazilerini ve mülklerini devralması ve bunlardan elde edilen kârı Komünist Parti'nin teşvik etmek istediği eğitimsel ve diğer kültürel projelere yönlendirmesiydi. İspolbüro, inananları rencide etmemeye dair parti endişelerine itaat etmeye yönelik muğlak bir gayretle, Narkompros'a dinî vakıflara ve dinî ön yargılara hususi dikkat gösterme ve eski Buhara ve Harezmi cumhuriyetlerindeki köylere "siyasi bir ihtimamla" yaklaşma talimatı verdi. Somut eylem açısından bunun ne anlama geldiği belirsiz bırakılmıştı ancak İspolbüro vakıfları toplu olarak ortadan kaldırmak istemedi ve camilerin devam eden bakımları için fon ayırdı.⁵⁴

Hedef alınacak ilk topraklar, bir mülk sahibi tarafından sahiplenilmeyen topraklardı; bunlar Tarım Komiserliği'ne (Narkomzem) devredilecekti. İspolbüro'ya göre, hâlâ, kârların %90'ını kendi ihtiyaçları için cebe indiren mütevelliler tarafından idare edilen araziler, Maliye Komiserliği (Narkomfin) tarafından, en az %50'si kırsal eğitim için ayrılacak bir tarım vergisine tâbi olacaktı.⁵⁵

Partinin bu projeleri, önerileri ve kararları, 19 Aralık 1925'te Sovnarkom Merkez Yürütme Komitesi tarafından ilan edilen "Vakıflar Hususunda" başlıklı tanımlayıcı bir yasaya yol açtı. Yasa, tüm vakıf mülklerinin tanımlanması ve tescilini öngörüyor ve bunu yönetecek bir sistem kuruyordu:

2. Eğitim maksatlı ve sosyal amaçlarla tesis edilen vakıf malları, Merkez Yürütme Komitesi kararıyla devlet malı ilan edilmiştir. Not: Dinî cemiyetlere ait vakıf mülklerinin kullanımı özel bir teşriî tasarrufla belirlenecektir.

54 TsGA Uz F. 94, op. 1, d. 316, 11. 6-7. 7 Ocak [1926] tarihli, Fergana İspolkomu'ndan Hokand uyezd-şehir ispolkomuna, keskin bir dille yazılmış, camilerden aldığı imalathaneleri ve dükkânları iade etmesini emreden bir not.

55 TsGA Uz, F. 94. op. 1, d. 322, 11. 35, 36.

3. Bu kararnamenin yayımlanmasından önce açığa çıkarılıp envantere alınan ve hiç kimsenin itiraz etmediği vakıf malları, Ana Vakıf İdaresi ve mahalli dairelerin yetki ve tasarrufunda olacaktır.

4. İl sınırları dışında bulunan tüm vakıf arazileri, devlet arazileri listesine dâhil edilmek üzere ÖSSC Narkomzem'e devredilmiştir. Not: İl sınırlarının ötesinde bulunan, üzüm bağları ve bahçeler tarafından işgal edilen kültür-aydınlanma vakıflarına ve camilere ait araziler Narkomzem'e devredilmez.

5. Mevcut kararnamenin yayımlandığı ana kadar *Mestnoe Hozyastvo* departmanının [konut idaresi] fiilî kontrolünde bulunan vakıf mülkleri [Mesthoz]'a tahsis edilmiştir.⁵⁶

Bu kanunun sonuçlarından biri, dinî vakıflara ekonomik destek anlamında sadece bahçe veya bağ bırakarak onları önemli ölçüde zayıflatmak oldu. Bununla birlikte, 30 Aralık'ta, kanunun 4. fıkrası, kırsal kesimdeki camilerin ormanlık ve meyve bahçeli vakıf mülklerini de muhafaza etmesine izin verecek şekilde biraz değiştirildi.⁵⁷ Camilere ait kırsal vakıf arazilerinin özel koruma için ayrılması, muhtemelen, Müslümanların malî kaynaklarının daha da daraltılması nedeniyle göstereceği öfkeyi dağıtmayı ve cami ve medreseler için hâlâ garantili bir gelir kaynağının var olmaya devam edeceğine dair (yanlış) bir güvence vermeyi amaçlıyordu. Tüm vakıf arazilerinin tescil süreci, bunların nihai olarak hükûmet tarafından yutulmasını da kolaylaştırıyordu. Son bir not olarak, kanunun 5. fıkrası, hem mesthoz ve komhozların aldıkları mülkleri ellerinde tutmalarına izin vererek, hem de yasa dışı faaliyetlere yaptırım uygulayarak, vakıf idareleri ile yerel ekonomik kurumlar arasındaki rekabeti çözüme kavuşturuyordu. Dinî vakıfları ele alan "özel bir yasa" çıkarıldıysa da ben bulamadım.

56 *Sobranie uzakonenii i rasporyajenii raboçego i dekhkansкого pravite'stva Uzbekskoi Sovetskoi Sotsialističeskoj Respubliki* [Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti işçi ve dihkân hükûmetlerine ait kanun ve talimatlar derlemesi]. 60. sayı, 31 Aralık 1925, "Postanovleniya pravitelstva", ÖSSC, madde 529 "O vaküfah/vaqlar khususida," s. 2071-2074. "Vakufı v Srednei Azii [Orta Asya'da Vakıflar]", *Vlast' Sovetov* 7. sayı (14 Şubat 1926): s. 11.

57 TsGA Uz F. 94, op. 1, d. 316, 1. 10. *Pravda vostoka*'da yayımlanmıştır (30 Aralık 1925).

Vakıf mülklerini ve gelirlerini kontrol etmeye yönelik bu bürokratik sistem, yaklaşık bir buçuk yıl yerinde kaldı. Narkompros, Ana Vakıf İdaresi ve yerel vakıf daireleri, mülklerden elde edilen gelirlerin envanterini çıkarmaya ve denetlemeye ve de paranın büyük kısmını eğitime yönlendirmeye çalıştı ancak paranın bir kısmı da halk protestolarını önlemek için camilerin bakımına gitti. Özbekistan Komünist Partisi, aynı zamanda, parti ve devlet bürokrasilerinin genel iki katmanlı yapısını sürdürerek, tüm süreci alt bölümü olan Merkez Komitesi Vakıf Komisyonu üzerinden denetledi.

Parti yetkilileri, vakıf konusunu bir kenara koysalar dahi daha fazla laik okul yaratma ihtiyacının son derece farkındalardı. Ocak 1923'te TürkTsİK, okullar üzerindeki kontrolünü ortaya koymuş ve bunların envanterini çıkarmaya izin vermişti. Hükûmet, mümkünse her okulda yeni bilimlerin öğretilmeye başlanmasını emrediyor ve ekliyordu: "Vakıf mülklerinden elde edilecek gelir pahasına desteklerini almak ve onları kademeli olarak devlet okulları sistemine dâhil etmek için özellikle yeni usul okulların tescilini gerçekleştirin." Tüm öğretmenlerin yerel eğitim birimine (ONO, *Otdel narodnogo obrazovaniya*) kaydolmaları ve yalnızca onun gözetimi altında eğitim vermeyi kabul etmeleri gerekiyordu.⁵⁸

Bu yasanın pratik olarak uygulanması, Sovyet okullarına ciddi şekilde zarar veren bütçe kesintileri nedeniyle ertelendi (bkz. Bölüm 2). 1925'in sonlarında okulların tescil ettirilmesi programı başladığında, Türkistan/Özbek toplumunda devam eden çatlakları da ortaya çıkardı çünkü farklı gruplar yeni yöneticiler altında fayda ve güç için yarışma hâlindeydi. Hem Özbekler hem de Rusların üye olduğu Taşkent Eski Şehir İspolkom'u, okul tescil yasasını ve VTsİK'in⁵⁹ benzer bir Temmuz 1924 karnamesini, kendi yargı yetkisi içindeki tüm kayıtsız okulları zorla ortadan kaldırma girişiminin temeli olarak kullanmaya çalıştı. 13 Aralık 1925'te İspolkom, "Eski Usul Okullar, Medreseler ve Karihaneler Reformu Hakkında" başlıklı sert bir kararname çıkararak şunu ilan etti:

58 TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 32, 1. 25. 18 Ocak 1923 tarihli, 5 sayılı TürkTsİK kararı.

59 Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi. VTsİK tarafından kabul edilen yasalar cumhuriyet hükûmetleri tarafından olduğu gibi kopyalanıyordu.

[Kararname,] özel evlerde ve aynı zamanda cami ve medreselerde ve ayrıca diğer tüm yerlerde Narkompros'tan uygun, yani resmî izin alınmadan, bir araya gelen üçten fazla kişiye ders vermeyi ve Taşkent Eski Şehri sınırları içinde okul, medrese veya karihane açmayı ve işletmeyi şiddetle yasaklar.

Bu okullardan birini işleten ve bunu sürdürmeyi isteyen herkes, Eğitim Bakanlığı'nı 1 Ocak 1926'ya kadar okul hakkında bilgilendirmek veya izinsiz okul işletmekten ötürü bir yıl zorunlu çalıştırma cezası ya da 300 ruble para cezasıyla karşı karşıya kalacaktı. İspolkom'a göre, yetkisiz okullar kapatılacak ve mülklerine Vakıf Dairesi tarafından el konulacaktı. Kararnameyi uygulamaktan sorumlu olanlar ise çoğunlukla Özbeklerin görevlendirildiği rayon polisi ve mahalle komisyonlarıydı.⁶⁰ Daha sonraki Sredazbüro raporlarından birine göre, medreseler bir yıl içinde kapatılmış ve yasal karihanelerin sayısı 75'ten "yarı-kannuni hüviyete sahip 45 dindar öğrenci grubuna" indirilmişti.⁶¹

Yerel Müslümanlar bu karara hemen yanıt verdiler ve sonunda üst düzey parti yetkililerini bunu dikkate almaya zorladılar. Müslümanların protestosu, sözcü Serdar-Efendi Gaziz Veyisov ve M. Ali İslam Hoca⁶² tarafından Özbek Merkez Yürütme Komitesi'ne sunulan olağanüstü bir dizi belgede ifadesini buldu; Veyisov bunların baş yazarıydı. Protestocular, bir yandan sadakatlerini, şikâyetlerini ve hükûmetin adil muamelesine ilişkin beklentilerini vurgularken bir yandan da Sovyetlerin çeşitli dinsel ve kültürel özgürlük beyanlarına yakından ilgi gösteriyorlardı ve haklarını talep etmeye tamamen hazırıldılar. 2 Ocak 1926 tarihli dilekçeleri şöyle başlıyordu:

Biz, Taşkent'in Müslüman-vatandaşları, imamlar, medrese öğrencileri, kendi adımıza ve ayrıca tüm vatandaş-Müslümanlar adına bir kez daha cumhuriyetimizin merkezine ve hükûmetimizin başkanına arz ederiz ki:

60 TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 32, 1. 19.

61 RGASPI F. 62, op. 1, d. 221, 1. 201. "Material k [13. Sredazbüro] plenumu-iz doklada o Buharskom musduhoventstve", Mayıs 1927.

62 Sredazbüro kayıtlarına göre, medrese öğrencilerinin kararname karşısı büyük sokak gösterilerinin düzenleyicileri Taşkent'in en büyük medreselerinin başında bulunan Şa-Muhittin Ahun ve İsa Han Agliam'dı; tutuklandılar. RGASPIF. 62, op. 1, d. 221, 1.201. TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 32, 1. 13.

Bugün, bütün inançların mensupları ve özellikle de dindaşlarımız — Ufa, Kazan, Kırım ve Kafkasya'daki Müslümanlar — din sorununa objektif muamelesiyle Sovyet devletinin ilan ettiği din özgürlüğünden yararlanır, dinî işlerini bağımsız olarak yürütür, seçer ve kendi dinî teşkilatlarının [üyelerini] seçerek atayabilir ve hatta sadece istediklerini alabilir, istemedikleri kişileri ise bünyelerinden çıkarabilirken, Ufa ve Kazan'da ve hatta Moskova'da bile imamlar ve müderrisler ... din öğretebilirken, yani açık inanç varken ve din hürriyetinin tüm hakları kullanılırken, bizim okullarımız, medreselerimiz, karihanelerimiz ... kapatılmaya zorlanıyor, 20-30 yaşındaki medrese öğrencilerinin okuma yeteneklerine müdahale ediliyor, günlerinin çoğu faaliyetsiz geçiyor, bezdiriliyorlar ve büyük bir kafa karışıklığına düşer oluyorlar.

Adalet, hukuk, özgürlük, vicdan ve insanlık hakları düşünüldüğünde, bu zamana kadar Sovyet iktidarı tarafından sağlanan dinî haklar ve özgürlüklerden [mahrum bırakıldığımızı görüyoruz]. Sovyet iktidarının tüm inançlara ve bunların takipçilerine bahşettiği geniş özgürlükleri ve hakları kullanma hakkına sahip olmalıyız.⁶³

Dilekçe beş taleplik bir listeyle devam ediyordu: (1) "halka ve özellikle de imamlara" ruhani yönetimler için yapılan seçimlerde oy kullanma hakkı verilmesi, (2) Mart 1926 itibarıyla yönetimlerin yeni üyeleri için açık seçimlere izin verilmesi, (3) dinî okulların açılmasına izin verilmesi, (4) dinî okulları ve diğer organları ulemanın idare ve ıslah etmesine izin verilmesi ve (5) Osman mushafının Taşkent Eski Şehir Müzesi'ndeki mevcut istirahatgâhından alınarak ulemanın himayesine iade edilmesi. Şöyle sonuçlanıyordu:

Ümuyor ve inanıyoruz ki, merkezî hükûmetimiz ve devlet liderleri dilekçemizdeki taleplere bigâne kalmayacak ve haklı taleplerimizle uyumlu bir [planı] gerçekleştirecek, sizinle huzur ve barış içinde yaşayabilmemiz, dinî ve millî hak ve özgürlüklerden yararlanabilmemiz için gerekli tedbirleri alacaktır.⁶⁴

Dilekçe ve beraberindeki rapor 100 imam ve "halktan birkaç bin kişi" tarafından tasdik edildi ve Veyisov, Ali Hoca ve Molla Muhammed Ali Han İslamî tarafından imzalandı. Bu insanlar, kısmen diğer bölgelerdeki Müslümanların bu tür bir özgürlük-

63 TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 32, 11. 28-28b. Veyisov'nın Özbekçe orijinal mektubunun Rusça çevirisi.

64 Agy., 11. 29-29b.

ten faydalandıklarına dair yanlış inanç nedeniyle hükûmetin din özgürlüğü vaatlerini gördüğü gibi kabul ediyorlardı. Türkistan'daki din karşıtı propagandanın son derece zayıf olduğu düşünüldüğünde, Veyisov grubunun ateizmin komünizmin önemli bir parçası olduğunun farkında olmaması şaşırtıcı değildir. Sovyet vaatlerine olan inançları, bu vaatlerin yerine getirilmediğini gördüklerinde öfkelerini arttırmaktan başka bir şey yapmamıştı.

Protestocular, bu dilekçenin devamında, "1922'den 1926'nın başına kadar olan dönemde, özellikle de 1924-1925 yıllarında, bir yanda Taşkent Müslümanları ve bunların dinî liderleriyle diğer yanda Halk Eğitim Dairesi ve Eski Şehir İspolkom'u arasında ortaya çıkan yanlış anlamalar" adlı ayrıntılı bir rapor ortaya koydu.⁶⁵ Veyisov'a göre, "yanlış anlamalar" hükûmetin daha önce Taşkent ruhani yönetiminin seçilmiş üyelerini kapı dışarı ettiği ve devlet onaylı bir başkan olarak Molla Zahrettin'i getirdiği 1921-1922 yılları arasında başlamıştı (bu, Şubat 1923'te yönetimlerin parti tarafından tamamen devralınmasından bile önceydi). Zahrettin'in gönülsüz seçmenleri ona dinî bir otorite olarak güvenmiyordu ve hakkındaki ithamlara göre yönetimi o kadar kötüydü ki "her şey korkunç bir şekilde dağılıp parçalanıyordu."⁶⁶ Taşkent uleması bu durumu şiddetle protesto etti, öyle ki, Haziran 1924'te ruhani yönetim için yeni bir seçim temin edilebildi. "Seçim" hileli idi:

Ancak halk özgür seçim hakkına sahip olamadı. Toplantının liderliği hükûmet adına, yoldaşlar Ömer Kurbanî, Hoca Zaferî, İnaletov ve diğerleri tarafından yapıldı.⁶⁷ Toplantının başkanlığı onlar tarafın-

65 TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 32, 11. 33-38. "Doklad k TsIK UzSSR i rukovoditel'yam naşhei Respubliki. Iz Trudyasçiksiya grajdan-musulman, very-ima-mov i vsego naroda goroda Taşkenta i Takentskoi Oblasti UzSSR. Kratie svedeniya o nedorazumeniah, voznikşih mejdu musulmanami Taşkenta, ih religioznumi rukovodşimi [imami i duhovnumi sobranii s odinostoronu i ot-delami narodnogo obrazovaniya i Staro-Gorodskii ispolkomam - s drugoi, v period s 1922 do načala 1926 gg., osobenno v 1924-25 gg."

66 Agy., 1. 33b. Bu muhtemelen dinî faaliyetlerinden dolayı hapisanede çok zaman geçiren Zahrettin Agliam'dı. 1936'da gizli polis (NKVD) tarafından tutuklanana kadar modernize edilmiş bir İslam adına konuşmaya devam etti.

67 İnaletov, okul düzenlemesi konusundaki mücadelelerin çeşitli aşamalarının ortaya çıktı. Sadece bu "seçimde" hazır bulunmakla kalmayarak, başkan olarak seçildiği bir okul reform komisyonunu onaylayan Ekim 1926 tarihli bir raporu Narkompros'a teslim etti. 1927'de İnaletov, ÖKP Merkez

dan, Mir Said, Ahmet Rahmeti, Maksimov ve diğerleri gibi devlet hizmetine bağlı olan yetkililer konusunda halkın onayı olmaksızın kuruldu. Daha sonra orada bulunanlara döndüler ve “Biz, ruhani yönetimin üyeleri olarak sadece falanca ve falancayı seçiyoruz” dediler. İnsanlar yöneticilerini tamamen kaybetti. Hükûmet politikasının bakış açısından seçimler yalnızca dinî meselelerle ve Müslümanlarla ilgili olduğundan, birkaç halk temsilcisi başkanlığın eylemlerinin yasa dışı olduğunu ortaya koymasına rağmen kimse buna aldırış etmedi ve halkın temsilcilerine hareket özgürlüğü verilmedi. Sözü edilen yoldaşlar halka “Falancayı seçin, diğerleri kabul edilmeyecek” diyerek yol göstermeye kalktığında, buna razı olmayan halk temsilcileri toplantıyı terk etmeye karar verdi. Ancak ayrılırken [gördüler ki] kapının yanında kimsenin [çıkmasına] izin vermeyen polisler vardı ve kapı açılana kadar (sessizce) oturmaya zorlandılar.⁶⁸

Elbette sonuç, hükûmetin ruhani yönetim için belirlediği temsilcilerin usulen seçilmesi ve İspolkom’un Taşkent ulemasıyla mücadelesinde büyük bir zafer kazanması yönünde oldu.

Veyisov grubundan gelen belgeler, böyle bir davranış sanki hiç duyulmadık bir şeymiş gibi, genel bir öfkeli şaşkınlık tonuna sahipti. Bu, eski imparatorluk yönetiminin dahi dizginleri eline bu denli sıkı alamayacağı Eski Şehir’de, şiddetli ve muhtemelen son derece kişisel bir iktidar mücadelesiydi. Siyasi çekişme, yerel din adamlarının beklemediği bir gelişme olarak çok daha acımasız hâle gelmişti. Veyisov, İspolkom’u dolaylı olarak mezalimle suçlayacak kadar ileri gitti: “Geçen yıl, ramazan ayında, Şeyhan-tur mezarlığında skandal bir olay oldu—cesetler mezarlarından çıkarıldı! Şimdi bile birkaç mezar açık duruyor. Bu [bize] 15-20.000 rubleye mâl oldu.”⁶⁹ Hükûmet, mezarlığa saygısızlık suçlamalarına cevap verdiyse bile, cevapları Özbek devlet arşivinde saklanmıyordu. Ancak hükûmet, Eski Şehir İspolkom’unun İslamî okullara saldırısına değilse de bu saldırının yol açtığı kargaşaya yanıt vermeye mecbur kaldı.

Komitesi altındaki çok önemli Din Adamları Hakkında Komisyon’un üyeliğine alındı. Daha fazla bilgi olmadan İnayetov’un kesin rolü hakkında spekülasyon yapmak zordur ancak bazı önemli ve hassas görevlere tevdi edilmiş bir parti üyesi olduğu açıktır. İnayetov, Özbek devlet aygıtı, parti ve Sredazbüro arasındaki, Müslüman din adamlarına yönelik politikaya ilişkin bağlantılardan biri gibi görünüyor.

68 TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 32. 11. 33b-34.

69 TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 32, 1. 37b. Türkistan mezarlıkları küçük tek taş veya kil kabirlerden oluşur.

31 Mart 1926'da (okul kararnamesinin kabul edilmesinden 15 ay sonra), Devlet Savcılık Ofisi, Eski Şehir İspolkom'una karar-namelerini dayandırdıkları kanunların nüshalarını talep eden bir not gönderdi.⁷⁰ Haziranda savcı Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi tarafından çıkarılan kanunların Özbek Cumhuriyeti'nde bağlayıcı sayılmadığı ve Taşkent Eski Şehir İspolkom'unun ceza kanununu yanlış okuyup uyguladığı gerekçesiyle karara resmî olarak itiraz etti.⁷¹ Bir hafta sonra Yasama Teklifleri Dairesi (NKİu'nun alt birimlerinden biri) müdür vekili, İspolkom kararnamesiyle ilgili olarak, hem Narkompros'tan hem de NKİu savcılığından okul reformu konusunu görüşmelerini ve "bu konunun yanlış formüle edilmesine ilişkin şikâyetler ve bu bölgede özellikle de Cumhuriyet Savcılık Müdürlüğü protestolarında gözlenen yasa dışı eylemler hakkında" Merkez Yürütme Komitesi'yle birlikte harekete geçmelerini istedi.⁷² Taşkent Eski Şehir İspolkom'u kararnamesi, bundan kısa bir süre sonra yürürlükten kaldırıldı.

Taşkent Eski Şehri okulların kapatılmasından dolayı öfkeye boğulmuş olmasına rağmen, Özbekistan'ın geri kalanında çok az Müslüman okul hükûmete kaydolmak zorunda bırakılmıştı: (çok kaba ve muhafazakâr bir tahmin olarak) toplam 2.500-3.000 okuldan, Fergana Oblastı'nda 385, Semerkant'ta 112 ve Buhara Eski Şehri'nde 62.⁷³ Bu tutarsızlık ve katkıda bulunduğu siyasi telaş, Özbek Hükûmeti'ni, dinî okulları cumhuriyetin tamamında düzenlemek için kendine ait bir program geliştirmeye sevk etti.

Eylül 1926'da Adalet Komiserliği, "ÖSSC'de Eski Usul Okullar ve Karihaneler Reformu Sorunu Hakkında" adlı bir belge ortaya koydu.⁷⁴ Belge, dinî okulları ıslah etmek üzere bir komis-

70 TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 32, 1. 26.

71 TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 32, 1. 12. Özbekistan devlet savcısının Taşkent Eski Şehir İspolkom'u ve ÖSSC Merkez Yürütme Komitesi'ne 20 Haziran 1926 tarihli notu.

72 TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 32, 11. 16, 17. 27 Haziran 1926 tarihli iki not.

73 RGASPI F. 62, op. 1, d. 221, 1. 201. A. N-v, "Perepodgotovka uçitel'stva i perspektivi prosveşeniya v Uzbekistane", *Krasnii rubej*, 1. sayı (Mayıs 1925): s. 49, 51.

74 TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 32, 11. 39-39b. "Protokol. Zasedanie Osobogo Soveşaniya Zakonodatelnih Predpolojenii NKİu UzSSR Predstavlyaem NKP po voprosu o reforme staro-metodnih şkol i qorihona v UzSSR." 21 Eylül 1926.

yon kurulması çağrısında bulunuyordu, buna göre komisyon derhal Özbekistan'daki mektep ve karihanelerin envanterini çıkaracaktı. Komisyona, bu okulların açılması için izin verme, işlerini kontrol ve teftiş etme hakkı verildi. Narkompros'un izni olmadan okul açan insanlar hakkında, tıpkı Taşkent Eski Şehir İspolkom'u kararnamesinde olduğu gibi ancak bu kez Özbek ceza yasasının Taşkent'te önerilenden farklı bir maddesine göre, dava açılacaktı.⁷⁵ Yeni öneri, okulların artık devlet hazinesi tarafından değil, öğrencilerin ebeveynleri tarafından finanse edilmesini öngörüyordu. Mevcut okullar, yasal statüleri belirlenir belirlenmez, yıl boyunca tesis edilecek kriterlere göre yeniden organize edilecekti, bundan sonrasında kalan okullar yeniden organize edilmiş olsalar bile kapatılmış sayılacaktı. Kayıt dışı okullarda ısrar edenlerse yargılanacaktı.

Mektep ve karihanelerin açılması için koşullar şöyleydi: okul binası yeterli miktarda hava almalı, kuru, sıcak ve aydınlık olmalıydı; okullara masa ve sıra sağlanmalıydı; sekiz yaşın altındaki öğrenciler kabul edilmeyecekti; ana dil, aritmetik ve doğa bilimleri öğretilecekti; fiziksel ceza yasaklanacaktı; 10 yaşın altındaki öğrencilerin her 40 dakikada bir teneffüse çıkmak üzere günde sadece dört saat okutulmasına izin verilirken, daha büyük öğrenciler aynı teneffüs düzeniyle beş veya altı saat derse girebilecekti ve Sovyet okul tatilleriyle aynı zamanlara konan resmî tatillere tâbi olacaklardı; öğretmenlerin kişisel ihtiyaçları için öğrenci emeğini kullanmaları yasaklandı; Sovyet okullarındaki öğrencilerin mekteplere geçmelerine izin verilmiyordu ancak Sovyet okulları (*şestvo* sistemi altında) mekteplerin hâmisî olarak hareket edebiliyorlardı ve karihanelerdeki öğrencilerin asgari 15 yaşında olması gerekiyordu. Belgede, Narkompros'a hem komisyonun hem de İslamî okulların durumu hakkında bir rapor hazırlaması ve yayınlaması için bir aylık süre veriliyordu.

Bu önerinin ilginç yanlarından biri, dinî konuların öğretilmesini açıkça yasaklamamasıydı; sadece temel bilimlerin de öğretilmesini şart koşmaktaydı. Doğru, İslamî okullar büyük ölçü-

75 Özbekistan Ceza Kanunu'nun 158. Maddesi, "Devlet veya özel eğitim kurumlarında ve okullarda küçüklere veya genç çocuklara dinî dogmanın öğretilmesi bir yıla kadar zorla çalıştırma cezası taşır." *Sobranie kodeksov Uzbekskoi Sovetskoi Sotsialističeskoj Respubliki* (Semerkant: 1928), s. 102.

de devlet kontrolüne girmek zorunda kalıyordu ancak Özbek Hükûmeti İslam'ın öğretilmesini tamamen yasaklamaya pek hazır değildi. Bununla birlikte hükûmet, okulların fiziksel koşullarını belirlerken, yasal standartları karşılamadığına karar verdiği bir okulu kapatmak için çok kullanışlı bir bahane yarattı. Aynı teknik daha sonra camilere de uygulanacaktı.

Ekim ayında Narkompros, NKİu'nun önerisini müzakere etti ve önemli bir ilaveyle onayladı: yeniden düzenlenen okulların iki yıl içinde "tamamen Sovyet okullarının müfredatına geçmeleri (sovyetleşmeleri)" yani dinî eğitimi tamamen bırakmaları bekleniyordu. Narkompros daha sonra, başkanlığını İnayetov'un yaptığı ve Narkompros'un vakıf, sosyalist eğitim ve idari birim temsilcilerinden oluşan beş kişilik Eski Usul Okulları Reform Komisyonu'nu kurdu.⁷⁶

Çoğu zaman olduğu gibi, okul reform planlarının, tasarlayıcıları tarafından öngörülemeyen ve istenmeyen sonuçları oldu. Yeni politika, Ceditçi öğretmenler ve onların sempatizanlarının bazı devlet yaptırımlarıyla da olsa reforme edilmiş dinî okulları yönetmeleri için zemin hazırladı. Reformist ulema, planları "alısılmadık bir sempati"yle karşılayarak müfredatlarına aritmetik, coğrafya ve diğer disiplinleri gönüllü olarak eklemeye başladı. Raporlarda Namangan'ın tüm okullarını yeni yönergelere göre yeniden düzenlediği bildiriliyordu.⁷⁷ Bu tür okul reformlarının çoğu, reformistlerin kalesi olan Fergana Vadisi'nde gerçekleşmiş gibi görünüyordu, yine de bu durum Sredazbüro'yu ciddi endişelere sevk etmeye yetecek kadar yaygın ve örgütlüydü.⁷⁸ Hive'de ise okul reformu projesi, modernleştirilmiş bir müfredat ve daha az külfetli dinî gereklilikler talep eden medrese öğrencilerinin düzenlediği ufak bir ayaklanmayı tetikledi, ulema bu her

76 TsGA Uz F. 94, op. 1, d. 422, 11. 1, 14-15. 30 Ekim 1926 tarihli, Mümin Hodayev'in başkanlık ettiği Narkompros Komitesi oturumu, 7 sayılı tutanak.

77 RGASPI F. 62, op. 1, d. 221, 1. 199, 13. Sredazbüro Genel Kurulu'nda ulema hakkında sunulan Mayıs 1927 tarihli rapor.

78 RGASPI F. 62, op. 1, d. 221, 1. 120. "Pismo (proekt strogo sekretno). K partorganizatsiyam Srednei Azii v svyazi s reşeniyami plenuma Sredazbyuro TsK VKP(b) ot 28-30 maya 1927 goda po voprosu o musduhovenstve", İ. Zelenski. 11. 148-149, "O musulmanskom duhovenstve", İ. Hansuvarov'un konuşması. 11. 207-208, genel kurul materyallerine eklenen, din adamlarına ilişkin imzasız rapor.

iki talebe de şiddetle karşıydı. Öğrenciler, muhtemelen komünistlerden yardım alarak da olsa, galip geldiler.⁷⁹

Bu gelişmelerin İslamî okulların güçlenmesini veya zayıflamasını etkileyip etkilemediği açık değildir. Genel bir rapor (vakıfların Narkompros'a devredilmesi nedeniyle) medreselerin sayısının düştüğünü aktarırken,⁸⁰ diğerleri mektep sayısının artmakta olduğunu iddia ediyordu. Mart 1927'de ÖSSC İkinci Sovyetler Kongresi'nde konuşan Mümin Hocayev şunları söylemekteydi:

Biliyorsunuz, eski usul okullar hâlâ var. Geçen yıla bakarsak, sadece [okulların] sayısının azalmadığını, aynı zamanda örneğin Namangan ve Semerkant Eski Şehri gibi bazı bölgelerde arttığını görüyoruz. Bunun böyle olması doğaldır çünkü köyler büyüyor ve köylüler artık kendi imkânlarıyla eski usul okullar açma becerisine sahipler. Elbette bu, din adamları ve halkın burjuva kesimlerinin önderliği ve etkisi altında gerçekleşiyor. Öte yandan, Sovyet okulları sistemimizin çekemediği okul çağındaki çocukların sayısı yetersiz. Bu iki nedenden ötürü eski usul okulların sayısı giderek artıyor.⁸¹

Hocayev'in açıklaması doğru olabilir ancak Narkompros okul reform komisyonunun yetkisine rağmen Özbekistan'da başarılı bir şekilde tamamlanmış okul envanterleri olmadığı için bunu doğrulamanın bir yolu yok.

Okulları saymaya yönelik en sistematik girişim, Özbekistan'ın tek bir bölgesiyle, Fergana Vadisi'yle sınırlıydı. Haziran 1927 tarihli bir sayım, yaşları 18-45 arasında değişen 1.581 erkek öğrencili toplam 38 medrese; yaşları 12-45 arasında değişen 275 erkek öğrencili 19 karihane; 7-18 yaş aralığında 2.816 erkek öğrencili 137 mektep ve 7-18 yaş arası 326 erkek öğrencinin yer aldığı 22 diğer dershaneyi kayıt altına almıştı. Ayrıca, 108 öğ-

79 RGASPI F. 62, op. 1, d. 221, l. 164, "Materialı k plenumu — iz doklada o buharskom musduhovenstve." Açıklamada, öğrencilerin "eğitim alıp Sovyet halkının parçası olmak istedikleri" belirtiliyordu. "Medresede bir devrim yaşandı çünkü gençler din adamı olarak faydalı bir yaşamları olmayacağını hissettiler ve faydalı bir yaşam sürmek için öğretmen olmak istediler." Hive'deki genç erkeklerin eski yöntemleri bir kenara bırakmak istemiş olmaları makul ise de bu izah şüphenin ötesine geçemeyecek kadar düzgün bir Sovyet senaryosuna daha çok uyuyor.

80 RGASPI F. 62, op. 1, d. 221, l. 201.

81 *Vtoroi sezdsovetov UzSSR* (Semerkant: 1927), s. 297.

rencisi olan yedi kız okulu vardı. Bu okullarda güçlenme veya zayıflama yönündeki bir eğilime dair bir gösterge yoktur.⁸²

Sovyet okul sisteminin zayıflığı, Müslüman okulların varlığını sürdürmesinde önemli bir faktördü. Özbekistan üzerine yapılan 1925 tarihli bir çalışma, 810 Sovyet ilkokulunun yanı sıra 1.026 “okuma yazma seferberliği” (*likbez*) (*likvidatsiya bezgramotnosti*) okulunun varlığına işaret etmekte ancak cumhuriyette çoğu Taşkent’te olmak üzere yalnızca 100 okuma yazma uzmanı bulunmasından şikâyet etmekteydi. Sovyet eğitiminin herhangi bir kademesine erişebilenler nüfusun yalnızca %2’siydi.⁸³ 1925’in sonlarında Ana Vakıf İdaresi, genç kızların dinî okullardaki katılımcıların “ana bileşeni” olduğundan ve “Eski Buhara’da her iki Sovyet okuluna karşılık 52 adet eski usul kadın okulu bulunduğundan” şikâyet ediyordu.⁸⁴ 1926-1927 yılları için okullarda yapılan farklı bir kısmî sayım, (Fergana’daki) Oş kantonunda 19 Sovyet okuluna karşılık 73 geleneksel okul gösterirken, Harezmi Oblastı’nda 45 Sovyet okuluna karşılık 354 geleneksel ve Ceditçi okul vardı. Hokand’daki durum (Sovyet bakış açısından) daha iyiydi, burada 12 geleneksel okul “kendi kendini tasfiye etmişti” ve geri kalan 8 tanesi de Sovyet müfredatını benimsemişti. Ancak bu kadar büyük bir şehirde (1918 yıkımından sonra bile) sadece 20 geleneksel okul olduğunu varsaymak gülünçtür. Bu hususi makalenin yazarı, Buhara’daki İslamî okulların sayısının artmış mı yoksa azalmış mı olduğuna hüküm veremese de yerel parti örgütlerinin bu konuda çok telaşlı davrandıklarını düşünüyordu.⁸⁵ Ne yazık ki bu, İslamî kurumlara karşı böylesine yumuşak bir tutumun yayınlanma fırsatı bulabildiği son zamanlardan biriydi.

82 PATsS-NDPUz F. 58, op. 2, d. 955, 1. 61. Bu sayım, Narkompros komisyonu tarafından değil, “Özel Bölüm 2. grup” [OGPU bünyesindeki *Upol. SO 2-i gruppı*] yetkililerinden biri olan Şaganşayev tarafından yapılmıştı.

83 A. N-v, s. 49.

84 RGASPI F. 62, op. 1, d. 105, 1. 148. “Rezolyutsiya po voprosu o jenskom obrazovanii v Srednei Azii.” Bunlar, kızlara temel okuryazarlık ve İslamî ilimler öğreten kadın hocaların (*otinlerin*) yönettiği okullardı. “Okullar” özel evlerde toplanan komşu çocuklardan oluştuğu için, sayımlarının tam doğrulukla yapılması imkânsızdı. “Educating Uzbek Girls: The *Otin* and the Soviet School”, Kamp içinde, 2. bölüm.

85 M. Stambler, “Voprosi narodnogo prosvesheniya Srednei Azii”, *Za partiynu* 2. sayı (Ekim 1927): s. 95-96.

İşleri Yoluna Koymak

“Yüksek NEP” yılları (kabaca 1924-1927) Türkistan’daki Müslüman din adamları için net şekilde yorumlaması muhtemelen kolay olmayan önemli geçiş yıllarıydı. Bir yandan, ulemanın gücüne ve geçim kaynaklarına devletin sosyal kurumlara saldırısından yönelen tehdit, özellikle gelenekçi seçkinler için daha âşikâr olamazdı ve birçoğu bunu açıkça ve şiddetli bir şekilde protesto etti. Öte yandan, iş birlikçi din adamları devlet desteği alıyor ve yerel parti örgütleriyle sağlam ilişkiler geliştiriyorlardı. “İlericilere”, kadınların özgürlüğünü destekleyen yeni Kur’an yorumları gibi görüşlerini ifade etmeleri için önemli fırsatlar verilmişti.⁸⁶ Hatta 1924’te Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Ajitasyon ve Propaganda Kurulu, dinî metinleri geleneksel okullardan ve kütüphanelerden çıkarırken, Ceditçi ve Bahai⁸⁷ okullarının kitaplarına müsaade etmiş, bu da *kadimcilere* doğrudan zarar vererek ulema hizipleri arasındaki küskünlükleri arttırmıştı.⁸⁸

Ruhani yönetimler, müsadere edilen vakıf mülkleri, evlilik ve doğumların ZAGS’yle tescili, ıslah edilmiş dinî okulların statüsü, seçimler ve kadınların tesettürü (resmî olarak tarafsız tavır aldıkları bir konu) gibi çatışma alanları konusunda, halk, ulema ve Sovyet devleti arasında oldukça aktif bir arabulucu rolü üstlendi. Öyle ki, Semerkant Oblastı Ruhani Yönetimi, bir zamanlar yazdığı din karşıtı bir makale yüzünden Ekmel İkramov’a bir protesto mektubu yazdı ancak hiçbir zaman göndermedi.⁸⁹ Belki ki, bir yandan İslam’ın esas uygulamaları ve değerleri olarak

86 RGASPI F. 62, op. 1, d. 81, 1. 239. Lyubimova tarafından imzalanan tarihsiz taslak, muhtemelen 1925.

87 “Bahâî”, “Bâbîlik” olarak adlandırılan tasavvuf hareketinin bir ürünü olarak XIX. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Kurucusu Mirza Muhammed Ali’dir (ö. 1892). Kendisini mehdi olarak da ilan etmiş ve Hz. Muhammed’in peygamberliğinin, kendisinin ortaya çıkışıyla son bulduğunu iddia etmiştir. Bkz. Ethem Ruhi Fırlıklı, “Bahâîlik”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 4, 1991, s. 464-468. (ed.n.)

88 RGASPI F. 62, op. 1, d. 20, 11. 98-99. Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Ajitasyon ve Propaganda Kurulu’nun 14 Şubat 1924 tarihli tutanağı. Ne yazık ki belge bu uygulamanın ne kadar yaygın olduğunu söylemiyor. Muhtemelen partinin en güçlü olduğu şehirlerle sınırlıydı.

89 PATSs-NDPUz F. 58, op. 3, d. 1192, 11. 16-23, 1926 ve 1927’de meydana gelen olaylar.

gördüğü şeyleri savunurken bir yandan da hükümetle iş birliği yapmanın yollarını bulmaya çalışıyorlardı.

Bazı din adamları için, motivasyonları ister içten ister gay-riahlakî olsun, Sovyet yönetiminin ortaya çıkışı, eski rejim altında sahip olmayı hayal ettiklerinden daha fazla güç ve nüfuz kazanma fırsatı gibi görünmüş olmalıdır. Sovyet sistemindeki yaygın yolsuzluk, düzensizlik ve yerel parti hücrelerinin uygunsuz emirleri görmezden gelme eğilimi (tabi böyle bir emir alındıysa: 1925'te pek çok kırsal alanda hâlâ Sovyet hükümet organları yoktu ve olanlar da genellikle parti talimatlarını okuyup anlayabilen çalışanlardan yoksundu), aynı zamanda daha sert bir parti söyleminin tehdidi altında hissedenleri de cesaretlendirmiş olmalıdır.⁹⁰

Müslüman ruhani yönetimler, devletin onlara sunduğu destekten eksiksiz olarak yararlandılar ve 1926'da konferanslar düzenleyerek ve uluslararası toplantılara delege göndererek SSCB genelinde ve yerel alanlarda örgütlerini geliştirmeye başladılar. Bu, yabancılar tarafından kontrol edilen bir Pan-Türk ve hatta Pan-İslam hareketinin hayaletini uyandırdığı için, devlet çıkarlarını potansiyel olarak bir hayli tehdit ediyordu. Sovyet Hükümeti, özgürlük savunucusu şeklindeki uluslararası imajını güçlendirmek için bu toplantılara izin verdi ancak potansiyel tehlikeye karşı son derece temkinli davrandı ve faaliyetleri yakından izledi. Ortaya çıkan gizli polis (OGPU) raporları, dinî faaliyetlerden ziyade genellikle Sovyet paranoyasını ortaya koymaktadır ancak yine de işe yarar niteliktedir.

OGPU ajanları, öncelikle, din adamlarının uluslararası Müslüman toplumla kurdukları ilişkilerle ve Sovyetler Birliği'ni

90 Şa-Abdurresuliyev, "Kak ukrepiť 'selsoveti'", *Krasnyy rubej*, 1. sayı (Mayıs 1925): s. 42'de şöyle yazıyordu: "Köylerdeki kitleler şimdiye kadar eski çarlık ve yeni Sovyet hükümetleri arasındaki farkı net bir şekilde kavrayamadılar. Şimdiye kadar hiçbir sovyet veya ispolkomun örgütlenmediği (Harezmi, Kaşkaderya) oblastlar bir kenara, böyle [organların] var olduğu ilçelerde bile ... köy sovyetlerini belirleyecek doğru dürüst bir seçim yoktur." Kuzey Türkmenistan'daki bir parti hücresi, kayıtların ana dilde olmaması nedeniyle, "6-7 yıldır Komünist Parti üyesiyiz ancak şimdiye kadar hâlâ parti çalışmaları, hedefleri veya politikaları konusunda bir anlayışa sahip değiliz" şeklinde şikâyetini ifade ediyordu. RGASPI F. 62, op. 1, d. 22, 1. 104. Volost [köy topluluklarından oluşan yerel bir idari birim -ç.n.] düzeyindeki komitelerden gelen Ağustos 1924 tarihli zabıtlar.

devirmek için Büyük Britanya'yla iş birliği yapmaları olasılığıyla ilgileniyorlardı. Ajanlar, Mayıs 1926'da Kahire'de, Haziran 1926'da Mekke'de ve Tahran'da Müslüman konferanslarına katılan Sovyet heyetlerini takip ederek, özellikle Zeki Velidi/ gibi Müslüman Türk göçmenlere odaklanarak, "bizim Müslümanların" belirli konularda ne söylediklerini ve kimlerle tanıştıklarını ayrıntılı olarak Moskova'ya bildirdiler.⁹¹ Bu özel raporun yazarları, Sovyet karşıtı Özbek muhalefetin doğrudan yabancı hükûmetlerin faaliyetleriyle bağlantılı olduğuna inanıyor ve ruhani yönetimlerin SSCB'ye ciddi bir tehdit oluşturduğu konusunda uyarıda bulunuyorlardı.

Ülkenin en büyük ve en örgütlü Müslüman organı olan Ufa'daki Merkezî Ruhani Yönetim (TsDU), Kasım 1926'da bir tüm-birlik konferansı düzenledi. OGPU gözlemcilerine göre, oradaki Özbek delegeleri Tatarlar arasında gördükleri örgütlenme düzeyinden çok etkilenererek kendi örgütlerini Tatar modeli doğrultusunda geliştirmeye karar verdiler. Döndükten sonra, Semerkant'taki (o zaman Özbek SSC'nin başkenti) reformist din adamları, kendi cumhuriyetlerinde bir Merkezî Ruhani Yönetim örgütlemek için toplantı çağrısı yaptı. Bu ve bununla birlikte Taşkent'te de benzer bir toplantı yapılması çağrısı, OGPU'nun Ufa'dan Semerkant'a ve hatta muhtemelen Mekke'ye kadar Sovyet karşıtı bir komplonun yapılmakta olduğu sonucuna varmasına neden oldu.

Bundan ötürü Belski ve Berman, ruhani yönetimlerin Özbekistan içinde örgütlenmesini veya Ufa'daki merkezî yönetimle bağlantı kurmasını engellemenin mecburi olduğunu ilan ettiler. Onlara göre, ilk bakışta partinin ve ilerici ulemanın eğitim ve kadın hakları alanlarındaki çıkarları ortakmış gibi görünse de, gerçekte bu din adamları "ulusal karşı-devrimci çevrelerle yakından bağlantılı" idi ve Türkistan'daki Sovyet iktidarı için

91 RGASPI F. 62, op. 2, d. 1145, 11. 2-3. Özbekistan'daki Müslüman din adamları hakkında, Belski ve Orta Asya OGPU tam yetkili vekili M. Berman tarafından imzalanan 8 Ocak 1927 tarihli OGPU raporu. Togan soyadıyla yazan Ahmet Zeki Velidov (1890-1970), Ruslara karşı özerklik için savaşan, ardından iç savaştan sonra İstanbul'a kaçan bir Başkurt'tur. Adeeb Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Cedidism in Central Asia* (Berkeley: University of California Press, 1998), s. 91. F. 62, op. 1, d. 221, 11. 209-210, OGPU'nun din adamları hakkındaki Mayıs 1927 tarihli raporu.

büyük bir tehlike oluşturunlardı. OGPU görevlileri ayrıca şu talimatları verdi:

Anti-Sovyet çevrelerle yakından bağlantılı kişilerin mahkeme-i şer'iyeye kadrosuna girmesine izin vermeyin ...

Vakıflarla ilgili yasama faaliyetlerimizi vakıfların önemli bir kısmının hâlâ din adamlarının yetkisi altında olduğu bölgelere (hatta Fergana ve özellikle Hocend ve Tacikistan'da bile) yayarak, din adamlarının ekonomik temelini daha da zayıflatın.⁹²

Bununla birlikte, kendi kanıtları, din adamlarının birleşik bir amaçtan çok bir akış ve çatışma durumunda olduğunu öne sürüyordu:

Birliğin iç vilayetlerinde ilerici ve gerici din adamları arasındaki fark [muhtemelen Tatarlara atıfta bulunuluyor] muhtemelen sadece şeklidir. Dikkate değer gruplar yoktur. Bugünün gericieleri yarın ilerici olabilirler. Bunun yeterli örnekleri var.

Özbekistan'da ise böyle bir şey olmuyor. Buradaki durumun hususiyetleri, muhafazakârların sayısal olarak daha güçlü olmasında yatmaktadır. İktidarlarının temeli feodal ilişkilerdir (işânlar).

Ruhani yönetimlerin tanımı gereği reformist olduğu düşünüldüğünde, bu açıklama merkezî bir Özbek ruhani yönetiminin ancak azınlığın çoğunluğu mağlup etmesi hâlinde başarılı bir şekilde kurulabileceğini ima ediyordu ki bu da kitlesel bir komplo için pek de iyiye işaret değildi. Bununla birlikte, devam eden toprak-su reformunun aslında kadimcileri zayıflatığına inanmak için bazı nedenler vardı: "Ürgüt'teki (Semerkant Oblastı) tipik toprak sahiplerinden biri olan İşân Velihanov'un, toprak reformundan önce Semerkant Oblastı'nın sınırlarının çok ötesine geçen etkisini nasıl yavaş yavaş yitirdiğini gözlemledik. Diğer oblastlardaki öteki İşânların durumu da bu bakımdan daha az önemli değildir."⁹³ Rapor, başka bir tehlikeli gelişme olarak, şehirli din adamlarının etkisinin Özbekistan genelinde arttığı ve kırsal İşânların gerilemesinin bıraktığı boşlukları doldurduğu hatırlatmasıyla sonuçlanıyordu. Bu çelişkilerin açıklığa kavuş-

92 RGASPI F. 62, op. 2, d. 1145, 11. 6, 8, 9.

93 RGASPI F. 62, op. 2, d. 1145, 11. 6-7.

turulması, maalesef, din adamlarının kendi toplantı kayıtlarıyla mümkün değildir, nitekim bunların bazılarını ulaşılabiliyorken bazılarını ulaşılamamaktadır. Açık olan şey, 1926'nın sonlarına doğru hem din adamları içinde hem de İslam'a karşı taktiklerini değiştirme sürecinde olan parti içinde büyük bir telaşın-huzursuzluğun bulunduğuydı.

Giderek olgunlaşan bu değişim, partinin din adamlarına karşı tutumundan ziyade İslam karşıtı propaganda ve kadınlar arasındaki faaliyet alanlarında çok daha kolay görülebiliyordu. Bu yakından ilişkili kampanyalar, Bolşeviklerin komünist olmayan tüm sistemlere yönelik düşmanlığının yeni bir aşamasının Türkistan'daki ilk kamuya açık ifadeleriydi.

Propaganda, Sovyet Hükûmeti'nin İslam'a karşı cephaneliğinde kamusal olarak kabul görmüş birincil silahtı. Yetkililer, dinin etkisini yok etmek için "idari yöntemler" (şiddete gönderme yapan şifreli bir ifade) kullanmamaları konusunda tekrar tekrar uyarılıyordu. Propagandacılar dinî inancı zayıflatmak için bunun yerine eğitim ve ikna güçlerini kullanacaklardı. Parti ve devlet bürokrasileri her türlü propagandaya muazzam miktarda çaba ve para harcadı. Türkistan'daki hükûmet kurumlarının çoğunun-Sredazbüro, Özbek ve Türkmen Merkez Komiteleri, Aydınlanma ve Adalet Komiserlikleri-kendi ajitasyon ve propaganda (agitprop) bölümleri vardı ve bu agitprop birimlerinin birçoğu, yalnızca din karşıtı propagandayla ilgilenen alt gruplara sahipti. Bu gruplara ilaveten, Militan Ateistler Birliği (SVB, *Soyuz Voinstvuyuşih Bezbojnikov*) de tüm varlığını dine karşı mücadeleye adanmıştı.

Bezbojnik [Ateist] Gazetesi Dostları Derneği, Ağustos 1924'te, Emelyan Yaroslavski'nin bilimsel din karşıtı eğitim vizyonunu uygulamaya bağlı olarak kurulmuştu. Bu grubun hücreleri, Türkistan da dâhil olmak üzere, ülke çapında hızlı bir şekilde ortaya çıktı. Grup birkaç ay içinde Komünist Parti'nin onayıyla gönüllü bir dernek hâline geldi ve adını Ateistler Birliği (*Soyuz Bezbojnikov*) olarak değiştirdi; "Militan" kelimesi 1929 yılına kadar resmî olarak eklenmeyecekti ancak bu tarihten önce belgelerde kullanılacaktı.⁹⁴

94 Daniel Peris, *Storming the Heavens: The Soviet League of the Militant Godless* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1998), s. 44, 46.

*Bezbojnik*lerin çalışmalarının büyük kısmı Avrupalı Hıristiyanlar ve Yahudiler üzerine odaklansa da ateistler aynı zamanda M. Kobetski'nin başkanlık ettiği ve İslam karşıtı propagandadan sorumlu çok aktif bir "milliyetler içi çalışma birimi" geliştirdi. Kobetski, örgüt içi kullanım için hacimli raporlar hazırlamakla kalmayıp, aynı zamanda Tüm Birlik Komünist Partisi Merkez Komitesi Agitprop Dairesi'nin (APPO TsK VKP(b)) resmî organı olan *Kommunističeskaya Revolyutsiya* gibi dergilerde yayınlanmak üzere birçok uzun makale yazan, yorulmak bilmez bir yazardı. Ateistlerin milletler biriminin diğer üyeleri, 1921'de Türkistan Aydınlanma Komiserliği liderlerinden biri olan ve daha sonra tüm birlik düzeyinde "kültürel aydınlanma" çalışmalarına geçen Semyon (veya Şimon) M. Dimanstein; kadınların kurtuluşu kampanyasında çok aktif olan bir Başkurd, Anna Nuhrat; ve Sultan Galiyev idi.⁹⁵ Ateistler Birliği'nin milletler biriminin işlevi, muhtelif Müslüman bölgeler için kampanya planları geliştirmek ve yerel hücrelerin faaliyetleri hakkında tavsiyelerde bulunmaktı. Bunu büyük ölçüde mutabakatla yapıyorlardı ancak bazen Kobetski veya başka bir ateist memurun özellikle sorunlu bir bölgeye seyahat ettiği de olurdu. Milliyetler birimi aynı zamanda, onları her daim yerel dil(ler)e tercüme edecek birilerini aramak zorunda kaldığı propaganda amaçlı filmler, posterler ve konferans tezleri üretip dağıtmaktaydı.⁹⁶

1923 girişimlerinden sonra Türkistan'da belli miktarda İslam karşıtı propaganda devam ediyordu ancak bunu gerçekleştirenler o kadar itibarsızdı ki, bir Sredazbüro yetkilisi, fanatiklerin onları "yapay olarak" gözden düşürmelerine gerek olmadığını yazıyordu.⁹⁷ İslam karşıtı çabalar başlar başlamaz Rusların İslam konusundaki cehaletine dönük suçlamalar da ortaya çıktı. Sredazbüro'nun agitprop dairesinin bir üyesi olan E. Fedorov,

95 Stenografičeskii otčet (*vtorogo vsesoyuznogo s'ezda soyuza voinstvuyuşçih bezbojnikov*), Moskova: 1930, s. 446.

96 Örneğin, Nisan 1930'da *Bezbojnik* dergisinin yayın kollarından biri, kısa bir süre sonra Müslümanların Kurban Bayramı hakkında, boş bırakılmış alanlarının metnini yerel dile tercüme edilmiş hâliyle doldurulacağı özel, yedi renkli bir afiş dağıtacağını duyurdu. GARF F. 5407, op. 1, d. 17, 11. 48, 58b, 113.

97 RGASPI F. 62, op. 2, d. 87, 1. 105. Taşkent Sredazbüro yetkilisinin (imzası okunaksız) Stalin'e yazdığı ve Karklin ve Vareikis'e kopyalanan 6 Nisan 1924 tarihli mektup.

1925'te meslektaşları için İslam üzerine eğitici bir makale yazmış ancak N. Töregulov, bu eğitim çabasını, militan ateizm davasına zarar vermekten başka bir işe yaramayacak kadar kötü olduğu gerekçesiyle şiddetle eleştirmişti.⁹⁸

Rus film stüdyoları da bu çabalara katkıda bulundu ve 1920'lerin ortalarından 1930'ların başlarına kadar çeşitli İslam karşıtı filmler üretti. Lenin, filmlerin propaganda gücüne büyük bir ağırlık vermişti ve en karanlık iç savaş yıllarında bile film yapımcılarına bütçe ayırmıştı. Filmlere olan bu güven ölümünden sonra da devam etti ve İslam karşıtı propagandacılar *Musulman-ka* ve *Minaret smerti* (Ölüm Minaresi, 1925), *İkinci Hatun* ve *Çaçvan* (Örtü, 1926-1927) gibi birçok başlık kullandılar. Bu filmler okuma yazma bilmeyen köylüleri hedefliyor ve kolayca anlaşılabilir temaları tasvir ediyordu: erdemli köylüleri avlayan ekonomik sömürücüler olarak mollalar, din adamları ve efendileri tarafından sosyal ve cinsel olarak baskı altında tutulan genç kadınlar vb. "Ölüm Minaresi", Buhara'nın simgesi Kalan minaresine takılan bir lakaptı. Çünkü emîr zamanında tutsaklar onun tepesinden fırlatılarak infaz edilirdi. Bu film, muhtemelen Sovyet öncesi günlerdeki hayatın dehşetini tasvir ediyordu ancak film hedefi epey ıskalamış gibi görünüyordu:

Sinema organizasyonlarımız Doğu filmlerinin yapımına büyük ilgi gösteriyor. Bu girişimlerin hepsi eşit derecede başarılı değil. Buhara'da çekilen *Musulmanka*, bize en azından dışa dönük otantik doğuyu gösteriyor, oysa Leningrad'da çekilen *Minaret smerti*, Orta Asya'daki kardeş cumhuriyetler nezdinde büyük şüphe uyandırıyor.⁹⁹

İslam karşıtı propaganda, Moskova'daki Merkez Komitesi Ajitasyon ve Propaganda Dairesi'nin din karşıtı propagandanın yaygınlaştırılmasına adanan ve Sredazbüro'dan bir temsilci (tercihen bir kadın) için de yer ayrılan özel bir konferans düzenlediği 1926 baharına kadar, en iyi ihtimalle gelişigüzelde. Konferansın odak noktası, ateistler ve birliğin hedef ve yöntemleri üzerine,

98 E. Fedorov, "Religioznye perejitki v Srednei Azii", *Krasnyi rubezh*, 2. sayı (Haziran 1925): s. 51-54; N. Töregulov, "K voprosu ob antireligioznoi propagande na Vostoke: kak ne nujno podhodit k izučeniyu Islama", *Kommunističeskaya revolyutsiya*, 20. sayı (Kasım 1925): s. 71-73.

99 A. Kurs, "Kino i sovetskii Vostok", *Kommunističeskaya revolyutsiya*, 20-21. sayı (Kasım 1925): s. 86.

bizâtihi Militan Ateistler Birliğı liderleri tarafından (Yaroslavski, Fedor Oleşçuk ve diğeri) yapılacak olan atölye çalışmalarıydı.¹⁰⁰ 2 Haziran'da Kobetski, Sredazbüro Ajitasyon-Propaganda Dairesi'ne (APO), "Orta Asya'daki din karşıtı propaganda sorununu hükme bağla[masını] ve bizimle irtibat için bir yoldaş tayin et[mesini]" talep eden bir üst yazıyla birlikte ateistlerin örgütlenmesine ilişkin bilgilendirici bir materyal paketi gönderdi.¹⁰¹

Sredazbüro, Kobetski'nin önerilerine hemen yanıt vermedi. Aslında, Sredazbüro'nun kendi ajitasyon-propaganda dairesinin bir alt bölümü olarak din karşıtı bir komisyon kurduğu ve Ateistler Birliğı Taşkent Oblast Bürosu'nu açtığı 1926'nın sonları ile 1927'nin başlarına kadar bu yönde pek bir faaliyet olmadığı görülüyor. İsaak G. Hansuvarov, Stupoçenko adlı bir kadın ve Stepan Alexander Solovev'in başını çektiğı bu iki grup, 24 Aralık 1926'dan Ortodoks Noel sezonu olan 21 Ocak 1927'ye kadar süren bir dizi din karşıtı gösteri ve atölye çalışmasıyla faaliyetlerine başladı. Sunulan materyal neredeyse tamamen Hıristiyanlık karşıtıydı ve kampanya muhtemelen Taşkent Oblastı'yla sınırlıydı.¹⁰² Sonuçta bu, esas olarak İslam karşıtı olması beklenen bir örgüt için umutsuz bir başlangıçtı. Bununla birlikte, Ateistler Birliğı için beceriksizlik, her düzeyde, istisnadan ziyade kuraldı.

Örgüt, enerjisinin çoğunu kolektif çiftliklerde "Ateist hektarlara", "Ateist" tanklara, uçaklara ve hatta "Ateist" bir denizaltıya sponsor olmak gibi abartılı ama şüpheli kamusal jestlere adanmıştı.¹⁰³ Ateizme döndürdükleri insan sayısından çok, verdikleri seminerlerin sayısını saymakla ilgileniyorlardı. Ateistlerin Özbekistan şubesi, merkez örgütünün tam tamına yansımasıydı.

Sredazbüro (ve bir bütün olarak Komünist Parti), kadınları özgürleştirme görevine din karşıtı propagandaya verdiğinden çok daha fazla öncelik veriyordu. Türkistan'da ise iki proje çok derin bir şekilde iç içe geçmiş durumdaydı. SSCB Prezidyumu Merkez Yürütme Komitesi Şubat 1925'te "Sovyet Doğı kadın-

100 RGASPI F. 62, op. 2, d. 739, 1. 1. Peris, s. 54-56. Konferans 27-28 Nisan'da toplam 55 delegeyle yapılmıştı.

101 RGASPI F. 62, op. 2, d. 739, 1. 4. Tam not 11'dedir. 4-17.

102 RGASPI F. 62, op. 2, d. 1146, 11. 1-6. Kampanyayla ilgili notlar ve belgeler.

103 GARF F. 5407, op. 1, d. 24, 1. 128. Belgede meraklıları için bu tür faaliyetlere birçok atıf vardır.

larının her türlü geleneksel ve dinî baskıdan kurtulma ve sosyal ve politik hayata tam katılım haklarını" onaylayan geniş bir bildiri yayınladı.¹⁰⁴ Aynı zamanda *Bezbojnik u stanka* ve Özbekçe *Komünist* gibi propaganda dergileri, Müslüman kadınların kurtuluşu üzerine yazılmış, İslamî "fanatizmin" zulmünü ve mollaların aptal batıl inançlarını öne çıkaran makaleler yayınlamaya başladı.¹⁰⁵ Özgürlüğü teşvik etmeye yönelik bu erken girişimler, yine de, nüfuzlu karşıt güçler karşısında deneme niteliğindeydi. Türkmenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi, 1925'te çok eşliliğin yasaklanmasını tartışmış ancak parti politikasının çok eşliliğe "ulusal komünistler ve evvela sorumlu işçiler arasında izin verilmesi ilkesi ışığında" daha dikkatli bir şekilde yürütülmesi gerektiğine karar vermişti.¹⁰⁶ Diğer bir deyişle, çok eşliliğe verilen halk desteği çok güçlü; parti ise, uygulamayı kararnameyle ortadan kaldıramayacak kadar zayıftı.

Bir kadın hareketi başlatma girişimleri, Sredazbüro ve Moskova'daki Merkez Komitesi Kadın Kolları'nın (Jenotdel) kadınların örtüsünü çıkarmak için büyük bir kampanya planlamaya başladığı 1926 yılına kadar bölük pörçüktü. 19 Mayıs 1926'da Sredazbüro'nun Jenotdel direktörü Serafima Lyubimova, İspolkom'a "Orta Asya'da Kadınların Özgürleştirilmesine İlişkin Parti Çalışması" adlı bir rapor sundu ve burada bu görevin zaruretinin altını çizerek parti örgütlerini kadınları eğitmek ve onları hükûmet aygıtına ve iş gücüne katmak üzere ciddi çalışmalara başlamaya çağırdı. Lyubimova, Müslüman kadınların geleneksel yaşamlarının artık çevrelerindeki dünyayla bağdaşmadığını açıklıyordu: "Şimdiye kadar korunan yaşam tarzı [bit] kadınların köleliğidir (başlık parası, çok eşlilik, tecrit, reşit olmayanların evlendirilmesi vb.), yani ekonomiye aykırıdır ve geniş kadın kitlelerinin ekonomik bağımsızlığa doğru hareketini engellemektedir."¹⁰⁷ Hem ekonomik hem de kişisel böyle bir sefalete son

104 "V prezidiume TsIK [SSSR]", *Vlast' sovetov*, 8. sayı (Şubat 1925): s. 9.

105 Anna Nuhret, "Vot, kakie jestokie nraı na Vostoke", *Bezbojnik u stanka*, 10. sayı (1925): s. 17; M. Razin, "O'zgartish vaqt—khotin-qızlar harakat [Değişim vakti—kadınlar hareketine geçiyor]", (*Özbekistan*) *komünisti*, 2. sayı (1925): s. 57-59; A. Nuhret [Nuhret], "Prava jeni" ve "Neravenstvo za grobom", *Bezbojnik* (gazetesi), 42. sayı (1925): s. 5.

106 RGASPI F. 62, op. 1, d. 105, 1. 204. Sredazbüro Yönetim Dairesi'nin 7 Ekim 1925 tarihli 11 sayılı tutanağı.

107 RGASPI F. 62, op. 1, d. 173, 11. 94-104. 56 sayılı İspolbüro tutanağı.

vermenin anahtarı, kadınları köleliğe hapseden dinî inançları ve gelenekleri yok etmektir. Lyubimova, İslam'ın kadınları ve erkekleri ekonomik olarak nasıl ezdiğine dair bazı hususi örnekler veriyordu. Cinsiyet ayrımı uygulaması, hizmetçi olarak çalışmak isteyen kadın işçilere karşı ayrımcılık yapıyordu-Müslüman kadınlar, işverenleri yakın akrabaları olmadığı sürece bu tür işlerden menedilmişlerdi. Lyubimova'nın iddiasına göre, erken (reşit olmayan) evlilik ve "sakat bırakan doğum uygulamaları" (*kaleşenie rojeni [ts]*)¹⁰⁸ kadınlar arasında o kadar yüksek bir ölüm oranına yol açıyordu ki, Orta Asya'nın nüfus oranı her 1.000 erkeğe karşılık ortalama 880 kadın şeklindeydi. Başlık parası ve çok eşlilik uygulamalarıysa yoksul erkeklerle aşırı bir yük bindiriyordu ve sınıf temelli baskının bir parçasıydı.¹⁰⁹

Lyubimova'nın yorumları, Bolşeviklerin kadınların istihdam yoluyla özgürleşmek için ev işlerinden kurtarılması gerektiği konusundaki çoktandır süregelen ısrarını yansıtıyordu. Ona göre, ev hizmeti bile rahat bir tecritten üstündü. Ancak Lyubimova'nın düşüncesi, Özbek kadınlarının eve kapanma tutumlarının zenginlik ve statü denklemlerini hesaba katmayan Batılı varsayımlara dayanıyordu. Derin kültürel farklılıklar konusundaki bu farkındalık eksikliği, özgürleştirme kampanyasının izleyeceği yıkıcı gidişatın önemli unsurlarından biriydi.¹¹⁰

Lyubimova, İslamî uygulamaların nasıl ortadan kaldırılacağı konusunda oldukça kararsızdı ancak Özbek ve Türkmen cumhuriyetlerinin "aile-evlilik kanunnamesini ve toplumsal (*bitovie*) suçların gayrimeşruluğu yasasını" kendi hukuk yasaları gibi

108 David Ransel, bunun epizyotomiye [doğumu kolaylaştırmak adına vajina açıklığının büyümesini sağlamak için yapılan cerrahi kesi işlemi -ç.n.] veya doğum sırasında cinsel organları veya rahmi manipüle etmeye atıfta bulunmuş olabileceğini öne sürüyor. Anna Nuhrat'ın 1936 tarihli bir makalesinde olası başka yorumlar da öne sürülüyor, Nuhrat burada "Kadınların kül ve kumlu çukurlarda doğum yapmaya devam ettiğinden, bebeklerin sıkıca beşiklere bağlı tutulduğundan, çocukların burada hastalanıp öldüğünden" şikâyet etmekteydi. A. Nuhrat, "Usilim antireligioznuyu propagandu sredi natsionalok", *Antireligioznik*, 1. sayı (1936): s. 26.

109 RGASPI F. 62, op. 1, d. 173, 11. 94-95.

110 Bolşevik idealler, aynı şekilde, Rusya kırsalındaki kadınların yaşamlarının ekonomik gerçekleriyle de uyumsuzdu ve eşit derecede feci sonuçlar doğurdu. Bkz. Wendy Z. Goldman, *Women, the State, and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917-1936* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993).

kabul etmelerinin önemli olduğunu belirtiyordu.¹¹¹ Yasa, kampanyada kullanılan en önemli ve etkili araçlardan biriydi çünkü hapishanelerdeki ve çalışma kamplarındaki koşullar insanları davranışlarını değiştirmeye zorlamak için kullanılabilirdi. Lyubimova, yerel ve cumhuriyet düzeylerinde Özbek Hükûmeti'ne iştirak eden kadınların sayıca az oluşunu tartışmaya açtı, saydığı kadarıyla parti ve Komsomol'da (belirtilmemiş yekûn içinde) tam üye olarak 58, aday üye olarak ise 293 kadın vardı. Vardığı sonuç, gerçek özgürlüğe ulaşmak için Türkistan'ın her düzeyinde kadınlara kamusal yaşama daha kapsamlı erişim hakkı verilmesi gerektiği idi.¹¹²

1926-1927'de Özbekistan, 1926 RSFSR Evlilik, Aile ve Vesayet Kanunu'na uygun olarak özel cinsel davranışları düzenlemeye başladı. Cumhuriyet, ceza kanununa "toplumsal suçlar"la ilgili birkaç madde ekledi:

Madde 211. Cinsel olgunluğa erişmemiş kişilerle cinsel ilişkiler için, en az üç yıl özgürlükten yoksun bırakma cezası hükmolunur.

Madde 212. Cinsel olgunluğa ulaşmamış kişilerle cinsel ilişki, baştan çıkarma veya cinsel tutkunun sapkın biçimlerde tatmin edilmesi ... en az beş yıl özgürlükten yoksun bırakmakla cezalandırılır.

Madde 213. Ergenlerin [*maloletnih*] veya reşit olmayanların [*nesovershennoletnih*] ahlak dışı faaliyetler yoluyla suistimali ... en az beş yıl özgürlükten yoksun bırakmakla cezalandırılır.

Madde 273. Gelin ve damadın evlenmesi için gerekli olduğu düşünülerek, damat, damadın anne-babası veya akrabaları tarafından yerli halkın geleneğine göre sığır, para veya diğer mallar şeklinde gelinin anne-babasına veya yakınlarına *kalın* [başlık parası] ödenmesi, bir yıllık özgürlükten yoksun bırakmakla cezalandırılır. Aynı karar, *kalını* kabul edenlere de uygulanır, buna ek olarak, *kalının* miktarına eşit bir para cezası hükmolunur.¹¹³

111 RGASPI F. 62, op. 1, d. 173, 1. 97. Lyubimova, 1918 evlilik yasasını değiştiren 1926 RSFSR Evlilik, Aile ve Vesayet Kanununa atıfta bulunuyordu. Mayıs 1926'da konuşmasını yaptığı sıralarda, kanunun taslağı Sovyet hukukçuları arasında şiddetli tartışmalara konu oluyordu. Ocak 1927'de yasalasta. Goldman, s. 248 ve 6. bölümün tamamı, "Sexual Freedom or Social Chaos: The Debate on the 1926 Code."

112 RGASPI F. 62, op. 1, d. 173, 11. 104-107.

113 *Sobranie kodeksov UzSSR*, 1. baskı, s. 112, 121.

İşin garibi, Özbekistan'ın bu ceza kanunu, sosyal suçlar listesinde çok eşliliği içermiyordu ancak RSFSR'nin 1928 ceza kanunu, bir yıla kadar "ıslah edici çalışma" ya da 1.000 rubleye kadar para cezasıyla bu geleneği yasaklıyordu.¹¹⁴ Özbek kanununa çok eşliliği yasaklayan yeni bir madde ta ki 1931'de eklenebildi; maddenin öngördüğü cezalar arasında oy haklarından mahrum bırakma da vardı.¹¹⁵ Yerleşik geleneklerin yasaklanmasında yaşanan bu tür bir gecikme, Türkmenistan'daki yukarıda bahsi geçen çok eşlilik sorununun da gösterdiği gibi, Orta Asya'da duyulmamış bir şey değildi. Türkmenistan da Ekim 1926'da *kallı* kaldırılan bir yasayı görüşmüş ancak ceza kanununu Mayıs 1928'e kadar fiilen değiştirmemişti.¹¹⁶ Zaman içinde değiştirilmeye devam eden kanuna en nihayetinde kadının toplumda aktif olarak yer almasını (örneğin, okula gitmesini) önlemeyi suç hâline getiren hükümler de eklendi.¹¹⁷

Kadınların statüsüne ilişkin çatışmalar, din adamları arasındaki bölünmeleri daha da şiddetlendirdi, bu da zaten parti aktivistlerinin amaçladığı şeydi. 1926 yazında Fazılcan Makzum, Margilan'daki kadın toplantılarına karşı "halk arasında bir protesto fırtınasının yükselmesine sebep oldu" ve "hatta bir süreliğine ... ayrılmaya zorlandı." Bu olayın anlatımı, onu kimin terk etmeye zorladığını belirtmiyordu ancak Makzum'un azliyle Fergana Ruhani Yönetimi arasında bir bağlantı olduğunu ima ediyordu, zira yönetim, Makzum'un "kadın sorunuyla" ilgili "şariat karşıtı" ifadeleri üzerine haziran ayında kamuya açık bir soruşturma düzenlemişti.¹¹⁸ Molla Urumbayev ise, Makzum'un

114 *Ugolovnyy kodeks RSFSR*, Moskova: 1957, Madde 199, s. 102. Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi'nin 6 Nisan 1928 tarihli oturumunda onaylanan kanun.

115 "Osnovii kol v mogilu şariata!" *Uzbekistanskaya pravda*, 56. sayı (8 Mart 1931): s. 2.

116 *Kommunističeskaia Partiya Turkmenistana v rezoliutsiyah i reşeniyah sezdov i plenumov TsK. Tom 1, kniga pervaya, 1925-1928* (Aşabat: 1981), s. 236 ve devamı.

117 TsGA Uz F. 904, op. 10, d. 91, 11. 47-8. "Tezisi dokladı—O rabote sudebnyh organov Namanganskii oblasti po delam o prestupleniyah, napravlennih protiv prav jensin i ih raskrepoşeniya ...", 1 Ocak 1941'den 1 Ekim 1941'e kadar. Özbek yasasının 274. Maddesi başlangıçta yalnızca zorla evlendirmeyi yasaklıyordu ancak daha sonra bir kadını iradesi dışında evde tutmayı suç sayan paragraflar eklendi.

118 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 150, 1. 49. "Zadaçi partii v rabote sredi jensin v svyazi s deyatelnostiü Musulmanskogo duhovenstva", 18 Ocak 1927.

özgürleşme karşıtı protestolarına yanıt olarak, yönetime ait *Fergana* gazetesinde şunları yazacaktı:

Şeriata ve Muhammed'in vasiyetine göre, kadınlar Allah katında erkeklerle eşit bir konuma sahiptir. Kadınlar erkeklerle eşit olarak günde beş defa namaz kılabilir, sosyal hayata katılabilirler. Ayrıca erkeklerin yaptığı gibi [arkadaşlarını] ziyaret etme, çarşıya gitme, okuma ve eğitim alma hakları vardır. Kadınların kadı, müteveli vb. gibi görevlerde bulunmalarına dahi izin verilmiştir.¹¹⁹

Yine de kamusal galeyanlar, Sovyetler için (hükûmetin suçluları bulma ve tutuklama çabalarındaki etkisizliğine rağmen) bastırması nispeten basit olan bir muhalefet tarzıydı. İslamî eğitim ve toplumsal baskıyı içeren daha incelikli direniş biçimlerine karşı koymanın ise çok daha zor olduğu ortaya çıktı. Hükûmetin yaptığı her hamleye muhafazakâr ulemanın bir cevabı var gibi görünüyordu. Parti jenotdelleri 1924 ve 1925'te kurulduğunda, ulema buna, kadınların İslam'a olan inançlarını güçlendirmeye adanmış kendi "jenotdellerini" kurarak karşılık verdi.¹²⁰

Sözüm Ona İlerleme

Hem Türkistan hem de bir bütün olarak SSCB'deki NEP dönemini özetlemek için kullanılabilecek en iyi ifade "muğlaklık" olsa gerek. Parti, Sovyet siyasi ve sosyal kurumlarının inşasında ve Türkistan toplumuna Sovyet imajı kazandırmaya devam edecek bir temel oluşturmada net ve istikrarlı ilerlemeler kaydetti. Bürokratik yapıların çok zayıf olduğu yerlerde OGPU, partinin amaçlarına ulaşmasına yardımcı olmak için daha doğrudan ve acımasız bir yaklaşım benimsemeye davet edilebildi. Ancak parti yetkilileri, ilerlemelerinin ne kadar kof olduğunun da farkındaydı, örneğin, kâğıt üstünde Sovyet diye addedilen mahkemelerin gerçekte çoğu zaman İslamî mahkemeler olarak kaldığı biliniyordu. 1920'ler sanatçılar ve küçük esnaf için altın bir çağ iken, birçok Bolşevik için, partinin devrimci iştiyakını yitirmiş

119 PATsS-NDPUz F. 58, op. 1, d. 150, 1. 48. Özbekçe orijinalinin Rusça çevirisi. Ruhani yönetim gazetelerinin sağlam kalan nüshalarını bulamadım. Özbek KGB arşivlerine veya mevcut Özbekistan Müslümanları Dinî İdaresi'ne kaydedilmiş olmaları mümkündür.

120 RGASPI F. 62, op. 1, d. 173, 1. 96. S. T. Lyubimova'nın Sredazbüro'ya verdiği Mayıs 1926 tarihli rapor.

gibi göründüğü, çok sinir bozucu bir dönemdi. Kendi zayıflıklarına kıyasla İslamî düzenin devam eden gücü, Türkistan komünistleri için hayal kırıklığını daha da arttırıyordu.

Bu dönem sıradan Türkistanlılar için de kafa karıştırıcıydı, mollaların bir yandan Sovyetlere karşı silahlanıp bir yandan onları İslam'ın savunucuları olarak övdüğüne şahit oldukları, bazıları için heyecan verici ilerleme fırsatlarının açıldığı, bazıları içinse hayatta kalmanın bile tehdit altına girdiği bir dönemdi. İç savaşın sona ermesi kuşkusuz genel bir rahatlama sağladı ancak yeni cumhuriyetlerin ve etnik kimliklerin yaratılması ve yeni bir değer sisteminin getirilmesi, ne kadar beceriksizce yapılırsa yapılsın, birçok insan için büyük bir belirsizlik ve endişe yaratmış olmalı.

Türkistan'da, belki birkaç üst düzey parti yetkilisi dışında kimse fark etmedi ancak 1926 yılı, sabırlı ve istikrarlı bir çalışma yoluyla yeni bir toplum inşa etme çabalarının sonuna işaret etmekteydi. Parti, Türkistan toplumunun temellerine doğrudan, vahşice ve aniden saldırmaya hazırlanıyordu. 1927 başlarken tartışma konusu, bunun nasıl yapılacağıydı.

Sorunu Tartışmak

Tarihçiler dönemselleştirme hakkında tartışmayı severler, karmaşık olay yığınlarından anlaşılır anlatılar oluştururken bazı önemli değişikliklerin tam olarak ne zaman gerçekleştiğini belirlemeye çalışırlar. SSCB tarihçileri, Stalin'in halk için hem canlandırıcı hem de ölümcül sonuçları olan yeni bir devrim başlattığı "Büyük Kırılma"nın (*Velikii perelom*) başlangıcı olarak genellikle 1928'i seçerler. Bu tercihin arkasında mükemmel sebepler bulunuyor, bunlardan en önemlisi 1928'i bizâtihi Sovyetlerin dönüm noktası yılı olarak görmeleridir. Ne var ki perspektifi Moskova'dan çepere kaydırmak, genellikle dönemselleştirmenin de uyarlanması gerektiği anlamına gelir. Çünkü Sovyetler aslında imparatorluklarını tamamen homojen biçimde yönetmişlerdir. 1927 senesi, Türkistan'da hem sözler hem de eylemler açısından, geçmişten büyük ve şiddetli bir kopuşun başlangıcı olarak çok daha önemli görünüyor.

SSCB Geneline Ruhban Karşısı Politikalar

Sovyetlerin, azınlık olan reformistleri destekleyip teşvik ederek çoğunluk durumundaki gelenekçi din adamlarının altını oymaya nasıl başladığını görmüştük. Bu taktik İslam ya da Türkistan'la sınırlı değildi, Bolşeviklerin daha büyük dinî düşmanları olan Rus Ortodoks Kilisesi'ne karşı uyguladıkları yöntemlerin bir başka şekliydi. Yaşayan Kilise veya Renovasyonizm olarak adlandırılan hareket, Müslüman ruhani yönetimlerle eş zamanlı mevcudiyet gösterdiğinden, ilkinin yörüngesini anlamak, ikincisini uygun bağlamına yerleştirmeye yardımcı olur.

Renovasyonist Hareket, Lenin ve Troçki'nin yurt dışına satmak üzere Kilise'nin değerli eşyalarına el koymaya başla-

masından bir yıl sonra, 1922'de ortaya çıktı.¹ Rus Ortodoks Kilisesi Patriği Tikhon, bu eylemlere şiddetle karşı çıkarak, hükûmete açıktan direniş çağrısı yaptı ve 9 Mayıs 1922'de tutuklandı. Onun görevden alınması Kilise karşıtı din adamlarına ve OGPU'ya hem modernizasyonu hem de Sovyet Hükûmeti'ne desteği savunan rakip bir Kilise kurma fırsatı sağladı. Bu, Tikhon'un Nisan 1925'te, hapisten çıktıktan kısa bir süre sonra ölmesiyle daha da güçlendi. Türkistan'da olduğu gibi, reformist din adamları ve OGPU birbirlerini kullanmaya çalışıyorlardı (bazı papazlar on dokuzuncu yüzyıldan beri kilise reformu için çağrı yapıyorlardı) ancak başından beri polis, Renovasyonistler üzerinde, Müslüman reformculara yapabildiğinden çok daha sert bir denetim uyguladı. OGPU ayrıca Tikhon'a ve ona hâlâ bağlılık gösterenlere karşı saldırgan eylemlerde bulunarak, binlerce piskopos, rahip, keşiş ve rahibeyi tutukladı, sürgüne gönderdi ve infaz etti.²

Renovasyonist Hareket, hedeflediği grup tarafından hoş karşılanmadı; köylülerin reforme edilmiş ritüelleri reddetmesi, komünistlerin köylülerin karanlık ve geri kafalı, iknadan ziyade zorlamaya yatkın oldukları yönündeki algılarını güçlendirmiş olabilir. 1927'ye gelindiğinde, Tikhon yanlısı din adamlarının çoğu sürgüne gönderilmiş, hapse atılmış ya da öldürülmüştü ancak Yaşayan Kilise'nin eskisinin yerini dolduramadığı da açıktı. Kiliseyi tamamen yok edemeyen OGPU, Tikhoncu yüksek rütbeli din adamı Başpiskopos Sergey'i henüz hapsedememişti ve şartlarına teslim olması için muazzam bir baskı altında tutuyordu. Ajanlar, onu Sovyet Hükûmeti'ne sadakat beyanını imzalamadığı takdirde hâlihazırda hapiste olan tüm rahipleri öldürmekle tehdit etti. Bu şartlar altında, Sergey'in anlaşılmaya uymaktan başka seçeneği yoktu. Bildiri 29 Temmuz'da imzalandı ve Kilise bir kez daha devlete bağlandı. OGPU, birkaç yıl

1 El koymalarla ilgili Politbüro ve diğer belgeler şurada yayınlanmıştır: *Russkaya pravoslavnaia tserkov i Kommunističeskoe gosudarstvo, 1917-1941. Dokumenty i fotomaterialy* (Moskova: Bibleisko-Bogoslovskii Institut sv. apostola Andrey, 1996), s. 70-145.

2 Glennys Young, *Power and the Sacred in Revolutionary Russia: Religious Activists in the Village* (University Park: Pennsylvania State University Press, 1997), s. 149-151; *Russkaia pravoslavnaia tserkov'*, s. 69; Edward Roslof, "The Renovationist Movement in the Russian Orthodox Church, 1922-1946" (Doktora tezi, University of North Carolina at Chapel Hill), 1994.

daha mevcudiyetlerini sürdürecektir olsa da bundan böyle Renovasyonistlere destek vermeyi bıraktı.³

Sovyetler, 1920'lerin başlarında Rus Ortodoks Kilisesi'ni doğrudan bölmeye çalışmanın yanı sıra, Ortodoks olmayan birçok Hristiyan gruba, özellikle Baptistlere ve diğer Protestan mezheplerine (Yehova Şahitleri hariç) dikkate değer bir hoşgörüyle davrandı. Bunun amacı muhtemelen daha çok sayıda mümini Ortodoks Kilisesi'nden uzaklaştırmak, böylece Kilise'ye olan desteğin altını oymaktı.⁴

Ukrayna ve Rus Ortodoks Kiliselerinin yüzyıllardır birleşik olduğu Ukrayna'da, Ukraynalı milliyetçiler 1921'de Rus Ortodoks Kilisesi'yle doğrudan rekabet eden bir Otosefal Kilisesi kurdular. Bolşevikler, bu kargaşaya sevinmek yerine, gerçekten bağımsız bir kilise tarafından tehdit edildiklerini hissettiler ve Otosefal kilisesini Renovasyonist Hareket'le birleştirmeye çalıştılar. Bunu başaramayan OGPU, bu kez Kilise içinde bir bölünme yaratmayı denedi ve onu 1930'da nihayet bastırdı.

Sovyetler, diğer bölgelerde de benzer hizipçi hareketleri destekledi. Ermenistan'da, liberal eğilimli küçük bir grup rahip, 1922'de Sovyetlerin resmî olarak tanıdığı bir Özgür Kilise kurdu. Bununla birlikte, Renovasyonist Hareket gibi, Özgür Ermeni Kilisesi de fazla halk desteği çekemedi ve 1920'lerin sonunda dağıtıldı.⁵ O hâlde, Sovyetlerin reformist Müslüman din adamlarına verdiği (Tatarlar ve Kuzey Kafkasyalılar arasında da meydana gelen) destek münferit bir tuhaflık değil, anlaşmazlığı kışkırtma ve düşman sosyal kurumları zayıflatmak için gözdeleri seçme

3 Dmitri Pospelovsky, *The Russian Church under the Soviet Regime 1917-1982*, 1. cilt, (Crestwood, NY: St. Vladimir's Press, 1984), s. 67-68, 168; *Russkaya pravoslavnaya tserkov*, s. 224-228.

4 Sabrina Ramet, ed. *Religious Policy in the Soviet Union* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), s. 5; Bohdan R. Bociurkiw, "The Shaping of Soviet Religious Policy", *Problems of Communism*, 22. cilt (Mayıs-Haziran 1973): s. 44; Dimitry Pospelovsky, *Soviet Anti-Religious Campaigns and Persecutions* (New York: St. Martin's Press, 1988), s. 28.

5 Bohdan Bociurkiw, "The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, 1920-1930: A Study in Religious Modernization", ed. Dennis J. Dunn, *Religion and Modernization in the Soviet Union* (Boulder, CO: Westview Press, 1977) içinde, s. 316-317; Mary Matossian, *The Impact of Soviet Policies in Armenia* (Leiden: E. J. Brill, 1962. Yeniden basım 1981), s. 92-93.

yönündeki genel stratejinin bir parçasıydı. Bunu başarmak suretiyle, doğrudan bir saldırının zemini de hazırlanmış oldu.

Tartışma ve Müzakere

Sredazbüro, 24-27 Ocak 1927'de düzenlenen 12. Genel Kurul'unda İslam karşıtı çalışmalarla ilgili ciddi tartışmalara başladı. Yeni hattın önde gelen sözcüleri İ. G. Hansuvarov ve Ekmel İkramov'du. İkramov (1898-1938) Taşkentli entelektüel-dindar bir aileden geliyordu (amcası Abdülvahid Kârî müderristi ve İkinci Duma'ya gönderilen delegelerden biriydi; babası ise bir mollaydı) ve 1918'den beri aktif bir komünistti. Türkbüro bünyesinde çalıştı ve 1922'nin ortalarında Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesi üyesi oldu. Bu sıfatla Sredazbüro toplantılarına katılmaya başladı. Feyzullah Hocayev, 1920'lerin başında Sredazbüro İspolkom'una hizmet veren ve ulusal sınırlandırma sürecini yönetmeye yardımcı olan en meşhur Türkistan komünistlerinden biriyken, İkramov, ÖKP Merkez Komitesi'nin sekreterliğine getirildiği 1925 yılına kadar düşük bir profile sahipti. On sekiz ay içinde İkramov, Özbek partisinin Sredazbüro'daki ana temsilcisi hâline geldi ve 1929'a kadar resmî olarak genel sekreterliğe terfi etmemiş olmasına rağmen, 1927'nin başlarında belli ki Özbek partisinin lideriydi. İkramov'un yıldızı parladıkça Hocayev'inki solgunlaştı ve bu iki adam kötü bir kişisel rekabete girişti. İkramov aynı zamanda İslam'ın gerçekten yok edildiğini görmek isteyen çok az sayıda yerli komünistten biriydi-Özbek parti üyeleri arasında, Birinci Beş Yıllık Plan sırasında İslam karşıtı eylemlerin ayrıntılarını tasarlamakla ilgili en çok sorumluluğu o üstlenmişti. Bu konuda Sredazbüro'nun beklediğinden daha radikal olma eğilimindeydi ve 1937'de tutuklanana kadar İslam karşıtı faaliyetlerle yakından ilgilendi. İronik bir şekilde, sonunda, çeşitli Özbek milliyetçisi komploları kapsamında Hocayev'le iş birliği yaptığını itiraf etmeye mecbur bırakıldı; İ. A. Zelenski'yle birlikte üçü, Mart 1938'de yan yana idam edildiler.

İ. G. Hansuvarov ise, hakkındaki bilgiler bölük pörçük olduğu için, çok daha esrarengiz bir figürdür. Görünüşe göre siyasi kariyerine Türkistan'da Harezmi Komünist Partisi Merkez Komitesi'nde başladı ve cumhuriyet kurulduktan kısa bir süre sonra Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Orgbüro'suna

katıldı. 1926'da Sredazbüro Ajitasyon ve Propaganda Kurulu başkanı oldu ve bu ona 1927'de Türkistan'daki İslam karşıtı propagandanın baş mimarı ve ardından Özbek Militan Ateistler Birliği'nin liderlerinden biri olarak ortaya çıkması için zemin hazırladı. Sonraki iki yıl boyunca, Sredazbüro ve Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi için din ve din adamlarıyla ilgili her komitede ya bulundu ya da başkanlığını yürüttü. Han-suvarov'un etkisi, 1929 yılının başlarında, Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Siyasi Yürütme Bürosu'nun, onu Taşkent Oblast Komitesi'nin yeni seçilen başkanı olarak köylülere karşı çok sert davranmakla suçlamasının ardından azalmaya başladı. Daha da kötüsü, yerel *Kızıl Özbekistan* gazetesi (başlıca Özbekçe gazete) onun hakkında bir eleştiri yayınlamış ve bu da editörünün başını büyük belaya sokmuştu.⁶ 1930 itibarıyla Orta Asya Komünist Üniversitesi'nin (SAKU) rektörü oldu ve 1932'de Özbek alfabesinin Latinize edilmesi üzerine bir kitap yayınladı. Bu noktadan sonra Türkistan meselelerini bırakmış gibi görünüyordu.⁷

12. Sredazbüro genel kurulu, partinin birçok önemli konuda, özellikle de "ilerici" mollalar ve onların yeni usul okulları hakkındaki tutumunda bir değişikliğe işaret etmekteydi. Bu değişikliğin itici gücü Sredazbüro'dan kaynaklanmıyordu elbette, OGPU'dan ve Tüm Birlik Komünist Partisi Merkez Komitesi bünyesindeki Kilise ve Devletin Ayrılmasını Uygulama Komisyonu'ndan veya daha basitçe Din Karşıtı Komisyon'dan gelmiş gibi görünüyor. Bu komisyon, partinin gizli polis, Adalet Komiserliği ve Ajitasyon ve Propaganda bölümü arasındaki din karşıtı stratejileri koordine etmek üzere Stalin tarafından 1922'de kurulmuştu.⁸ Stalin'in, ona parti faaliyetleri üzerinde, rakiplerinin (çok geç olmadan farkına varamayacakları kadar) yakın bir kontrol kurma imkânı sağlayan Orgbüro'su kapsamında denetlediği pek çok organdan biriydi. 1923'ten sonra Emelyan Yaros-

6 PATsS-NDPUz, F. 58, op. 5, d. 77, 11. 1-32. 17 Şubat 1929 tarihli toplantı.

7 RGASPI F. 62, op. 1, d. 21. 1. 10. Hansuvarov'dan Sredazbüro'ya 18 Haziran 1924 tarihli telgraf. F. 62, op. 1, d. 18, 1. 22. 24 Aralık 1924 tarihli Sredazbüro tutanağı. F. 62, op. 1, d. 705, 1. 8, 19 Ocak 1930 tarihli Sredazbüro tutanağı.

8 Arto Luukkanen, *The Party of Unbelief: The Religious Policy of the Bolshevik Party, 1917-1929* (Helsinki: Studia Historica 48, 1994), s. 126.

lavski'nin başkanlığını yaptığı Din Karşıtı Komisyon, enerjisinin çoğunu Renovasyonist Hareket'i desteklemeye ve Tikhoncuları bastırmaya yoğunlaştırdı. Aynı zamanda, Türkistan'da hemen uygulanmamasına rağmen, dinî derslere yalnızca on dört" yaş ve üzeri çocukların kayıt olabileceği yönünde karar aldı. Komite 1926'nın sonlarından itibaren dikkatini İslam'a çevirdi ve İslam karşıtı bir kampanya planlarına adanmış birkaç toplantı yaptı.⁹

12. Sredazbüro genel kurulu, delegeler arasında İslam sorununun mahiyeti ve bu konuda ne yapılması gerektiği hususundaki keskin anlaşmazlıkları ortaya çıkardı. Hansuvarov, propaganda dairesinin görevleri ve hedefleri üzerine açılış konuşmasını yaparken, diğer şeylerin yanı sıra, Doğulu yoldaşların neredeyse unutmuş olduğu din karşıtı çalışmaları canlandırma ihtiyacından bahsetti. Doğu koşullarında bu işi yürütmenin "çok zor" olduğu fikrinden vazgeçmenin zamanının geldiğini belirtti. Ancak bu, çoğunlukla "Büyük Güç Şovenizmi" (Rus ulusal duygusu) ve yerel "milliyetçiliğin" ikiz tehlikelerine odaklandığı konuşması içinde minör bir temaydı. Ayrıca Müslüman kadınların üzücü durumunu uzun uzadıya ele alarak onları özgürleştirme kampanyası için bir propaganda stratejisi ortaya koydu.¹⁰

İkramov, genel kurulun ilk akşam oturumunda, Belski ve Berman'ın 8 Ocak tarihli raporlarında listeledikleri endişeleri yineleyerek, "ilerici" din adamlarına karşı savaş bayrağını çekti. Parti, beş yıl boyunca yeni usul okulları ve ruhani yönetimleri desteklemiş ama bu tehlikeli bir taktik hâline gelmişti. Ufa'daki Merkezî Ruhani Yönetim'in (TsDU) gazetesinin bir nüshasını dinleyicilere savurarak, gazetenin parti ilkelerine aykırı biçimde "okulları desteklemenin dini desteklemek anlamına geldiğini" söylediğini iddia etti. Dahası İkramov, din adamlarının Sovyet organlarından çok daha etkili olan kendi "ajitasyon ve propaganda" organlarını geliştirmekte oldukları konusunda uyarıda bulundu. İlerici ulema, koyun postuna bürünmüş kurtlardan oluşuyordu; devlet desteğinden yararlanırken, devlet çıkarlarına karşı komplo kuruyorlardı. Bu tür bir retorik, partinin reformist

9 Agy., s. 202. Yazar 7 ve 24 Aralık 1926'da ve Ocak 1927'de yapılan toplantıların kayıtları için RGASPI F. 17, op. 112, d. 353'e atıf yapıyor ancak ayrıntı vermiyor.

10 RGASPI F. 62, op. 1, d. 219, 11. 1-23.

din adamlarından desteğini çekmesi gerektiğine işaret etmekle kalmadı, aynı zamanda, dostmuş gibi yaparken gizlice yıkım faaliyetlerine karışan Şahtı mühendislerine ve diğerlerine karşı suçlamalarla tüm ülkeyi bir yıl içinde sarsacak olan “maskesi düşen düşmanlar” retoriğini de önden şekillendirmiş oldu.¹¹

Öteki parti liderleri, İslam’a karşı herhangi bir acil eylemi gerekli görmüyordu. Türkmenistanlı İbrahimov, Özbekistan’da işe yarayabilecek bir şeyin kendi cumhuriyetine uygun olmaya-
cağını savundu. Türkmen komiserler kendi eşleri örtülüyken (ve Zelenski’nin seyirciler arasından şaka yollu eklediği gibi, başı açık yabancı kadınlara bakarken) tesettürün yasaklanmasını emrediyorlardı. Parti çalışanları, partisiz köylülerle yaptıkları bir toplantıda başlık parası ve çok eşlilik konularını gündeme getirmişlerdi ancak bu konulara ne ölçüde agresif bir şekilde yaklaşılacağına dair büyük bir kafa karışıklığı mevcuttu. İbrahimov, en büyük önceliğin kadınların özgürlüğü etrafındaki meseleler üzerinde çalışmaya verilmesi gerektiğini düşünüyordu: tesettür (Türkmenler arasında daha çok başörtüsüydü), çocuk evlilikleri, başlık parası vb. Bu sorular zaten partiye büyük bir sorun yaratıyordu ve buna din karşıtı propagandanın eklenmesi durumu daha da kötüleştirecekti. Teknik okullar gibi seçilmiş yerlerde din karşıtı çalışma yapacak birkaç kişiyi eğitmek en az birkaç ayı alacaktı; daha iddialı herhangi bir şey ise “şu anda yakışksız” olurdu.¹²

İsaak Zelenski (Özbekistan Komünist Parti Sekreteri), özellikle parti içinde ciddi bir din karşıtı çalışmaya başlamak için gerçekten de doğru zamanın geldiği konusunda ısrarcıydı. Onun öncelikli kaygısı, aynı zamanda aktif birer Müslüman olan komünistlerdi. Zaruret hâli, partiyi bu insanlara müsamaha göstermeye zorlamıştı ancak artık “parti saflarındaki inançlıları yok etme” zamanı gelmişti. Bununla birlikte Zelenski, kıdemli yerli komünistlerle köy düzeyindekiler arasında ayırım yapıyordu. “Öyle apar topar gidip odun kıramayız [*lomat’ drova*], köy komünistlerine son derece hoşgörülü yaklaşmalıyız.”¹³

11 Agy., 11. 74-75. “Şahtı Olayı”, 1928’de bir grup maden mühendisinin yıkım ve sabotajla suçlandığı ilk büyük açık duruşmaydı.

12 RGASPI F. 62, op. 1, d. 219, 11. 83-84.

13 Agy., 11. 90-91.

Genel kurul, ikinci akşam oturumunda İslam karşıtı taktikleri tartışmaya geri döndü. OGPU'nun Türkistan'daki tam yetkili subayı Belski, partiyi kitleler arasında din karşıtı çalışmalara sokmaya hazır değildi ancak parti içindeki güçlü din karşıtı propagandanın uygun olduğunu düşünüyordu. Ayrıca, çeşitli nedenlerle Müslüman din adamlarına karşı sürekli olarak sert bir çizgi izlemenin zamanının geldiğine de inanıyordu. Türkistan din adamları, Ufa Merkez Ruhani Yönetimi'nden bölgedeki çalışmalarını arttırmasını istiyorlardı ve bu da Pan-İslamcı tehkeyi arttırıyordu. Türkistan uleması, köy düzeyindeki din adamlarını kıdemli din adamlarının daha yakın kontrolü altına alarak "tıpkı Rus piskoposluğunda (*eparhiya*) olduğu gibi" örgütlü bir hiyerarşi yaratmaya çalışıyordu. Son olarak, yeni usul okulların durumu çok iyi gidiyordu; bilim öğretmeyen geleneksel okullar, İslam öğretmeyen Sovyet okulları ve her ikisini de öğreten yeni usul okullar arasında seçim yapıldığında, ebeveynler reformist din adamlarının idaresindeki yeni usul okulları tercih ediyorlardı. Hansuvarov'un daha önce yaptığı açıklamanın aksine, sayıları artan Sovyet okulları değil, yeni usul okullardı.¹⁴

Belski'nin bazı iddiaları aslında oldukça şüpheliydi. Tatar din adamları kendilerini geri kalmış Türkistanlılara göre daha kültürlü eğitimci olarak görürken, Türkistanlılar bu üstünlük varsayımından rahatsız olma eğilimindeydiler. Tatarlar, Türkistan toplumunun hangi kesiminin aklına geldiklerine bağlı olarak, sınır boyundaki kâfirler, kibirli işgüzarlar ya da yerel koşullardan anlamayan iyi niyetli yoldaşlar olarak görülebiliyorlardı.¹⁵ Ateist yönetimin vahim koşulları altında, Türkistanlı din adamları muhtemelen Ufa'daki meslektaşlarıyla ittifaklar kurmaktan pekâlâ memnun olurlardı ancak onların utanç verici bir biçimde Tatarlardan kendilerini örgütlemelerini istemeleri pek olası değildi. Benzer şekilde, şehirli ulema, kırsal meslektaşlarıyla daha yakın ilişkiler geliştirmenin yararlı olduğunu düşünmüş olabilir (aslında Belski, kırsaldaki din adamlarını kimin örgütlemeye çalıştığını belirtmiyordu) ancak İslam'da Ortodokslukta olduğu gibi ruhban sınıfı hiyerarşisi olmadığından, hiyerarşi dayatmaya yönelik herhangi bir teşebbüs şiddetli

14 Agy., 11. 106-108.

15 Khalid, 1998, s. 91-92, 227-228.

bir huzursuzluk doğuracaktı. Belski'nin okullarla ilgili değerlendirmeleri muhtemelen daha sağlam bir zemine dayanıyordu (Hansuvarov, yalnızca parti üyeleri için "siyasi okuryazarlık" okullarının arttığını kastettiğini söyleyerek kendini savundu) ancak ifadesini desteklemek için hiçbir istatistik sunmadı ve ebeveynlerin tercih ettiği okulların kaç bölgede böylesine bol olduğunu belirtmeyi de ihmal etti.

Diğer konuşmacılar, genel kurula sunulan argümanlardaki çeşitli zayıflıklara işaret etti. D. I. Manzhara, İbrahimov'u Türkmenistan'ın farklı koşulları olduğu konusunda ısrar ettiği için eleştirdi. Ona kalırsa, milliyetçilik de tamamen aynıydı, bu görüş 12. Parti Kongresi'nin din karşıtı çalışma yürütenlerin ulusal farklılıkları hesaba katması gerektiği yönündeki talimatıyla çelişiyordu.¹⁶

İkramov, Belski'nin okullarla ilgili açıklamasının daha fazla din karşıtı faaliyet ihtiyacını kanıtladığını ancak sadece kiliseleri veya camileri kapatmaktan bahsetmediğini söyledi. Gerçek din karşıtı çalışma karşı-devrimci din adamları sınıfının yıkılmasını içermeliydi, bununla da aslında bütün din adamlarını kastediyordu. Ayrıca partiyi, vakıf mülklerinin takibini yapmadığı için eleştirdi; düzensizlik ve beceriksizlik parti çalışmalarını aksatmaya devam ediyordu.

Partinin İslam konusundaki kafa karışıklığının en iyi özeti belki de Türkmenistan Jenotdel'inin başkanı Yoldaş Şimko'dan geldi. Muhtemelen Manzhara'ya cevaben, cumhuriyetlerindeki sert koşullar göz önüne alındığında orada herhangi bir parti çalışması yapmanın çok zor olduğunu açıkladı. Bununla birlikte, partinin kendisi de baştan savma iş yapıyordu:

Ulema sorunu, üç ay önce zaten ortaya konmuştu [*postanovlen*]: hücum [yani, kadınların kurtuluşu adına düzenlenecek olan "hücum"] konusunda gerici ve ilerici din adamları nasıl kullanılır? Ancak şu ana kadar bize, bunu burada kararlaştırmamız için ihtiyacımız olan hiçbir talimat verilmedi. Merkez Komitesi doğrudan bu işle meşgul ancak herhangi bir karar alınmadı. "Konuyu inceliyoruz" dediler. Üç buçuk aylık bir

16 RGASPI F. 62, op. 1, d. 219, 1. 110. D. I. Manzhara 1926-27'de Sredazbüro İspolkom'unda Tüm Birlik Komünist Partisi Merkez Denetim Komisyonu'nu temsil ediyordu. 1930'ların ortalarında Özbekistan Sovyetler Merkez Yürütme Komitesi başkan yardımcısı olarak görev yaptı.

çalışma, bu kültürel ve entelektüel sorunu açığa kavuşturmak için gerçekten yeterli bir süre olmalıdır.¹⁷

Kısacası, merkezdeki Din Karşıtı Komisyon ve Sredazbüro, Türkistan partilerinin en azından parti-içi İslam karşıtı çalışma yürütmeye hazır olduklarına ve din adamlarının ciddi bir tehdit oluşturacak kadar güçlendiğine karar vermişti. Bunun ötesinde, neyin nasıl yapılacağı konusunda çok az kesin fikir ve mutabakat bulunuyordu.

Orgbüro'nun bu kördüğümü çözmek için çalışmaya başlaması çok uzun sürmedi. Din adamlarının etkisiyle mücadele etmek amacıyla 14 Şubat 1927'de özel bir komisyon kurdu. Bu komisyon öncelikle Tatar-Başkurd ve Kırım bölgelerine odaklanmıştı ancak kuruluşunda Zelenski, İkrarov, Goloşekin ve Lyubimova hazır bulunmuştu. Grubun bölgesel parti örgütlerine gönderdiği taslak bir genelgeye göre, Zelenski ve İkrarov komisyonun ilk tartışmalarında etkili oldular çünkü din adamlarıyla mücadele etme yönündeki mevcut önerilerden memnun değillerdi. Komisyonun üyeleri arasında, Türkistan'dan gelen grubun yanı sıra, Tüm Birlik Komünist Partisi Merkez Komitesi Jenotdel Lideri Aleksandra V. Artyuhina, Din Karşıtı Komisyon'un inanç uzmanlarından Petr Germogenoviç Smidoviç, [Andrey Andreyeviç] Andreyev, Merkez Komite üyesi [N. M.] Şvernik, propagandacı ve editör [V. G.] Knorin ve Yaroslavski vardı. Din Karşıtı Komisyon üyeleri Yaroslavski, Smidoviç ve Knorin'in varlığı, İslam karşıtı komisyonun eski grubun doğrudan bir kolu olduğunu gösteriyor. Komisyonun beyan ettiği amaç, Müslüman din adamlarının tüm sosyal ve politik sorunlarını incelemek ve müzakere etmek, vardıkları sonuçlar üzerinden diğer kuruluşlara talimat vermek ve sorunun her düzeyde tartışılmasını teşvik etmektir.¹⁸

Özbekistan'da, Orgbüro Özel Komisyonu'nun, Din Adamları Hakkında Komisyon adlı cumhuriyet düzeyindeki bir muadili, 3 Mart 1927'de ÖKP Merkez Komitesi İspolburo'su altında toplanmaya başladı. Komisyonun üyeleri arasında İkrarov

17 RGASPI F. 62, op. 1, d. 219, 1. 121.

18 PATsS-NDPUz, F. 58, op. 3, d. 1192, 1. 60. 17 Şubat tarihli taslak. Komisyon üyelerine ilişkin Luukkanen'den alınan bilgiler, s. 127, 201 ve *Russkaya pravoslavnaya tserkov'*, s. 323, 327.

(başkan), Matvey Davidoviç Berman (OGPU Tam Yetkili Vekili), Batu Hodyev (sekreter) ve İnayetov bulunuyordu.¹⁹ Grup, yirmi aylık mevcudiyeti boyunca ulema karşıtı kampanyanın tüm aşamalarını yakından yönlendirdi. Komisyon ilk oturumunda, Şimko'nun 12. Sredazbüro genel kurulunda ortaya attığı soruyu, yani (beş gün sonra başlayacak olan) kadınların kampanyasında din adamlarının nasıl kullanılacağı meselesini değerlendirdi. Yanıt, tümü de Sovyet düzenine uygun olarak, çalışma planı içeren bir komisyon kurmak, din karşıtı propaganda düzenlemek ve Komsomol'un ve iş birliğine açık entelijansiya mensuplarının yardımını almaya çalışmaktı. Batu, Berman ve Kadirov, agitprop komisyonunun propaganda tezlerini tarif edildiği şekliyle yeniden yazmakla görevlendirildiler, bu da propagandacıların ve OGPU'nun yakın ittifak hâlinde çalıştığı anlamına geliyordu; nihai sorumluluğu Berman üstlendi.²⁰

Din Adamları Hakkında Komisyon bu kez din karşıtı propagandaya özel bir vurgu yapıyor olsa da ilgisi daha geniş bir alana yayılıyordu. Bu ilk oturumda komisyon, Merkez Komitesi agitprop dairesine ve Merkez Denetim Komisyonu'na (TsKK, partinin iç disiplin organı) dinî ibadetleri yerine getiren parti üyelerinin üstüne gitme talimatı verdi, Narkompros'u dinî vakıfları ve geleneksel okulları devralma planları üretme konusunda tembihledi ve komisyon üyelerini, nüfuzlarını azaltmanın bir başlangıcı olarak Müslüman ruhani yönetimleri yakından gözlemlemekle görevlendirdi. Bu, komisyonun hem cumhuriyetler içinde hem de bir bütün olarak SSCB genelinde din adamlarının birleşmesine dönük (endişe konusu hâline getirilmiş) gidişatı engelleme amacının esasını oluşturuyordu. Komisyon bu amaca binaen ruhani yönetimleri okrug²¹ merkezleriyle sınırlandırma ve yeni yönetimlerin kurulmasını yasaklama kararı aldı. Berman, Batu ve Alimov, vakıf gelirlerine

19 Çeşitli zamanlardaki diğer üyeler, Militan Ateistler Birliği Lideri H. Kadirov, Alimov, Lunin, İvanov, Pulatov, Mümin-Hocayev ve Haşimov'du. ÖKP Merkez Komitesi İspolburo'sunun, N. Mevliyanbekov ve M. Şir-Mammedov'un Din Adamları Hakkında Komisyon'a transferine ilişkin 2 Ocak 1927 tarihli kısa bir notu var ancak 3 Mart tarihli tutanak Sayı 1 şeklinde adlandırılmıştır. RGASPI F. 62, op. 3, d. 208, 1. 2.

20 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 769, 1. 11.

21 Rusya'daki idari birimlerden biri. (ç.n.)

ve genel yaşam koşullarına özel bir dikkat göstermek suretiyle, muhafazakâr ve reformist din adamları arasındaki ilişkileri inceleyeceklerdi. Bunlar, din adamlarına karşı yürütülecek bir doğrudan saldırıya yönelik ilk adımlardı.

On gün sonra, ÖKP Merkez Komitesi'nin 13 Mart'taki toplantısında Burnaşev, vakıflar hakkında, vakıf mülkünün kanunen devlet malı olduğunu çok kesin bir şekilde belirterek başlayan bir durum raporu sundu. Ayrıca, mülklerin genişletilmesini basitleştirmek ve rasyonelleştirmek amacıyla, tüm vakıfların yerel komhoslara verilmesini ve gelirin tamamının eğitime gitmesini teklif etti. Burnaşev, vakıfların komhoslara fiilen naklinin Devlet Planlama Teşkilatı (Gosplan) ve Sovnarkom tarafından planlanmasını ve düzenlenmesini öneriyordu. Din Adamları Hakkında Komisyon, dinî vakıfların transferini değerlendirecek, bir yandan da Merkez Komitesi İspolbüro'suyla görüş alışverişinde bulunacaktı. Son olarak, İşçi ve Köylü Müfettişliği (Rabkrin) vakıfların idaresine karar verecek ve vakıflar üzerinde kapsamlı, gözden geçirilmiş bir denetim uygulayacaktı.²²

Kuvveden Fiile: *Hücum*

Sosyalistler, 8 Mart'ı 1890'lardan beri Uluslararası Kadınlar Günü olarak kutluyorlardı. Bu nedenle Sredazbüro, Müslüman kadınları idari bir kararla geleneksel kısıtlamalardan kurtarmak üzere topyekûn bir saldırı (Özbekçe *hücum*) başlatmak için 8 Mart'ın ideal bir zaman olduğunu düşündü. Bu kampanya, İslam'ı yok etme çabasına sıkı sıkıya bağlıydı ve gerçekten de pek çok Müslüman için tesettür, kişinin müminler cemaatine olan sadakatini veya sadakatsizliğini sembolize eder olmuştı; bu tür bir sembolizmin getirebileceği tüm ağır dalı budaklı sorun da cabasıydı.²³ Hiçbir girişim, kadınların kurtuluşu anlamındaki Rusça ifadeyle, *raskrepoşenie jenşını* (Özbekçe, Hatun-kızlar Azatlığı/*hotin-qizlar ozodligi*) kadar şiddetli bir ayaklanmaya

22 RGASPI F. 62, op. 3, d. 208, 1. 49. 13 Mart 1927, 74 sayılı ÖKP Merkez Komitesi tutanağı.

23 Parti de tersinden ayrı görüşü benimseyerek, tesettürden çıkmanın komünist sadakatin en açık işareti olduğunu düşünüyordu. Bkz. Douglas Northrop, "Languages of Loyalty: Gender, Politics, and Party Supervision in Uzbekistan, 1927-1941", *Russian Review*, 59. cilt, 2. sayı (Nisan 2000): s. 179-200.

yol açmadı. Bu, sadece örtünmeyi değil aynı zamanda görücü usulü evlilik, başlık parası, çocuk evlilikleri, kadınların kamusal yaşamdan tecrit edilmesi, çok eşlilik ve benzeri geleneksel uygulamaları da ortadan kaldırmayı içeren karmaşık bir çabaydı. Sovyetler, kadınlara baskı uyguladığı için İslam'ın ortadan kaldırılması gerektiğini ilan etme fırsatını asla kaçırmadı ve *hücumu* ulemayı bölmek için etkili bir araç olarak kullandı. O hâlde Müslüman din adamları, Stalin'in yeni devriminin tüm öfkesini, öncelikle, Allah'ın varlığında ısrar ettikleri için değil, Allah'ın kadınlardan nasıl davranmalarını istediğini biliyor olma konusunda ısrar ettikleri için hissettiler.

Baş açma fikri Türkistan'da tamamen yeni değildi. Yüzyılın başında Tatar kadınları başlarını açmaya başlamıştı, bu da bazı Cedit yazarlarının bu olasılığı ihtiyatlı da olsa tartışmalarına yol açtı. Ceditçilerin çoğu Avrupalı aile yapılarının benimsenmesini teşvik etse de, örtü Müslümanlığın dokunulmaz bir sembolü olarak kaldı. Birkaç eğitilmiş (ve cesur) Özbek kadın 1920'lerin başında başlarını açmıştı ancak sayıları leh veya aleyhlerinde çok fazla protesto kışkırtamayacak kadar azdı. 1926'da Taşkent'te kadınların örtülerini açtığı bir Kadınlar Günü gösterisi bile yapıldı ancak kitle, miting liderlerinin bu örneğine uymadı.²⁴ Kitlese açılma, yalnızca uzun süreli parti çalışmasıyla sağlanabilir ve tatbik edilebilirdi.

Jenotdel çalışanları *hücumu* başlatmak üzere, kadınların örtülerini yırtıp yaktıkları, siyasi şiirler okudukları, piyes ve film izledikleri ve seminer dinledikleri büyük halka açık gösteriler düzenlediler. Hocayev, İkrarov ve Ahunbabayev gibi parti liderleri, ilham verici konuşmalarla kalabalığa seslendi-eski Müslüman düzen şiddetle lanetlendi ve kadınların özgürlüğüne giden yol olarak komünizme methiyeler düzüldü. Bazı aktivistler, halkı toplamak için polis gücünü de kullanarak, namaz vakitlerinde camilerde kurtuluş toplantıları düzenleyecek kadar ileri gitti.²⁵ Bu gösteriler, farklı kesimler için, heyecan

24 Marianne Kamp, "Unveiling Uzbek Women: Liberation, Representation and Discourse, 1906-1929" (Doktora tezi, University of Chicago, 1998), s. 259-260, 263-274; Khalid, s. 226-228.

25 RGASPI F. 17, op. 27, d. 10,11. 124-125. 85 sayılı ÖKP Merkez Komitesi İspolbüro'su tutanağı, Burnaşev'in yeni kamusal baş açma turu hakkında ki 19 Nisan 1927 tarihli raporu. Burnaşev bu aşırılıkları kınıyordu kınamasına ancak olan olmuştu.

verici, öfke uyandırıcı ve ürkütücü olmuş olmalı. Marianne Kamp'ın çalışmasındaki bazı görüşmeciler gösterilere mutlu bir şekilde katıldıklarını ve örtülerini hevesle yaktıklarını hatırlıyor; diğerleri ise buna zorlanmışlardı. Yaşanmış dikkat çekici örneklerden birinde, bir komünistin karısının tesettürü tiyatro sahnesinde halka açık bir şekilde zorla açtırılmış, kızı ise, kadın eve dönerken geri taksın diye *ferenci*yi kurtarmak için sahnenin arkasında beklemişti.²⁶

Ancak gösterilerin heyecanı azaldığında, güçlü ahlakî kuralları çiğnemenin soğukkanlı gerçekliği de söndü. Neşeyle örtülerini yırtmış kadınlar bile, halkın alay konusu hâline gelmiş olmaktan ötürü yaptıklarını gözden geçirmeye zorlanabiliyorlardı. Bununla birlikte, kadınların yüzleşmek zorunda olduğu tek şey alay konusu edilmek değildi. Baş açma gösterileri, kadınlara yönelik, birkaç yıl boyunca yatışmayacak ve yüzlerce veya binlerce hayata mâl olacak bir şiddet dalgası doğurdu. *Hücum*, tıpkı diğer Sovyet şok kampanyaları gibi kötü planlanmıştı ve parti, ortaya çıkacak öfkenin derecesini öngörememişti.

Kadın kampanyası, din adamlarını yeni koşullara uyum sağlamak için daha önce tahayyül edilemeyecek yollardan esnemeye zorladı ve mollaların devletin İslam karşıtı politikalarına verdiği en yaratıcı ve radikal yanıtlarından bazıları için katalizör oldu. Müslüman din adamlarının çoğunluğu kadınların özgürleşmesine şiddetle karşı çıkarak başını açan kadınları düpedüz fahişelere denk tuttular. Pek çok din adamı kampanyaya karşı çıkma suçlamasıyla tutuklandı, bu suçlamalar karşı miting gösterileri düzenlemekten Jenotdel aktivistlerini öldürmeye kadar birçok şeyi içeriyordu. Buhara ve Semerkant'taki birkaç îşân işi kendilerini asacak kadar ileri götürdü, içlerinden biri "Başlarını açan Müslüman kadınların utancını yaşamak istemedim" demişti.²⁷

26 Kamp, s. 283-84, 291.

27 RGASPI F. 62, op. 1, d. 221, 1. 212. Mart 1927'de Semerkant'ta kendini asan Îşân Sultan Han. TsGA Uz F. 86, op. 10, d. 526, 1. 16; d. 1114, 1. 61; F. 904, op. 1, d. 90, 1. 229; Egorov, "V şariat padaet", *Bezbojnik* (gazetesi), 6. sayı (5 Şubat 1928): s. 4; Aleksandr Rogov, "Pod znakom", "Hudjuma", *Za Partiyu*, 1. sayı (1928): s. 93; H. Şükürova, *Kommunističeskaia Partiya Uzbekistana v borbe za raskrepoşenie jenşin. 1924-1929* (Taşkent: 1961), s. 98.

Ancak *hücumla* mücadele çabaları protestonun ötesine geçti. Komünist propagandacılar İslam'ın kadın düşmanlığı üzerine ateşli konuşmalar yaparken, mollalar evlerinde kadınlar için özel dersler açıyor, onlara tesettürün önemi ve diğer dinî ilkelere öğretiyordu. Bu dersleri, Müslümanların cinsiyet ayrımına ilişkin inançlarına uygun olarak, genellikle mollaların eşleri veriyordu.²⁸ Taşkent bölgesinde îşânlar, Sovyetlerin yaptığı gibi yaparak, köylerde *ferenci* yanlısı bir ajitasyon yürütmek için başörtülü kadınlardan oluşan "kadrolar" kurdu.²⁹ Verdikleri mesaj, gerçek Müslüman kadınların Sovyet uydurmacaları tarafından ayartılmayacağı ve örtülerinden vazgeçmenin kâfir yöneticilerle iş birliği yapmak anlamına geleceği şeklindeydi.

Hücumu destekleyen din adamlarının birçoğu ise, Molla Urunbayev örneğinde gördüğümüz gibi, geleneğin azınlık yorumlarından yola çıkarak argümanlarını doğrudan şeriata dayandırıyor. Birincil nedenleri, İslam fıkhnın daha az kısıtlayıcı bir yorumunun sadece mümkün değil, aynı zamanda cazip olduğuna dair derin kişisel inanç gibi görünmektedir. Bazısı tesettürü açmayı o kadar güçlü bir şekilde destekledi ki, kampanya sırasında hükûmete aktif olarak destek vermekle bile uğraştı. 1928'in başlarında Sredazbüro'nun dergisi *Za partiyu*, buna dair dikkate şayan bir örneği italik harflerle şöyle tasvir ediyordu:

Hanabad'da bir molla raykoma [Komünist Parti ilçe komitesi] gitti ve onlara uzun uzadıya Kur'an'da çaçvana karşı [bölümler] bulunduğunu, fıkha göre de çaçvanın gerekli olmadığını söyledi. Hatta alıntılar ve referanslarla dolu yazılı bir açıklama bile [sundu] ve bunu raykoma bıraktı. Ne var ki, raykomda onu dinledikten sonra, bir mollanın baş açma taraftarı olmasına güldüler ve onu öylece bıraktılar. Bu güçlü silahı kimse sahiplenmedi, kimse bu molladan istifade etmeye çalışmadı.³⁰

Parti liderleri, altı aydır, yerel örgütleri Sovyet yanlısı din adamlarıyla iş birliği yapmaya çağırıyor, onlara Merkez Komitesi tarafından önceden onay verilmesi durumunda din adamlarıyla birlikte çalışmayı emrediyorlardı. Yine de mevzubahis

28 Şükürova, s. 98. PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 150, 1. 48.

29 RGASPI F. 62, op. 3, d. 254, 1. 91. Taşkent Rayonu parti konferansı, 11 Ekim 1927.

30 Rogov, s. 93.

makalenin yazarı, raykomun mollanın hizmetini makbul bulmasından dehşete kapılmıştı. Ya sorun hâlâ tartışılıyordu ya da (daha muhtemel) kabahat yine zayıf iletişimdeydi.

Diğer reformist din adamları ise, tesettürden kurtulmayı, kişisel inançlarından ziyade siyasi iktidarı elde tutma gayretlerinden kaynaklanan nedenlerle desteklediler. Rivayete göre, Taşkentli Zahrettin Agliam kadınların özgürleştirilmesi konusunda inisiyatif almadıkları için meslektaşlarını azarlamıştı:

Biz din adamları olarak, kadınların örtülerini açma meselesini devralmalıyız. Ama şimdi parti bu konudaki inisiyatifini bizim elimizden aldı. Bu iş için daha erken davranmalıydık ama şimdi parti halka, [baş açmayı] dindar insanların değil ateistlerin yaptığını gösterdi.

Tamamen farklı davranmalıydık; bunu din adına yapmalıydık. Şimdi kitleler şeriatın ferenciyi hiç emretmediğini ve onları bundan kurtarmanın ateistler olduğunu düşünüyor. Bu korkunçtur.³¹

Agliam, kadınların tesettürü terk etmesinden o kadar da endişelenmiyordu, onun kaygısı ulemanın kontrolünü kaybetmiş ve bu süreçte itibarını yitirmeye başlamış olmasındandı. İfadeleri aynı zamanda, en azından Taşkent'te, baş açmanın bir dereceye kadar halkın desteğine sahip olduğunu da ima ediyor. Özbekistan'ın giderek büyüyen eğitimli seçkinlerinin Rus sosyal mevzuatına uyum sağlama eğilimi, geleneklerini terk etmek için çok az pozitif teşvike sahip olan kırsal köylülerden çok daha fazlaydı.

Açıktan Düşmanlık

Parti, kadınları özgürleştirme kampanyasını ilerletmek için ulemayı nasıl kullanacağını tartışıyordu; bu sorunun diğer taraflıysa, ulemaya saldırmak için *hücumun* nasıl kullanılacağıydı. Berman komisyonunun toplanmasından iki hafta sonra ve *hücum* başladıktan kısa bir süre sonra, ÖKP Merkez Komitesi, 17-21 Mart 1927'de düzenlenen 5. Genel Kurul'da din adamlarına ilişkin kendi politikalarını dile getirdi. Bu bağlamda, düşmanca niyetleri gizlemeye yönelik herhangi bir girişimde bulunulmadı:

31 RGASPI F. 62, op. 1, d. 221, 1. 198. 13. Sredazbüro Genel Kurulu'yla bağlantılı olarak sunulan Mayıs 1927 tarihli rapor.

Şu anda ideolojik cephedeki temel görev[imiz], din adamlarının saldırısına karşı mücadele etmek olmalıdır. Şu anda iktidarımıza karşı en gerçek düşmanın, geniş işçi kitlesi ile din yoluyla önemli bağlar kuran ve üzerlerinde nüfuzunu hâlâ sürdüren din adamları olduğu açıktır. Özellikle [din adamlarının] burjuvazinin çıkarlarını ifade eden reformist kanadı, şeriatı yeni bir duruma ve yeni koşullara uyarlamaya çalışıyor.³²

Karar, geçmişte partinin zayıflığı nedeniyle din adamlarıyla uzlaşmaya mecbur kaldığını ancak bu koşulların artık geçerli olmadığını açıklayarak devam ediyordu. Şimdi, reformcuların hükümetle iş birliği yapma konusundaki esnekliği ve ilgisi onları komünizmin materyalist bir toplum kurma yönündeki nihai hedefi açısından çok tehlikeli kılmaktaydı.

Merkez Komitesi, yeni taarruz için, çoğu daha önceki Sredazbüro kararlarından âşına olunan ancak bu kez daha ayrıntılı olarak sunulan bir dizi gerekçeye başvurdu. Esas endişe, din adamlarının mahkeme-i şer'iyeyi kullanarak Sovyet iktidarına karşı örgütlenmeleriydi. Buradaki başlıca zanlılar reformculardı ancak azınlık statüleri, kuşkusuz kendileri de yola küçük bir azınlık olarak çıkmış olan komünistler için pek güven verici değildi. 1927 baharından itibaren Taşkent, Semerkant, Hokand, Andican, Namangan, Margilan, Eski Buhara ve Hive'de ruhani yönetimler mevcuttu. Ancak buralarda kaç ulemanın bulunduğu dair bir tahmin yok gibi görünüyor.³³ Genel kurula göre, reformcular, Fergana Vadisi'nde güçleniyor gibi görünen "gerici" sufi grupları örgütleyerek nüfuzlarını arttırıyorlardı. Özellikle Andican'daki mahkeme-i şer'iyenin sufileri birleştirmeye, zikir merasimlerini mevcut koşullara uyarlayarak ve camiye taşıyarak "normalleştirmeye" çalıştığı söyleniyordu. Genel kurulun kararında alaycı bir şekilde, "Bu reformun, îşânları, reformcu din adamları tarafından kullanılmak üzere gelirlerinin bir kısmından mahrum bıraktığına dikkat edilmelidir" deniyordu;³⁴ bu da gerçekte, ruhani yönetimlerle iş birliği yapan kaç îşân bulunduğu dair şüphe uyandırıyor. Genel kurul ayrıca

32 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 152, 1. 1. "K voprosu ob usilenii borby s duhovenstvom. (stenografiçeskaya zapis' osnovnikh položenii)." ÖKP Merkez Komitesi'nin 5. Genel Kurul kararı.

33 RGASPI F. 62, op. 1, d. 221, 1. 204.

34 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 152, 1. 2b.

sufi tarikatlarının yeniden gruplaştığını ve rakip îşânların müritler için birbirleriyle yarıştığını kaydediyordu.

Söylendiğine göre Hokand ve Namangan'daki mahkeme-i şer'iyeye bütünüyle reformcuların elindeydi ve Andican'da reformcu çoğunluk iki veya üç kişiden oluşan muhafazakârları aday statüsüne indirmişti. Merkez Komitesi'ne göre, neredeyse tüm vakıf mülkleri ve dinî mahkemeler reformcular tarafından yönetiliyordu ve "eski usul okulları ıslah etme sloganı ülkede kitlesel popüler bir slogan hâline gelmişti." Reforma tâbi tutulan okullar, Batı bilimleri konusunda müfredatlarını önemli ölçüde geliştiriyor ve bu da onları Sovyet okullarıyla doğrudan rekabete sokuyordu. En endişe verici olanıysa, ruhani yönetimlerin camileri birleştirmeye ve "bölgeselleştirmeye" (*rayonirovanie*), küçük camileri kapatarak ibadet edenleri daha az sayıda ve daha büyük camilerde toplamaya çalışmaları ve Ufa'yla bağlarını güçlendirmeleri idi.³⁵

Bu iddialar, çeşitli açılardan, bazı tehlike işaretleri ortaya çıkarmaktadır. Merkez Komitesi'nin korkularını Bolşeviklerin kendi faaliyetlerinin bir yansıması olarak okumak kolaydır: örgütlenme çabaları, bir azınlığın oluşturduğu derin tehdit, sloganlara yapılan vurgu ve hatta camileri "bölgeselleştirme"-ekonomik ve ulusal gerekçelere dayalı *rayonirovanie* 1921'den beri devam eden bir Sovyet projesi olmuştu.³⁶ Reformcuların yakın zamanda ruhani yönetimleri devraldıklarına dair ifade de samimiyetsizdir çünkü bunlar ilk etapta reform vasıtaları olarak kurulmuşlardı.

Bu endişeler, Sovyetlerin din adamlarını nasıl sınıflandırdığı ve bu sınıflandırmanın sonuçları hakkındaki önemli soruyu gündeme getiriyor. Gregory Massed'in dikkat çekici şekilde ifade ettiği gibi, elle tutulur bir Türkistan proletaryasının yokluğu, komünistleri bunun muadilini bulmaya veya yaratmaya zorluyordu. Kadınlar takdire şayan bir "vekil proletarya" sağlıyorlardı ancak partinin Orta Asya toplumunun geri kalanını da Marksist bir şablona uydurması gerekiyordu. Buna göre, Müslüman din adamları, "feodal", "üst sınıf" ve "burjuva" gibi Marksist

35 Agy., 11. 3-4b.

36 Terry Martin, "An Affirmative Action Empire: Ethnicity and the Soviet State, 1923-1938" (Doktora tezi, University of Chicago, 1996), s. 468-469.

kavramlarla ilişkilendirilebilecek belirli kategorilere ayrıldı: (1) aşiret ve kabile liderleri veya mistik ruhani liderler (Türkmen, Kırgız ve Kazak göçebe gruplarından bazılarının sufi îşânları ve şamanları/imamları); (2) beyleri, tüccarları ve eski düzenin diğer kalelerini savunan, köylerin ve eski şehirlerin gelenekçi uleması; (3) NEPmen'in³⁷ ve beyaz yakalı işçilerin (*slujaşenie*) burjuva düzeniyle ilişkilendirilen "ilerici" reformist ulema.³⁸

Bu sınıflandırma, partinin ideolojik ihtiyaçlarına uymuş olabilir ancak tıpkı Rus köylülerinin "yoksul", "orta" ve "gulag" grupları şeklinde sınıflandırılması gibi, gerçekliği de çarpıtiyordu. Bir mollanın eğitim konusundaki görüşlerinde "ilerici" olabileceği ama aynı zamanda tesettürün açılmasına karşı çıkabileceği gri alanları siliyordu. Örneğin, ruhani yönetimlerden uzaklaştırılan "muhafazakârların" bir kısmının, *hücum*a karşı çıkmış eski reformcular olması oldukça muhtemeldir. Îşânların kırsal, okuma yazma bilmeyen kabile mensupları olarak tasvir edilmesi, Türkistan'da sufiliğin gerçekte ne kadar yaygın olduğunu görmezden geliyordu. Devrimden önce, yetişkin erkeklerin mürşit olarak bir îşâna intisap etmesi oldukça yaygındı; medrese hocaları aynı zamanda îşân olarak da iş görebiliyordu ve birçok îşân medresenin rahlesinden en azından bir ölçüde geçmişti.³⁹ Îşânları sadece "feodal" kategorisine koymak, en iyi ihtimalle, Bolşeviklerin Müslüman din adamı arayışlarında sufi üstatlarının önemli bir kısmını ıskalayacağı anlamına geliyordu. Ne kadar yanlış olursa olsun (ve ne yazık ki din adamlarıyla ilgili mevcut verilerin çoğu hâlâ komünist kaynaklardan geliyor), bu sınıflandırma, Birinci Beş Yıllık Plan boyunca ulemaya yönelik parti politikasına ve eylemlerine rehberlik etti.

Ancak bu uyarılar, Sovyet sınıflandırma sisteminin tamamen yanlış olduğu anlamına gelmez; ideolojik çerçevelerin çoğunda söz konusu olduğu gibi, bir hakikat özü bulunmalıydı ki üzerine bu sınıflandırmalar inşa edilebilsin. 5. Genel Kurul'da tanımlanan eğitim etkinlikleri (mektepe ve medreselerde en iyi nasıl re-

37 NEPmen, Sovyetler'in başlarında, Yeni Ekonomi Politikası altında sağlanan özel ticaret ve küçük ölçekli üretim fırsatlarından yararlanan iş adamlarıydı. (ç.n.)

38 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 152, 1. 2. RGASPI F. 62, op. 1, d. 221, 11. 92, 137. Hansuvarov'un 13. Sredazbüro Genel Kurulu'ndaki konuşmaları.

39 Khalid, s. 32.

form yapılacağını tartışmak için öğretmen konferansları düzenlenmişti) muhtemelen 1919-1921'de gelişen eğitim hareketinin yeniden canlandırılmasıydı. Diğer kaynaklar da açık "reformist" faaliyetleri doğruluyor: ulema duaları Arapça'dan Özbekçeye tercüme ediyordu, camiler Ekim Devrimi'nin 10. yıldönümü kutlamalarına dâhil edilmek için dilekçe veriyorlardı ve mollar kızıl pankartları uygun sloganlarla süslüyorlardı. Bazı kırsal bölgelerde mahkeme-i şer'iyeye şubeleri açılıyordu ve üyeler, camilerin bakım ve onarım için kaynak almasını sağlamak üzere mahalle komitelerini kullanıyorlardı.⁴⁰

"İlerici" din adamlarının toplumun bazı kesimlerine büyük ölçüde hitap ettiği de doğrudur. (Buhara Okruğu'nda bulunan) Karakul Karşılıklı Güven Cemiyeti başkanının yeni bir imamı işe alma konusundaki mektubu, ideal ilericilerin doğasını ve Sovyetlerin onları neden tehdit olarak gördüğünü göstermektedir:

Muhterem Fatih Hoca,

Selamlar ve dualar sizlere. Biz iyiyiz. Tatar Mahallesinin İmamı Şakir Mücavirov'un Karakul'daki ölümünden sonra mahallemiz imamsız kaldı. Bu nedenle son zamanlarda mahallemizin öncelikli temennisi bir imam bulmak oldu. ...

Müstakbel imamımız gerçek dini iyi bilmeli, zamanın talepleri doğrultusunda bilim ve siyaset konusunda bilgili olmalıdır. Bunun yanı sıra müstakbel imamın aşağıda sıralanan niteliklere sahip olması gerekir:

1. Bilim, ekonomi ve siyaset bilmeli;
2. İslam'ı iyi bilmeli, diğer dinlerin temellerine âşina olmalı ve Avrupalı felsefe bilginleri hakkında derin bilgiye sahip olmalıdır;
3. Belagatli olmalı ... ve dinleyicileri cezbedebilmelidir;
4. İslam'ın en yüce din olduğunu bilimsel olarak kanıtlama yeteneğine sahip olmalıdır ve zekice kanıtlarla din inkârcılığına karşı gelebilmelidir;
5. İslam'ı tüm batıl inançlardan ve bağnazlıktan ayırabilmeli ve dinimizin, zamanın taleplerine uygun olarak düzenlenmiş yaşayan bir din

40 RGASPI F.62, op. 3, d. 258, 11. 4-6, 99-104. Fergana Okrug Komitesi'nin 2. ve 3. Genel Kurullarının 21 Temmuz ve 23 Ağustos 1927 tarihli tutanakları. İkinci belge, köylülerin genel ekmek kıtlığı ve açlığa karşı gösterdikleri öfkenin parti propagandacılarının güvenilirliğine ket vurduğunu ifade ediyordu. İ. Kiselev. "Protiv boga i religii", *Za partiyu*, 1. sayı (Ocak 1928): s. 84-86.

olduğunu kanıtlayabilmelidir; üstelik, insanları bu yolda hareket etmeye teşvik edecek güce sahip olmalıdır;

6. Halk için örnek bir akıl hocası olmalı, yani öğrettiği yolu takip etmelidir. Çeşitli kavgalara ve gruplaşmalara karışmamalı ve herkese eşit şekilde yaklaşma yeteneğine sahip olmalıdır;

7. Özetlemek gerekirse, olumlu bir karaktere ve meyve veren güzel sözlerle sahip olmalıdır (konuşması halk için sıkıcı olmamalıdır ki halk sözlerine saygı göstersin). Konuşması yukarıda belirtilen niteliklere sahip değilse, dinimizin safiyetini halkımızın inancının çökmesinden ve küfrün yayılmasından korumak mümkün olmayacaktır.

... Her durumda, [müstakbel imamımız] yaklaşık olarak yukarıda bahsedilen birikime sahip olmalıdır; böyle bir imama sahip olmak istiyoruz. Eğer böyle bir kişiyi tanıımıyorsanız, o hâlde, halkımızın ondan uzaklaştığı bugünlerde dinimizi korumak zor olacaktır.⁴¹

Cemiyet ayda 100 ruble maaş artı yaşama masrafları teklif ediyordu ki bu, böylesine olağanüstü derecede talepkâr bir işe göre, 1927 standartlarında bile nispeten düşüktü. Bu mektupta tasavvur edilen ideal imam, Sovyet propagandasına hâkim olmaya başlayan, cahil, “gerici-burjuva Müslüman din adamı” imajıyla keskin bir tezat oluşturuyordu. Dikkate değer noktalardan biri örneğin, Avrupalı filozoflara ve bilimsel yönteme âşinalığın İslam felsefesine âşinalık kadar önemli olmasıydı. Bu tür bilgiler ise yalnızca, o sırada etkilerinin zirvesinde olan Ceditçi eğitim usulleriyle elde edilebilirdi. Mektubun son paragrafı, insanların (en azından geleneksel biçimiyle) İslam’ı terk ettiklerine ve reformist çözümün mevcut koşullar altında mümkün olan tek çözüm olduğuna dair bir korkuya işaret ediyor.

Karakul arama komitesinin aklında belirli bir aday olmasına rağmen (Taşkentli Abdurrahman Rahmankulov), kaç tane imamın mektupta listelenen yüksek standartları karşılayabileceğini tahmin etmek imkânsızdır. Şurası açık ki, arama komitesi arayışının imkânsız olduğuna inanmıyordu. Onlar için ne yazık ki, komünizmin SSCB’de tek felsefi sistem olarak kurulmasına en büyük tehdidi oluşturanlar, kesinlikle yüksek eğitilmiş, oldukça etkili imamlardı.

41 RGASPI F. 62, op. 2, d. 1145, 11. 10-11. Taşkent’teki Fatih Süleymanov’a 5 Nisan 1927 tarihli mektup. Özbekçe’den çevrilmiş Rusça metin.

Nasıl ki 5. Genel Kurul'da listelenen büro faaliyetleriyle ilgili korkular daha önceki tartışmalara benzerlik içeriyorsa, Özbek Merkez Komitesi'nin soruna yönelik çözümü de önceki uygulamalardan kesin bir kopuştu. Daha önceki Sovyet belgeleri, 12. Parti Kongresi'nin çizgisini takip edip propaganda ve eğitimi vurgularken, bu karar din adamlarına kararlı bir saldırıda bulunuyordu. Parti her ne kadar reformcular hakkında kaygı duysa da sufi îşânları ve müritleri de önemli bir hedefti. Genel kurul, okrug parti komitelerine (ispolkomlar) "beş öncelikli okrugda" (Harezmi dışında bırakarak, Taşkent, Hocend, Fergana, Buhara ve Zerefşan), zikir ayinlerini kesin bir son tarih belirtmeden yasaklamalarını emretti. Yerel parti komitelerine de şu talimat verildi:

Îşânilığın en kısa sürede kendi kendini yok etmesini sağlamak için farklı îşânlar arasındaki anlaşmazlığı ve çekişmeyi güçlendirecek tüm önlemleri alın, ayrı îşânları Îşânilikten [Sovyetlerin sufilige taktığı ad] el çekme fetvaları vermeye zorlayın, bu tür [fetvaları] yayınlayın, [ve] bu şekilde birçok "fetva kampanyası" gerçekleştirin. Faaliyetlerinin kesintiye uğramasına yönelik tedbirlerden biri olarak îşânlardan gelir vergisi tahsil edin. Basın aracılığıyla ve halk kitlelerini örgütleyerek ifşa çalışmalarını güçlendirin. Müritlerin sayısından yola çıkarak Îşânilığın en aktif savunucularını gözaltına alma yöntemine başvurun, bu işi olabildiğince gizlice yürütün ve bu önlemleri, Îşânilığın korunması yönündeki propagandayı zayıflatmanın bir yolu olarak kullanın.⁴²

Bu talimatlar, Sredazbüro tarafından yayınlanan her zamanki talimatlardan çok daha spesifikti. İnsanları tutuklamak için doğrudan ve net bir emir görmek de nadirdir. Karar, belki de bu durum yazarlarını ilgilendirmedığı için tutuklamaları kimin gerçekleştireceğini belirtmiyordu. Hem normal polis hem de OGPU memurları böylesi bir görev için hazırda beklerdi ancak bu işi OGPU'nun yapmış olması çok daha muhtemeldi. Farklı Müslüman din adamları grupları arasındaki ayrılıkları ve anlaşmazlıkları kışkırtmak, Bolşevik iktidarının kuruluşundan beri partinin gözde taktığı olmuştu; komünist cephaneliğin en etkili silahlarından biriydi bu.

Genel kurul kararı, reformist din adamlarına da eşit derecede agresif bir yaklaşım öngörüyordu:

42 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 152,11. 5a-b.

Mahkeme-i şer'iyenin okrug ispolkomlarındaki tüm pozisyonunu, onlara verilecek haklarda kesinti yapmak amacıyla hızla gözden geçirin.

Onları zayıflatma amacına binaen, uygun örgütler aracılığıyla mahkeme-i şer'iyeye seçimlerini yeniden gerçekleştirin. Özellikle de Andican Mahkeme-i Şer'iyesi Başkanı Mevlevî'nin otoritesini ortadan kaldırmak amacıyla, Hokand ve Andican Mahkeme-i Şer'iyeleri arasındaki anlaşmazlıkları kullanın.

En güçlü üç mahkeme-i şer'iyenin (çeşitli tarihlerdeki) başkan seçimlerini en kısa sürede yenileyin: Seçimlerden sonra Mevlevî, Miyan-Kudret ve Zeynettin-Kârî'nin ÖSSC sınırlarından (çeşitli tarihlerde) tahliyelerini sağlayın.⁴³

Mahkeme-i şer'iyeye hileli seçimlerle ve en güçlü liderleri ihraç ederek doğrudan saldırmanın ve onu kapatmanın zamanı gelmişti. ÖKP Merkez Komitesi, İmam Mevlevî'yi, ona muhtemelen başka bütün din adamlarından daha fazla zaman ve belge ayıracak kadar büyük bir tehdit olarak görüyordu (yaptığı işler ve akıbeti daha sonra tartışılacaktır). Karar şöyle devam ediyordu:

Hem şehir hem de köylerdeki çeşitli dinî kurumlara ait mahkeme-i şer'iyelere ilişkin gizli talimatlara gelince, şunları gerekli görüyoruz: Gözetim çalışmalarının envanterini güçlendirerek, mahkeme-i şer'iyenin en sert ve aktif eğitimcilerini ortaya çıkarmak ve mümkünse bir aylık süre içinde bunların bazılarını gözaltına almak. Bunu mümkün olduğunca gece yapmak, mahkeme-i şer'iyedeki hocaların aktif çalışmalarını zayıflatmaya yardımcı olacaktır.

Hiçbir koşul altında mahkeme-i şer'iyeye liderliğinin cumhuriyet düzeyinde merkezîleşmesine izin vermeyin veya aksine, okruglarda çeşitli mahkeme-i şer'iyelerin yapacağı koordinesiz ve dağınık çalışmaların yapılmasına müsaade etmeyin. Mahkeme-i şer'iyelerin yerel düzeyde tamamen tasfiye edilme olasılığını okrug ispolkomlarına gizlice sunun ve bunu tartışın.⁴⁴

Komünistlerin Müslüman din adamlarının sendika çapında örgütlenmeye çalıştıklarından duydukları korkunun gerçekçi olup olmadığı, bir bakıma konu dışıdır: parti üyelerine bu doğruymuş gibi davranmaları söylenmişti ve emirleri sorgulamak sadece sorun yaratacaktı. Ruhani yönetimlerin organize olma-

43 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 152, 1. 6.

44 Agy., 11. 6a-b.

yan faaliyetlerine dahi izin verilmemesi gerekliliği, bir sonraki paragrafta ortaya konduğu üzere ancak grupları tamamen yok ederek karşılanabilirdi. Çok daha etkili ve aktif gözetim çalışmalarına yapılan çağrı, OGPU'nun bölgede önemli ölçüde güçlendirilmesi gerektiğini ima ediyordu. Gecenin ortasında tutuklama yapma talimatı, önerilen bu kampanyanın dehşetengiz niteliğini açıkça ortaya koymaktadır. Son olarak, Merkez Komitesi, bu sert önlemlerine karşı direnç öngörüyor ve belki de bunu memnuniyetle karşılıyordu:

Gereken çalışmaları yaparken, din adamlarını veya destekçilerini herhangi bir protesto gösterisine kışkırtmamaya çalışın. ... Din adamları veya farklı halk gruplarının saldırıda bulunma tehlikesini önlemeye yönelik her türlü önlemi alın. Yine de böyle bir gösterinin gerçekleşmesi durumunda, birkaç gün ve hafta boyunca, serbest kalan din adamları kadrolarının gelecekte aktif olarak çalışmasının önlenmesi için bir tedbir olarak, ifşa edilen aktivistleri-kışkırtıcıları gizlice göz altına almak üzere gösterinin yapısının en kapsamlı şekilde incelenmesini sağlayın.

İslamî göstericiler, liderlerin gözetimini ve tespitini kolaylaştırarak partiye yardımcı olacaktı; onların tutuklanması kalan din adamları için uygun örnekler sağlayacaktı. Ortadan kaybolanların akıbetini soran veya bu faaliyetin yasa dışı olduğundan (Sovyet yasalarına kesinlikle aykırıydı) şikâyet eden olursa, okrug ispolkom personeline, eskiden beri kabul görmüş bir bürokratik taktik olarak, bilmezlikten gelme talimatı veriliyordu. Kararda yer alan diğer önemli paragraflar, ruhani yönetimlerin camileri "bölgeselleştirmesini", camiler aracılığıyla inananlara hitap etmesini veya evliyaların hayatlarını anlatmasını yasaklıyor ve kadınların açılmasına karşı çıkan tüm din adamlarının tutuklanmasını emrediyordu.⁴⁵

Partinin din adamlarına yönelik saldırısının bir diğer unsuru da Müslüman okullarına sırt çevirmektir. 5. Genel Kurul, ıslah edilmemiş tüm Müslüman okullarının kapatılmasını ve kalanların sorumluluğunu okrug düzeyindeki eğitim müdürlüklerinin üstlenmesini talep etti, ayrıca dinî okullarla başa çıkmak için klasik bir yöntem öneriyordu:

45 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 152, 11. 6-7b.

İslah edilmiş herhangi bir eski usul okulunun azami ölçüde geciktirilmesi veya tamamen durdurulması adına, okrug eğitim müdürlüklerine, yeni okullar açmayı veya eski [olanları] reforme etmeyi talep eden uygun dilekçeler etrafında, her türlü bürokratik formaliteyi, yetersiz bilgi ihtiva ettiği ve henüz tahakkuk etmemiş yeni veriler gerektirdiği gerekçesiyle iade edilecek [formları] vs. hazırlamasını öneriyoruz.

Aynı teknikler, tüm okruglarda yeni medreseler veya ıslah edilmiş okulların açılmasında da uygulanacaktı. Ayrıca, okrug eğitim müdürlüğünden izin alınmadan okul reformu konulu konferanslar düzenlenemezdi.⁴⁶

ÖKP Merkez Komitesi 5. Genel Kurul kararı, okrug ispolkomlarının üyelerine muazzam bir yük getirerek, örgütlü din adamlarını OGPU'nun hatırı sayılır yardımıyla zayıflatmaktan ve nihayetinde yok etmekten sorumlu tutuyordu. Kararın son bölümleri, ispolkomlara bir yandan geceleri insanları gizlice tutuklayıp bir yandan da protestoları bir şekilde engellemeleri gerektiğini söyleyerek yükü daha da artırıyordu. Bu tür bir talimat, Komünist Parti'nin, kadrolarından çoğu zaman acımasız ve dürüst olmayan yollarla, imkânsız koşullar ve süreler altında muazzam değişiklikler yapmalarını isteme şeklindeki genel modeliyle tutarlıydı. Bu model, Türkistan'da ülkenin Avrupa'da kalan bölgelerinden biraz daha erken ortaya çıkmıştı.

Bu öneriler Özbekistan'ın pek çok bölgesinde, özellikle de din adamlarının *hücumu* protesto ettiği durumlarda uygulamaya konuldu. Bazen, örneğin ruhani yönetim üyelerinin reforme edilmiş bir okulu "yasa dışı olarak" devraldığı Andican'da, din adamlarının tutuklanmasını bizzat İkrarov emretmişti.⁴⁷ Bununla birlikte, parti politikası ve eylemleri hâlâ bütünüyle uyumlu değildi. Mayıs ayı başlarında Sredazbüro, hem de İkrarov'un bir raporuna dayanarak, hücum adına alenen propaganda yapan din adamlarının bunu yapmalarına, hatta görüşlerini yayınlamalarına müsaade edilmesi emrini vermektedir!⁴⁸ Partinin refor-

46 Agy., 1. 7.

47 RGASPI F. 62, op. 3, d. 208, 1. 147. 93 sayılı ÖKP Merkez Komitesi İspolbüro'su tutanağı, 24 Mayıs 1927.

48 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 1192, 1. 7, "Vıpiska iz Protokola No. 101 Sredazburo", Sredazbüro İspolkom'unun 9 Mayıs 1927 tarihli kapalı bir oturumundan. RGASPI F. 62, op. 1, d. 318, 1. 86. 10 Mayıs 1927 tarihli Sredazbüro İspolkom'u tutanağı.

mist din adamlarıyla ne ölçüde iş birliği yapması gerektiği meselesi (tabi bunun mümkünatı varsayılırsa) çözülmekten uzaktı.

ÖKP Merkez Komitesi'nin 5. Genel Kurulu'ndan iki ay sonra, Orta Asya Bürosu kendi İslam karşıtı politikasını açıkladı. 28-30 Mayıs 1927'de Taşkent'te düzenlenen 13. Sredazbüro Genel Kurulu İslam'a ilişkin merkez parti çizgisini belirledi, bu da özünde, Yaroslavski'nin propaganda, bilimsel eğitim ve düşmanların tetkiki yoluyla gerçekleştirmeyi düşündüğü din karşıtı çalışma programıydı. Bu yeni program, ÖKP Merkez Komitesi'nin politikalarına belirgin bir tezat oluşturuyor ve birçok noktada Türkistan koşullarından ziyade Moskova'nın endişelerini ve önceliklerini yansıtıyordu. Müslüman din adamlarının partinin baş düşmanı olduğunu kendisi de savunan Sredazbüro, tutuklamaları ve ihraçları açıkça savunmaktan ise imtina ediyordu. Diğer taraftan, Sredazbüro tek taraflı hareket etmiyor, Orgbüro'nun Mart ve Mayıs genel kurulları arasındaki bir tarihte Sredazbüro ve ÖKP Merkez Komitesi'ne gönderdiği "Müslüman Dinî Hareket Üzerine" adlı bir karar taslağını uyguluyordu.⁴⁹

13. Genel Kurul'un iki ana amacı vardı: Türkistan'daki ekonomik ve tarımsal durumu derinlemesine tartışmak ve İslam karşıtı kampanya için genel bir program hazırlamak. Bu kez, İslam karşıtı bir kampanya başlatmak için diğer gerekçelere keskin bir aciliyet kazandıracak yeni bir neden vardı: sözde savaş korkusu. Genel Kurul, "İngiltere'yle diplomatik ilişkilerin kopmasıyla bağlantılı olarak bir propaganda kampanyası" yürütmeye karar verdi.⁵⁰ Bu, Büyük Britanya ile SSCB arasında henüz patlak veren diplomatik krize atıfta bulunuyordu. İngiliz Hükûmeti, Sovyetleri, sendikalar aracılığıyla İngiliz grevcilere para akıtmakla suçlamıştı. Sovyet Hükûmeti bunu reddetti ve Londra polisi, Sovyetlerin yıkıcı faaliyetleri körüklediğini kanıtlayacak belgeleri arama gerekçesiyle Sovyet ticaret heyetine baskın yapınca ilişkileri tamamen kesti. Kriz, Sovyetler Birliği'nde ciddi bir savaş korkusuna yol açtı ve bu korku büyük gazetelerdeki ürkütücü manşetlerle desteklendi. Gerçekte ise, bu diplomatik çekişmenin

49 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 1192, 1. 2. 19 Haziran 1927 tarihli, 3 sayılı tutanak, Kommissiia po dukhovenstvu pri Tsk KP(b)Uz. Komisyon belgedeki belirli noktaları tartışmakta ancak doğrudan alıntı yapmamaktadır.

50 RGASPI F. 62, op. 1, d. 221, 1. 1. 28 Mayıs tarihli 13. Genel Kurul oturumu.

savaşa yol açması hiç de muhtemel değildi ve tarihçiler genel olarak Stalin'in bunu bildiği konusunda hemfikirdirler ancak en yukarıdaki Kremlin makamlarının dışındaki hükûmet yetkililerinin ne kadarının savaşın aslında ihtimal dâhilinde olmadığını anladığı hiç belirgin değildir. Stalin Hükûmeti, savaş korkusunu, hâlihazırda tartışılmakta olan Birinci Beş Yıllık Plan'ın aşırı önlemleri konusunda halktan ön destek alabilmek için kullanabildi. Büyük Britanya'yla kopuş, İngiliz askerlerinin sadece yedi yıl önce savaştığı Orta Asya'da da özel bir yankı uyandırdı.

13. Genel Kurul'da Müslüman din adamları hakkında Hansuvarov ve Belski tarafından sunulan iki kapsamlı rapor yer aldı. Her iki raporu da Hansuvarov teslim etmiş ve bunları yazma konusundaki işin büyük kısmını kendisi yapmış görünüyor. Bölgenin baş OGPU yetkilisi olarak verilerin çoğunu sağlayan ise Belski idi. Hansuvarov ilk konuşmasına Türkistan'daki din adamları nüfuzunun boyutunun ana hatlarını çizerek başladı ve ekonomik yapıdaki radikal değişiklikler nedeniyle 1917'den bu yana bu nüfuzun önemli ölçüde azaldığını söyledi.⁵¹ Spesifik olarak, vakıflara el konulması ve dinî mahkemelerin ortadan kaldırılması, din adamlarının gücünü, beş yıl önce olamayacak şekilde, onlara karşı doğrudan bir kampanyayı mümkün kılacak kadar zayıflatmıştı. Ancak Hansuvarov, Türkistan komünistlerinin kendi beceriksizliğinin din adamlarının hayatta kalmasına katkıda bulunduğunu belirtti. Cumhuriyetçi komünist partileri, Müslüman din adamları sorununu, herhangi bir kapsayıcı politika oluşturmadan, vaka bazında geçici olarak ele almakla eleştirdi. "Gözle görünür biçimde daha karmaşık hâle gelen mevcut koşullarda," diyordu, "sorunları böyle karara bağlamak, kuşkusuz zorlukları örtbas etmek demektir." Hansuvarov, Müslüman din adamlarını, hiçbir iyi özelliği olmayan ve hiçbir şekilde iş birliği yapılmaması gereken, işçi ve köylü kampına karşı "yekpare bir gerici kitle" olarak niteliyordu.

Rapor aynı zamanda çeşitli din adamları ve sınıf grupları arasındaki çatlakları, çelişkileri ve bunların Sovyet iktidarına karşı birleşme tehlikesini vurguluyordu. Devlete yönelik en bü-

51 RGASPI F. 62, op. 1, d. 221, 1. 91. "Proekt po voprosu o musulmanskom duhovenstve." Konuşması "Musduhovenstvo" başlığıyla yayınlandı. *Komunističeskaya mısıl'* (Taşkent), 5. kitap (1927): s. 60-102.

yük tehdidi bir kez daha “ilerici” din adamları ve yeni burjuvazi oluşturunuyordu. Hansuvarov, bu din adamlarını ve NEPmen’i, Sovyet sistemini özel sermayenin çıkarları için kullanmak üzere birlikte çalışmakla suçladı; bu taktik özellikle tehlikeliydi çünkü iş birliğinin dış görünüşü onların gerçek düşmanca niyetlerini maskeliyordu. Bu analiz Moskova’nun yaklaşımını yansıtıyordu çünkü parti NEP’ten ve verdiği tüm tavizlerden uzaklaşmaya başlamıştı. Üstelik, bu düşünce çizgisi, görüşleri Bolşeviklerin görüşlerine yakın ancak yeterince yakın olmayan Menşevikler gibi diğer sosyalist gruplara karşı en şiddetli öfkelerini ifade eden eski Bolşevik kalıplarla da uyumluydu.

İlerici ulemanın yarattığı ikinci tehlike, halk ve hükûmet arasında aracı olarak hareket etme şeklindeki devrim öncesi konumlarını yeniden tesis etmek istemeleriydi. Bunu örneklemek için Hansuvarov, “Hokand ulemasının en görünür temsilcisi” olan Turhan Maksum’un ifadelerini aktarıyordu:

Ulema hükûmetten daha beceriklidir, halkı daha iyi anlar ve onların çıkarlarını, yaşam tarzlarını ve geleneklerini daha iyi bilirler. Bu nedenle Ruhani Yönetim, hükûmet ile ulema arasında aracı olarak hizmet eden bir organ olmalıdır. Hükûmet, herhangi bir önlemleri uygulamak zorunda kaldığında Ruhani Yönetim’e başvurmalıdır, Ruhani Yönetim bu tedbirin uygulanmasının gerekliliğini halka anlatacaktır. Halk arasında hükûmete karşı bir hoşnutsuzluk ortaya çıkarsa, insanlar Ruhani Yönetim aracılığıyla hükûmetten kendileriyle görüşmesini isteyebilir ve halkın isteklerine ters düşen emirleri yürürlükten kaldırabilirler.⁵²

Sovyet Hükûmeti, kendisi ve bileşenleri arasında herhangi bir aracının arabuluculuk yapmasını kesinlikle istemiyordu (hele ki bu aracı, halkın isteklerini temsil ettiğini iddia ediyorsa); bu rol sadece partiye ayrılmıştı. Hansuvarov, Turhan Maksum’un oldukça naif açıklamasını, din adamlarının Sovyet Hükûmeti’ni zayıflatma ve halk üzerindeki kendi etkilerini koruma arzusunun düşmanca bir ifadesi olarak yorumluyordu.

Hansuvarov, ilerici din adamlarının kendileri ve burjuvazi için birleşik bir anti-Sovyet örgüt yaratmaya çalıştıkları ve partinin hiçbir koşulda bunun olmasına izin vermemesi gerektiği konusunda defalarca uyarıda bulundu. Sovyetlerle mücadelede

52 RGASPI F. 62, op. 1, d. 221, 1. 93.

“din adamlarının acil amaç ve görevlerini” listeleyecek kadar ileri gitti, bunlar çoğunlukla doğrudan daha önceki OGPU raporlarından geliyordu: ulema hiyerarşisini güçlendirmek, köylerdeki ruhani yönetimlerin etkisini genişletmek, cumhuriyet düzeyinde dinî örgütlenme merkezleri oluşturmak, din adamlarının atamaları konusundaki yetkiyi ruhani yönetimlere vermek, okullarda ve öğretmenler üzerinde ulema nüfuzunu genişletmek ve camiye siyasi faaliyeti örgütleyecek bir merkez olarak kullanmak.

Hansuvarov, özellikle tehlikeli gördüğü iki ilerici imamdan bahsetti:

Din adamları bilim okumaya başlıyor. İlk raporunda örnek olarak yüksek din adamlarının iki temsilcisini verdim: bir yanda Ziyâ Kemâlî,⁵³ diğer yanda Mûsâ Cârullah. Bunlardan ilki tam bir düzenbazdır; bir yandan Kur'an'a göre ibadet ediyor, bir yandan da Renan'ı inceliyor; bir yandan Renan ruhlu bir ateist gibi görünürken, diğer yandan camide namaz kılıyor. Mûsâ Cârullah ise, Kur'an'ı revize eden ve Ramazan'la ilgili İslamî dogmaların reformu için çaba gösteren bir reformcu tipini temsil ediyor.⁵⁴

Hansuvarov, raporunun stenografik versiyonunda (nihayetinde yayınlanan baskının aksine) başka tehditler de sıralamıştı. Reformcular, halkı kendi taraflarına çekmek için, doğrudan öykünme olmasa da Sovyet ajitasyon-propaganda tekniklerine benzeyen teknikleri benimsemişlerdi. Dinî okul sistemiyle bağlantılı olarak öğretmen konferansları ve veli komiteleri düzenlemeye başlamışlardı, mahalle komitelerini siyasi ve malî destek üsleri olarak kullanıyor ve gündelik yaşam sorunları olan insanlara yardım ediyorlardı.⁵⁵ Hansuvarov'un belirttiği gibi: “Tek kelimeyle, kitle çalışması yapıyorlar; bu nedenle, çalışmalarının yalnızca olumsuz yönlerinden değil, aynı zamanda olumlu

53 Ziyâeddin Kemâlî (1873-1942): İdil-Ural Ceditçilik hareketinin önemli bir temsilcisidir. 1906'da Ufa'da Aliye Medresesi'ni kurmuştur. Şihâbeddin Mercânî'den etkilenmiş, tasavvufu Kur'an ve Sünnet'le ilişkili görmediği için sufilerin yaklaşımına karşı çıkmıştır. Onun bu yaklaşımı devrin bazı din âlimleri tarafından da eleştirilmiştir. Kemâlî, matbuat alanında da faaliyette bulunmuş ve 1924-1927 arasında yayın hayatında kalan *İslam Mecellesi*'nde yazılar kaleme almıştır. 1942'de Bolşeviklerce Samara'da öldürülmüştür. İsmail Türkoğlu, İbrahim Maraş, “Ziyâeddin Kemâlî”, *DİA*, Cilt 25, 2002, s.233,234. (ed.n.)

54 Agy., 1. 137. Joseph Ernest Renan (1823-1892) Fransız bir filolog ve tarihçiydi.

55 Agy. 11. 148-149.

yönlerinden de söz etme hakkına sahiptirler. Burada elimde Namangan ulemasından bir müracaat var-o kadar [iyi] düzenlenmiş ki, Agitprop'un bunu biraz incelemesi iyi olabilir."⁵⁶ Şehirlerde artan Sovyet gücü, din adamlarını kırsal alanlara itiyordu, Buhara bunun iyi örneklerinden biriydi. Ancak bazı gruplar, özellikle ilericiler güçleniyordu: "Genel ulema kitlesiyle karşılaştırıldığında ilerici kesimin dişe dokunur bir önemi olmasa da etkisini en gelişmiş (eski) şehirlere yayıyor ve son zamanlarda köye nüfuz etmeye çalışıyor; bu özellikle Hokand, Andican ve Oş bölgelerinde fark ediliyor."⁵⁷

Hansuvarov, ilerici ulemanın Sovyet rejimine karşı oluşturduğu tehlikeleri sıraladıktan sonra, parti için bir eylem programının ana hatlarını çizdi. İlk görev iç temizlikti:

a) Sovyet topluluğunun komünist kesimlerinin ulema sınıfının her türlü etkisinden tamamen, yalnızca biçimsel değil, aynı zamanda fiilen de kurtuluşu için, parti içinde, şehirde ve köyde kararlı bir mücadele yürütülmelidir.

b) Devletin yasal karakterinin işlevleriyle dinî bir tarikatın savunuculuğu arasında net bir sınır çizilmelidir. Mahalle komisyonlarının, din adamlarının geniş halk kitleleri üzerindeki etkisini yaymak için bir araç olarak kullanılmasına izin verilmemelidir.⁵⁸

Eş zamanlı olarak, parti, ruhani yönetimleri idare eden kuraları "gözden geçirerek", "kitlelere" doğrudan erişimi olan cami imamlarına özel dikkat göstererek ve "yüksek din adamları" (muhtemelen önde gelen ulema ve müderrisler) arasında camilerin kontrolü üzerindeki rekabeti kızıştırmaya çalışarak ulema sınıfının örgütlenmesini ve yapısını baltalamalıydı. Hansuvarov, partiye, ilerici ulema sınıfını herhangi bir şekilde desteklemeyi reddetmesi ve farklı din adamları grupları arasındaki çatışmaları onların kolektif etkisini zayıflatmak için istismar etmesi talimatını verdi. Bunu Sredazbüro'nun hücum yanlısı din adamlarının görüşlerini yayınlamalarına izin veren iki hafta önceki kararıyla bağdaştırmakla da uğraşmadı.

56 RGASPI F. 62, op. 1, d. 221, 1. 149

57 Agy., 1. 95.

58 Agy., 1. 96.

Din adamlarının ekonomik temelini yıkmak da Hansuvarov'un ilgilendiği konulardan biriydi. Parti, birçoğu hâlâ camilere fon sağlayan vakıf arazilerini temellük etme çabalarının yetersiz olduğunu kabul etmek zorundaydı. Camilere ve diğer Müslüman kültür kuruluşlarına ait tüm vakıfların envanterini çıkarmak (Aralık 1925 tarihli vakıf kanununa göre en az bir yıl önce bitirilmesi gereken bir proje), hangilerinin ulema için ekonomik açıdan hayati olduğunu belirlemek ve bunlara el koymak gerekiyordu.

Özbek Merkez Komitesi'nin görüşlerinin aksine, Hansuvarov ve Belski, sufi tarikatlarını, örgütlü ulemanın Sovyet rejimi karşısında oluşturduğu türden korkunç bir tehdit olarak görmüyordu. Raporları, "Îşâniliğin" doğal rekabetlerden yararlanma şeklindeki standart yöntemle yok edilmesinin nasıl tamamlanacağına dair bir paragraf içeriyordu:

Toprak reformunun Îşâniliğe yönelik saldırısı ve buna bağlı olarak îşânların halk üzerindeki etkisinin zayıflaması, [konumları için] özel tedrisattan geçmiş îşânlar ile "varis" îşânlar arasındaki mücadelenin sertleşmesinden anlaşılabilir. Bu mücadele Îşâniliğin itibarını sarsmak için kullanılmalıdır. Îşânların halktan [para ve diğer maddi destekler şeklinde] haraç almasına ve [başka] bölgelere seyahat ederek müritler toplayan ve onlardan [vergi?] toplayan din adamlarına karşı kampanya yürütmek gerekir.⁵⁹

Ancak Hansuvarov, îşânlara karşı bu kampanyanın nasıl yürütüleceği ve uygulanacağı konusunda hiçbir ayrıntı vermiyordu; tutuklamalara ise kesinlikle atıfta bulunduğu yoktu.

Hansuvarov'un konuşmasının (saatlerce sürmüş olması gereken) 15. bölümü, iki ay önce İkramov'un Özbek Komünist Partisi'ne verdiği talimata doğrudan tokat olabilecek bir uyarıyla başlayarak, ulema sınıfının yok edilmesine nasıl yaklaşılabileceği sorusunu ele alıyordu:

Bununla birlikte, din adamları sınıfına karşı gelecekteki mücadele araçları, öncelikle yasaklayıcı önlemlerle değil, geniş parti-örgütsel ve kültürel-aydınlanma çalışmalarından geliştirilen şu önlemlerden ibaret olmalıdır:

59 RGASPI F. 62, op. 1, d. 221, 1. 97. Belge, mikrofilm üzerinde zar zor okunan bir mimeograftır.

Parti çalışmalarına bakan yönüyle, din adamları arasında ideolojik bir yeniden silahlanmanın tam olarak ne zaman meydana geldiğini belirlemek elzemdir. İdeolojik açıdan, parti kadroları, din adamlarıyla ve dinî ön yargılarla mücadele için hâlâ yetersiz bir şekilde silahlandırılmış haldedir.

Bunu, din karşıtı bilimsel propagandanın gerekliliği üzerine iki paragraf ve 12. Sredazbüro Genel Kurulu'nda alınan propaganda kararlarının oldukça yetersiz uygulandığına dair bir serzeniş izliyordu. "Bunun için genel olarak din ve özel olarak da İslam araştırmalarına başlamak gerekiyor çünkü bugüne kadar parti kadroları ve aktivistleri, sınıf mücadelesi koşulları bağlamında İslam'ın kökenleri ve toplumsal yıkıcılığı sorunuyla ilgili yeteri kadar bilgi sahibi olmamışlardır."⁶⁰

Burada Hansuvarov, Komünist Parti'nin İslam'a yönelik taktiklerinin özünü ortaya koyuyordu: parti içinde ve dışında, İslam'ın sistematik olarak incelenmesiyle desteklenecek bilimsel bir propaganda. Onun nevi şahsına münhasır bu renksiz bürokratik dili, talimatlarını uygulaması, "ideolojik yeniden silahlanmanın" ne anlama geldiğini tam olarak çözmesi ve hemen ardından din adamları konusuna sıçraması beklenen dinleyicileri için bazı sorunlar doğurmuş olabilir. Buradaki dil belirsizliği muhtemelen kasıtlı olarak yapılmıştı (ve muhtemelen Hansuvarov'un kendisi tarafından belirlenmemiştir) çünkü hem yerel hem de tüm sendika düzeyindeki parti çalışanlarının çok çeşitli eylemleri haklı çıkarabileceği geniş bir gri alan bırakma etkisine sahipti. Zor kullanmaya veciz bir gönderme olan "gelecekteki mücadele araçları ... öncelikle [*glavnım obrazom*, benim vurgum] yasaklayıcı önlemler olmamalıdır" ifadesi, aynı zamanda parti üyelerinin izin verilebilir eylemlerine ilişkin kısıtlamalarda bir boşluk sağlıyordu. Ancak cebrin ne zaman kullanılabileceğine karar verme yetkisinin kimde olduğu gibi önemli bir soruyu yanıtsız bırakıyordu.

Rapordaki sonraki dört nokta, Orta Asya parti üyeleri arasında "din karşıtı bilimsel propaganda" yürütmenin, Müslüman din adamlarının onlar üzerindeki kalan etkisini yok etmenin, popüler din karşıtı edebî eserler yayınlamanın ve din karşıtı kad-

60 Agy., 1. 98.

rolar yetiştirmenin önemine geri dönüyordu. Hansuvarov, Özbekistan ve Türkmenistan merkez komitelerine, iki ay içinde, din karşıtı faaliyette kullanılacak model ve yöntemleri geliştirmeleri talimatını verdi. Bu görev, nihayetinde, Özbek Aydınlanma Komiserliği'nin başkanı olan Mennan Remzi'ye verildi.

Son olarak, Hansuvarov, din karşıtı çalışmalarda eğitimin büyük önemine değinerek şunları söyleyecekti:

Gelecekte hem merkez hem de yerel bölgelerdeki Aydınlanma Komiserliği organlarını güçlendirip takviye ederek, bu çalışmayı deneyimli parti üyelerine paylaşdırmak gerekecek.

Bununla eş zamanlı olarak, bu çalışmayı öğretmenlerle güçlendirmek gerekiyor ki öğretmenleri, özellikle köylerde, bize muhalif olan din adamlarının etkisinden uzaklaştırabilelim.

Eski usul okulları yeniden düzenlemeye yönelik tüm girişimleri kesin olarak reddedin ve dinî okullarda genel konuların öğretilmesine izin vermeyin.

Özbekistan'ın önde gelen bölgelerinde, eski okullarda [dinî] dogmanın yalnızca şu kişilere öğretilmesine izin verilecektir:

- a) birinci dereceden bir Sovyet okulunun asgari birinci sınıfını bitirmiş olanlar,
- b) din eğitimine rıza gösterenler,
- c) 14 yaşına basmış olanlar.⁶¹

Hansuvarov ayrıca, dinî etkilere karşı koymak için Türkistan'da güçlü bir Sovyet okul sistemi inşa etme ihtiyacının altını çizdi ve Sredazbüro'nun alt organlarına belirli eylem yönergeleri hazırlamaları için iki aylık bir süre verdi. Sredazbüro düzenleme komisyonu, daha sonra, yukarıdaki kısmın üçüncü paragrafını şu şekilde değiştirdi: "Eski usul okulların [reform edilmiş] okullara dönüştürülmesine izin vermeyin ve reforme edilmiş mevcut okullarda din öğretimini yasaklayın." Özbek ve Türkmen partilerine mevcut karihane ve medreselerin sayısını sınırlamaları ve 1927 sonbaharına kadar okulları incelemeye başlamaları talimatı verildi.⁶² Bu, yerel partilerin, Narkompros'un önceki ekim ayında kabul edilen, din öğretiminin tüm

61 RGASPIF. 62, op. 1, d. 221, 1. 99.

62 Agy., 1. 107.

okullarda yasaklanması önerisini (orijinal teklif her ne kadar iki yıllık bir son uygulama tarihine sahipse de) uygulamaya başlaması gerektiğini gösteriyordu.

Genel Kurul ayrıca, Belski ve Hansuvarov'un, Özbek Merkez Komitesi'nin Din Adamları Hakkında Komisyon'u ve OGPU aracılığıyla din adamları hakkında son birkaç aydır topladıkları büyük miktarda veriyi sunmalarına da izin verdi. Bu ikilinin istihbarat raporları zengin ancak çoğu zaman sinir bozucu bir bilgi kaynağıdır çünkü sadece din adamlarını incelemekle kalmıyorlardı; din adamlarının devlet için acil bir tehlike oluşturduğuna dair argümanlarını desteklemek için kanıt arıyorlardı. Ancak OGPU'nun daha önceki raporlarında olduğu gibi, sağlanan kanıtlar her zaman yazarların beklentilerini desteklemiyordu.

Rapor, Hansuvarov'un, din adamlarının sınıflandırılması, "ilericiler" ve "muhafazakârlar" arasındaki keskinleşen çatışmalar, sufiliği zapt etme ihtiyacı vb. hakkında zaten yapmış olduğu yorumların çoğunu tekrarlıyordu. Yeni unsurlardan biri ise, toprak ve su reformunu bir sınıftan alıp diğerine vermenin hırsızlık ve şeriata aykırı olduğu gerekçesiyle protesto eden dinî liderlerin ayrıntılı bir listesiydi. Bu adamlar (îşânlar, imamlar ve ulema'dan oluşan bir karışım; "sınıflar" parti teorisinin iddia ettiği kadar ayrı değildi) takipçileri arasında mektuplar dolaştırıyor ve toprak reformuna karşı direnişi teşvik etmek için köy köy dolaşıyorlardı. Bunların birçoğu muhafazakâr olarak yaftalanmıştı ancak rapor, bu konuda muhafazakârlar ve reformistler arasındaki tek gerçek farkın, reformistlerin halka açık muhalefetin beyhude kalacağını düşündükleri için görüşlerini alenen açıklamamaları olduğundan bahsediyordu.⁶³

Buradan çıkan anlam, neredeyse tüm din adamlarının toprak reformu kampanyasına karşı olduğuydu, bu da partiye onlara karşı sert bir şekilde saldırmak için başka bir neden veri-

63 RGASPI F. 62, op. 1, d. 221, 11. 195-197. Listelenen din adamları şunlardı: Ürgüt'te İşân Velihanov; tilmizi Hoca Yusuf; Esved Mahdum Müderris (Buhara'dan Fergana'ya seyahat etmiş); Turhan Maksum; Hokand'da İşân Baba Han, âlim Hidayet Hoca Kariyev ve imam Zekeriya Matgaziye; Taşkent'te İsa Han Agliam ve Şa-Muhittin Ahun; Semerkant'ta domolla Selim ve domolla Nizam. Sessiz reformcular ise (tümü Taşkent'te) Alim Kadı, Abdülvahid Kârî (İkramov'un amcası!) ve Hayrettin Han Agliam olarak listeleniyordu.

yordu. 15. Parti Kongresi (Ekim-Kasım 1926) tarım arazilerini kolektifleştirmeye yönelik müphem planları zaten tartışmış ve “gulaglara” ve “NEPmen’e” karşı ajitasyon ve siyasi baskıyı onaylamıştı. Müslüman din adamları, bu planların gerçekleşmesinin önünde, hızla ortadan kaldırılması gereken büyük bir engel olacağı benziyordu.

Ahlakî itirazlarının yanı sıra, din adamlarının toprak reformuna karşı çıkmak için pratik nedenleri de vardı çünkü birçoğu hâlâ Özbekistan’ın çeşitli bölgelerindeki vakıflardan önemli bir gelir elde ediyordu:

Örneğin, Fergana topraklarında 525 *tanap*⁶⁴ kayısı bahçesi (420 *desyatın*⁶⁵) diğer cami arazileri dışında ulemaya aittir ve ulema vakıf dairesine buradan elde ettiği gelirin sadece %25’ini ödemektedir. Eski Hocend uyezinde tüm vakıf mülklerinin %88’e kadarı din adamlarına aittir ve bu mülkün sadece %12’si eğitim vakıflarını oluşturur ve vakıf dairesinin yetki alanına girer. Şu anda Andican şehrinde 20 cami şu mülke sahiptir: 711 *tanap* (120 *desyatın*) arazi, üç değirmen, 110 tüccar tezgâhı ve bir hamam; bu mülklerden elde edilen ortalama gelir yılda 10.315 rubleye ulaşır.

Ancak vakıf mülklerinden elde edilen bu önemli gelirler Özbekistan’daki tüm şehirlere özgü değildir. ... Taşkent Okruğu’nda hemen hemen tüm köy camileri bir ila beş *tanap* (altıda birden bir *desyatine kadar*) araziye sahiptir. ...

Vakıf daireleri, neredeyse tamamen din adamlarının elinde kalan dinî vakıflardan elde edilen gelirlerin yanı sıra, kendilerine ait mülklerden elde edilen gelirin önemli bir yüzdesini din adamları için “maaş” ödemesine ayırmaktadır. Bu, Buhara’da %6’dan (Semerkant, Taşkent ve Fergana’da) %12’ye [sayı belirsiz] kadar değişmektedir.⁶⁶

Doğruysa (yüzdelerin en iyi ihtimalle kaba tahminler olduğundan şüpheleniyorum), rapor vakıf yasalarının nasıl uygulandığı ve din adamlarını nasıl etkilediği konusunda geniş bir bölgesel eşitsizliğe işaret ediyordu. Andican hiçbir zaman merkezin çok sıkı kontrolü altında olmadığı için, Özbekistan’ın bu

64 Bir *tanap*’ın ölçüsü, bölgeye bağlı olarak 0,4 akre [yaklaşık 1,6 dönüm] ile 1,25 akre [yaklaşık 5 dönüm] arasında değişiyordu. Ian Murray Matley, “Agricultural Development”, ed. Edward Allworth, *Central Asia: 120 Years of Russian Rule* (Durham, NC: Duke University Press, 1989) içinde, s. 278.

65 *Desyatın*, Çarlık Rusyası’ndan kalma, yaklaşık 11 dönüme denk düşen bir arazi ölçü birimidir. (ç.n.)

66 RGASPIF. 62, op. 1, d. 221, 11. 201-202.

bölgesinde camilerin mülklerinin büyük bir kısmını elinde tutmayı başarması çok şaşırtıcı değil. Öte yandan Taşkent Okruğu, evvela Fergana Vadisi'nden daha fakirdi ve Sredazbüro'ya ev sahipliği yapması açısından daha sıkı denetim altındaydı.

Buna mukabil, kanunun vakıflarda olması gerektiğini söylediği şey ile gerçekte olan arasındaki fark oldukça dikkat çekicidir. Gördüğümüz gibi, 1925'in başlarında dinî vakıfların yasa dışı olarak müsadereşi nadir değildi. Bu rapor, Andican camilerinin hâlâ kontrol ettiği ve o zamanlar yasal olan kayısı bahçelerinin arazi boyutlarından şikâyet ediyordu. Sovyet hukukunun bariz bir şekilde göz ardı edilmesi, parti politikasının değişmekte olduğunun bir işaretiydi ancak bu örnek, Ana Vakıf İdaresi ve diğer kurumların vakıf hukuku hakkında yaptırdığı sayfalarca ayrıntılı tefsirle karşılaştırıldığında özellikle dikkat çekicidir.

Ulema maaşlarını vakıf fonlarından ödeyen memurlar, herhangi bir özel kanunu çiğnemiyorlar fakat kesinlikle devletin isteklerine karşı hareket ediyorlardı. Hükûmet talimatlarının ruhuna itaatsizlik etmekle kalmıyor, faaliyetlerini gizlemeye bile çalışmıyorlardı. Rapor, olup bitenlere dair kesin bir açıklama sunabiliyordu (bkz. Tablo 4.1).

Tablo listelenen her vakıf dairesinin malî sağlamlığını muhtemelen iyi yansıtmaktadır; bir daire ne kadar çok paraya sahipse, din adamlarına o kadar fazla maaş ödeyebiliyordu. Buna karşılık, Fergana Vadisi şehirlerinde olduğu gibi, din adamları, vakıf dairelerinden gelen takviyelere ihtiyaç bırakmayacak bir mal varlığını hâlâ kontrol edebiliyorlardı, dairelerin kendilerinde ise nakit yoktu. Rapor, Taşkent Okruğu'ndaki bir köy imamına yılda 100-200 *pud*⁶⁷ pirinç, Kaşkaderya veya Andican'da 200-300 ruble ödendiğini ve Ramazan sonunda her hanenin kendi imamlarına iki buçuk kilo tahıl bağışı yaptığını ekliyordu. Şehir uleması ise daha az para kazanma eğilimindeydi-örneğin Taşkent'te yılda 100-250 ruble.

67 Yaklaşık 16 kg. (ç.n.)

Tablo 4.1 Vakıf Dairelerinin Din Adamlarının Bakımına
Yönelik Tahsisleri, 1926-1927 Mali Yılı

<u>Şehir Vakıf Dairesi</u>	<u>Ruble Miktarı</u>
Taşkent	3.300
Semer kant	2.884
Hocend	367,45
Kattakorgan	1.050
Hokand	1.995
Andican	258
Namangan	255
Margilan	212
Hanabad rayonu	75
Eski Buhara	21.000
Gicduvan	9.114,66
Kermin	691,08
Behbudi	500
Güzar	1.000
Şehrisebz	1.500
Toplam	44.202,19

Kaynak: RGASPI F. 62, op. 1, d. 221, 1. 202.

En büyük ve en güçlü din adamı nüfusu Özbekistan'da bulunduğundan, rapor ÖSSC'ye odaklanıyor ancak Kırgız Özerk SSC ve Türkmenistan'daki durumları da tartışıyordu. Kırgızlar ağırlıklı olarak göçebeydi ve İslamî bir altyapıya sahip değildiler. Kuzeydeki (başkent Frunze/Pişpek/Bişkek) ve Fergana Vadisi'nin doğu kenarı (özellikle Oş) civarındaki daha yerleşik bölgeler bu genel tablonun istisnalarıydı ancak OGPU orada bile çoğu imamın Tatar veya Özbek olduğunu fark etmişti. Kırgızların İslam'ı gerçekte ne kadar hafife aldıkları bir tartışma konusu olmuştur ancak Özbek ulema sınıfının Marksist sınıflara bölünmesinde olduğu gibi, bunların, fiilî duruma ister uysun ister uymasın, Sovyetlerin işe koştugu varsayımlar olduğunu akılda tutmak önemlidir.

OGPU'nun asıl endişesi, 1924-1925'ten itibaren Ufa Merkez Ruhani Yönetimi'nin etkisini Kırgız bölgelerine yaymaya başlamasıydı. Tatar imamları, kuzey şehirlerinde ruhani yönetimler

(burada, pazarlarda uygun ağırlıkları ve ölçüleri denetlemekle ve belirli ritüellerin uygun şekilde yürütülmesini denetlemekle görevli memur anlamındaki *muhtesipten* gelme bir kavramla, *muhtesibat* olarak adlandırılır) kurdular. Muhtesibatlar sadece din adamlarından değil, Kırgızları Sovyet yasalarına uygun hâle getirmekle görevlendirilen seküler “burjuvazi temsilcilerinden” de oluşuyordu: “Merkezî Ruhani Yönetim muhtesibatlarına, Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi’nin din eğitimi, dinî takvim ve ZAGS [Nüfus Kayıt İdaresi] kitapları (o zamanlar bu sistem Kırgızistan’da yoktu) konusundaki kararnamelelerini mümkün olan en kısa sürede uygulamaya çalışarak, grup hâlindeki din eğitiminin düzenlenmesi konusunda talimatlar gönderir.”⁶⁸ 1924-1925’te Merkezî Ruhani Yönetim şüphesiz tam da hükûmetin istediğini yapıyordu: göçebe bir halkı devlet sistemine dâhil ederek “medenileştirmek.” II. Katerina, zamanında Tatar misyonerlerini aynı amaç için Kazaklara karşı kullanmıştı. Ancak pek çok kişinin başına geldiği gibi, partinin ani politika değişikliği, Merkezî Ruhani Yönetim’in statüsünün kendisi tarafından herhangi bir davranış değişikliği olmaksızın müttefikten düşmana dönüştüğü anlamına geliyordu. Reformist olarak da adlandırılan “ulema-tüccarlar”, artık nüfuzuyla mücadele edilmesi gereken ideolojik bir hasımdı. Marksist sınıflandırma, bu ulema sınıfının, hammadde ve büyükbaş hayvan pazarını ele geçirmeye çalışan *manapların* (aşiret büyüklerinin) ticari faaliyetleriyle ilişkilendirilmesi suretiyle tamama erdirildi.

Özbek ulemanın Merkezî Ruhani Yönetim temsilcilerini gölgede bıraktığı Kırgız Özerk SSC’nin güney bölgesindeyse durum biraz farklıydı (bunun Özbeklerin Merkezî Ruhani Yönetim’le birleşme konusundaki iddiasıyla nasıl bağdaştırılabileceği açıklanmamıştı). Oş ve Celalabad bölgelerinin nüfusu çoğunlukla yerleşikti ve bu bölgedeki ruhani yönetimler, hemen batıdaki Andican Okruğu’ndaki muadilleriyle yakın iş birliği içinde çalışıyordu. Özbek ulema, en az iki durumda, bazı Sovyet okullarından öğrenci kapabilen okullar kuracak kadar güçlüydü.

Türkmen SSC’ye gelince, Merkezî Ruhani Yönetim, 1926’nın sonu itibarıyla sadece bir muhtesibat (Taşavuz Okruğu’nda) açmayı başararak fazla ilerleme kaydedememişti. Bununla birlikte,

68 RGASPI F. 62, op. 1, d. 221, 1. 214.

OGPU, Merkezî Ruhani Yönetim'in cumhuriyetteki çalışmaları için koşulların elverişli olduğunu düşünüyordu. Rapor, Türkmen din adamlarını genellikle îşânlardan ayırt etmesi mümkün olmayan "feodal-aşiret ağaları" (*verhuşki-elitler*) olarak nitelendiriyordu. Özbekistan'daki ulema hiyerarşisinden farklı olarak Türkmen îşânları, cami tabanlı din adamları üzerinde nüfuz sahibiydi, genellikle belirli bir camide kimin imam olacağını seçerlerdi. Bu modelin istisnası, imamları Buhara'dan gelen kuzeydeki Çarçu (cumhuriyetteki çok az şehirden biri) camileriydi. OGPU, bu îşânların parti için gerçek bir tehdit oluşturamayacak kadar parçalı olduğunu düşünmüş olsa da rapor, parti yetkilileri üzerinde etkilerinin olduğu konusunda ısrar ediyordu. Bunun kanıtı, Merv Okrug'u'ndaki dört îşânın toprak reformu kampanyasından, kampanya başlamadan önce ellerinde tuttuklarından daha fazla toprakla çıkmış olmaları ve ortalama on altı tanap kazanmalarıydı; bu, kuşkusuz her bir îşânın önceden sahip olduğu 2-3 tanaptan çok daha fazlaydı.⁶⁹ Rapor, bu îşânların toprak reformunu destekleyip desteklemediğinden bahsetmiyordu ancak Türkmen îşânlarının "bütün îşânlar gibi" muhafazakâr ve reformist olarak ikiye ayrıldığı yorumunu yapıyordu. Aşkabat Okrug'u'nun merkezinde iki din adamı toprak reformunu aktif olarak desteklemiş, kampanyanın orada "nispeten başarılı bir şekilde" tamamlanmasını sağlamıştı-bu da başka yerlerde o kadar başarılı olmadığı anlamına gelmektedir.

İleriye Doğru Büyük Atılım

Din adamlarına yönelik doğrudan saldırıya yalnızca hücum değil, aynı zamanda İslamî sosyal kurumları tamamen kapatmaya dönük bir kampanya da eşlik etti. 6 Haziran 1927'de, ÖKP Merkez Komitesi Din Adamları Hakkında Komisyon başkanlığı, Sağlık Komiserliği'nin (Narkomzdrav) sağlıklı koşullarla ilgili beyanatını bahane ederek, okulların yazın kapatılmasını ele aldı. Ekmel İkrarov, bu taktiği ÖKP Merkez Komitesi İspolbüro'sunun 24 Mayıs'taki toplantısında önermiş ve daha sonra komisyonu uygulamanın ayrıntılarını hazırlamakla görevlendirmişti. Bu toplantıda komisyon ayrıca, medreselerde öğrenim görmesine

69 RGASPI F. 62, op. 1, d. 221, 1. 217. Bu dört kişi, Annageldi Meleoglu, Durdimurat Babaoğlu, Berdi Kamlim Muratoglu ve Uraz Murat Kârî idi.

izin verilen erkek sayısını keskin bir şekilde sınırlamak için oy kullandı ve Berman'a, 13. Sredazbüro Genel Kurulu'nda tartışıldığı gibi, ruhani yönetimlerle ilgili düzenlemeleri, onları kapatma niyetiyle "Sovyet düzeninde" gözden geçirmesi talimatını verdi. Maliye Komiserliği'ne ise din adamlarını vergilendirme talimatı verip, îşânların müritlerinden "vergi tahsil etmelerini" önlemenin yollarını tartıştı ve ajitasyon-propaganda dairesinden militan bir ateist grup kurmasını istedi.⁷⁰

Eski Usul Okullar Reformu Hakkında Parti Komisyonu, Nar-kompros okul komisyonuna paralel olarak, yöntem tertip etmek için 7 Haziran'da bir araya geldi. Komisyon üyeleri, Taşkent ve Hocend okruglarındaki az sayıda geleneksel okul ve öğrenciye ve devam eden vakıf temellüküne dayanarak, bu bölgelerdeki dinî okulları hızla ortadan kaldırmanın mümkün olduğuna karar verdi. Ancak Andican, Hokand ve Semerkant okruglarında bunu yapmak mümkün değildi çünkü ilgili İslamî okulların sayısı çok daha fazlaydı ve Sovyet okulları inşa etmek için bütçe yoktu. Komisyon, islah edilmiş okulların hâkim olduğu Andican ve Hokand bölgelerindeki en büyük önceliğin, mevcut okulları Sovyet müfredatına dönüştürmek olduğu yönünde bir karara vardı. Bunun mümkün olmadığı durumlarda, okullar tamamen kapatılacak ve öğrenciler Sovyet okullarına alınacaktı. Dinî okulların yeni öğrenci alması engellenecekti.

Komisyon, Zerefşan, Buhara, Kaşkaderya ve Surhanderya okruglarındaki parti örgütlerine dinî okulların kapatılması için hazırlık çalışmaları yürütmeleri ancak sürecin kendisini başlatmalarını talimatını verdi. Sadece mevcut dinî okullar ağını kontrol altına almaları ve daha fazla öğrenci edinmemelerini sağlamaları bekleniyordu. Harezm, Özbek Hükûmeti için ekstra sorunlar yaratmaya devam etti; reformlar orada her zaman öteki yerlerden daha geç başladı ve daha zor gerçekleştirildi. Dinî okullara karşı yürütülen bu kampanya, komisyonun eğitim sorununa nasıl yaklaşılacağına karar vermenin bile mümkün olmadığına karar

70 RGASPI F. 62, op. 3, d. 208, 11. 147-148. 93 sayılı tutanak, İkramov ve Miha-il'in yazdığı, Andican Okrug'u'ndaki din adamlarının ve okulların koşulları hakkında bir rapor. PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 1192, 11. 3, 4. 2 sayılı tutanak, Din Adamları Hakkında Komisyon Başkanlığı, 6 Haziran 1927 ve aynı oturumdan "Osoboe Postanovlenie".

verdiği bir seferberlikti. Bunun sebebi kısmen, okulların sayısı ve koşulları hakkındaki bilgi eksikliği idi. Komisyon, Harezmi yetkililerine, bir yıl önce tamamlanmış olması gereken bir talimatı tekrarlayarak envanter çıkarma emri verdi.⁷¹

Müslüman mahkemelerini kapatma çabaları da 1927 baharında ciddi bir şekilde başladı. Parti çalışanları, sekiz yıllık Sovyet yönetiminden sonra bile sürecin sorunsuz ve kolay olamayacağını gayet iyi farkındaydılar. Fergana Okrugu mahkeme çalışanlarının Hokand'da Mayıs ayı başlarında düzenlenen bir kongresinde Ramazan Kurbanov, devlet adliye çalışanlarının Müslüman muadilleriyle fazla dost canlısı olduklarından şikâyet ediyordu:

Köy mahkemesi çalışanlarının işânlar ve beylerle bağ kurdukları ve [onlara] hürmet gösterdikleri, onlarla yemek yedikleri, onların işlerine öncelik verdikleri ve köylülerin işlerini bir kenara bıraktıkları durumlar gözlemlenmiştir. Bu tür olaylar, mahkeme çalışanları arasında proleter ideolojiye yabancı olan ve faaliyetleriyle köylülerin çıkarlarına ihanet eden kişilerin bulunduğu gerçeğine işaret etmektedir.

Kurbanov, devrimden 10 yıl sonra hâlâ dinî mahkemelerin var olmasını şiddetle kınıyor ve Sovyet mahkeme çalışanlarının köylüleri Sovyet hukuku konusunda eğiterek ve kadıların sömürücü karakterini ifşa ederek bu dinî mahkemeleri "bitirmesi gerektiğini" söylüyordu. Ayrıca yeraltında faaliyet gösteren, "kendi pulları [mühürleri] ile işlem, alım ve satım yapan" kadıları meydana çıkarmanın zamanı gelmişti. "Bazı soruşturmalar kapsamında gözlemlenmiştir ki, halk mahkemelerimiz bu belgeleri resmî ticari belge olarak kabul etmektedir."⁷²

Devlet mahkemesi çalışanları ile geleneksel otoriteler arasındaki bu tür iş birliklerinin ne kadar yaygın olduğunu tam olarak bilmek zor; kuşkusuz bu, yerel geleneklere ve Sovyet varlığının gücüne bağlı olarak bölgeden bölgeye değişiyordu. Mühür meselesi bu bürokratlar için fevkalâde önemliydi. SSCB, kendisinden önceki Rus İmparatorluğu gibi, her biri uygun makamdan mühürle doğrulanması gereken dağlar kadar belge üretiyordu. Yanlış taraf resmî bir mührü eline geçirirse

71 RGASPI F. 62, op. 2, d. 1145, 1. 72. "Zasedaniya P/Kommissiya po voprosu o starometodnuh şkolah", 7 Haziran 1927. Batu, Remzi, İnayetov, Popov ve Alimov hazır bulunmaktaydı.

72 TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 90, 1. 148b. "Sezd soveşanii sudrabotnikov Ferganskogo okruga", 5-7 Mayıs 1927.

veya kendi mührünü resmîymiş gibi gösterirse, hükûmet belgelerinde etkili bir şekilde sahtecilik yapabiliirdi.

Özbek Adalet Komiserliği, 1925'ten beri, gerçekte kaç Müslüman mahkemesi bulunduğunu elde etmeye çalışıyordu ancak tam olarak güvenilir istatistikler toplayamamıştı. Ahmetbek Mevliyanbekov, 9 Haziran 1927'de Adalet Halk Komiserliği Kurulu'na verdiği bir raporda bunun nedenlerini şöyle açıklamıştı:

Geçen yıl 27, bu yıl ise toplam 7-9 kadı mahkemesi olduğu bilgisine sahibim. Bana öyle geliyor ki, bu rakamlar güvenilir değil ve bizim cumhuriyetimizde hâlâ işlerini yarı yasal bir şekilde sürdürmeye devam edenler var. Mahkeme Oluşturma Bölümümüz ve okrug mahkemeleri şu anda kadı mahkemelerinin nerede ve hangi illerde varlığını sürdürdüğünü tam olarak bilmemekte ve çalışmalarını dikkate almamaktadır. Fergana okrug mahkemesini el alırsanız [örneğin]: kendisi, kadı mahkemelerinin yerini soruşturmak [ve] okrug siyasi yürütme komitesini (okrispolkom) bu konuda sorgulamak için kurulmuştur; bu olgu, okrug mahkemelerimizin hâlâ bu kadıların faaliyetlerini bilmekle ilgili olarak güvenilir bir şekilde işgal etmeyi düşünmediklerini doğrulamaktadır ... Kadıların her adımının tarafımızca bilinmesi adına öyle doğrudan önlemler almalıyız ki [bu bilgiyi] onları tasfiye etme amacına binaen kullanabilelim.⁷³

Mahkeme karşıtı kampanyalarında Sovyetlerin karşılaştığı iki büyük sorun, yeraltında faaliyet gösteren mahkemeleri ve kadıları bulmanın zor olması ve yerel yetkililerin bu görev için açık bir heves yoksunluğu göstermesiydi. OGPU'nun yardımı söz konusu olduğunda bile, Müslüman mahkemelerinin tasfiyesi yavaş ve zordu.

İslamî kurumları yok etmek için özel planlar formüle edilirken, partinin bunlara rehberlik eden daha geniş politika açıklamaları ise değişti. ÖKP Merkez Komitesi'nin 5. Genel Kurulu Mart 1927'de toplanmıştı; orada açıkça tartışılan sert taktikler, Sredazbüro'nun tutuklamaları ve diğer "idari önlemleri" tamamen reddetme konusunda oldukça çekingen olmasına rağmen, Sredazbüro'nun mayıs ayındaki 13. Genel Kurulu'nda karşılık bulmadı. Sredazbüro toplantısından iki hafta sonra ÖKP Merkez Komitesi yeni bir genel kurul düzenledi. Bu 6. Genel Kurul, din

73 TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 96, 11. 55-6, "Uçet Şariatskih kaziev", A. Mevliyanbekov. 16 sayılı tutanak, 2. bölüm, Özbek Adalet Halk Komiserliği Kurulu.

adamlarına karşı, hâlâ Sredazbüro genel kurul kararlarına dayansa da biraz daha rafine bir strateji sundu.

6. Genel Kurul kaydı, üç din adamı sınıfının ve onların köylüleri ve işçileri nasıl sömürdüklerinin standartlaşmış analiziyle başlıyordu. Mahkeme-i Şer'iyye ve onun "ilerici" personeli, bir kez daha, rejim için en büyük tehdidi oluşturuyordu. İlericiler okulları aracılığıyla Özbek çocuklarını başarılı bir şekilde endoktrine ettiğinden (Sovyet okullarının "çoklu yetersizliklerinden" dolayı) okullar hızla kapatılmalıydı. Ayrıca geleneksel Müslüman okullarını kapatmanın ve din adamlarını öğretimden tamamen uzaklaştırmanın zamanı gelmişti.⁷⁴ Merkez Komitesi ayrıca, Din Adamları Hakkında Komisyon'un medrese öğrencilerine getirdiği kısıtlamaları da kabul ediyordu:

Özbekistan'ın tamamında, molla yetiştirmek için birden fazla kursun açılmasına ve bu kursta 50 kişiden fazlasına izin vermeyin. Ruhani Yönetim'in dinî okullara öğretmen yetiştirme kursları açmasına izin vermeyecek önlemler alın. İslamî dogmaların sadece on altı yaşına ulaşmış ve kapsamlı işleyen bir Sovyet okulundan en az 2. derece 4. grup bitirme sertifikasına sahip kişilere, bu dogmaları öğrenme konusunda aralarındaki gönüllü mutabakatın bir koşulu olarak öğretilmesine izin verin.⁷⁵

Yaş sınırı, Orgbüro'nun önceki aralık ayındaki on dört yaşından küçük öğrencilerin herhangi bir türdeki dinî okulda okumasına izin verilmemesi gerektiğine dair kararının artık Özbekistan'da uygulanması gerektiğine işaret ediyordu. Genel kurul ayrıca Özbek Komünist Partisi İspolbüro'suna eğitim için bir Beş Yıllık Plan hazırlaması, Narkompros'u güçlendirmesi, daha fazla okul inşa etmesi ve tüm bu projeler için bütçeyi arttırması şeklindeki eski uyarıları yineledi.

74 RGASPI F. 62, op. 2, d. 739, 11. 22, 24. Genel kurulun tarihleri 14-16 Haziran idi. Ancak genel kurul raporunun F. 62, op. 2, d. 1145, 1. 69'daki öbür kopyasına el yazısıyla 13 Haziran yazılmıştır.

75 RGASPI F. 62, op. 2, d. 739, 1. 25. Genel kurulun okul kararları, İkramov'un 15 Haziran'da bu konuda yaptığı "Proekt tezisov po voprosu o duhovenstve v škole [Okullardaki Din Adamları Sorunu Üzerine Taslak Tezler]" başlıklı özel bir konuşmadan türetilmişti, bunun düzenlenmiş bir versiyonu *Kommunističeskaya Partiya Uzbekistana v rezolyutsiyah sezdov i plenumov TsK*, 1. cilt, 1925-1937 (Taşkent: 1987), s. 301-305'te yayınlandı. 6. Genel Kurul kararlarının hafif farklı taslakları şurada bulunabilir: PATsS-NDPUz F. 58, op. 2, d. 955, 11. 1, 54-60 ve op. 3, d. 57, 11. 1-7.

Doğrudan din adamlarıyla ilgili olarak ise, genel kurul, Merkez Komitesi'ne, İspolbüro'nun ruhani yönetimlerin "okullara veya kadı mahkemelerinin işlerine ve ayrıca miras meselelerine müdahale etme hakları" dâhil olmak üzere yasal hak ve faaliyetlerini kısıtlama kararını onaylamasını emretti.⁷⁶ Üstelik, eyalet düzeyindeki yönetimleri kapatmak, kasaba ve köylerdeki temsilcilerini "tasfiye etmek" ve (her zaman olduğu gibi) yerel din adamlarının Tatar muadilleriyle bağlantı kurmasına mâni olacak önlemler alınmalıydı.⁷⁷

Genel kurul, sufi işânlar, şeyhler, gezgin vaizler (kalenderler) ve *meddahlar*la ilgili tam bir karara varamıyordu. Bu insanlar ve faaliyetleri kesinlikle yasaklanacaktı ancak Harezmi, Kaşkaderya ve Surhanderya bölgeleri dışında etkilerinin de önemli ölçüde zayıfladığı söyleniyordu. Genel kurul, hem Sovyetlerin sufilere karşı eylemlerinin etkili olduğunu hem de sufiliğin daha ciddi yaptırımları hak edecek kadar tehlikeli olduğunu iddia ediyordu.⁷⁸ Son olarak, genel kurul, İslam karşıtı propaganda yaratma ve dinî faaliyetlere katılan parti üyelerine baskı yapma gereğini yineledi ve İspolbüro'nun dinî vakıflara el koyma kararının onaylanmasını emretti.⁷⁹

6. Genel Kurul kararı, 5. Genel Kurul'da açıkça savunulan acımasız yöntemler ile Sredazbüro'nun vurguladığı bilimsel propaganda yöntemleri arasında bir uzlaşma sağladı. Özbek Merkez Komitesi, İslamî sosyal kurumların ve dinî örgütlerin kapatılması gerektiği konusunda hâlâ çok netti-propagandanın işe yaramasını sabırla beklemek yoktu. Bununla birlikte, liderleri tutuklama taktikleri ve diğer acımasız önlemlere artık yalnızca dolaylı olarak işaret ediliyordu. 6. Genel Kurul kararlarının taslakları oldukça geniş çapta ve çeşitli biçimlerde dolaşımda ise de şu anda kapalı olan Özbek Komünist Partisi arşivinde 5. Genel Kurul kararlarının sadece bir kopyasını bulduğumu belirtmekte fayda var. Söz konusu genel kurulda alınan kararların yayınlan-

76 PATsS-NDPUz F. 58, op. 2, d. 955, 1. 58.

77 Agy., 1. 1 ve RGASPI F. 62, op. 2, d. 739, 1. 23.

78 PATsS-NDPUz F. 58, op. 2, d. 955, 1. 60. RGASPI'deki kopya o kadar zayıf bir karbondur ki bu pasaj kısmen siliktir; bkz. d. 739, 1. 24.

79 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 57, 1. 7. Vakıf kararı ilk olarak 13 Mart'ta tartışılmıştı. PATsS-NDPUz F. 58, op. 2, d. 955, 1. 59. RGASPI F. 62, op. 2, d. 739, 1. 24.

muş hâli din adamlarından yalnızca bir kez, kadın kampanyasıyla bağlantılı olarak söz eder.⁸⁰ Yasanın lafzını takip etme yönündeki Stalinist kaygı muhtemelen yüksek parti yetkililerini 5. Genel Kurul'un hiddetli dilinden rahatsız etti ve bu dil sessizce bir kenara itildi. Ancak Sredazbüro'nun yerel parti eylemlerini sınırlama girişimlerine rağmen, 5. Genel Kurul'un amacı 1927 yazına gerçekte üstün geldi.

Din Adamları Hakkında Komisyon, 6. Genel Kurul'un sonuçlarını görüşmek üzere 19 Haziran'da yeniden toplandı. Komisyon üyeleri, Orgbüro'nun "Müslüman Dinî Hareket Hakkındaki Karar"ında gündeme getirilen tüm konuların Sredazbüro ve ÖKP Merkez Komitesi genel kurullarında "tamamen hâlle edilmiş" olmasından duydukları memnuniyeti dile getirdiler.⁸¹ Ancak Orgbüro kararındaki bazı noktalar daha fazla tartışılmayı hak ediyordu. Müslüman okullarının sadece camilere bağlı olmadığını, şehir ve köylerde ruhani yönetimlerin idaresi altında bağımsız olarak da var olduğunu kaydeden komisyon, okulları iki kategoriye ayırıyordu: laik ve dinî konuları birlikte öğreten ıslah edilmiş okullar ve sadece din eğitimi veren okullar (karihaneler ve medreseler). Merkez Komitesi'nin dinî eğitime on dört yaş sınırını uygulaması birinci kategorideki okulları kapatmayı amaçlarken, on altı yaş sınırı ise ikinci kategorideki okulları etkiliyordu.

Moskova'yla hâlâ bazı hafif anlaşmazlık konuları vardı. Komisyon, Orgbüro kararındaki, kadınların kurtuluşu kampanyasını destekleyen din adamlarıyla çalışmaktan kaçınma uyarısı gibi bazı noktaların Özbekistan koşullarıyla ilgili olmadığını düşünüyordu. Özbekistan'da bu bir tehlike değildi çünkü ulema kadınları örgütlemeye çalışmıyor (bazı ekonomik yardımların dağıtılması dışında) ve partinin kampanyasına aktif olarak karşı çıkıyordu. Özbek din adamlarıyla ilgili olarak pek çok başka uyarı ve aksi örnekler göz önüne alındığında, bu not biraz şaşırtıcıdır. Parti konuşmalarında ve yayınlarında *hücum* yanlısı din adamlarına verilen önem, ciddi bir tehdide, tarihçiler için hatır-

80 *Kommunistiçeskaya partiya Uzbekistana v rezolyutsiyah...*, s. 274-294.

81 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 1192, 1. 2. Din Adamları Hakkında Komisyon'un İkrarov, Batu ve Dementev tarafından imzalanan 3 sayılı tutanağından iktibas.

laması zor olabilecek bir uyarıya yanıt vermekten ziyade, ulema karşıtı eylemleri teşvik etmeyi amaçlıyordu. Komisyon ayrıca, Orgbüro'nun endişesinin aksine, Özbek din adamlarının medeni kanunlara (evlilik, boşanma vb.) aktif olarak karşı çıkmadığını kaydetti. Komisyon, görünüşe göre, bu karşı çıkmama hâinin, muhtemelen Özbeklerin büyük bir bölümünün hâlâ bu kanunları uygulamaktan kaçınıyor olmasıyla ilgili olduğu konusunda daha az endişeliydi.

1927 baharının sonlarına doğru, bölünmüş parti üyeleri, din adamlarına karşı iki zeminde eylem yürütüyorlardı. "Kamusal" zemin, propagandaya (hâlâ oldukça örgütsüz bir durumda olsa da), kadınların kurtuluşu kampanyasına ve ulemanın örgütlenmesinin tehlikelerine karşı uyarılara odaklanmıştı. "Gizli" zemin ise doğrudan bir terör kampanyasıydı. Ancak ortalama bir Müslümanın, taktikler hakkında yapılan parti içi tartışmalara erişimi yoktu ve "kamusal" ile "gizli" arasında ayrım yapamazdı. Aksine, gece tutuklamaları ve baş açma gösterileri, partinin niyetlerinin ne olduğu konusunda, bilimsel eğitime yönelik dağınık girişimlerden çok daha derin bir izlenim bırakabilirdi. Meslektaşlarının çoğu onun İslam'a karşı düşmanlığını paylaşırsa da paylaşmasa da muhtemelen İkrarov'un amaçladığı etki buydu.

İslam'ı Parçalamak

Birinci Beş Yıllık Plan'ın ilk yarısında en çok hasarı İslamî sosyal yapılar ve kişiler aldı. Sadece mahkemelerin, vakıfların ve dinî okulların değil, aynı zamanda din adamlarının ve camilerin de toplu olarak imha edilmesi planlandı ancak planlar kaotik bir şekilde uygulandı. Orgbüro, Sredazbüro ve ÖKP Merkez Komitesi, Haziran 1927'ye kadar İslam'la başa çıkma talimatlarını birbiriyle uyumlu hâle getirirler de sahadaki parti eylemlerini kontrol etmekte büyük zorluklar yaşadılar. Parti az ya da çok istediği neticeyi aldı ancak öngörülenin çok ötesindeki sonuçlarla ve maliyetlerle.

Din Adamları Hakkında Komisyon'un kendi kendine övündüğü, her düzey parti organı arasındaki uyum manzarası ya yarıltıcıydı ya da uzun sürmedi, büyük olasılıkla da birinci seçeneğe geçerliydi. Toplantıdan dört gün sonra, 23 Haziran 1927'de Zelenski, İkrarov'a, yüksek parti örgütlerinin yerel hücreleri kontrol altında tutmak için mücadele ettikleri yönündeki imajın zıddını öne süren bir Sredazbüro raporu sundu. İkrarov'u parti örgütlerini hizada tutması için sert bir şekilde uyardı ve "hakiki çalışmaları yalın idari [taktiklerle]" ikame etmenin kabul edilemez olduğunu söyledi. İslam karşıtı politikalar üzerinde önemli bir zaman harcayan Zelenski, Sredazbüro ve ÖKP Merkez Komitesi genel kurullarından alınan kararların uygulanmasını sonbahara kadar ertelemek istiyordu, bu da pratik ayrıntılara "etrafıca" karar vermek için daha fazla zaman kazanmasına izin verecekti. Bununla birlikte, ulema karşıtı agresif taktikler devam etmeliydi: "Ruhani yönetimler aracılığıyla farklı din adamı tabakaları yaratın ki böylece [onların] aktif olarak beylerin safında boy göstermeleri, Sovyet iktidar organlarını, bu din adamı tabakalarına karşı gereken baskının önceden uygulanması konu-

sunda harekete geçirebilsin.”¹ Zelenski aynı zamanda, parti örgütlerinin din adamlarıyla herhangi bir şekilde, hatta (onları reforme edilmiş Müslüman okullarını Sovyet okullarına dönüştürmeye ikna etmek gibi dikkate değer bir istisna dışında) daha ileri siyasi amaçlar için çalışmasını bir kez daha şiddetle yasaklamanın gerekli olduğuna inanıyordu. Din adamlarıyla bağlantılı yerel parti örgütlerinin tüm çalışmalarının, ilgili Özbek Merkez Komitesi personeli ve örgütlerinden ön onay almasını emretti.²

Zelenski’nin raporunun görünüşe göre çok az doğrudan etkisi oldu-talimatlarının ne kadar çelişkili olduğu göz önüne alındığında bu hiç de şaşırtıcı değildir. Bir ay sonra, İslam karşıtı eylemlerle ilgili sorunları daha güçlü bir şekilde yeniden ele almak için Sredazbüro İspolkom’unda özel bir kapalı oturum düzenledi. Oturum tutanağı ayrıca, din adamlarıyla aşırı iş birliğinin Sredazbüro’yu rahatsız eden şeylerin yalnızca bir parçası olduğunu ortaya koyuyor. (Tüm Birlik Komünist Partisi Merkez Komitesi’nden iki temsilcinin de dâhil olduğu) İspolkom, yerel Özbek parti örgütlerinin, Özbek Merkez Komitesi’nin önceden izni olmaksızın din adamlarıyla herhangi bir şekilde temas kurmasını “kategorik olarak” yasaklıyordu. Merkez Komitesi ayrıca Sredazbüro’dan (ama İkrarov adına) kadınların kurtuluşu kampanyasıyla bağlantılı tüm “idari tedbirlerin” üç gün içinde durdurulacağına dair bir beyanat yayınlıyacaktı. Din hizmetleri sırasında ve sonrasında uygulanan her türlü “idari yasak” “koşulsuz” (*bezuslovny*) durdurulacaktı. Camilere yönelik (daha önce tartışılmamış olan) saldırılara ilişkin ilk atıf, aynı derecede katı emirler içeriyordu: “Camilerin kapatılmasına, cami ve medrese binalarının kullanılmasına, [veya] cami binalarının yıkılmasına izin vermeyin. Cami binalarının dinî olmayan amaçlarla kullanılmasıyla ilgili tüm sorular sadece ÖKP Merkez Komitesi İspolbüro’su tarafından karara bağlanmalıdır.”³ Camilerin mahkemelere veya askerlere ev sahipliği yapmak için kullanıl-

1 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 322, 1. 29. Ayrıca bkz. RGASPI F. 62, op. 1, d. 318, 1. 72.

2 Tam notlar şunlardır: PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 322, 11. 26-30 ve RGASPI F. 62, op. 1, d. 318, 11. 66-73. ÖKP Merkez Komitesi İspolbüro’su talimatları 6 Temmuz’da onaylamıştır, RGASPI F. 62, op. 1, d. 318, 11. 64-65.

3 RGASPI F. 62, op. 1, d. 318, 1. 27. 115 sayılı tutanak, 18 Temmuz 1927.

ması daha önce tepki çekmişti ancak tümünden kapatılmaları yeni bir sorun olarak görünüyordu.

Camiler konusu hem vakıflarla hem de daha fazla Sovyet okulu inşa etme talepleriyle ortaya çıkan umutsuz kaynak mücadelesiyle yakından ilgiliydi. İspolkom tutanağına iliştilmiş bir OGPU raporu, Andican'daki yetkililerin partinin bazı taleplerini karşılamak için öteki bazı talepleri görmezden geldiği bir vaka-dan bahsediyordu, netice o kadar korkunçtu ki, olay bu özel Sredazbüro oturumundan en azından kısmen sorumluydu.⁴ Mart 1927'de, Andican Okruğu Eğitim Dairesi bir ilköğretim okulu (*škola-devyatiletka*) inşa etmeye karar verecek ancak yerel vakıf dairesi gerekli kaynakları sağlamayacaktı (büyük olasılıkla sağlayamayacaktı). Mayıs ayında vakıf dairesi başkanı olan Nusret adında biri, eski şehirdeki Divanebey medresesinin arazisindeki kullanılmayan binaları yıkmak ve buradan çıkan tuğla ve diğer malzemeleri mektep inşasında kullanmak üzere okrug ispolkomuna gitti. Kısa bir süre sonra mesthoz yetkilileri, medrese binalarından birinin güvensiz olduğunu tespit eden bir yasa çıkarak yıkılmasına izin verdi.

Ancak mesthoz müfettişleri raporlarını yazarken ya özensiz ya da kasten ihmalkâr davrandılar. Güvenli olmadığı düşünülen bir binanın yanı sıra, (kapsamı gizemli bir şekilde genişletilmiş olan) bölgedeki mevcut binalar listesinde bir de cami belirdi. Buna ek olarak, yasa, yıkım için onaylanan binaların neredeyse tamamının hâlâ kısmen oturulur vaziyette veya ibadete açık olduğundan bahsetmiyordu. Şehir sovyeti onayladığında, iş emri medrese külliyesinin tamamını kapsayacak şekilde genişlemişti.

Çalışmalar haziran ayı başlarında başladı ve ani halk protestolarına neden oldu ancak Sredazbüro bunları kontrol altına almaya çalışırken hiçbir "aşırılık" meydana gelmediğini dikkatle kaydetti. 23 Haziran'da okrug ispolkomu, medreselere ait, şehir sınırları dışında kalan ağaçların kesilmesine izin verdi-işçiler yasa dışı olarak şehir içinde de ağaç kestiğinde halkın öfkesi arttı. Temmuz ortasına kadar külliye'deki 43 "hücre" (medresedeki öğrenci yurt odaları) ve ayrıca Çukur camisinin bazı bölümleri,

4 RGASPI F. 62, op. 1, d. 318, 11. 37-43. Tam Yetkili OGPU Vekili Diakov'un Özel Bölüm Başkanı'nın 16 Temmuz 1927 tarihli raporu. Ayrıca PATsS-N-DPUz F. 58, op. 3, d. 166, 11. 45-48.

Mat Hâlık medresesi, aktif olarak kullanılan bir karihane ve bir mektep yıkılmıştı. Caminin imamı ve ruhani yönetimin mevcut başkanı Salihov'un hücresi ise, şehir sovyetiyle kurduğu güçlü bir kişisel ilişki sayesinde yıkılmaktan kurtulmuştu.

Buradaki, en azından OGPU açısından asıl sorun, kamuoyunun böylesine bariz bir şekilde göz ardı edilmesinin, Andican ruhani yönetiminin etkili eski başkanı Şeyh Mevlevi'nin öfkelerini uyandırmasıydı. Mevlevi, Fergana Vadisi'ndeki en etkili reformist örgütleyicilerden biriydi. "Bütün Andican'ın" kendisini desteklediğini iddia ediyordu. Özbek Merkez Komitesi'nde o kadar çok endişe uyandırmıştı ki, 5. Genel Kurul'da tutuklanması için özel bir tartışma bile yürütülmüştü. Reformist din adamları arasında bile dikkate değer sayılabilecek türden pratik ve esnek bir tutum sergiliyordu. ÖKP Merkez Komitesi 5. Genel Kurulu'nda yer alan belgelerde Mevlevi'nin şöyle dediği aktarılıyordu: "Özel bir şarap içerim, istediğim kişiyle çalışmaya hazırım ... Sovyet iktidarı bana iş birliği teklif ederse, kadınların kurtuluşu davası için sesimi yükseltebilirim; bize her şey mubahtır çünkü rehberimiz önce Allah'ın kanunları, sonra Muhammed, sonra da devlet iktidarındır."⁵ Bununla birlikte, Mevlevi'nin başlıca arzusu, kendi anladığı şekliyle İslam'ın esaslarını korumak için ne gerekiyorsa yapmaktı, Sovyetlerin her isteğini yerine getirmek için İslam'ı eğip bükmek değildi. Mevlevi, tesettürün açılmasından yana olsa da onun ruhani yönetimi aynı zamanda Ramazan orucunu para cezası ve tutuklama tehdidiyle tatbik ettirmekle de uğraşıyordu.⁶

Yıkım başladığında Mevlevi ruhani yönetimden çoktan uzaklaştırılmıştı, bu da doğal olarak hem kendisinin hem de takipçilerinin zoruna gitmişti. Bu fırsatı, Mevlevi olmadan yönetimin dinin imhasına sebep olacağını, halkın da bunu yakında kendi gözleriyle göreceğini yaymak için kullandılar. Hükûmet eylemleri bu uyarıları fazlasıyla doğrulamaktaydı. 14 Temmuz'da Mevlevi, ertesi gün ruhani yönetim için yeni seçimler yapılması adına şehir sovyetine başvurdu ve bu, yetkilileri bir ikilemle karşı karşıya bıraktı. Seçime izin vermek, şüphesiz ki düşmanlarını iktidara geri getirecek ve bu da onların İkramov ve Mer-

5 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 152, 1. 8.

6 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 1192, 1. 23.

kez Komitesi'yle başlarını büyük belaya sokacaktı. Başvurunun reddedilmesi ise halkın öfkesini alevlendirme ve Mevlevi'ye olan güveni arttırma riski taşıyordu. Benzer şekilde, okrug ispolkomu okulun inşaatına devam edip etmeme konusunda karar veremiyordu. Bazı üyeler okulun ne pahasına olursa olsun inşa edilmesi gerektiğini savunurken, diğerleri devam etmenin sadece din adamlarının ellerini güçlendireceğini ve Sovyet iktidarını itibarsızlaştıracağını savundu. Net bir kararın çıkmaması hükûmeti felce uğrama tehlikesiyle karşı karşıya bırakıyordu.

Bu noktada (13 Temmuz), skandalın daha yüksek parti seviyelerine yayıldığıнын habercisi olarak OGPU müfettişi Diakov geldi. Diakov'un çözümü, çıbanbaşlarını suçlamak ve tutuklamaktı. Vakıf dairesi başkanı Nusret'i günah keçisi olarak seçti. Nusret'in, "ruhani yönetimin eski başkanı Mevlevi-Şeyh'e en yakın duran kişilerden biri olarak bilindiği (*izvesten*)" ortaya çıktı.⁷ Ayrıca milliyetçi ve Basmacı/Korbaşı gruplarıyla yakın bağlarını sürdürüyordu. Nusret'in gericiliği ve Mevlevi'yle iş birliği açıktı: Mayıs ayında vakıf dairesi hasarlı medrese külliyesinin sakinleriyle tazminat anlaşmaları üzerinde çalışmaya başlamıştı, ne var ki "ancak GPU'nun Okrug Dairesi'nin ısrarlı başvurularından sonra" anlaşmalar tamamlanabildi. Andican'da dini sadece Mevlevi'nin müdafaa edebileceğine dair söylentiler, "tam da yıkımın başladığı ana kadar" yayılmayı sürdürmüştü. Nusret'in medreseyi yıkmaya çabaları, Mevlevi'nin ruhani yönetimden uzaklaştırılmasıyla aynı zamana denk geldi ve şeyhin takipçilerinin ona olan inancını güçlendirdi. Vakıf dairesi böylece bilinçli olarak din adamlarının otoritesini güçlendirmeye çalışmıştı. Nusret'in bu konudaki etkinliği, Mevlevi'nin özgüvenli tavrında görülebilir-şehir sovyeti Mevlevi'yi yeni seçimlerin şartlarını görüşmek üzere karakola davet ettiğinde o, sağlığı kötü olduğu gerekçesiyle gitmeyi reddetti. Bunun yerine, polise kendisini evinde ziyaret etmeyi teklif etti; arkasında müttetikleri olduğunu bilmeden yapabileceği bir şey değildi bu.

Delilleri toplayan Diakov'un çözümleri basitti. Nusret, din adamlarının otoritesini gizlice güçlendirmeyi amaçlayan ulema karşıtı önlemleri uygulamakla, tüm karmaşanın kışkırtıcısı konumundaydı. Onu sorgulamak ve tutuklamak yerel OGPU

ofisinin göreviydi. Mevlevi'nin ise Andican'da kalmasına izin verilemeyecek kadar tehlikeli olduğu açıktı. Tutuklanacak ve bölgeden sürgün edilecekti. Bu arada, şehir sovyeti tüm yıkım çalışmalarını derhal durdurmalı ve din adamlarıyla OGPU'dan ön onay alınmadan girişilen herhangi bir iş birliği hemen sonlandırılmalıydı. Görevi tamamlanan Diakov raporunu yazdı ve Taşkent'e geri döndü, Sredazbüro ona olayı daha ayrıntılı incelemesi için bir komisyon kurmasını önerdi.⁸

Andican olayı, çelişkili parti taleplerinin yetkililer ve vatandaşlar üzerindeki etkilerinin ilk örneklerinden biriydi. Okrug ispolkomu ve şehir sovyeti mensuplarının muhtemelen hepsi olmasa da bazısı, yılın ilk aylarında düzenlenen parti genel kurullarından en az birine katılmışlardı; burada kendilerine acilen okullar inşa etmek ve karşı-devrimci din adamlarının komplosunu defetmek gerektiği anlatılmıştı. İnşaat malzemeleri için yarı metruk bir medrese külliyesine baskın yapmak, bu koşullar altında, özellikle de müfettişlerin binaların altyapı bakımından sağlam olmadığını gösterebilmeleri durumunda, muhtemelen kolay bir karar gibi görünüyordu. Parti, vakıf mülkünün devlet mülkü olduğunu ilan ettiğinde (dinî vakıfların akıbeti hâlâ görüşülmekteyse de) din adamları etkili bir şekilde buna nasıl karşı koyabilirdi ki?

Burada yukarıdan emir beklemenin söz konusu olmadığını belirtmek ilginçtir. "Yukarısı" (yaklaşık 300 mil uzakta, Semerkant'taki Özbek Merkez Komitesi veya Taşkent'teki Sredazbüro) çok uzaktaydı ve iletişim, merkezden izin beklenemeyecek kadar yavaştı. Sredazbüro'nun İslam'la ilgili bahar genel kurul kararlarının uygulanmasını erteleme kararının Andican olayı üzerinde hiçbir etkisi olmadı çünkü Özbek Merkez Komitesi'nin bunu doğruladığı (6 Temmuz) ve yerel organlara gönderdiği (en az birkaç gün sonra) an, her şey için çok geçti. Diakov, okrug ispolkomuna din adamlarıyla tüm temaslar için önceden onay almasını emrettiğinde bile, onay organı, ofisleri ÖKP Merkez Komitesi'ninkinden daha yakın olan OGPU'ydu. Merkez Komitesi, aynı zamanda onay hakkına sahip olduğu konusunda ısrar

8 Agy., 1. 27. Ayrıca op. 3, d. 208, 1. 181. ÖKP Merkez Komitesi İspolkom'unun 104 sayılı tutanağı, 21 Temmuz 1927, Berman'ın raporu.

ettiğinden, Diakov'un talimatları yerelde kafa karışıklığından başka bir şey sağlayamadı.

O zaman neden Andican yetkililerinin başı belaya girdi? Çünkü parti hâlâ nispeten zayıf bir konumdaydı ve bir yandan halk desteğini elde tutmaya çalışırken bir yandan da eski iktidar yapılarını baltalamaya çalışıyordu. Merkez Komitesi, Mevlevî'yi etkili bir örgütleyici olduğu için hedef almıştı ancak vakıf dairesinin projesi, Sovyet gücü pahasına onun nüfuzunu artırma tehdidinde bulunuyordu. Parti, okulların yapılmasını istese de bunun siyasi bedeli göz önünde bulundurulmaksızın yapılmasını istemiyordu. Sonuç olarak, Mevlevî memleketinden sürgün edilirken, zavallı Nusret'e de gizli komplocu rolü verildi. Yakında çok daha fazla insan aynı imkânsız tuzağa yakalanacaktı.

Andican vakası münferit bir vaka olsaydı, Sredazbüro bu kadar sert tepki vermeyebilirdi ama öyle değildi. Diakov ayrıca, Hocend Okruğu GPU ofisinden, oradaki din adamları arasında son zamanlarda görülen "depresyon ve moral bozukluğunun" nedenleri hakkında bir rapor gönderdi.⁹ Kısacası, din adamları, kadın kampanyasının "kararlı ve her zaman nazik olmayan" yöntemleriyle taciz edilmiş ve ceza soruşturması bürosu tarafından tutuklanmıştı. Kısa bir süre içinde, toplamda 5.000'e yakın takipçiye rehberlik eden beş meşhur molla ve şeyh tutuklanmış, beş din adamı bölgeyi terk etmişti. Hocend'deki en büyük caminin imamı olan 70 yaşındaki Yusufhan Said Burhanov'un kadın özgürlüğü kampanyasına karşı halkı kışkırtma suçlamasıyla tutuklanması, kamuoyunda hususi bir tepkiye neden olmuştu. Diğerleri de aynı suçla veya Sovyet iktidarına karşı kışkırtma yapmakla (özellikle, okuma yazma öğreten bir okulu, tüm posterleri ve devrimci liderlerin portreleriyle birlikte tahrip etmekle) ve ekilebilir arazileri devlet envanterinden saklamakla suçlanıyordu. Diakov, Hocend'deki gerilimlerin, Abdülgani adındaki bir adamın karısını öldürmekten idama mahkûm edilmesi nedeniyle daha da ağırlaştığını sözlerine ekledi.¹⁰ Hocend din adamları

9 RGASPI F. 62, op. 1, d. 318, 11. 44-46. Raporun tarih kısmı yırtık haldeydi ancak içerik, Andican raporuna yakın bir tarihte yazıldığını gösteriyor.

10 O anda tutuklanan diğer din adamları şunlardı: Hanabadlı Molla Kârî; İsfara rayonu işânlarından Osmanhan Töre; 70 yaşındaki Tacik işân Osman Han Şeyh Kelani ve 500 müritli Özbek işân Satı Velidi.

başka aşağılanmalardan da muzdaripti. Yerel vakıf dairesi, camilere imam atama hakkını (*pravo imamstvovat'*, ilginç bir neolojizm) kendine mâl etmişti; bu, Diakov'un kilise ve devlet ayrımının "kaba ihlali" olarak adlandırdığı bir şeydi.

Andican'da olduğu gibi Diakov, yerel kurumların, özellikle de vakıf dairesinin daha sıkı kontrol altına alınmasını tavsiye etti. Burhanov'un tutuklanmasını yüksek statüsü nedeniyle uygunsuz bularak kınadı ve "tam da Abdülgani'nin cezasının okunduğu sırada onu okrug mahkemesine sevk etmenin daha da kabul edilemez olduğunu" sözlerine ekledi ve sorumlu kişilerin tutuklanması çağrısında bulundu.¹¹ Olayların böylesine talihsiz biçimde aynı zamana tesadüf etmiş olmasının ne derece öfke ve korku doğurmuş olabileceğini hayal etmek dahi zordur. Son olarak Diakov, diğer din adamlarının duruşmalarının ertelenmesini önerdi.

Artık yerel düzeyde İslam karşıtı eylemlerin izin verilen sınırları aştığının tamamen farkında olan Merkez Komitesi İspolbüro'su, 21 Temmuz'da ertelenen "ÖKP Merkez Komitesi 6. Genel Kurulu'nun Din Adamlarına Karşı Mücadeleye İlişkin Kararlarının Uygulanması" planını ele aldı. Plan okrug ispolkomlarına, [Müslüman kadınların] Kurtuluş Örgütü'ne (Orgraskrep) ve Agitprop Dairesi'ne yönelikti. İlk paragrafı, önceki İspolbüro mesajlarındaki tonun ciddi bir değişim geçirdiğini ortaya koyuyordu-din adamlarına yöneltilen sertlik bu kez parti çalışanlarına çevrilmişti: "Okrug ispolkomlarına, bu talimatın yerine getirilmemesinin, Merkez Komitesi'nin suçluları en ağır taraf sorumluluğuyla karşı karşıya bırakmasına neden olacağı talimatını verin." Bu da büyük olasılıkla tasfiye ve tutuklama anlamına geliyordu.¹²

Yerel parti çalışanlarına, din karşıtı çalışmaları "şimdilik" yalnızca propaganda ve eğitim yoluyla yürütmeleri talimatı verildi. Büyük Britanya'yla olan savaş korkusu, "beylerin ve din adamlarının İngiliz yanlısı, Sovyet karşıtı, Basmacı yönelimlerini ortaya çıkarmak" ve din adamlarının uluslararası zemindeki me-

11 RGASPI F. 62, op. 1, d. 318, 1. 46.

12 RGASPI F. 62, op. 3, d. 208, 1. 180. 21 Temmuz 1927 tarih ve 104 sayılı ÖKP Merkez Komitesi tutanağı. Burnaşev tarafından verilen rapor. Parti tasfiyelerinin (Anna Ahmetova'nın ifadesiyle) bu "vejetaryen" aşamasında kurşuna dizme nispeten nadirdi.

şum rolünü açıklamak için kullanılmalıydı. Propagandacılar, bu noktaları açıklamak için şehirlerdeki tüm önemli toplantılarda boy göstermeliydi. Okrug ispolkomlarının İslam karşıtı propagandanın içeriği ve yöntemi hakkında herhangi bir sorusu olması durumunda, Agitprop Dairesi'ne her yerel örgüt için "özel tasarlanmış" ayrıntılı izahlar yazması talimatı verildi.

Gelecekteki (1927-1928 sonbahar ve kışı için planlanan) uygulamaya hazırlanmak üzere, okrug ispolkomları, "6. Genel Kurul kararları temelinde din adamlarına karşı verilecek mücadeleyle ilgili öncelikli sorunlar listesi" çıkarmak için özel kapalı oturumlar düzenlemeliydi. Amaç somut ve yerele özgü eylemler hazırlamaktı. Bunun tam olarak ne anlama geldiği yerel yetkililere bırakılıyordu ancak doğru yorumlamanın sınırları çok net bir şekilde belirlenmişti:

c) yerel parti örgütlerinin tüm çalışmaları yukarıda belirtilen iki nokta (a ve b) ile sınırlı olmalıdır; "a" veya "b" bentlerinin ötesine geçen tüm önlemler mutlaka ve her bir ayrı durumda ÖKP Merkez Komitesi tarafından onaylanmalıdır, ayrıca Merkez Komitesi tarafından kararlaştırıldıktan sonra, din adamları sınıfına karşı ayrı önlemler ve yönergeler, bilfiil okrug ispolkomu ispolbürosunun doğrudan liderliği tarafından gerçekleştirilmelidir, Merkez Komitesi tarafından onaylanan önlemleri doğru bir şekilde yerine getirme sorumluluğu bilfiil onlara aittir.

Burada kullanılan şiddetli ton, İspolbüro'nun mart ayında başlattığı süreci durdurmak için ciddi baskı altında olduğunu gösteriyor. Orgbüro (ve nihayetinde Politbüro) İslam'a karşı hareket etme zamanının geldiğine karar vermiş olsa da yüksek parti örgütleri, İkrarov'un sert ve açık uçlu söyleminin ortaya çıkardığı siyasi sonuçlarla başa çıkmaya hazır değildi. Aynı zamanda, Moskova'daki liderlik, diğer alanlarda-okullar inşa etmek, kadınları özgürleştirmek, din adamlarını son ekonomik kaynaklarından yoksun bırakmak için-baskı uyguluyordu ve bu, halkın öfkesini alevlendirmeme emirleriyle doğrudan çelişiyordu.

Hannah Arendt'in geniş ve kaotik bir "aktarma kayışları" ağı tarafından işleyen totaliter devlet mekanizması modeli, yerel parti çalışanlarının çoklu çelişkiler içinde nasıl kapana kısıldığını anlamada faydalıdır. Birinci Beş Yıllık Plan hızla ilerlerken, her şeyin hızlı ve eş zamanlı olarak yapılması gerekiyordu. Kurumlar, emirlerini, devletin diğer birimlerinin ne yaptığından habersiz,

sadece kendi hedeflerine mümkün olduğunca çabuk ulaşmakla ilgilenerek veriyordu. Fiziksel, politik ve ekonomik engeller, “nesnel koşulları” görmezden gelmenin bedeli çok yüksek olana ve birilerinin suçlanması gerekene kadar bir kenara itiliyordu. Yarattığı kaosu kasıtlı olarak planlandığına inanmasam da ağın merkezindeki Stalin aynı anda hem mutlak güçlü olabiliyor hem de sorumluluktan kaçabiliyordu. 1927 yazında bu devasa devlet makinesi henüz tam hızına ulaşmamıştı, bu da devletin kendi koşullarında bile, Sredazbüro’nun yıkım ve karmaşayı sınırlama çabalarının başarısız olacağını garanti ediyordu.

Sosyal Direkleri Yıkma

Sredazbüro, din adamlarına yönelik tedbirleri ertelemeye çalışıyor olsa da Müslüman sosyal kurumları kapatma süreci devam etti. Okrug düzeyindeki Sovyet mahkemeleri ve ispolkomlar, İslamî mahkemelerin ortadan kaldırılmasından sorumluydu. Ayrıca, Adalet Komiserliği’ne mümkün olan en kısa sürede bir plan hazırlamasında yardımcı olması emredilen GPU’dan da önemli ölçüde yardım aldılar.¹³

Temmuz sonu veya ağustos başında Adalet Komiserliği bu planı İspolbüro’ya sundu. Başka şeylerden ziyade mahkemelerle ilgili eylemlere dair bir kayıt olduğu için biraz ilginç bir belgeydi ancak bunun nedeni, yazarlarının, en iyi hareket tarzının yaptıklarını olduğu gibi sürdürmek olduğunu düşünmeleri olabilir. Kurbanov ve savcı yardımcısı İtvi’nin yorumuna göre, bir zamanlar hükûmet dinî mahkemeleri kapatmaktan korkmuş olsa da (kısmen Buhara ve Harezm’deki mahkemelerin kapatılması başarısızlıkla sonuçlandığı için), eski cumhuriyetler mahkemelerini “hükûmet tarafından herhangi bir yasama faaliyeti olmaksızın” nasıl kaldırdıysa, artık Özbekistan genelinde de aynı sözlü olmayan yollarla mahkemeleri kaldırmanın zamanı gelmişti.¹⁴

13 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 1192, 1. 71. Bikson tarafından yazılan “Proekt predlojeniya po dokladu na Ispolbyuro TsK o nastroenii duhovenstva”. Belge tarihsizdir ancak dosyalama bağlamı ve okrug ispolkomlarının ruhani yönetimlere müdahale etme konusundaki kötü siciline ilişkin bir yorum, 1927 yazına işaret ediyor.

14 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 614, 11. 45-46. ÖSSC Merkez Yürütme Komitesi’nin Müslüman mahkemelerini kaldırmaya yönelik karar taslağı hakkında “Obyasnitelnaya zapiska [açıklayıcı not].”

Kurbanov ve İtvi bu yönde hâlihazırda ne kadar büyük ilerleme kaydedildiğini göstermek için bir çizelge hazırladılar (bkz. Tablo 5.1). Tablo çarpıcı bir şekilde eksiktir, 10 okrugdan 7'si için sadece 1925 itibarıyla istatistik mevcuttur ve yalnızca 1927'nin ilk yarısı için tam istatistikler bulunmaktadır. Verilerdeki boşluklar, büyük olasılıkla hükûmetin ilk yıllarındaki ilkel durumundan kaynaklanıyordu. Tablo, 1924 ile 1925 yılları arasında mahkeme sayılarında bir artış göstermektedir, bunun sebebi rapor alınabilen okrug sayısının daha fazla oluşundan başka bir şey değildi; bu, her hâlükârda burada sunulan rakamların eksik sayıldığını gösterir. İstatistikler, mevcut olduklarında bile her zaman tutarlı değildir: Bu tablo 1925'te Semerkant'ta 8 ve Kaşkaderya'da 14 mahkeme gösterirken, Tablo 3.1 Semerkant'ta 6 ve Kaşkaderya'da 4 mahkeme göstermektedir. Bu tablo aynı zamanda 1925 için toplam 87 dinî mahkeme listelerken, önceki tablo 70 tane listelemektedir.

Tablo 5.1 Özbekistan'daki Dinî Mahkemelerin Sayısı

<u>Okrug</u>	<u>1922</u>	<u>1923</u>	<u>1924</u>	<u>1925</u>	<u>1926</u>	<u>1927</u>
Taşkent	27	14	2	1	—	—
Semerkant	71	30	15	8	3	2
Hocend						1
Fergana	122	41	41	30	4	2
Andican						2
Buhara				12	—	—
Zerefşan						—
Kaşkaderya				14	—	—
Harezm				18	18	—
Toplam	220	85	58	87	27	7

Kaynak: PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 614, 1. 46.

Ancak bu eksik ve yarı güvenilir rakamlar bile 1922 sonu-1923 başı yasalarının etkisini göstermektedir; o yıllarda Taşkent, Semerkant ve Fergana okruglarındaki mahkemelerin sayısı yarı yarıya ya da daha fazla düşmüştü. Hem yasaların hem de OG-PU'nun müdahalesi, Kurbanov'un mahkeme karşıtı yeni önlemlere niçin gerçekten ihtiyaç duymadığını açıklamaktadır.

Kurbanov ve İtvi'nin raporundan kısa bir süre sonra, 28 Ağustos'ta ÖKP Merkez Komitesi İspolbüro'su, ÖSSC Merkez Yürütme Komitesi'ne, "sonunda köhneleşmiş oldukları gerçeği göz önüne alınarak," mahkemelerin tasfiyesi hakkında bir karar taslağı hazırlaması talimatını verdi.¹⁵ Mahkemelere, mevcut davaları bitirmek için, kararnamenin yayınlanmasından sonra iki hafta mühlet verilecek, bu sürenin ardından tüm sorumlulukları ve teçhizatı otomatik olarak Sovyet mahkemelerine devredilecekti. Eylül ayında SSCB Merkez Yürütme Komitesi ve ardından ÖSSC Adalet Halk Komiserliği, bu kararları, yeni İslamî mahkemelerin kurulmasına yasak koyup tüm mevcut mahkemelerin en geç Ekim Devrimi'nin 10. yıldönümü olan 28 Ekim 1927'de kapatılması şartını ekleyerek onayladı.¹⁶

Bununla birlikte, kararname hazırlamak, mahkemeleri fiilen kapatmakla aynı şey değildi ve Adalet Komiserliği çalışanları ekim ayının başına kadar özel talimatlar almadı. İki yönlü bir saldırı düzenleyerek, ilk olarak yeni gelişen Sovyet mahkeme sistemini güçlendirecek ve yerli köylüler ile işçileri bunu kullanmaya ikna edeceklerdi; ikinci olarak ise, rüşvet alma ve zenginlerin lehine hüküm verme gibi yolsuzluk kanıtlarını halka duyurmak da dâhil olmak üzere, mümkün olan her yolla Müslüman mahkeme sistemini gözden düşüreceklerdi. "İdari baskı" yöntemleri açıkça hükümsüz kılınmıştı. Sovyet okrug mahkemeleri de bölgelerindeki Müslüman mahkemelerinin sayısını takip ediyor veya en azından takip etmeye çalışıyor ve bunları

15 RGASPI F. 17, op. 27, d. 10, 1. 221. 112 sayılı İspolbüro tutanağı.

16 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 614, 11. 48-48b. Alexander-Park, *Bolshevism in Turkestan, 1917-1927* (New York: Columbia University Press, 1957), s. 237; Alexander Vişnevski, "Kak eto delalos' v Srednei Azii", *Nauka i religiya*, 2. sayı (Şubat 1990): s. 50-53. TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 108, 1. 11, Merkez Yürütme Komitesi ve ÖSSC Halk Komiserleri Konseyi'nin 1927 tarihli "Ob uprajenii v UzSSR kaziev", başlıklı beyanı.

A. Mevliyanbekov'a bildiriyordu.¹⁷ Yine de Özbek Hükûmeti, planlarının ne kadar iyi icra edildiği konusunda, en iyi ihtimalle kısmî bir bilgiye sahipti.

Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, Müslüman mahkemelerinin ortadan kaldırılması, kararnamelerin yayınlanmasından sonraki iki haftadan çok daha uzun sürdü. Gecikmenin bir kısmı, yedek bir Sovyet sistemi inşa etmek için gereken kaynak eksikliğinden kaynaklanıyordu; Ocak 1928'de Eski Taşkent mahkemesi memurları hâlâ camilerde çalışmaktan şikâyet ediyorlardı ve bu durumda olan memurlar sadece onlar değildi. Güvenilir personel eksikliği de bir başka sorundu; aynı Taşkent mahkemesi personeli, 11 parti üyesi, 2 Komsomol üyesi ve 19 parti dışı çalışandan oluşuyordu ve bunların 25'i Avrupalı iken, Özbeklerin sayısıysa yalnızca 7 idi.¹⁸ Bazı Özbek çalışanlar kadılıktan gelmeydi çünkü Moskova, bürokrasinin "Özbekleştirilmesi" için çok büyük bir baskı uyguluyordu ve nitelikli yerlilerin çoğu hukuki görüşlerini medreselerde öğrenmişti.

Burada yerel yetkililerin çelişkili taleplere yakalandığı başka vakalar da yaşandı. Bu yetkililere bir yandan Özbek çalışanları işe almaları, diğer yandan da politik olarak güvenilirmez tipleri ayıklamaları emrediliyordu. Taleplerin biri çeşitli zamanlarda diğerinin yerini alacaktı ancak yetkililer hiçbir zaman her ikisini de tatmin edemedi. Bu ikilem, 1927'nin sonlarında Pamir Dağları'nın (şimdi Tacikistan) Germ bölgesinde şöyle bir olaya yol açtı: Bir erkek ve kız kardeş arazi mirasına itiraz etmek için mahkemeye gitmişti. İlk başta mahkeme kız kardeşe, erkek kardeşin üçte biri kadar parsel verdi. Hâlâ mutsuz olan erkek kardeş, mahkemenin Sovyet yasalarına göre mi yoksa şeriata göre mi karar verdiğini sordu. "Şeriata göre," yanıt geldi. Kardeş, arazinin tümünü alıp alamayacağını görmek için Sovyet hukuku uyarınca bir karar istedi ancak Sovyet hukuku araziye eşit olarak bölecekti. Sonunda mahkeme, araziye beş parsel bölüp erkek kardeşe üç parsel vererek uzlaşmaya vardı.¹⁹ Dik-

17 TsGA Uz, F. 904, op. 1, d. 96, 11. 108-109. 23 sayılı tutanak, 5 Ekim 1927, ÖSSC Adalet Halk Komiserliği Kurulu oturumu.

18 TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 64, 11. 42, 51. Ocak 1928, mahkemeler hakkında rapor.

19 *Za partiyu*, 4. sayı (Aralık 1927): s. 123-124.

kat çeken nokta, bu adam için şer'î hukuk-laik hukuk ayrımının önemli olmamasıydı; ona istediği toprağı verecek olan kanun hangisiyse ondan memnun kalacaktı.

Sovyet mahkeme sistemi, çok zayıf olmasına, kötü koşullarda çalışmasına, güvenilmez yetkililer tarafından yönetilmesine ve arkasında güçlü bir gelenek ve halk desteğı olan bir rakiple karşı karşıya kalmasına rağmen, sonunda Müslüman mahkemelerine üstün geldi. Bunun nasıl meydana geldiğı Sovyet kaynaklarında açık bir şekilde anlatılmıyor ancak sürecin kaba bir resmini tasavvur etmek mümkün.

Hükûmetin, dinî mahkemelere yönelik ilk kanuni saldırısı, mahkemelerin yetki alanını daraltmada çok etkili oldu. 1923 yılında çıkarılan her yeni kanun mahkemelerin yetkilerini biraz daha sınırlandırmış ve zaman geçtikçe hükûmet bu kanunları daha etkin ve daha geniş bir alanda uygulayabilmişti. Aynı zamanda, Türkistan Merkez Yürütme Komitesi'nin mahkemele-ri sübvansetmeyi reddederek onların malî temellerinin altını oyma hamlesi de bazı mahkemeler her ne kadar malî işlemler için kendi resmî mühürlerini kullanarak bunu atlatabilmiş olsa da mahkemelerin yetkilerini sınırlandırdı.

Laik yargı sistemi büyüdüğü, özellikle yoksullar için elverişli ve çekici bir hukuki alternatif sunmaya başladı. Adalet Komiserliği ve Mahkeme Oluşturma Bölümü, "devrimci hukukun" adaletine karşı dinî mahkemelerin yozlaşmış yapısını vurgulayan bir propaganda için önemli miktarda çaba sarf etti. Propaganda-nın etkilerini kesin olarak analiz etmek mümkün olmasa da alternatif bir hukuk sisteminin açılmasının insanlar üzerinde belli bir etki yarattığını öne sürüyorum, bu etkiyi belki de en iyi şekilde Avrupa'daki Yahudi özgürleşmesi sırasındaki Yahudi dinî mahkemelerinin (*bet din*) durumuna teşbih ederek anlayabiliriz.

On sekizinci yüzyılın sonlarına kadar Avrupalı Yahudiler, daha geniş Hristiyan yönetimi içinde yarı özerk topluluklar hâlinde yaşıyorlardı. *Kehillot* adı verilen bu topluluklar kendi işlerini düzenler, vergi tahsilatını denetler ve gerektiğinde mahkemeler kurardı. On sekizinci yüzyılın sonlarında ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında, Avrupalı Yahudilerin çoğı "özgürleştirildi", yani kendilerine yaşadıkları devletlerin vatandaşları olarak tüm haklar verildi. Yahudilerin, birey olarak hakların verilmesi kar-

şılığında tüzel olarak hakları ortadan kaldırıldığından, genellikle özgürleşme koşulları kehillotun feshini içermekteydi. Yahudi mahkemeleri, Türkistan mahkemeleri gibi doğrudan yasaklanmadı ancak artık kararlarını uygulama yetkileri olmadığı için otoriteleri ciddi şekilde sarsıldı; bu güç daha büyük olan devlete verilmişti. Sonuç olarak, yeni haklarını kullanmak isteyen, geleneksel Yahudi yasalarından hoşlanmayan veya davalarının görülmesini sağlamak isteyen Yahudiler, Yahudi mahkemeleri yerine eyalet mahkemelerine gittiler. Bir *bet dine* başvurmak ve kararlarına uymak gönüllü ve özel bir mesele hâline geldi.

Aynı mekanizmalar Müslüman mahkemelerinde de işliyordu. Artık kararlarını uygulamak için devlet desteğinin olmadığı yerlerde, bu mahkemelere itaat gönüllü hâle getirildi ve insanlar kararlarını icra edebilen mahkemelere yönelmeye başladı. Bu süreç, halk mahkemelerinin ne kadar iyi çalıştığına bağlı olarak kademeli ve çok eşitsiz bir şekilde gelişti. Sonuç olarak, farklı okrug mahkeme organları dürüstçe ÖSSC Adalet Halk Komiserliği'ne hem Müslüman mahkemelerinin etkisinin çok güçlü hem de zayıf olduğunu anlatan, birbirinden farklı, oldukça çelişkili raporlar gönderebiliyordu.

Bilhassa 1927 sonbaharında olmak üzere, Müslüman mahkeme sisteminin resmî olarak "ortadan kaldırıldığı" ilan edildi ancak bu beyanların hemen ardından, hâlâ ayakta duran mahkemelerin nasıl ortadan kaldırılacağına ilişkin paragraflar geliyordu. Hâlâ Müslüman hukukuna göre hüküm veren "Sovyet" mahkemeleri sorun olmaya devam ediyordu. 1929'da eskiden müderris olan bir Sovyet hâkimi vardı. Bir mollanın karısını boşadığı ancak nafaka ödemek istemediği ve kadının ekonomik hakları için dava açtığı bir vaka önüne düşmüştü. Hâkim kadının lehine hükümde bulunmuş ve mollaya, eş ve çocuklara boşandıktan sonra bile destek olma konusundaki Kur'an'dan ilgili emirleri hatırlattığı sert bir ders vermişti!²⁰

Faal Müslüman mahkemelerine yapılan en son referanslardan biri, 1929'da düzenlenen ÖSSC Adalet Halk Komiserliği emekçileri kongresinde Mevliyanbekov'un sarf ettiği şu ifadelerle dayanmaktadır: "Ulemanın ve beylerin keskin silahlarından

20 M. Mitrofanov, "Sovetskoe stroitelstvo v Yangiyulskom raione Uzbekskei SSR", *Revolyutsionny Vostok*, 6. sayı (1929): s. 229-230.

biri olan şeriat mahkemeleri ... ortadan kaldırılmıştır." Hemen ardından şöyle devam ediyordu: "Gizli biçimde varlığını sürdüren kadı mahkemelerini ise ifşa etmemiz gerekiyor."²¹ "Gizli kadıların maskesini düşürmek", çok muhtemel, o sıralar gerçekleşen dekulakizasyon kampanyası ve parti tasfiyeleri için kullanılan retorik bir araçtı ancak yeraltı mahkemelerinin hâlâ var olması da muhtemeldir. 1930'da faal Müslüman mahkemelerine dair şikâyetler vardı ve 1934'te sabotajdan ve pamuk planını yerine getirmemekten hüküm giyen birkaç Özbek'ten birinin mesleği kadı olarak kaydedilmişti.²² Yine de bu dağınık istisnalar bir yana, dinî mahkemeler 1928'in başlarında etkili bir toplumsal güç olmaktan çıkmıştı.

Özbek Sovetov Merkez Yürütme Komitesi ve Halk Komiserleri Konseyi, 2 Eylül 1927'de vakıf mülklerinin nihai devri hakkındaki "düşüncelerini" "ÖSSC Tüzük ve Yönetmelikler Derlemesi"nde yayınladılar. Karar, o tarihten önce Ana Vakıf İdaresi tarafından envanter için devralınan tüm vakıf mülklerinin 1 Ekim'den itibaren Aydınlanma Komiserliği'nin yetki ve idaresine devredileceğini belirtiyordu. Vakıflardan elde edilen tüm kazançlar eğitime fon olarak aktarılacaktı.²³ Yerel gazetelerin hepsi, *Yengi Fergana*, *Zereşan* (Semerkant bölgesi) ve *Azad Buhara* (ancak Hive'nin *Inqilob Quyoshi* [Devrim Güneşi] değil), kendilerine ait vakıfların tasfiye edildiğine dair önemli duyurular yayınladılar.²⁴

21 TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 96, 1. 89, 21 sayılı tutanak, Adalet Halk Komiserliği Kurulu, 4 Eylül 1927. d. 108, 1. 11, 1927 tarihli ÖSSC Merkez Yürütme Komitesi ve Halk Komiserleri Konseyi kararı, "Ob upraznenii v UzSSR kaziev"; d. 226, 1. 2, "Rezolyutsiia—Doklad A. Mavlianbekova o rabote NKİu."

22 V. Karpiç, "O teoritiçeskih problemah sovetskogo vostoka i postanovke ih izuçeniya", *Revolyutsiya i natsionalnosti*, 1. sayı (Mayıs 1930): s. 102. TsGA Uz F. 86, op. 10, d. 1114, 1. 316.

23 TsGA Uz F. 94, op. 1, d. 319a, 1. 19. Sovetov Merkez Yürütme Komitesi ve Halk Komiserleri Konseyi'nin ilk olarak 15 Ağustos 1927'de geçmiş olan 99 sayılı kararı.

24 12 Ekim'de Andican, 15 Ekim'de Margilan, 25 Ekim'de Namangan ve 27 Ekim'de Hokand'daki vakıf tasfiye duyuruları. *Yengi Fergana*, 116, 120, 121. sayılar (21 Ekim, 1 Kasım, 7 Kasım 1927): s. 3, 4, 10. 15 Ekim'de Semerkant Okrugu'ndakiler. *Zereşan*, 98. sayı (15 Kasım 1927): s. 4. 20 Ekim'de Buhara Okrugu'ndakiler. *Azad Buhara*, 115. sayı (24 Ekim 1927): s. 4.

Bu yasa geriye kalan, cami, medrese ve dinî okul destekçisi vakıflarla ne yapılacağı sorusunu hâlâ açıkta bırakıyordu. Müsadereleri Mart 1927'den beri tartışılıyordu ancak parti çok az adım atmıştı. Hocend Okruğu'yla ilgili bir makale, kırsaldaki dinî vakıf arazilerinin bazı ortakçılara yeniden dağıtıldığını aktarıyor ancak aynı zamanda din adamlarının ve kendileri de ortakçı olan takipçilerinin muhalefeti nedeniyle sürecin sorunsuz bir şekilde devam edebileceğinden şüphe duyduğunu belirtiyordu.²⁵ Vakıf sisteminin, sadece devlete istimlak edilmesinin aksine, tamamen ortadan kaldırılması, okulların vakıf fonlarına bağımlılığının devam ediyor oluşu nedeniyle de ertelendi. Örneğin Mayıs 1928'de Hocend Okruğu eğitim dairesi, çok fazla vakıf gelirinin "izinsiz" harcamalara savrulması ve ikame bir gelir kaynağı bulunmaması nedeniyle planlanan sayıda okul inşa etmekte sorun yaşanabileceği uyarısında bulunuyordu.²⁶ Andican imamlarından Azam Han Töre'nin, kendisi hakkındaki bir raporda aktarılan serzenişlerinden görülebileceği gibi, hükûmet 1928'in ortalarında bu konuda biraz daha agresif davranmaya başladı:

Geçinecek bir gelirim olmadığı için kısa süre önce Hanabad köyüne gittim ve orada imam olarak çalışmak istedim ama devletin caminin vakıf arazisine ve bahçesine el koyduğunu öğrenince eve döndüm. Nereye bakarsan bak hayatımız bozulmaya başladı; her yerde bize zulmedip baskı yapıyorlar ve her şey daha da sıkıştı.²⁷

Kolektivizasyon kampanyası, vakıfların tamamen ortadan kaldırılması için son itici gücü sağladı. 1 Ağustos 1928 tarihli ÖKP Merkez Komitesi İspolbüro'su kararı, Tarım Komiserliği'nin (Narkomzem) "toprak-su reformunun gerçekleştirildiği okrugların sınırları kapsamında" (buraların daha önceki toprak reformu kampanyalarının hâlâ dokunamadığı alanlar olduğu belirtiliyordu) dinî vakıfları ve onlara bağlı meyve bahçelerini ve üzüm bağlarını iki ay içinde tasfiye etmeye hazırlanması

25 A. R., "Jizn' kişlaçnaya", *Za partiyu*, 2. sayı (Şubat 1928): s. 92.

26 RGASPI F. 62, op. 3 d. 359, 11. 95-96. 18 Mayıs tarihli, 19 sayılı Hocend Okrug İspolbüro'su tutanağı. Halbuki Haziran 1927'de parti, Hocend'in, Müslüman okullarını ortadan kaldırmak için kolay bir yer olacağını karar vermişti!

27 RGASPI F. 62, op. 2, d. 1593, 1. 4. 24 Temmuz 1928, Sredazbüro Ajitasyon-Propaganda Dairesi tarafından yazılan "O Musduhovenstve" başlıklı rapor.

gerektiğini ilan etti. Bu topraklar “fiilî kullanım ilkesine göre emekçi köylüye” yeniden dağıtılacaktı-kiralık vakıf arazisini işleyen köylüler mülkiyet talebinde bulunabilecekti. Yerel eğitim dairelerinin kullanımı için vakıflara el koymak yerine, bu topraklar, koşullar engellemediği sürece, doğrudan kolektif çiftliklere gidecekti:

5) Serbest vakıf arazileri ve çalışmayan veya yarı zamanlı çalışan malikler tarafından kirada bulunan aynı kategorideki araziler, mevcut kolhozlara eklenecek ilave parçalar olarak ve yeni kolhozların örgütlenmesi için kullanılacaktır; kolhozların bulunmadığı ve yenilerini örgütlemenin mümkün olmadığı yerlerde ise, ilave bir toprak olarak yoksul bir mal sahibine verilecektir.

Bu devir 1929 yılının başında tamamlanacaktı. Henüz toprak reformu geçirmemiş olan bölgeler (Surhanderya, Kaşkaderya ve her zaman olduğu gibi Harezm) ciddi bir kargaşaya mahal vermemek için toprak reformuna ve vakıfların müsadereğine eş zamanlı olarak tâbi tutulacaktı. Böyle bir tehlikenin farkında olan İspolbüro, köylüleri her şeyin kendi çıkarlarına yapıldığına ikna etmek için “sürelî yayınlar yoluyla sürdürülecek açıklayıcı bir kampanyanın”²⁸ projeye eşlik etmesini de tavsiye etti.

Zayıf örgütlenme ve yolsuzluk, vakıfları başarıyla ortadan kaldırmanın önündeki zorlu engeller olmaya devam etti. İspolbüro’nun kararını aldığı ay, Özbekistan’da toprağın yeniden dağıtımına ilişkin bir rapor, bazı yoksul köylülerin gerçekten de toprak aldıkları ancak bunun en iyi ihtimalle gelişigüzel bir şekilde gerçekleştiği yorumunu yapıyordu.²⁹ Vakıf sistemi, Ocak 1929’da resmen sona erdi ancak fiiliyatta en az, “sorumlu çalışanların” kayıtsız vakıf arazilerini hasadın yarısı karşılığında arkadaşlarına dağıtma suçundan hâlâ tutuklandığı 1930 yılına kadar varlığını sürdürdü.³⁰ Büyük olasılıkla, yasal ve yasa dışı vakıflar, kolektivizasyon tamamlanana kadar tamamen ortadan kaldırılmadı ve o zaman bile kolhoz üyeleri camileri topraktan

28 RGASPI F. 62, op. 1, d. 446, 11. 108-110. 1 Ağustos 1928 tarihli İspolbüro oturumu, 51 sayılı tutanak. Karar 3 Eylül’de Sredazbüro tarafından onaylanmıştır.

29 An. Anışev, “Zadaçı zemleustroistva v Uzbekistane”, *Za partiyu*, 8. sayı (Ağustos 1928): s. 49.

30 “HvostI ismailovşını”, *Uzbekistanskaya pravda*, 62. sayı (20 Mart 1930): s. 3.

finans e tmenin yollarını buluyorlardı. Bununla birlikte, kuşkusuz, ne şekilde olursa olsun, her türden dinî kurum mülklerine el konulmasından ağır hasar gördü.

Daha önce bahsedilen Andican olayının da gösterdiği gibi, 1927’de artan vakıf geliri rekabetinden Müslüman okulları ciddi şekilde etkilenmeye başladı. En çok da yerleşim yerlerindeki medreseler etkilendi çünkü buralardan mezun olanların rejim için en büyük tehlikeyi teşkil ettiği düşünülüyordu. Temmuz 1928’de yazılan, din adamları hakkındaki ayrıntılı bir Sredazbüro raporu, çeşitli alanlarda öğrenci ve okul sayılarındaki düşüşlere dikkat çekmekteydi:

1926-1927’de Hokand’da 1.098 öğrenciyle [*molla-beççe*] 18 medrese faaliyet gösteriyordu. 1928’in başında sadece üç medrese, öğretim yılına 400 kadar öğrenciyle başlamışken, faaliyetine 145 öğrenci ile devam etti. ...

Geçen yıl Andican ve Namangan şehirlerinde 1.600’e varan öğrencisi olan 23 medrese vardı; 1928’de medrese sayısı azalmamış ancak öğrenci sayısı yaklaşık 862’ye düşmüştür (bu rakamlar kesin değildir) ...

Geçmişte Semerkant, Orta Asya’nın en ünlü medreselerine sahipti. Şimdi tek bir tane bile yok. Bunların çoğu, konuta uygun oldukları için Mesthoz [Yerel Ekonomi Dairesi] tarafından kullanılmıştır. Hocalar müstakilen evde ders yürütmektedir; bunların sayısı muhtemelen beştir ...

Buhara Eski Şehri’ndeki medreselerde ise biraz daha farklı bir durum vardır. Geçen yıl burada toplam 120 öğrencisi olan dört medrese bulunuyordu; 1928’de iki medrese var ancak öğrenci sayısında (toplamda 176) önemli bir artış gözlenmektedir.³¹

Rapor, devamında, Taşkent’te 1926’dan beri resmî olarak hiçbir medresenin bulunmadığını (bu da Eski Şehir İspolkom’unun kararnamesinin aslında hiçbir zaman yürürlükten kaldırılmadığını gösterir) ancak birkaç hocaların hâlâ evlerinde ders okuttuğunu ifade ediyordu. Genel olarak, mektep ve karihanelerin sayısı da kırsal kesimde değilse de kentsel alanlarda azalıyordu.

Düşüşler, bir dereceye kadar Sovyet okul sisteminin durumuyla bağlantılıydı. Tıpkı laik ve dinî mahkeme sistemleri ara-

31 RGASPI F. 62, op. 2, d. 1593, 11. 5-6. Sredazbüro Ajitasyon-Propaganda Dairesi tarafından yazılan “Doklad o musulmanskom duhovenstve” başlıklı rapor, 24 Temmuz 1928.

sındaki ilişki misali, laik okulların daha güçlü olduğu yerlerde dinî okullar daha zayıf olma eğilimindeydi ve aynı şekilde bunun tersi de geçerliydi. Hem mahkemelerin hem de okulların durumu, bir bölgedeki genel Sovyet gücünün bir göstergesi olarak kullanılabilir; Andican'da 1929'da hem dinî mahkemeler hem de dinî okullar, komünist yetkililer oradaki koşullardan hiç memnun olmasalar da açıkça faaliyet gösteriyordu.³²

Türkistanlılara kendi ana dillerinde teknik beceriler öğreten Sovyet okulları kurma baskısı, Büyük Kırılma mesafe katettikçe hem sanayileşme hamlesinden hem de mümkün olduğunca çok sayıda yerliyi sorumlu pozisyonlara getirmek için sürdürülen "Özbekleştirme" kampanyasından ötürü, keskin bir şekilde arttı. Zelenski, vasıflı yerlilere olan talep ile bu tür işçilerin fiilî arzı arasındaki "makas krizinin" hızlı bir şekilde çözülmesi yönünde tutkulu biçimde ısrarcıydı.³³ İnsanlar teknik sertifikaları ekonomik ve sosyal ıslahın anahtarı olarak gördükçe, bizzat Özbeklerin laik eğitime olan talebi arttı. Dinî okullar bile müfredatlarına daha fazla pozitif bilim ekleyerek bu yeni talepleri karşılamaya çalıştılar.³⁴ Ancak artan ihtiyaca rağmen, yeterli sayıda okul inşa edecek kaynak yoktu. Kasım 1928 gibi geç bir tarihte bile, Harezmi Okruğu'nun, kuşkusuz mütemadi bir sorun olarak, kırsal nüfusu için 400'den fazla Müslüman okuluna karşılık 47 Sovyet okulu vardı.³⁵ Eğitim arzı ve talebindeki bu dengesizlik, 1931'de başlatılan kitlesel yaygın ilköğretim kampanyası bu sorunu kısmen düzeltmiş olsa da uzun yıllar boyunca devam edecekti.

32 PATsS-NDPUz F. 58, op. 5, d. 613, 1. 11. Andican ajitasyon-propaganda çalışarı Rahime Eyübov'dan Andican Okruğu ve şehir parti komitelerine not, 13 Şubat 1929.

33 İ. Zelenski, "V borbe za kulturu", *Za partiyu*, 7. sayı (Temmuz 1928): s. 10. Ekonomik bir grafikte arz ve talep çizgileri birbirinden çok uzak olduğunda, grafik açık uçlu bir makas gibi görünür-buna "makas krizi" denir.

34 A. Arşaruni, "Antireligioznaya propaganda na Sovetskom Vostoke", *Kommunističeskaya revolyutsiya*, 1. sayı (Ocak 1929): s. 73. Gali İbrahimov, "O religioznih şkolah, jumalah i antireligioznoi propagande" *Kommunističeskaya revolyutsiya*, 17-18. sayı (Eylül 1928): s. 147-149.

35 Gikalo, "Osnovnye zadachi partii i sovlvlasti v Horezmkom i Taşauzskom okrugah", *Za partiyu*, 11. sayı (Kasım 1928): s. 90. Gikalo, Sredazbüro'nun sekreter yardımcısıydı.

İslam Karşıtı Propaganda

Sonbaharın yaklaşması, ulema karşıtı kampanyanın uygulanmasını planlamanın zamanının geldiğine işaret ediyordu. Ancak 8-10 Ekim'de toplanan 14. Sredazbüro Genel Kurulu, şaşırtıcı bir şekilde bu konuda çok az şey söyledi. Genel kurulda ağırlıklı, idari sistemin nasıl rasyonelleştirileceği, yargıdaki mahalli yetersizliklerin nasıl düzeltilileceği ("birçoğu partiden ihraç edilmiş, en düşük kademelerdeki insanlar")³⁶ ve kadın kampanyasının nasıl sürdürüleceği tartışmaları yer aldı. Sadece İbrahimov din adamlarından doğrudan bahsetti, o da Türkmenlerin dinî düzenine alenacele saldırmaya karşı olduğunu yinelemek içindi-parti, din adamlarının oynadığı sosyal rolü devralmaya henüz hazır değildi.³⁷

Ne var ki, genel kurulun dışında, enerjik din karşıtı propaganda planları hızla geliyordu. Sredazbüro'nun agitprop bölümü ve Özbek Merkez Komitesi Agitprop Dairesi bünyesindeki Din Karşıtı Komisyon, 1927 baharı ve yazında Ateistler Birliği'nin Hocend, Buhara ve Semerkant hücrelerini kurmuştu. Bununla birlikte, bunların hiçbirisi fazla bir başarı gösteremedi.³⁸ Komsomol, Sovyet okullarında da aynı şekilde kötü sonuçları olan bir propaganda yürütmeye başlamıştı. Yine de Komsomol'un başarısızlığı ilginçti. Çünkü gençlerin bağnazlığından ziyade etnik güvensizlik ve yanlış anlaşılmanın sürmesinden kaynaklanıyordu.

Özbekistan'da Avrupalılar [Ruslar -ed.n.] ve Türkistanlılar için fiilen iki Komsomol vardı. Avrupalılar ana dilleri veya gelenekleri bilmiyorlardı ve çok az sayıda Özbek Komsomol üyesi Rusça öğrenmişti. Taşkent Eski Şehri'ndeki Komsomol üyelerinin, Okrug Komitesi'ni yöneten Avrupalılarla neredeyse hiçbir teması yoktu. Kırsal durum elbette daha kötüydü; Komsomol hücreleri, kızları üye yapmakta çok zorlanıyordu ve yerel eşrafın baskısına direnemeyecek kadar zayıftı. Namangan yakınındaki Çust bölgesinde, *Din* adlı dinî bir gençlik örgütü, hâlâ bir biçimde dinine bağlı Komsomol üyelerini kendi bünyesine katıyordu.

36 RGASPI F. 62, op. 1, d. 217, 1. 116. Stenogram, 14. Sredazbüro Genel Kurulu, Nodel'in konuşması.

37 RGASPI F. 62, op. 1, d. 227, 11. 268-269.

38 RGASPI F. 62, op. 2, d. 1146, 11. 30-36, 49, 57, 63. Yerel örgütlerden notlar.

Muazzam dil engelleri göz önüne alındığında, kırsal kesimdeki Komsomol üyelerinin, ateizmi benimsemeleri gerektiğinden bihaber olmaları muhtemeldi. Parti talimatlarının okunamamaktan dolayı tamamen etkisiz kalması hâlâ sıklıkla karşılaşılan bir durumdu. Ekim Devrimi'nden on yıl sonra, Türkmenistan kırsalındaki hücrelerden biri, Rusça okuyamadıkları için, önlerine gelen parti notlarının çoğunu görmezden geldiklerini açıklamıştı. Bir belge, anlaşılmayı gerektirecek kadar önemli görünüyorsa, tercüme için at sırtında 30 *verst* göndermeleri ve mütercime 100 ruble ödemeleri gerekiyordu ki bu kolay karşılayabildikleri bir meblağ değildi. Bu, İbrahimov'un Türkmen SSC'de işleri aceleye getirme konusundaki isteksizliğini kesinlikle açıklamaktadır. Özbek kırsalındaki hücrelerin de benzer sorunları vardı. Alkolizm, tembellik ve genel olarak kötü davranışlar yerel hücrelere musallat olmuştu.³⁹ Yine de bazı propagandacılar eğitimle dinin üstesinden gelinebileceği konusunda iyimserdi-çocuklar Müslüman geleneklerini evde öğrenmiş olsalar bile, uygun davranışlar onlara okulda örnek olarak öğretilibilirdi. Evrim ve teknolojinin temellerini (özellikle dinî bayramlarda) öğrettikten sonra, gerisi hallolurdu.⁴⁰

Parti talimatları her zaman, Rusya'da geliştirilen propagandanın yerel ve Rus olmayan bağlamlara uygun hâle getirilmesi gerektiğini şart koşuyordu ancak bunun nasıl yapılacağı konusunda hiçbir zaman kesin değildi.⁴¹ Asıl iş, yurttaşlarını bilimsel Sovyet ateizminin hakikatine nasıl ikna edeceklerini en iyi bilen kişiler oldukları varsayıldığından, yerli din karşıtı propagandacılara veriliyordu. Tıpkı Sultan Galiyev gibi Yemelyan Yaroslavski de, kendilerini *Müslüman olarak* mazlum görmeleri nedeniyle Türkistan sakinlerine hususi bir dikkat gösterilmesi gerektiğini ifade ediyordu:

Bu halklar [Tatarlar, Özbekler vb.] arasında din karşıtı propaganda konusuna dikkatsiz bir yaklaşım, bu zulmün hatıralarını canlandırabi-

39 A. Gluhovski, "O slabih uçastkah komsomolskoi rabote", *Za partiyu*, 1. sayı (Eylül 1927): s. 57-65. RGASPI F. 62, op. 1, d. 227, 1. 170. Manzharâ'nın 14. Sredazbüro Genel Kurulu'ndaki konuşması.

40 N. Recepzade, "Ish maktablarida dinsizljq tarbiyasi [Meslek okullarında ateizm eğitimi]", *Maorif ve o'qituvçi* [Eğitim ve öğretmen], 9-10. sayı (1927): s. 28-30.

41 "Ob antireligioznoi propagande sredi natsionalnostei SSSR", *Kommunističeskaya revolyutsiya*, 12. sayı (Haziran 1926): s. 62-68.

lir ve Müslüman nüfusun en geri ve en fanatik kesimi tarafından Hıristiyan misyonerlerin İslam'a küfrettiği dönemlerin bir tekrarı olarak yorumlanabilir. Bu nedenle, kural olarak, Müslümanlar arasında din karşıtı propagandanın mutlaka kendileri de Müslümanlar arasından gelen yoldaşlar tarafından yapılmasının temin edilmesi gerekir.⁴²

Özbekistan'da, Moskova'dan talimat almak ve bunları sahadaki din karşıtı propagandacılar için bir dizi pratik yönerge hâline getirmek Aydınlanma Komiserliği Başkanı Mennan Remzi'ye düştü. Remzi (Abdullayev, d. 1898-ö. yaklaşık 1939) 1920'de partiye katılan, kabaca 1926'dan 1930'a kadar Özbek Aydınlanma Komiserliği'nin müdürlüğünü yapan ve 1929'da ÖKP Merkez Komitesi İspolbüro'suna seçilen bir muharrir ve oyun yazarıydı. 1930'da yazar arkadaşlarından birini zehirlemek ve Pan-Türkizm'e ve/veya milliyetçiliğe sempati beslemek suçlamasıyla tutuklandı ve 1939 dolaylarında hapisnede öldü.⁴³

Remzi'nin İslam karşıtı propaganda yürütme programı ilk olarak 25-26 Kasım 1927'de Taşkent'te düzenlenen bir parti konferansında sunuldu.⁴⁴ Talimatları daha sonra *Hayoldan Haqiqatga* [*Hayalden Hakikate*] başlıklı (Konferansta Rusça konuşmasına rağmen Özbekçe yazılmış) bir broşürde basıldı. Remzi'nin programı, yerel koşullara uyarlamak üzere birkaç değişikliklerle birlikte, 1923'teki 12. Parti Kongresi'nde savunulan çizgiyi takip ediyordu. Programın mihenk taşı bilimsel, materyalist eğitimdi. Remzi'ye göre dinin temeli doğal güçlere karşı duyulan cehalet ve korkuydu, ki daha sonra egemen sınıf tarafından kitleleri sömürmek için kullanılmıştı.⁴⁵ Eğitim, insanları kötürüm eden

42 Y. Yaroslavski, "Antireligioznaya propaganda sredi musulman", *Bezbojnik* (gazetesi), 7. sayı (1925): s. 2.

43 James Critchlow, "Religious-Nationalist Dissent in the Turkestan Communist Party: An Old Document Surfaces", *Report on the USSR*, 2. cilt, 3. sayı (19 Ocak 1990): s. 19-21; *İstoriya Uzbekskoi SSR*, 3. cilt (Taşkent: 1967), s. 572; Edward Allworth, ed., *Central Asia: 120 Years of Russian Rule* (Durham, NC: Duke University Press, 1989), s. 372; D. I. Manzharova, "O çistke partii", *Partrabotnik*, 4-5. sayı (1933): s. 57-61. RGASPI F. 62, op. 2, d. 2471, 1. 92. 23 Eylül 1930, Ateistler Birliği Orta Asya Bölge Bürosu tutanağı.

44 PATS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 1168, 11. 1-150. 1169 sayılı dosya, konferansın Hristiyanlar ve Yahudiler üzerine olan 2. günüyle ilgilidir. Buna, Remzi, Hansuvarov, Sredazbüro Yahudi çalışanı Amitin-Şapiro, Savlin ve Vashik Muhammedov'dan oluşan bir komite başkanlık etmişti.

45 Mennan Remzi, *Khayoldan Haqiqatga* [*Hayalden Hakikate*] (Taşkent: 1928), s. 7-8.

cehaleti ortadan kaldırabilirdi ancak Remzi “din karşıtı ajitasyonun” nazikçe ve zorlamadan yapılması gerektiği konusunda uyarıda bulunuyordu:

Köylüler arasında ajitasyona başlarken doğrudan “tanrı yoktur” ya da “peygamberler yalancıdır” diyerek başlamayın, bunun yerine köylülere Marksizm’in temellerini basit kelimelerle, kolayca, anlaşılır bir şekilde anlatmalısınız; tabiat olaylarını bilimsel kanıtlara dayanarak işe başlamalı, köy ekonomisinde üretimin bilimsel temellerini öğretmelisiniz.⁴⁶

Remzi, materyalist eğitimin nerede ve nasıl gerçekleşeceğini ayrıntılarıyla açıklıyordu. Ateistler Birliği’nin din karşıtı halkalarının ve hücrelerinin teşekkülü özellikle önemliydi. Bu gruplar konferanslar, tartışmalar, İslam hukuku ve gelenekleri hakkındaki Marksist analizler için birincil forumlardı. Bununla birlikte, kamusal olarak bir araya gelmiş herhangi bir insan topluluğu, din karşıtı görüşler için potansiyel bir izleyici kitlesiydi. Remzi, tartışmaların işçi kulüplerinde, “kızıl” çayhanelerde ve kızıl köşelerde veya akşamları insanların toplandığı herhangi bir yerde yapılmasını önermekteydi.⁴⁷

Din karşıtı çevrelerin örgütlendiği ilk yer, parti yetkililerinin defalarca belirttiği gibi, Özbek Komünist Partisi ve Kom-somol’un kendisiydi. Remzi, parti üyelerini dine bağlı olmakla sert bir şekilde eleştiriyor ve “partimizde dindar komünistlere yer olmadığını” vurguluyordu.⁴⁸ “Komünistlerin ve işçilerin” sünnet törenlerine ve benzeri etkinliklere katılmalarından yakınıyor ve bu “hasta insanlardan” faaliyetlerini durdurmalarını istiyordu.⁴⁹

46 Agy., s. 64.

47 “Çayhane” genellikle bir bina değil, erkeklerin minderlere oturduğu, çay içtiği, pilav yediği ve saatlerce sohbet ettiği bir dizi küçük, yükseltilmiş platformdur. Erkekler boş zamanlarının çoğunu orada geçirdiklerinden, çayhaneler her türden propaganda için başlıca mahaller olarak kabul ediliyordu. L. Kirsanov, “Krasnaya çayhana, kak tsentr politprosvetraboti v kışlakah Uzbekistana,” *Kommunističeskaya revolyutsiya*, 5. sayı (Eylül-Ekim 1925): s. 168-170. Propaganda için kullanılan bir başka geleneksel yol, erkeklerin tartışma, felsefe ve dedikodu için geceleri yürüttükleri *gep* adı verilen sohbetlerdi. F. Meden, “Besprizomue uçastki massovoi raboti v Sredne Azii,” *Kommunističeskaya revolyutsiya*, 10. sayı (Mayıs 1927): s. 75-78.

48 Remzi, s. 55.

49 Agy., s. 57.

Remzi'nin komünistleri dinî inançlardan arındırma önerisine, parti üyelerinin din karşıtı propaganda tartışmaları için her hafta bir gün ayırmak ve parti üyeleri arasından yalnızca din karşıtı çalışmalara adanmış özel bir kadro kurmak da dâhildi. Aktivistler, hem Ateistler Birliği'nin (Özbekçe *Hüdasızlar*) din karşıtı halka ve hücrelerini kurup yönetecek hem de potansiyel din karşıtı işçiler için ateist eğitim kurslarının geliştirilmesine yardımcı olacaktı.⁵⁰

Parti programında sinema, radyo ve tiyatro da önemliydi. Remzi, özellikle Müslüman bayramları öncesinde ve sırasında radyoda konferanslar ve bilimsel sunumlar yayınlamayı teşvik ediyordu. Bu yayınların birçoğunu kendisi yaptı.⁵¹ Filmler “dinin ve din adamlarının kökenlerine leke çalmak” için kullanılabilirdi ve çoğu okuma yazma bilmeyen kadınlara ulaşmak için önemli bir araçtı. Remzi'nin özellikle bahsettiği iki film, daha yeni çıkan *İkinci Hatun* ve *Çaçvan* idi.

Kadın dergisi *Yeryüzü*, *Çaçvan*'ın militan ateist kullanımlarını örnekleyen bir makale yayınladı. Makalede, filmde, genç bir kadının ürkütücü, yaşlı bir erkeğin tekliflerini savuşturmasını ve ardından annesi tarafından teselli edilmesini gösteren kareler yer alıyordu. Komünizm tarafından özgürleştirilen kadın kahraman, sadece başörtüsünü açmakla kalmamakta, oldukça çekici bir gömlek ve kravat giymekte, dudakları arasında da kalem tutmaktaydı! Bu ağır kodlama (Komünizm, okuryazarlığı ve gücü getirir, ki ikisi de erkeksidir) SSCB genelindeki din karşıtı propagandanın oldukça tipik bir örneğiydi.⁵² Kendisinden önceki Ceditçiler gibi, Remzi de bir öğretim aracı olarak tiyatro savunucusuydu ve bir an önce İslam karşıtı oyunların yazılmasını istiyordu. Basılı materyal eksikliğinden yakınmakta ve daha fazla din karşıtı hikâyenin yazılıp yayınlanmasını talep etmekteydi.⁵³

Remzi, Sultan Galiyev'in fikirlerinden birini değiştirdi (bilinçli olup olmadığı bilinmiyor) ve partinin, proleter olmayan komünistleri getirmek yerine, kendi atölyelerinde ve mahallelerinde

50 Agy., s. 60-61.

51 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 1201, 1. 34. ÖKP Merkez Komitesi Agitprop Dairesi Din Karşıtı Komisyon oturumu, 3 sayılı tutanak, 5 Aralık 1927.

52 “Çaçvan”, *Yeryüzü*, 28-29. sayı (Ekim 27, 1927): s. 12-13.

53 Remzi, s. 58-59, 68.

dini tartışmak ve eleştirmek için işçilere dayanması gerektiğini öne sürdü. Seçilmiş işçilerin bu görev için eğitilmesi gerekecekti ancak Remzi kendinden emin bir şekilde şöyle söylüyordu: “Bu iş onlar için kolay çünkü kendileri de işçi oldukları için işçilerin hayatını biliyorlar. Bunu çok iyi anlarlar.”⁵⁴

Ancak köydeki ajitasyon söz konusu olduğunda Remzi böyle bir özgüven gösteremiyordu. O Özbek *dihkanı*; tabiat güçlerine karşı cehalet ve korku duyan, çeşitli hastalıklara düçar olmuş, sadece “imamlara, îşânlara, falcılara (*falbinler*), gezgin vaizlere (*kalenderler*) ve üfürükçü hocalara” bel bağlamaya mecbur bırakılmış kimseler olarak tasvir ediyordu.⁵⁵ Bu tür köylülerin din karşıtı işleri kendi başlarına yürütmelerine güvenilemezdi, bu yüzden Remzi yabancıları (Komünistler, doktorlar ve diğer sağlık çalışanları, tarım bilimciler) yardıma çağırırmaktaydı. Komünist ajitatörler ve tarım bilimciler, temel bilimler hakkında konferanslar verecek ve rüzgârın, yağmurun, fırtınaların, çeşitli bitki hastalıklarının nedenleri, mevsimlerin değişimi, mahsullerin nasıl büyüdüğü ve nasıl daha iyi verim alınacağı gibi tartışmalara öncülük edeceklerdi. Remzi’ye göre, bu fenomenler başarılı bir şekilde açıklanabilecek olursa, “O zaman *dihkan* ‘ekinler Tanrı’nın iradesi ve lütfuyla büyür’ diyemeyecek”ti.⁵⁶

Din karşıtı eğitimcilere, geleneksel destanları ve sufi veliler hakkındaki menkıbeleri, şeytanlar, cinler, devler ve benzeri yaratıkları bilimsel bir bakış açısından tartışmaları, köylüleri bu konuda münakaşaya kışkırtmaları ve bunları bilim ve mantıkla alt etmeleri talimatı veriliyordu. Sağlık çalışanları, hastalarına hastalığın bilimsel temellerini açıklayacak, hastalığın tanrıdan gelmediği konusunda onları temin edecek ve hastalarının geleneksel şifacılar olan inançlarını yok edeceklerdi.⁵⁷ Remzi, köylülere saygı duyma ve onların seviyesinde konuşma konusundaki kendi talimatlarına rağmen, köylülerin cehaletini ve tartışmalardaki yoksunluğunu kullanmaktan keyif alıyor gibiydi. “Mürit Avı” (*Murid ovlash*) adlı broşürün bir bölümünde şöyle yazmıştı: “Mürit avında yaşanan ilginç ve eğlenceli olay-

54 Agy., s. 61.

55 Agy., s. 66.

56 Agy., s. 65.

57 Agy., s. 66.

ları yayınlamak ve köylülere anlatmak, işânların asalak ve otlakçı olduklarını izah etmek, eleştirmek üzere köylülerin kendi fikirlerinden istifade etmek ve bunları genelleştirmek, onların kendi argümanlarını da kanıt olarak kullanmak gerekir.”⁵⁸ Şehir kökenli komünistler, köylülere karşı çoğunlukla büyük bir aşağılama içindelerdi (Marx ve Lenin kırsal yaşama duydukları nefretleriyle ün salmışlardı) ve Remzi de broşürü boyunca benzer bir tutum sergiledi.

Remzi, köylerdeki din karşıtı örgütlerin istikrarını ve büyümesini sağlamak için yerleşik kent-kır kültürel himaye sistemini (Rusça *şefstvo*, Özbekçe’de *otolik* [atalık]) kullanmayı öneriyordu, bu sayede şehirlerdeki büyük örgütler kırsal din karşıtı gruplara veya projelere sponsor olacak ve onlara kaynak gönderecekti.⁵⁹ Kitapçığını din karşıtı çalışmalarda Sovyet eğitiminin önemini vurgulayarak ve yeni bir okul sisteminin kurulması gerektiğini savunarak bitiriyordu.

Bu taktikler teoride mantıklı görünüyordu ancak Remzi’nin bunları sunduğu konferans, sahadaki İslam karşıtı eylemcilerin karşılaştığı bir dizi pratik sorunu gözler önüne serdi. Militan ateist kadroları biçimlendirmek, parti eğitimcileri için uzun ve zorlu bir görev olacaktı. Hansuvarov, 13. Sredazbüro Genel Kurulu’nun emirleri üzerine henüz hiçbir işlem yapılmadığından şikâyet etti ve Ateistler Birliği’nin fikirlerini ilerici din adamlarının çalışmalarına uyacak şekilde gözden geçirmesi ve partinin din adamlarınıninkine nazaran “düşük kültürel düzeyini” geliştirmesi gerektiğini söyledi.

58 Agy., s. 44. Remzi, benim “otlakçı” olarak çevirdiğim *haram tomoq* terimini kullanmıştı. Dinî bakımdan bu kavram domuz eti gibi “yasak yiyecek” anlamına gelir. Bununla birlikte, asalak, gâsıp veya otlakçı anlamına da gelebilir.

59 Agy., s. 69. Şefstvo/atalık, hükûmetin 1920’lerde kent ve kır nüfusu arasındaki uçurumu kapatmada kullandığı başlıca araçlardan biriydi. Fabrikalardaki veya diğer örgütlerdeki parti hücreleri, köylere sahip çıkacak ve müvekkillerine yönelik “siyasi-kültürel aydınlanma” projeleri yürüteceklerdi. Sponsorlar ve müvekkiller arasındaki karşılıklı bilgisizlik ve şüphe nedeniyle program çok başarılı olamadı ve öyle görünüyor ki 1930’larda terk edildi. G. Şibaylo, “Osnovnye voprosy şefskoi raboty”, *Kommunističeskaya revolyutsiya*, 10. sayı (Mayıs 1926): s. 12-14. Şefstvo raboçih Taşkenta nad ve kışlakom 1924-1929. *Sbornik dokumentov* (Taşkent: 1962).

Daha sonra, sıradan üyelerin hikâyesinin kendilerine bakan kısmını aktarmaya çalıştıkları sırada, seyircilerle oldukça ilginç bir diyaloga girdi. Hansuvarov, propagandacıların din karşıtı çalışmalar yapmaktan hoşlanmadıklarını açıkça belirtti. Konuşma tutanağına göre, seyircilerden bir ses şöyle seslendi:

Ve bazen bundan korkuyorlar. *Hansuvarov*: Evet, bazen bundan korkuyorlar.

Eski şehir mahallerinde ve kırsal köylerde parti etkisi çok zayıftı. Hansuvarov şöyle açıklıyordu: “İçinde tek bir komünist olmayan ancak 10 işân bulunan bu mahallelerden çok var. Ne GPU ne de polis fayda etmiyor.”⁶⁰ Hansuvarov, din karşıtı propagandacıların işlerini yapmaktan neden korktuklarının tamamen farkındaydı. Sıradan bir yerli komünist hem eski hem de yeni dünyadan korkuyor ve bu yüzden parti toplantılarına gidip sonra da evde namaz kılarak iki taraftaki seçeneklerini de mümkün olduğunca korumaya çalışıyordu. Biri dedi ki: “İki ateş arasında!” Hansuvarov’un yanıtı onu tasdikledi: “Evet, iki ateş arasında oturuyor.”⁶¹ Hükûmetten çok az destek alan ve korkan bu gibi propagandacılarla neredeyse hiç İslam karşıtı çalışma yapılamamış olması şaşırtıcı değildir. Hansuvarov da onlara çok fazla yardım ya da ilham sunamamıştı. Durumu iyileştirmeye yönelik önerileri, hücreleri organize etme, basılı materyalleri dağıtma ve entelijansiyayı ateist tarafa çekme ihtiyacı hakkındaki olağan muğlak genellemelerden ibaretti, bu hedeflere nasıl ulaşılacağına dair ise ortada hiçbir rehberlik yoktu.⁶²

Özbek Militan Ateistler Birliği (*Soyuz Kureşçen Hüdasızlar*) henüz öngörülen görevlerini yerine getirecek durumda değildi. Ateistlerin hücreleri bir süredir ortalıkta olmasına rağmen, örgüt ilk kongresini ancak Mart 1928’de Andican’da gerçekleştirdi. Ateistler, o sırada yaklaşık 500 üyeye sahip olduğunu iddia ediyordu ancak bu, örgütleri hakkında sistematik bir araştırma yap-

60 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 1168, 11. 23, 27.

61 Agy., 1. 35. Bu şaşırtıcı konuşma, eski Avrasya bozkırlarında malları veya insanları arındırmak için iki ateşin arasından geçirme geleneğini hatırlatmaktadır. Alexander Nevski ve diğer on üçüncü yüzyıl Rus prensleri, Altın Orda’ya haraç sunduklarında hem kendileri hem haraçları, hana verilmeden önce iki ateş arasından geçirilirdi.

62 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 1168, 11. 40-42.

madıkları için en iyi ihtimalle kaba bir tahmindir.⁶³ Ateistlerin Taşkent Okruğu Bürosu, sadece iki ay sonra, Mayıs ayında 1812 üyeli 58 hücreyi denetlediğini bildirdi. Ancak takip eden Ağustos ayında Stupoçenko, SSCB Ateistleri Merkez Sovyeti'ne Taşkent Okruğu Bürosu'nda "yetersiz" (ancak belirtilmemiş) işçi sayısı-yla 1812 hücre olduğu bilgisini geçti.⁶⁴ Buhara'daki durum daha kötüydü. Örgüt büyük ölçüde kâğıt üzerinde varlığını sürdürüyordu, sınırlı sayıda kayıt tutuyordu ve bölgedeki diğer ateist hücrelerin varlığından haberdar değildi.⁶⁵ Ateistlerin SSCB'deki üyeleriyle ilgili 1931 tarihli bir araştırma, Özbekistan'da 60.000 üye olduğunu tahmin ediyordu. Ancak örgütün "kâğıt üstünde" üyeleri sayma ya da rakamlarını bol keseden uydurma eğilimi göz önüne alındığında, bu sayı oldukça şüphelidir.⁶⁶

Ateistler örgütü her düzeyde sorunla dolup taşıyordu. Propagandayı yöneten Ruslar, İslam veya Türkistan hakkında çok az şey biliyorlardı ve de öğrenmek çoğunlukla umurlarında değildi. Cehaletleri, eylemlerinin formülasyonunda ve amaçlarında temel hatalar yapmalarına neden oldu ve bu hatalar daha sonra isteksiz bir izleyici kitlesiyle karşı karşıya kalmaları gerçeğiyle daha da arttı. Örgüt oldukça düzensizdi- tıpkı Komsomol hücreleri gibi, Rus Taşkent grubu ve Özbek grupların birbirleriyle çok az alakası vardı ve enerjilerini görünürdeki işlerinden çok iç entrikalara harcadılar. 1928'de Andican'da ateistler ve Komsomol hücreleri, iddialarına göre 5.000 kişiyi gösterilere ve din adamlarıyla alay etmek için tasarlanmış soru-cevap oturumlarına çektikleri bir Kurban Bayramı karşıtı "karnaval" düzenlediler.⁶⁷ Bu,

63 *Hüdasızlar*, 1. sayı (1928): s. 55.

64 RGASPI F. 62, op. 2, d. 1615, 1. 22. "Otçet o rabote Okrujnoe Byuro Soyuzu Hudaszlar za vremya s 1 yanvaryu 1928 po 1 maya 1928." GARF F. 5407, op. 1, d. 14, 1. 132. Stupoçenko ve Kobetski tarafından 20 Ağustos 1928'de teslim edilen "Doklad o rabote Taşkentskogo Okrujnogo Biuro SB".

65 RGASPI F. 62, op. 2, d. 1978, 1. 23. "Dokladnaya zapiska v APPO SAB" (Sredazbüro), Nisan 1929'da Buhara'ya yapılan bir soruşturma gezisinin anlatımı.

66 GARF F. 5407, op. 1, d. 42, 1. 40. "Kontrol'nie tsifrnostostava SVB na vtoroi polovinu 1931 g." Daniel Peris, *Storming the Heavens: The Soviet League of the Militant Godless* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1998), s. 175-176.

67 "Andijon hayitga qarshi qattiq qo'zghaldi [Andican, bayrama isyan etti]", *Hüdasızlar*, 4. sayı (1928): s. 40-41. Andican'ın din adamlarının kalesi olduğu göz önüne alındığında, yüksek kalabalık tahmini son derece şüpheli görünüyor.

Taşkent Bürosu tarafından tamamen görmezden gelindi. Özbek grubu, Batu ve Remzi'nin tutuklanmasından sonra liderlerini kaybetti ve onların yerini doldurmakta zorlandı.⁶⁸ Ateistlerin Moskova'daki merkez örgütü, Özbek şubelerini takip etmekte büyük güçlük çekiyor ve sık sık onlardan boş yere bilgi talep ediyordu.⁶⁹ Belgelere takıntılı bir bürokratik sistemde, Özbek Militan Ateistler Birliği kayıtlarını düzenlemeyi veya korumayı başaramadı, bu hem içinde bulundukları kötü durumun hem de parti aygıtının geri kalanı tarafından kendilerine gösterilen düşük itibarın bir göstergesiydi.

Rusların İslam'ı bilmemesi sorunu sürekli bir belaydı. Ateist yetkililer propagandacıların din hakkında "öldürücü derecede az şey bildiklerini" söyleyerek onlara İslam'ı iyice incelemeleri konusunda defalarca yalvardılar ve onları buna razı etmeye çalıştılar ancak öyle görünüyor ki nasihatlerine aldırış edilmedi.⁷⁰ İslam konusundaki cehalet propagandanın etkisini ciddi şekilde azalttı. Propagandacıların yaptığı en korkunç hatalar, İslam'ın Hristiyanlığa benzer şekilde işlediği varsayımından kaynaklanıyordu. Bu ve Sovyet milliyet politikasının mantığı, ateistleri dinî kimlikleri ulusal kimliklerden ayırmaya sevk etti. Birincisini eleştirmek mubahtı ancak ikincisini eleştirmek mümkün değildi. Ne var ki Türkistanlıların çoğu ulusal kimlik ve din arasında ayırım yapmamakta, bu da söz konusu fikri gülünç hâle getirmekteydi.⁷¹

68 RGASPI F. 62, op. 2, d. 2471, 1. 92. Ateistler Orta Asya Bölge Bürosu'nun 23 Eylül 1930 tarihli tutanağı.

69 GARF F. 5407, op. 1, d. 31, 1. 77. Oleşçuk'un, tüm yerel hücrelerden, daha fazla rapor talep ettiği 30 Eylül 1929 tarihli genelgesi; RGASPI F. 62, op. 2, d. 2471, 1. 33. Kobetski'den, belgeleri zamarında almadığına dair 1930 tarihli bir şikâyet. F. 62, op. 2, d. 2928, 11. 7, 15, Militan Ateistler Birliği merkezinden, yerel faaliyetler hakkında bilgi talebi, 17 Nisan 1932.

70 İ. Kiselev, "Protiv boga i religii", *Za partiıu*, 1. sayı (Ocak 1928): s. 86; V. Mokeyev, "Naşi zadaçi v antireligioznoi propagande", *Za partiıu*, 1-2. sayı (Şubat 1929): s. 73-79; RGASPI F. 62, op. 1, d. 221, 11. 98-99; F. 62, op. 2, d. 739, 1. 61, "Tezisi. Po dokladı tov. Ramzi ob antireligioznoi propagande sredi osnovnuh natsionalnostei Uzbekistana."

71 M. Kobetski, "Antireligioznoe vospitanie v sovetskoi şcole natsionalnuh raionov." *Kommunističeskaya revolyutsiya*, 6. sayı (Mart 1928), s. 61-65. Estonyalı, Letonyalı ve Polonyalı din adamları da dinî ve ulusal zulmü eşitlemek suretiyle sorun yaratıyorlardı. Kobetski'nin İslam'ı inceleme ihtiyacına yaptığı vurgu, makalesinin sonundaki bir dizgici hatasıyla istemeden de olsa doğrulanmaktaydı: Arap harfleriyle yazılmış bir SSCB amblemi ters basılmıştı.

Ateistlerin tüm-birlik ve yerel şubeleri, propagandayı yaymak için, gazete, dergi, film, halka açık gösteriler, radyo yayınları ve afişler dâhil olmak üzere ellerindeki her imkânı kullandılar. Propaganda üç başat temayı dile getiriyordu: (1) mollalar, îşânlar ve diğer “din hizmetlileri”, işçi ve köylüleri sömürmek için ezen sınıflara çalışıyorlardı; (2) din, ilkel insanın kavranamayan doğa güçlerini anlaması ve kontrol etmesinin yollarından biri olarak gelişmişti ve temel bilimsel bilgilerle ortadan kaldırılabildi; (3) İslam kadınları vahşice eziyor ve sömürüyordu. Kolektivizasyon ve sanayileşme kampanyaları geliştikçe, İslam’ın daha yüksek üretimin önünde bir engel olduğu teması baskın hâle geldi.

SSCB Militan Ateistler Birliği, etkisini öncelikle *Bezbojnik* gazetesini ve *Bezbojnik* ve *Antireligioznik* dergileri aracılığıyla gösterdi. Doğrusu, bu yayınlara abone bulmak, birliğin enerjisinin büyük kısmını tüketmiş gibi görünüyor. Özbekistan’da din karşıtı propagandanın kapsamını genişletmek için, ÖKP Merkez Komitesi Agitprop Dairesi, yaklaşık beş yıl boyunca Özbekçe yayınlanacak *Hüdasızlar* dergisini finanse etti. Remzi editör seçildi ve yayını en geç 10 Mart 1928’de ramazan ayına yetiştireceğine söz vererek dergi komitesinin başına getirildi.⁷²

Özbekistan’daki düşük okuryazarlık oranı, basılı propagandanın Özbek ateistleri tarafından ikincil bir taktik olarak kullanıldığı anlamına geliyordu—*Hüdasızlar*’ın yayında olduğu dönemin çoğunda 2.000-3.000 tirajı vardı, son yayın yılında da 7.200’e yükseldi. Dergi Arap alfabesinden Latin alfabesine kaotik bir geçişin ortasında üretildiğinden, eğitilmiş bir kişinin bile onu okuması zordu.⁷³ *Hüdasızlar*, çoğu, “Dine Karşı Örgütlenme Yöntemleri” veya “Din Karşıtı Propagandada Köy Öğretmeninin Vazifeleri”

72 TsGA Uz, F. 94, op. 2, d. 41, 11. 8, 31. ÖKP Merkez Komitesi Agitprop Dairesi’nin 29 Ocak 1928 tarihli orijinal karara ilişkin tutanağı; ÖKP Merkez Komitesi Matbuat Dairesi Kurulu’nun 7 Şubat 1928 tarihli oturum izlencesi.

73 *Hüdasızlar*’ın ilk sayısı çoğunlukla 1923-1927’nin değiştirilmiş Arap alfabesiyle yazılmıştır. Ancak aynı zamanda Latin, Kiril ve türetilmiş birkaç karakterin bir kombinasyonunu içeren Birleşik Türk Latin Alfabesi’nin erken bir versiyonunu da kullanmıştır. Dergi zamanla daha az Arapça ve daha fazla Latin yazı tipi kullanıldı ve 1931’de tamamen Latinleştirildi. Latin sistemi, 1941’de Kiril tabanlı bir alfabeyle değiştirilene kadar yavaş yavaş düzeltilti ve daha okunabilir hâle getirildi. Latinleştirme hakkında, bkz. William Fierman, *Language Planning and National Development: The Uzbek Experience* (Berlin: Mouton de Gruyter, 1991), s. 98-110.

gibi sözlü propagandanın nasıl yürütüleceği hakkında ufak tefek makaleler yayınlıyordu. Ayrıca ateist örgütlerin faaliyet ve toplantılarına ilişkin haberlere ve Remzi'nin Kurban Bayramı'nda din adamlarının sömürüsüne karşı eleştiri niyetiyle yazdığı "Parazitler: Otlakçıların Bayramına Karşı" veya din adamlarının Fergana Vadisi'nde pamuk üretimini nasıl aksattıklarını anlatan "Karşı Devrim ve Din Adamları" gibi propaganda örneklerine de yer veriliyordu. Tıpkı İslam'ın sınıfsal mahiyeti gibi Müslüman din adamlarının kaypaklığı ve karşı-devrimci karakteri de, varlığı boyunca derginin gözde temalarından biriydi. Başka bir sıradan tema ise, bilimsel eğitimin dinî hurafeleri ortadan kaldıracağı teorisinin bir parçası olarak temel bilim üzerine yazılan makalelerdi. Bunlar, dinzorların, tek hücreli hayvanların ve kuyruklu bir çocuğun resimlerinin yer aldığı "Yeryüzündeki Yaşamın ve İnsanlığın Kökeni"nden, Avrupalı bir yazarın daha spekülâtif aktarımlarına dayanan "Mars'ta Yaşam Olabilir mi?"ye kadar uzanıyordu. Eski Ceditçilerden Abdurrauf Fıtrat ve N. Rahimi gibi Özbek yazarların İslam karşıtı kurgu ve şiirleri de standarttı.⁷⁴ Özbek ateistleri ayrıca *Hüdasızlar* adlı bir gazete de çıkardı ancak hiçbir kopyası günümüze ulaşmamış gibi görünüyör.

Rusça yazılan din karşıtı tefrikalar Özbekistan'da da dolaşımdaydı ancak çok az Müslüman bunları okuyup etkilenebilirdi. Elbette Hamza, Remzi ve İkrarov gibi liderler propaganda fikirleri için bunlardan yararlanıyordu fakat sıradan Özbeklerin bunlarla uğraşmış olabilecekleri şüphelidir.⁷⁵ Kobetski, muhtemelen propagandacıların kaynak kitap olarak kullanması adına, Özbekçe bir "din karşıtı el kitabı" geliştirmek için biraz çaba sarf

74 Z. Alim, "Dinga qarshi taşviqot usullari [Din karşıtı propaganda yöntemleri]", *Hüdasızlar*, 4. sayı (1928): s. 27-35; F. Rahman, "Dinga qarshi targhibotda qışloq muallimining vazifasi [Din karşıtı propagandada köy öğretmeninin vazifeleri]", *Hüdasızlar*, 2. sayı (1929): s. 54-56; Remzi, "Tekin khur, harom tomoqlaming haitiga qarshi [Parazitler: otlakçıların bayramına karşı]", *Hüdasızlar*, 3. sayı (1928): s. 3-5; "İqtisodi aksilinqilobi va ruhonilar [Ekonomik karşı devrim ve din adamları]", *Hüdasızlar*, 6. sayı (1931): s. 3-5; "Yerda tiriklik va odamzodining paydo bo'lishi [Yeryüzündeki yaşamın ve insanlığın kökeni]", *Hüdasızlar*, 11-12. sayı (1929): s. 62-70; S. Bok, "Marsda hayot qanday bo'luvi mumkin? [Mars'ta yaşam olabilir mi?]", *Hüdasızlar*, 7-8. sayı (1930): s. 46-47.

75 *Bezbojnik* dergisindeki İslam karşıtı makalelerin faydalı bir özeti için bkz. Fanny Bryan, "Anti-Islamic Propaganda: *Bezbojnik*, 1925-1935", *Central Asian Survey*, 5. cilt, 1. sayı (1986): s. 39-47.

etti. Ancak önerisi Rus köylüleri için yazılmış bir ders kitabını Özbekçeye çevirmek olduğu için proje büyük olasılıkla başarısız oldu.⁷⁶ Dokuz yıl sonra Özbek Ateistleri Orgbüro'su hâlâ ana dilde yazılmış bir din karşıtı el kitabı arayışındaydı.⁷⁷ 1928'de, Taşkent Okrugu Bürosu'nun Özbek üyelerinden İbadhocayev, kutsal kitabın gerçekte ne söylediğini daha fazla bilmenin din karşıtı propagandaya yarar sağlayacağı fikri üzerinden Kur'an'ın Özbekçeye çevrilmesini önerdi. Ancak grup, bu projeyi sürdürmek için fonlarının olmadığı sonucuna vardı.⁷⁸

Bayram karşıtı kampanya planları her zaman, merkezdeki ateistler tarafından sağlanan ve yerel dillere çevrilen metinlerle birlikte posterlerin, broşürlerin, duvar gazetelerinin ve pankartların toplu olarak basılmasını gerektiriyordu. Afişler, okuryazarların olduğu kadar okuryazar olmayanların da konuyu anlayabileceği şekilde tasarlanacaktı. Örneğin, sovyet seçimlerini engellemeye çalışan ve yakışıklı, kaslı köylüler tarafından kovulan işânların ve beylerin çirkin görünümlü karikatürlerini gösteriyorlardı.⁷⁹ *Protiv Kurban Bayrami/Qurbon Bayramga Qarshi* [*Kurban Bayramı'na Karşı*] gibi broşür ve kitapçıklar, yerel ateist örgütlerine bağış sağlamak için satılacaktı.⁸⁰

Kaba mizah ve aşırı klişelere dayandığından, İslam karşıtı propagandanın entelektüel seviyesi genellikle bir hayli düşüktü. Örneğin, "Allah Her Şeye Kâdirdir" hikâyesi, önce oğullarını hastalıktan kaybeden, sonra da tek ineklerini aç gözlü ve kalpsiz bir mollaya kaptıran yoksul bir köylü çiftiyle ilgiliydi ve "İşânlar ve Müritler (Türkistan)" başlıklı bir makale, sufileri sahtekâr ve parazit olarak resmediyordu.⁸¹ Moskova'da hazırlanan afişler düzenli olarak Allah'ı (ki bu bile tek başına ciddi anlamda saldırgancaydı) kalın dudaklı, aptal bir karakter olarak tasvir ediyordu. *Hüdasızlar*'ın fazla illüstrasyon kullanacak bütçesi yoktu ve

76 GARF F. 5407, op. 1, d. 14, 1. 138. 14 Aralık 1927, Militan Ateistler Birliği Çalışma Başkanlığı tutanağı.

77 PATsS-NDPUz F. 58, op. 12, d. 614, 1. 90. Özbek Militan Ateistler Birliği Orgbüro Başkanlığı'nın 5 Mart 1936 tarihli oturumu.

78 RGASPI F. 62, op. 2, d. 1196, 1. 107. 11 Şubat 1928 tarihli, 6 sayılı tutanak.

79 P. Zaitsev, "Provedenie izbiratelnoi kampanii v Uzbekistane", *Vlast' sovetov*, 9. sayı (27 Şubat 1927): s. 13.

80 GARF F. 5407, op. 1, d. 17, 1. 36.

81 "Allah vse mojet", *Bezbojnik* (dergisi), 18. sayı (Ekim 1928): s. 6-7; A. A., "Is-haru i miuridi (Türkistan)", *Bezbojnik* (gazetesi), 11. sayı (15 Mart 1925): s. 7.

1931'de yayınladığı birkaç kapak çizimi de açık bir şekilde Moskova'dan gelen standart çizimlerdi, sadece bir karikatür, şarap ve yarı çıplak kadınlarla dolaşan sarıklı bir molla hakkındaydı.⁸²

Özbekistan'daki ateist örgütler, kadrolarını geliştirmek ve sürdürmek için mücadele verdiler ancak çok az başarı elde edebildiler. Stupoçenko ve özellikle onun halefi Solovev, din karşıtı aktivistleri eğitecek kurslara çok fazla enerji harcadı. Bununla birlikte, kadro kıtlığı veya bu kadrolar için yerli üye eksikliği, kadro üyelerinin (yalnızca İslam değil, aynı zamanda din karşıtı propaganda ilkeleri hakkındaki) derin cehaletleri veya kadroların işlerini yapma konusundaki genel isteksizliğine ilişkin bitmek bilmeyen şikâyetler bulunuyordu.⁸³

Taşkent ateistlerinin iş performansı, örgütü neredeyse parçalanma noktasına getirecek kadar yoğun bir kişisel/cinsel çatışmaya bulaştığında biraz daha yara aldı. Birkaç aydır demlenmekte olan bu çatışma, 8 Haziran 1928'deki çalkantılı bir toplantıda patlak verdi. Stupoçenko'nun açılış konuşmasına göre örgütün ana sorunları aşırı çalışma (*peregrujennost'*) ve zayıf disiplindi. Grubun 41 aktif üyesi vardı ve bunların hepsi diğer örgütlerden o kadar çok görev yüklenmişti ki, kendi din karşıtı çalışmalarına katılmakta zorlanıyorlardı.⁸⁴ O zamanlar Stupoçenko'nun astı konumunda olan Solovev ayağa kalktı ve Stupoçenko'yu alenen kibir, cehalet ve kaba dilli olmakla suçladı. O da Solovev'i kendisini uygunsuz sebeplerle gece geç saatlerde dairesine davet etmekle suçladı. Ayrıca, parti üyesi olmayan daha genç bir adamın, Stupoçenko'nun besbelli pek sevilmeyen sevgilisinin ima edilmesi, anlaşmazlığa bir pembe dizi niteliği kattı. Bütün bun-

82 N. Rahimi, "Muroqobo [Murakabe]", *Hüdasızlar*, 11-12. sayı (1929): s. 60.

83 RGASPI F. 62, op. 2, d. 1196, 1. 103. Sınıfların düzenlenmesi hakkında 7 Şubat 1928 tarihli 5 sayılı Ateistler Birliği Taşkent Okrugu Bürosu tutanağı. F. 62, op. 2, d. 1614, 1. 10. F. 62, op. 2, d. 2471, 1. 34. Yerli eğitimcilerin bulunmadığına, yalnızca Avrupalıların bulunduğuna dair 1930 tarihli beyanat. "Materiali sovesaniya po postonovke partinogo prosveşeniya v vostochnih natsionalnih oblastyah i respublikah", *Kommunističeskaya revolyutsiya*, 2. sayı (Ocak 1928): s. 92. "Bezbojniki gotovyat novie kadri", *Uzbekistanskaya Pravda*, 194. sayı (10 Ekim 1929): s. 3.

84 RGASPI F. 62, op. 2, d. 1614, 1. 12. 8 Haziran 1928 tarihli, 2 sayılı tutanak, "Zasedanie fraksii KP(b)Uz Taşkentskogo Okruzhnogo Byuro Soyuzu Hudusizlar." Sadece birkaç kişi tam zamanlı olarak din karşıtı çalışmalar yapıbiliyordu ve aşırı çalışma sorunu ateistleri her düzeyde bunalımtaktaydı.

larda cinsiyetçiliğin önemli bir faktör olduğu, Stupoçenko'nun savunucularının bile onu "gerçek bir kadın çığırtkanlığı" ile suçlamalarından ve öte yandan bir kadının astı olarak çalışmaktan hoşlanmadıklarını belirtmelerinden açıkça belliydi.⁸⁵ Liderlik böyle bir dramın içine gömülürken, örgütün etkili bir propaganda üretememesine şaşmamalı.

Merkezin dikkatini çeken bu iç çatışma, Kobetski'nin durumu ilk elden gözlemlemek için Moskova'dan çıkıp gelmesine sebep oldu. Taşkent Okrugu Bürosu'nda "anormal ilişkiler" olduğuna karar vermesi için sadece bir görüşme yapması yetti. Ancak Kobetski Moskova'ya verdiği raporda, Stupoçenko ve Solovev arasındaki rekabetten ziyade grubun eksikliklerine dikkat çekti. Büronun çok az üyesi vardı ve bunlara da yararlı işler verilmiyordu. Bunun yerine, "din karşıtı münazara öncülerini Şahsey-Vahsey yapılan camilere göndermek" gibi "hatalara" meylediyordu.⁸⁶

Söz konusu bariz kişilik ve iktidar çatışmaları göz önüne alındığında, Kobetski'nin, sorunu üye sayısının azlığına bağlaması tuhaftı. Önerdiği çözümler ise hem muğlak hem de yararsızdı: üye sayısını, özellikle de Özbeklerinkini büyük miktarlarda arttırmak; köylerde ateist hücreler örgütlemek; Ekim Devrimi, Kadınlar Günü ve Kızıl Ordu yıldönümleri etrafında kampanyalar başlatmak; Komsomol'u din karşıtı çalışmalara daha fazla dâhil etmek; propagandanın kalitesini arttırmak; kadınlar arasındaki faaliyetleri güçlendirmek ve Şahsey-Vahsey'in yapıldığı camilere İslam karşıtı konuşmacılar göndermemek. Bu talimatların hiçbiri Stupoçenko ve Solovev arasındaki rekabete değinmiyordu. Bunun yerine, Moskova'daki merkezin amaç ve kaygılarını yansıtıyorlardı.

Din Adamlarını Ezmek

İslam karşıtı propaganda, parti kampanyasının halka açık yüzüydü ancak açıkça etkisizdi. Din adamlarına karşı asıl çalışma,

85 Agy., 1. 13.

86 GARF F. 5407, op. 1, d. 14, 1. 132. 20 Ağustos 1928 tarihli, 3 sayılı tutanak, "Doklad o rabote Taşşentskogo Okrujnogo Byuro SVB". Bu yorumun arkasındaki hikâyeyi bilmek çok şey verebilir. Şahsey-Vahsey (Şiilerin Hüseyin'in şehadetine tuttukları yas töreni) duygusal yoğunluğu yüksek bir ritüel olduğundan, ateist konuşmacıların varlığı şiddeti kışkırtmış olabilir. 1910'da Buhara'daki Sünni öğrenciler bu ayın sırasında Şiilerle alay etmiş, Eski Şehir'de bir ayaklanmayı ve ardından Şiilerin katledilmesini tetiklemişlerdi.

yerel organların yetersiz kalması nedeniyle OGPU ve daha yüksek parti personeli tarafından gerçekleştiriliyordu:

Yerel iktidar organlarının (ispolkomlar ve bunların bölümleri) siyasi organlarla koordinasyona girmeden, bir ruhani yönetimin (nezaret-i diniyye) işlerine kendiliğinden müdahale ettiği durumlar vaki olduğu için, gelecekte, din adamları arasındaki istisnasız tüm faaliyetleri, çalışmalarında parti organlarının talimatları tarafından yönlendirilen siyasi organlara tevdi etmenin elzem olduğunu düşünüyoruz.⁸⁷

Sorumluluğun böyle gizli polise kayması tarihçiler için büyük bir hüsrana neden olmaktadır çünkü bu, ilgili belgelerin birçoğunun şu anda erişilemeyen arşivlere konulduğu anlamına gelir. Daha 5 Haziran 1927'de, ÖKP Merkez Komitesi İspolbüro'su, Din Adamları Hakkında Komisyon'dan aldığı tüm kayıtların "Merkez Komitesi İspolbüro'su Özel Kararları" kategorisine alınması için oy kullanmıştı, bu da bunların ayrı olarak dosyalarlanması gerektiği anlamına geliyordu. Komisyonun bir sonraki toplantısının kayıtları aslında dosyadadır ancak ondan sonrası artık yoktur.⁸⁸ İspolbüro, Din Adamları Hakkında Komisyon üzerine yaptığı çalışmanın 4-5 Kasım 1928'de tamamlandığını ve kalan tüm görevlerinin Merkez Komitesi Agitprop dairesine devredildiğini açıkladı.⁸⁹ Neyse ki, diğer daireler din adamları hakkında yazmaya devam ederek arkalarında daha dolaylı ama yine de bilgilendirici materyaller bıraktılar.

Din karşıtı kampanya yayıldıkça, Sredazbüro da din adamlarının ekonomik ve demografik koşullarına ilişkin yoğun araştırmalarına devam etti ve ayrıntılı, zengin bir bilgi kaynağı sağladı. Özellikle Sredazbüro Agitprop dairesi tarafından Temmuz 1928'de derlenen gizli "Müslüman Din Adamları Üzerine Rapor" uzun uzadıya incelenmeye değerdir.⁹⁰

Raporun yazarlarının öncelikli meselesi Özbekistan'ın din adamları ve ekonomik temeli idi. Din adamlarını şehir, taşra,

87 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 1192, 1. 71. Bikson tarafından yazılan "Proekt predlojeniya po dokladu na Ispolbyuro TsK o nastroenii duhovenstva". Yaz 1927.

88 RGASPI F. 62, op. 3, d. 208, 1. 152. 94 sayılı ÖKP Merkez Komitesi tutanağı, 5 Haziran 1927.

89 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 1192, 1. 1.

90 RGASPI F. 62, op. 2, d. 1593, 11. 1-36. "Doklad o Musduhovenstve", Sredazbüro Ajitasyon-Propaganda Dairesi, 24 Temmuz 1928.

îşânlar (sufiler) ve “tarikatlar” olmak üzere dört ana bölüme ayırıp sırayla her grubun demografisini ve ekonomisini analiz ettiler. Basit bir nüfus tahminiyle başladılar, ardından din adamlarını yaşa ve ekonomik duruma göre böldüler. Son olarak, rapor, Tablo 5.2’de gösterildiği gibi, bazı büyük şehirlerde din adamlarının, hizmet ettikleri nüfusa oranını verdi. Tablo, alışıldık bir biçimde, en yoğun din adamı nüfusunun Fergana Vadisi’nde olduğunu, en az yoğun olanın ise Ruslaştırılmış şehirlerde olduğunu gösteriyor.

Hesaplamalardaki oldukça âşikâr aritmetik problemi bir kenara, yazarların notları verilerdeki diğer boşlukları da tanımlamaktadır. Yazarlar, müezzinlerin 1.000 kişiye kadar olduğunu tahmin etseler de Hive şehri ve müezzinler tabloya dâhil edilmemiştir. Yazarlar üstelik, sadece din hizmetinin birincil veya tek gelir kaynağı olduğu din adamlarını dâhil etmekteydi ve bilinmeyen sayıda yarı zamanlı molla dışarıda bırakılmıştı. Başka bir deyişle, bu rakamlar düşük tahminlerdi.

Bu rapor ve 13. Sredazbüro Genel Kurulu’nda sunulan benzer bir rapor, önemli sayıda kentli din adamının kırsala göç ettiğini kaydediyordu. Bunun başlıca nedenleri, köydeki din adamlarının kentli din adamlarından daha iyi maaş alması ve kırsal alanlarda komünistlerden kaçınmanın çok daha kolay olmasıydı. 1926’da Semerkant’ta bir imam yılda 400-500 ruble kazanabiliyordu ancak 1927’de ortalama gelir 150-200 rubleye düşmüştü. Yazarların açıkladığı gibi:

Bir yandan yetersiz kazanç bir yandan da faaliyetlerinin zeminini kaybetmek, din adamlarını şehri terk etmeye ve köye gitmeye zorladı. Sadece kendi okrugları içinde değil, diğer okruglara da dağılıyorlar. Hatta Buharalı din adamları Kazakistan’da bir dayanak noktası bulmak için uğraşıyorlar. Birçok şehirde köylere doğru hareketlenme gözlenmiştir: Eski Buhara’da şehir dışına göçen 20 imam var, bu sayı Margilan’da 10, Hocend’de 12, Semerkant’ta 10. Kentli din adamları arasında köye gitme eğilimi giderek artıyor.⁹¹

Listelenen şehirlerde, din adamlarının %6-12’si ayrılmıştı; bu, komünistlerin pek de arzu ettiği düzeyde bir bozgun sayılmazdı ama kesinlikle önemli bir sayıydı.

91 RGASPI F. 62, op. 2, d. 1593, 1. 5.

Tablo 5.2 Şehirli Din Adamlarının Yaşam Koşulları, 1928

Mesleğe Göre Genel Dağılım

<u>İmam</u>	<u>Kari</u>	<u>Müderris</u>	<u>Kadı</u>	<u>Toplam</u>
1.463	156	68	83	1.780 [metinde: 1.770]

Şehirli Din Adamlarının Yaşları

<u>30 altı</u>	<u>30-55</u>	<u>55 ve üstü</u>	<u>Toplam</u>
159	920	701	1.780

Mülk Durumu

<u>Ev, bahçe ve arazi sahibi</u>	<u>Sadece ev sahibi</u>	<u>Ticaretle uğraşan</u>	<u>Toplam</u>
658	538	40	1.226*

Şehirli Din Adamlarının Nüfusa Oranları

<u>Şehir</u>	<u>Din adamı sayısı</u>	<u>Nüfus</u>	<u>Oran</u>
Semer kant	105	77.201	1:735
Taşkent	390	178.228	1:455
Hokand	174	37.148	1:398 [metinde: 213]
Andican	205	73.465	1:368 [metinde: 358]
Hocend	112	37.143	1:332
Eski Buhara	160	46.706	1:292
Margilan	159	44.327	1:278
Namangan	331	76.000	1:200 [metinde: 230]
Toplam	1.636	570.218	

Kaynak: RGASPI F. 62, op. 2, d. 1593, 11. 1-2

* Doğru toplam 1.236'dır. Bu, kalan 544 veya 554'ün muhtemelen hiçbir mülke sahip olmadığı anlamına gelir.

Raporun II. Bölümü Özbekistan'ın kırsaldaki din adamlarıyla ilgiliydi ve paralel bir istatistiksel dağılımla başlıyordu ancak burada yazarlar rakamlardan çok fazla emin değillerdi: "Verilen eksik rakamlara göre (bunlar en çok Harezm için eksiktir), Özbek köylerindeki din adamlarının sayısı müezzinler hariç 6.147'dir."⁹² Bunlardan sadece 264'ü herhangi bir özel veya yüksek öğrenim görmüş olarak değerlendirilmiştir. Tablo 5.3, kırsalda yaşayan din adamlarının yaşları ve mal durumlarına ilişkin verileri vermektedir. Din adamlarının toplam geliri köyde şehre göre daha yüksekti. Araştırmaya göre, bir köy imamı yılda 1.000 rubleye kadar kazanabiliyordu.⁹³ Üstelik köy din adamları grup olarak ele alındıklarında şehirli meslektaşlarından biraz daha genç olma eğilimindeydi. Bununla birlikte, ortalama olarak, çoğu din adamının evleri ve bir miktar toprağı olduğu için hem şehirli hem de kırsaldaki din adamlarının durumu oldukça iyi görünüyordu. Din adamlarının nüfusa oranı, muhtemelen kırsal kesimdeki çok daha yüksek nüfus nedeniyle, kırsal alanlarda kentsel alanlara göre çok daha düşüktü.

Özellikle Harezm Okruğu tamamen hariç tutulduğundan, yazarların kendilerinin bu istatistiklerin çok düşük olduğunu iddia ettiklerini akılda tutmak önemlidir. Bununla birlikte, din adamlarına karşı yürütülen kampanyanın bu erken aşamasında bile, aktif din adamlarının sayısının azaldığına dair işaretler vardı. 1925'te E. Fedorov, devrimden önce yalnızca Semerkant, Fergana ve Seyhun Oblastları'nda "en az" 11.680 imam ve 8.000 molla olduğunu tahmin ediyordu; bu tablolar ise kabaca aynı bölgeler için her türden 3.065 din adamı vermektedir. Eksik hesaplama ihtimaline karşı rakam iki katına çıkarılsa (ve Fedorov'un rakamlarının da yanlış olduğu varsayılsa) bile, yine de önemli bir düşüştür bu. Fergana Okruğu'ndaki dinî okullar ve din adamlarıyla ilgili Haziran 1927'de yapılan bir araştırma, bu çalışmada Fergana Okruğu için verilen 891 sayısından daha yüksek olan toplam 956 din adamı artı yaklaşık 156 sufi ve işân göstermekteydi.⁹⁴

92 Agy. 1. 11.

93 Agy. 1. 14.

94 E. Fedorov, "Religioznye perežitki v Srednei Azii [Orta Asya'da Dinî Kalın-tılar]", *Krasnii rubej*, 2. sayı (Haziran 1925): s. 52. PATsS-NDPUz F. 58, op. 2, d. 955, 1. 62, Tam Yetkili Özel Bölüm, 2. grup, Şaganşayev imzalı "Dokladnaya zapiska [Ayrıntılı rapor]".

Çalışmanın sufileri ele alan III. Bölüm'ünde istatistikler daha da belirsiz hâle geldi. Yazarlar bu bölüm için istatistiksel tablolar değil sadece tahminler sunabildiler:

Özbekistan'da (Buhara, Zerefşan ve Harezmi okrugları hariç) 533 îşân vardır (bu hesaplamada ne şehir ne de köy ruhani îşânları dikkate alınmıştır). Bunlardan 502'si postunu mirasla devralmış, yalnızca 31'i özel tedrisatla [bunu almıştır]. İîşânların yaşı şöyledir: 45 yaşa kadar 216; 45 yaş üstü 317. ... 400 kadar îşânın bir evi, bahçesi ve arazisi varken, 133'ünün sadece tek bir evi vardır. Bu rakamlar, şu anda îşânların üçte ikisinin müreffeh olduğunu gösteriyor; bu da toprak reformunun aralarında yalnızca ekonomik açıdan en güçlü olanları vurduğu anlamına gelir. İncelenen okruglardaki îşânların neredeyse yarısı (270) Surhanderya ve Kaşkaderya'nın geri kalmış okruglarına göç etmektedir.⁹⁵

"Ruhani îşânlara" (*duhovnie ishany*) yapılan atıf, hem "düzenli" molla, hoca vb. olanlar hem de mistik rehberler anlamına geliyordu. Bu grubu hariç tutmak, araştırmacıların çok fazla sayıda kişiyi hariç tutması nedeniyle zaten çok düşük olan tahminî sufi toplamını daha da baskılıyordu. Rapor ayrıca, yaklaşık 314 îşânın hâlâ müritlerinden haraç toplayabildiği gözleminde bulunuyordu, bu da yerel yönetim organlarının zayıflığının (veya suç ortaklığının) bir göstergesiydi.⁹⁶

95 RGASPI F. 62, op. 2, d. 1593, 1. 17.

96 Karşı'den gelen, 1925'ten 1930'lara kadar yerel Nakşibendî tarikatının düzenli bir Cuma zikri (*o'tiriş [oturma]*, "akşam") düzenlediğine dair bir rapor bu izlenimleri güçlendirmektedir. Katılım yüksekti ve insanlar bazen para ya da yiyecek bağışında bulunurdu. Ancak kurucu Halife Abdurrahman'ın son torunu Salim Dehbidi "1930'dan önce zaten" bilinmeyen bir yere kaçmıştı. Baxtiyor M. Babajanov, "On the History of the Naqshbandiya Mughaddidiya in Central Mawara'annahr in the Late 18th and Early 19th Centuries", ed. Michael Kemper, Anke von Kügelgen ve Dmitriy Yermakov *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, 1. cilt (Berlin: Klaus Schwartz Verlag, 1996), s. 411.

Tablo 5.3 Kırsaldaki Din Adamlarının Yaşam Koşulları, 1928

Yaş			
<u>35 yaş altı</u>	<u>35-55</u>	<u>55 yaş ve üzeri</u>	<u>Toplam</u>
1.228	2.955	1.682	5.865
Mülk Durumu			
<u>Ev, bahçe ve arazi sahibi olan</u>	<u>Sadece ev</u>	<u>Ticaretle uğraşan</u>	<u>Toplam</u>
3.190	2.489	66	5.645 [metinde: 5.745]
Kırsaldaki Din Adamlarının Nüfusa Oranları			
<u>Okrug</u>	<u>Din adamlarının sayısı</u>	<u>Nüfus</u>	<u>Oran</u>
Surhanderya	252	186.433	1:740
Zerefşan	238	218.112	1:665*
Andican	960	611.732	1:637
Fergana	891	514.000	1:576**
Kaşkaderya	550	304.363	1:553
Hocend	278	139.679	1:503
Semerkant	948	393.673	1:415
Taşkent	855	333.369	1:390
Toplam	4.972	2.701.361	

Kaynak: RGASPI F. 62, op. 2, d. 1593, 1. 12

* Doğru oran 1:916'dır; Nur-Ata rayonu sayılmamıştır.

** "Yabancı demiryolu şeridi" sayılmamıştır.

Sredazbüro Agitprop Dairesi ayrıca, moral anlamında belirgin bir düşüşe, "din adamlarının Sovyet iktidarında var kalma olasılığı konusundaki nihai hayal kırıklığına" ve ruhani yönetimlerin faaliyetlerinde ve etkisindeki zayıflamaya dikkat çekti. Bir yıl önce, Haziran 1927'de ruhani yönetimlerin Sovyet rejimi için ciddi bir tehdit olarak tasvir edildiği unutulmamalıdır.

Temmuz 1928 itibariyle ise OGPU tarafından ciddi hasar almış durumdalar. Namangan, Buhara ve Margilan'daki yönetim-ler ya "kendilerini tasfiye etmişlerdi" ya da bu fikri tartışıyor-lardı ve raporun naklettiğine göre, Taşkentli Molla Ahmet Zeki Ahtiyamov Taşkent, Semerkant ve Buhara'daki yönetimlerin o kadar etkisiz olduğunu söylüyordu ki hiç olmasalar daha iyiy-di.⁹⁷ Bazı din adamları da, tesettür açma kampanyasını engelle-me çabalarında öylesine hüsrana uğramışlardı ki mücadeleden vazgeçmişlerdi.

Zorlu koşullara rağmen, bazı bölgelerde sufi grupları hâlâ iyi durumdaydı:

[T]oprak reformunun yapıldığı okruglarda İşâniliğin bir kez daha güçlenmekte olduğunu fark ettik. Andican Okrugunda şu dikkat çe-kicidir: ünlü Namangan İşânı Muhittin Kârî Nimetullayev, 1927'nin sonunda ve 1928'in başında, mürit toplama konusunda nüfuzunu genişletmiş, bunu da esas olarak reform sırasında kendilerine toprak tahsis edilen yoksullar arasında uygulamıştır.

Ancak şartlar giderek zorlaşıyordu:

Ancak işânlar, üzerlerinde nüfuz sahibi oldukları kişileri kendilerine tâbi kılmakta her yerde tam olarak başarılı değiller. Yoksulların önemli bir kısmı işânlardan kopmuştur ve kopuşları "somut olarak" görül-mektedir. Örneğin, aynı Andican Okrugunda, işân Muhittin Kârî'nin müritleri Şurkorgan köyüne geldiler ve büyük çaplı bir zikir düzen-lediler. Dört yoksul köylü, ayine katılanların kılığında, karanlıktan yararlandı ve zikre devam eden müritlere yumruk darbeleri indirmeye başladı. Müritler birer birer dağılmaya başladılar ve zikir bozuldu.⁹⁸

Bu köylüler gerçekten düşman da olmuş olabilirler, OGPU uşakları da. Her iki durumda da sufiler şiddetli baskı altındaydı. Buna rağmen rapor, hareketin ve ritüellerinin rejim için tehlikeli olduğu ve mümkün olduğunca bastırılması gerektiği konusun-da uyarıda bulunuyordu.

Aynı ay Sredazbüro'ya verdiği ayrı bir raporda parti prop-agandacısı S. Pismennui, din adamlarının neden bu kadar su-kutuhayale uğradıklarını daha ayrıntılı bir şekilde şöyle izah ediyordu:

97 RGASPI F. 62, op. 2, d. 1593, 11. 2-3.

98 Agy., 11. 17, 19.

Özbekistan'ın kent nüfusunun dindarlığındaki genel düşüş, ekonomik ve sosyal-kültürel konumumuzun güçlenmesinden kaynaklanmaktadır, [bu da] Özbekistan'ın kentli Müslüman din adamlarının zayıflamasına neden olmuştur. Şöyle ki:

- a) Ruhani yönetimin faaliyetleri daraltılmış ve yönetim özellikle köy din adamlarından yalıtılmıştır;
- b) Din adamları, sınıfının ilerici reformcu kanadı deyim yerindeyse felç edilmiştir.
- c) (Ufa'daki) Merkezî Ruhani Yönetim'in Özbek ulemasıyla ilişkisi tamamen kesilmiştir.
- d) Dinî okullar grubundaki faaliyetler daraltılmıştır, bu da Sovyet okullarının mutlak, büyük etkisiyle açıklanabilir.

Bu, 1927 genel kurullarında ana hatları çizilen ve besbelli yere getirilmiş olan hedeflerin bir kontrol listesi olabilir. Ancak Pismennü'nin eklediği gibi, "TÜM BU BAŞARILAR PARTİ ÖRGÜTLERİNİN DİN KARŞITI ÇALIŞMALARININ BİR SONUCU DEĞİL, İLGİLİ SOVYET ORGANLARININ ÇALIŞMALARININ BİR SONUCUDUR."⁹⁹ Yerel parti örgütleri hâlâ merkezî beklentileri karşılayamıyordu; neyse ki OGPU boşluğu doldurabilirdi.

Pismennü'ye göre, sufilerin durumu sıradan imamlardan biraz daha iyiydi. Özellikle din karşıtı kampanyanın ve parti çalışmasının zayıf olduğu köylerde sufi faaliyetlerin yeniden canlandığını bildiriyordu.¹⁰⁰

Birlikte ele alındığında, bu raporlar, 1927-1928'in sonlarında ekonomik temelleri ve okul sistemleri kesintiye uğradığı ve liderleri tutuklanıp sürgüne gönderildiği için Müslüman din adamlarının koşullarında keskin bir bozulma yaşandığını gösteriyor. Kanıtlar ayrıca, ulemanın kendi aralarında bir iktidar değişimi yaşadığına dikkat çekerek, muhafazakârların on yılın başlarında ilericilerden daha güçlü bir konumda olduğunu, ilericilerin 1920'lerin ortalarında bir miktar üstünlük kazandığını ve her iki grubun da 1928'de önemli ölçüde güç kaybettiğini gösteriyor. Sufilerin durumu hakkında ise genelleme bile yapmak zordur çünkü onlara ilişkin bilgiler çok ya-

99 RGASPI F. 62, op. 1, d. 442, 1. 8. 2 Temmuz'da teslim edilen, 24 Temmuz 1928'de Sredazbüro İspolkom'u tarafından onaylanan rapor. Büyük harfler metnin kendisindendir.

100 Agy., 1. 9.

rım yamalaktı ama belli ki Sovyet baskısının şiddetini onlar da hissetmeye başlamışlardı.

Din adamlarının görevden alınmasıyla eş zamanlı olarak Sovyetler, özellikle Ramazan (Özbekçe’de *Uraza*) ve Kurban Bayramı olmak üzere bayram kutlamalarını bastırmaya çalıştı. Kur’an’ın Muhammed peygambere nüzulünü anmak üzere gün doğumundan gün batımına oruç tutma ayı olan Ramazan’a, çeşitli gerekçelerle, öncelikle de işçilerin üretimine müdahale ettiği için Sovyetler tarafından karşı çıkılmaktaydı. Özbekistan’da Ramazan başlangıcı ve her imsak, yüksek sesle *noghorayla* (davul) duyuruluyordu. Avusturyalı maceraperest Gustav Krist, 1922’de Ramazan’ı şöyle anlatmıştı:

Komünist öğretisi, onu ortadan kaldırmakta aciz kalmıştır. Yetkililer oruç sırasında devlet dairelerini bile kapatıyor ve sadece ordu buna uymamayı göze alabiliyor. ...

Gerçek Müslüman, oruç ayı boyunca, gün doğumundan gün batımına kadar ne yer ne de içer. ...

Ancak güneş battıktan hemen sonra, alabildiğine yeme içme başlar ve tüketilen yiyeceğin haddi hesabı yoktur. Şarkı söylemek, dans etmek ve müzik tüm gece boyunca devam eder ve havai fişekler atılır. Şafağa doğru, sokaklarda Ramazan davulu çaldığında, cümbüş doruğa ulaşır çünkü herkes gün boyu açlığa dayanabilmek için aceleyle karnını doldurabileceği kadar doldurur.¹⁰¹

1928’de Sovyetler böyle davul çalınmasını yasakladı, yerel sovyetlere ve milislere yasağı uygulama emri verdi. Bu eylem elbette dirençle karşılaştı ve Müslümanlar tarafından rejime ateş püskürmek için kullanıldı. Özbek Sovyet yetkilileri, Ruslara zararlamak için halkına ihanet etmekle suçlandı. Din adamları ve diğerleri, “çayhanelerde açıkça, Sovyet iktidarının yakında dinî merasimleri [tamamen] yasaklayacağını söylüyorlardı.”¹⁰²

Davul çalma yasağı başarılı oldu çünkü hedefe konması kolay, gürültülü bir halk ritüeliydi. Oruç ve namazı ortadan kaldırmak çok daha zordu. Kaşkaderya Okrug Komitesi davul çalmayı yasakladı ve oruç tutarken yakalananlara 25 ruble para

101 Gustav Krist, *Alone through the Forbidden Land: Journeys in Disguise through Soviet Central Asia* (Londra: Faber and Faber, 1938), s. 182.

102 RGASPI F. 62, op. 2, d. 1593, 11. 10-11. Sredazbüro’ya sunulan Ocak 1928 tarihli OGPU raporu.

cezası kesti. Aynı sıralarda Fergana Vadisi'nin bazı kesimlerinde ise imamlar oruç *tutmayanlara* para cezası kesiyorlardı.¹⁰³ Ortada kalan sıradan insanlara üzümlüyor insan. Ramazan, Sovyetlerin yasaklamaya çalıştığı tek ritüel değildi. Ayrıca sünnete ve Şiîlerin Şahsey-Vahsey matemine karşı da hararetli bir kampanya yürüttüler.¹⁰⁴ Yine, kamusal ritüelleri ehlileştirmek özel olanlardan çok daha kolaydı.

Birinci Beş Yıllık Plan'ın pamuk ekimi kampanyaları sırasında, mevcut tüm propaganda organları Ramazan karşıtı ajitasyon yapmak için seferber edildi ve en az bir köyde 700 Özbek çocuğun oruç tutmaya karşı gösteri yapmaya zorlandığı bildirildi.¹⁰⁵ Ancak Özbek parti yetkilileri her zaman iş birliğine girmeye meyyal değildi ve 1928'de OGPU şöyle şikâyet ediyordu:

Zerefşan Okruğu'ndaki Mezar köyünün sakinlerinden biri, 1920'den beri parti üyesi olan Mirza Kasım Ahmedov, bireysel olarak parti üyesi olmayan köylüler örneğine rağmen karısının örtüsünü açmadı. Ahmedov tüm dinî emirleri gözetiyor ve şöyle diyor: "Ramazan orucunu tutuyorum, namazımı kılıyorum, bu uygun değilse beni partiden kovun-tüccar olacağım."¹⁰⁶

1920'lerin sonlarında dinî bayramlarla ilgili parti politikası tutsuzdu. 1927 baharında Özbek Çalışma Komiserliği (Narkomtrud) Noel, Paskalya, Ramazan ve Kurban Bayramı'nın başlangıcını "özel tatil günleri" ilan eden bir karar aldı.¹⁰⁷ 1928-1929'da Narkomtrud ve Özbekistan Merkez Yürütme Komitesi bu kararı onaylayarak işçilere Ramazan ve Kurban Bayramı için iki gün ve Noel (25 Aralık'ta; Ortodoks Kilisesi hâlâ 7 Ocak tarihli eski takvimi gözetmesine rağmen) ve Paskalya için bir gün izin verdi. Aynı zamanda Lenin'in ölümü (22 Ocak), Paris Komünü Günü

103 Agy., PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 1192, 1. 25.

104 PATsS-NDPUz F. 58, op. 6, d. 206, 1. 26. Şahsey-Vahsey'in yasaklanması hakkında muhtemelen 1930'un başlarında Ahunbabayev tarafından gönderilen not.

105 RGASPI F. 62, op. 2, d. 2471, 1. 106. Militan Ateistler Birliği Taşkent Okrug Sovyeti'nin 7 sayılı tutanağı, 23 Şubat 1930.

106 RGASPI F. 62, op. 2, d. 1593, 1. 13. 1929'da Adalet Komiserliği yetkilileri, oruç tuttıkları için çalışmayan yereldeki hâkimlerden de şikâyet ediyordu. TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 64, 11. 186-87. Ayrıca bkz. M. Mitrofanov, "Partinoe i obşestvennoe stroitelstvo v kişlake", *Revolyutsionni vostok*, 7. sayı (1929): s. 299.

107 TsGA Uz F. 86, op. 1, d. 5820, 1. 282. 16 Şubat 1927.

(22 Mart) ve Anayasa Günü (Temmuz ayının ilk Cuma'sı) gibi bir dizi "Devrimci bayram" ilan ettiler.¹⁰⁸ Yayınlanan kararlar, bu bayramları kutlamaya devam etmek için hiçbir gerekçe göstermiyordu ancak büyük olasılıkla sükûneti korumaya dönük bir uzlaşma önlemiydi. Bununla birlikte, politiklardaki böylesine açık bir çelişki, dinî bayram kutlamalarını ortadan kaldırma çabalarına yardımcı olamamıştır.

İslam karşıtı kampanya 1927'nin ortalarında zirveye ulaştı ve 1929'un başlarına kadar bu düzeyde devam etti. Bu aşamada belki de en çarpıcı olan şey, her sektörü zorlayan yüksek düzeyde beceriksizlik ve iş birliği yapmama hâlidir. Bunun olası istisnası, Müslüman din adamlarının tasfiyesiydi ancak bu da gizli polis tarafından yasal sınırlar dışında yürütülmüştü. Yine de göreceğimiz gibi, tamamen erdirilemedi.

108 *Uzbekistanskaya pravda*, 13. sayı (8 Mart 1929): s. 4. Orijinal kararlar 20 Ekim 1928'de Özbekistan Merkez Yürütme Komitesi ve 18 Şubat 1929'da Nar-komtrud tarafından açıklandı.

Tasarruf

1 927'nin sonlarında din adamlarıyla birlikte hedef alınsalar da bu noktaya kadar camilerin akıbetini çok tartışmadım. Bunun temel sebebi, sürecin başlangıçta oldukça kaotik olması ve 1929'a kadar çok az dokümantasyonun derlenmesidir. Düzenli açıklamalar ortaya çıktığında da bir kez daha hükûmetin yasal sınırlarının çok dışında olan ama aynı zamanda partinin hedeflerini yerine getiren olayları gösterdiler. Nisan 1929'da Dinî Kuruluşlar Yasası çıktığında, düzenlemesi gereken grupların veya süreçlerin çoğu, önceki iki yıldaki olaylar tarafından büyük ölçüde "halledilmişti." 1930'ların başlarında hâkim olan bürokratik tasarruf, aslında, atlar kesildikten sonra ahırın temizlemek ve onarmaktan ibaretti.

Camiler, ibadet yeri olmanın yanı sıra pek çok önemli işlevi de yerine getiriyordu. Erkekler (kadınlara genellikle izin verilmezdi) ders çalışmak, hoşbeş etmek, siyaset ve iş hakkında tartışmak için orada toplanırdı. Cuma hutbesi ahlakî veya siyasi öğütler için kullanılabilirdi. Sovyet Hükûmeti, özellikle de din adamları için önemli bir siyasi ve ekonomik zemin oluşturdıkları zaman, bu tür bağımsız tartışma ve dinî ifade mekânlarının varlığına tahammül edemezdi. Ancak camilerin nasıl ortadan kaldırılacağı basit bir soru değildi. İki nedenden ötürü hükûmet için çok büyük bir sorun oluşturunlardı. İlki, Sovyet sistemini saran inatçı çelişkilerdi. Komünist söylem (12. Parti Kongresi kararları ve o zamandan itibarenki propaganda), camilerin İslam'ın fanatik biçimlerinden vazgeçmiş gönüllü bir nüfus tarafından kapatılmasını şart koşuyordu. Parti içi zaruretler ise hem binaların başka amaçlarla kullanılabilmesi hem de propagandanın aslında bir temeli varmış gibi görünmesi için camilerin hızla kapatılmasını gerektiriyordu. Bir önceki bölümde tartış-

lan Andican olayı gibi skandallara yol açacak şekilde, her iki gerekliliğin aynı anda yerine getirilememesi olasılığıyla başa çıkmak için hiçbir mekanizma sağlanmamıştı. Bu, komünistlerin kolektivizasyondan (ki 1929 sonları-1930 başlarında aynı şekilde zirveye ulaşmıştı) dolayı karşı karşıya kaldığı problemin aynısıydı ve bunu aynı şekilde, istenen sonuçları elde etmek için güç kullanarak çözdüler; retoriğin canı cehennemeydi. Sheila Fitzpatrick'ın dediği gibi bu kolektivizasyon "bacchanalia"sı, yalnızca köylüler için bir felaket değil aynı zamanda devlet için tarımsal bir felaket yaratarak Stalin'i geri çekilmeye zorlamıştı. Camilerin kapatılması o kadar feci değildi ama benzer biçimde, partinin kabul etmekte zorlandığı bir karmaşa yarattı.¹

İkinci sorun tamamen pratikti. Camilerin kapatılmasından kim sorumlu olacaktı? Kamuoyunun rızası (en azından görünüşte) nasıl alınacaktı? Müslümanların elinden alındıktan sonra binaları kim kontrol edecekti? Merkez Komitesi, Sredazbüro ve Özbekistan Komünist Partisi, camilere yönelik saldırıya bu sorulara cevap vermeden başlamış görünüyor. Andican olayının camilerin yıkıcı potansiyelleri konusunda açık bir uyarı vermiş olması gerekirken, 1927'deki sonu gelmeyen toplantılar boyunca camiler neredeyse hiç tartışmaya girmede. Parti yetkilileri, din adamları bir kez kötürüm edildikten sonra, kullanılmayan binaların yıkımının nispeten kolay olacağını düşünmüş olabilir. Sredazbüro'nun, gerçekleştirdiği sayısız diğer görevler arasında cami sorununu dikkate alamamış olması da aynı derecede akla yatkındır. Her hâlükârda, parti 1929'a kadar camileri idare etmek için bürokratik mekanizmalar kurmadı ve bu sırada hasar kontrolü yeniden acil bir ihtiyaç hâline geldi.

Camilerin birkaç yıldır mahkeme odası olarak kullanılmak üzere nasıl kısmen müsadere edildiğini görmüştük. Andican olayı gibi, bu da camilere kasıtlı bir darbeden ziyade inşaat malzemeleri ve diğer kaynaklardaki şiddetli kıtlığın bir sonucuydu. Mahkeme çalışanları durumdan oldukça rahatsızdı ancak çok az seçenek vardı ve parti alternatif bulmak için çok fazla uğraşmayacaktı. Kasıtlı saldırılar meydana gelse de bunlar genellikle ihlal olarak muamele gördü. 1928'in sonlarında Hocend Okrugunda

1 Sheila Fitzpatrick, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization* (Oxford: Oxford University Press, 1994).

bir köy sovyetinin başkanı, köy camisinin arazisine bir “umumi tuvalet” (*obşestvennaya ubornaya*) yaptırmak için vergi toplamıştı. Bu yeterince kötü değilmiş gibi, başkanın bir de molla olduğu ve fonları aslında cami hayrına kullandığı ortaya çıktı. Yerel savcı, başkanın “turşusunu kurarak” (*naş apparat ego kvasit*) ve köy sovyet personelinin çoğunu işten atarak misilleme yaptı.²

Peki sonra ne oldu? Sredazbüro İspolkom’u, 1929 Martında camilerin kapatılmasına yönelik sert bir eleştiri yayınladı, bu da neler olup bittiğine dair en erken işaretleri sunmaktadır. Belge ayrıca, camilerin kapatılmasına yönelik uygun prosedürleri, muhtemelen Dinî Kuruluşlar Yasası’nı geliştirirken (sonraki sayfalara bkz.) Tüm Birlik Komünist Partisi Merkez Komitesi’nden kaynaklanan talimatları da açıklıyordu.³ Aslında bu muhtemelen, yerel parti organlarına gönderilen, prosedürlere yönelik ilk detaylandırmaydı. Talimatların dili azarlayıcıydı:

Camileri kapatmak için izinsiz bir kampanyanın gelişmesi, Sredazbüro ve Özbekistan Merkez Komitesi adına yürütülen din karşıtı çalışmaların liderlikten tam anlamıyla yoksun olduğunu ortaya çıkardı. Aynı kampanya, ulusal basının da bu alanda liderlikten bütünüyle yoksun olduğunu ortaya koydu.

Bu kampanya, partinin dine karşı mücadele alanındaki görevlerinin hiç anlaşılmadığını, bu konuda parti çizgisinin tahrif edildiğini ve yerel örgütlerin din karşıtı propaganda yöntemlerinin çarpıtıldığını gösterdi.⁴

Sredazbüro, rayon ve okrug ispolkomlarına, herhangi bir cami veya kilisenin kaderini belirleme hakkının yerel organlarda değil, yalnızca Cumhuriyet Merkez Yürütme Komitesi’nde olduğunu söylüyordu. “Kampanyayı yürütürken idari baskı-

2 TsGAUz F. 904, op. 1, d. 210, 1. 158. “Sovenşaniya sudebno-sledstvennih rabotnikov i rabotnikov doznaniya Hojentskogo Okrug’a” başlıklı 2 sayılı tutanak, 4 Aralık 1928. Olay, İsfar köyünde meydana geldi. Kaynak belge ayrıntılar konusunda çok üstünlüktür.

3 PATsS-NDPUz F. 58, op. 5, d. 85, 1. 2. “O zakritii meçeti ‘Atalık’ v Buhare i peredaçi ee po koneçni”, 8 Ağustos 1929 tarihli duruşma tutanağı. Malesef, Merkez Komitesi’nin talimatlarını ne zaman gönderdiğine dair bir emare yok.

4 RGASPI F. 62, op. 1, d. 554, 1. 312. “Praktičeskie zadaçi”, “strogo sekretno [çok gizli]” olarak işaretlenmiştir. Derkenarlardan biri 21 Mart tarihli. Bu raporun önceki bir baskısında (11. 297-310), raporun Zelenski tarafından paraflanmış hâlde Sredazbüro İspolkom’undan geldiği belirtilmiştir.

nın kullanılmasına karşı en katı yasağı” çıkarıyor ve camilerin toplu olarak kapatılmasını “kategorik olarak” yasaklayan henüz yayınlanmamış (*ne v peçati*) bir kararnameyi yetkilendiriyordu. Son olarak, talimatta Özbekistan Merkez Yürütme Komitesi’ne, Müslümanların camilerin kapatılmasıyla ilgili şikâyetlerini araştırmak için özel bir kurul oluşturması tavsiye ediliyordu. Bu tür özel emirler, cami kapatma kampanyasını kalbura çeviren türlü türlü suistimali çok açık bir şekilde gözler önüne seriyordu.

Bu belgeyi yayınladıktan kısa bir süre sonra Sredazbüro, Agitprop dairesinden bir müfettişi 10 günlük bir inceleme turu için Buhara Okruğu’na gönderdi. Müfettiş, genel sürece olumlu bir yön vermek için dikkatli olsa da bulgularının ayrıntıları birçok sorunu ortaya çıkardı.⁵ Buhara’daki Militan Ateistler Birliği aktivistleri, müfettişe dinin nasıl gözden düştüğüne, Müslüman din adamlarının nasıl kaçtığına, camilerin başıboş bırakıldığına ve halkın kendiliğinden din karşıtı örgütler oluşturmaya başladığına dair parlak raporlar verdi. Babkent kasabasında (burada “Bakbent” olarak yazılıyor) bir OGPU memuruyla görüşme yaptığında ise, bu aktivistlerin “çok abarttıklarından” emin oldu. Babkent ve Buhara’daki OGPU birimleri, kaç camiye el konulduğu (39 veya 44) konusunda hemfikir değildi ve 1927’nin sonlarından itibaren uygun “siyasi-aydınlanmacı nedenlerle” kapatılmış olsalar da bu camilerden sadece 7’si eğitim ve siyasi amaçlar için kullanılıyordu.⁶

Müfettiş, 1928’de hemen hemen tüm camilerin kapatıldığı Babkent yakınlarındaki dört köyü gezdi. Bunların (toplam 20; ilaveten 2 tanesi asıl topluluklarına iade edilmişti) “aşağı yukarı sorunsuz” kapatıldığı ve iki istisna dışında siyasi-eğitim kulüplerine dönüştürüldüğü sonucuna vardı. Gicduvan (“Geciven”) köyünde bir grup Komsomol üyesi namaz sırasında bir camiye baskın yapmış, mollaı yakalayıp dışarı atmıştı. Hocalık’taki tek cami önceki eyılden beri resmen kapalıydı ancak köyde yaşayan bir köylü müfettişe şunları söylemişti:

5 RGASPI F. 62, op. 2, d. 1978, 11. 22-29. “Dokladnaya zapiska v APPO SAB.” 1-10 Nisan tarihli tur. Metindeki kasaba adlarının yanlış yazılması, araştırmacının Özbekçe veya bölge hakkında çok bir şey bilmediğini göstermektedir.

6 RGASPI F. 62, op. 2, d. 1978, 1. 27.

Yazın camiye gidemiyoruz ama kışın biraz daha özgürüz, namaza katılıyor. Haberimiz olmadan camiye kapattılar. Komsomol üyeleri—camiyi kendileri de kullanmıyorlar ama bize yasaklıyorlar. Camiyi bize geri vereceklerinden emin olsaydık [cami kullanım hakkı için] memnuniyetle müracaatta bulunurduk. [Başka bir grup] başvuruda bulunmak için bir araya gelip de [Babkent] yetkilileri onlara izin vermeyince ve [camiyi] kendilerine iade etmeyince biz de [süreci] durdurduk.⁷

Köylü, sözünü müfettişten caminin kullanılmaya devam etmesi konusunda yardım isteyerek bitirdi. Müfettiş bu açıklama karşısında dehşete düştü ve Komsomol üyelerinin başka amaçlar için dönüştürmedikleri bir camiye kapatmasının “skandal” olduğunu yazdı. Ancak sorunu çözemedi.

Müfettiş, son tavsiyelerinde, yerel ateist hücrelerin dağınık ve etkisiz olduğuna dair bulgularına rağmen, “sovyetleşme” ve kapsamlı din karşıtı propagandanın, camilerin kapatılmasıyla ilgili çatışmaları kendiliğinden çözeceğine emindi. Ayrıca, “halkı rahatsız etmeye” ve “kapalı camilerle hava atıp gösteriş yapmaya” tamamen son verilmesi gerektiğini söyledi. “[Bu zamana kadar] el konulan camilerin çoğunun en iyi ve en zengin camiler olduğu, [böylece] şimdi halkın elinde bu camilerden çok azının kaldığı” yönünde ilginç bir gözlemde bulundu.⁸ 1920’lerde ve 1930’ların başlarında devlet, Müslüman mimari anıtların en büyüklerine el koymak ve onları dinî kullanımdan menetmekle meşguldü. Aynı zamanda yerel parti kadroları, çoğunlukla camilere ait olan mevcut en iyi binaları kendi kullanımlarına alarak, Müminleri namaz için daha küçük binaları onarmaya çalışmak zorunda bıraktılar.

Camilerin kapatılmasıyla ilgili benzer “skandallar” 1929 yılında tüm Özbekistan’da gün yüzüne çıktı. Haziran 1929’da Sredazbüro’nun Agitprop dairesinden gelen bir genelge, kültürel amaçları için kullanılmayan çok sayıda kapalı cami olduğundan ve aslında hâlâ aktif ibadet yerleri olan “kapalı” camilerin varlığından şikâyet ediyordu. Genelgede, camilerin kapatılması sürecinde ideolojik mücadele yerine idari baskı yapmamak ya da Müminlerin görüşlerini önceden sormamak gibi “hatalara” düşülmemesi uyarısında bulunuluyordu. İzah şuydu:

7 RGASPI F. 62, op. 2, d. 1978, 1. 28. Köylü, köy sovyetinin aday üyesiydi.

8 Agy.

Gerekli parti liderliğinin yokluğu, din karşıtı çalışmaların en geri bölgelerdeki fiilî koşullar dikkate alınmadan, çoğu zaman ya siyasi içeriksiz bir çalışma biçiminde ya da işçi sınıfının iradesinin yönetilip ezilmesi suretiyle yürütülmesine yol açtı, bu da siyasi ilişkilere zarar verdi.⁹

Bu ifade bir kez daha yerel kadroların üstlerinden hiçbir özel talimat almadan çalıştıklarını ima ediyor. Genelge, yerel parti komitelerine camilerin *ancak* Merkez Yürütme Komitesi'nin onayıyla kapatılabileceğini sert bir şekilde hatırlattı. Agitprop daire-sinden geldiği için, genelgenin bu sorunlara ana çözümü, parti üyelerinin dinin mahiyeti hakkında daha iyi eğitim alması ve Mi-litan Ateistler Birliği adına çok daha fazla faaliyet yapılmasıydı. Camilerin zorla kapatılmasının kategorik olarak yasaklandığını yineliyor ve parti organlarına, nazikçe eğitilmesi gereken "cahil inançlı kitleler" ile dindar toplumların açıkça karşı-devrimci ke-simleri arasında ayırım yapılması gerektiğini hatırlatıyordu.¹⁰

Sredazbüro süreci kontrol altına almak için çalışırken, verilen bir emrin yerine getirileceğinin garantisi olmadığı ortaya çıktı. 16 Nisan'da, Agitprop müfettiş raporunun ardından, ÖSSC So-vetov Merkez Yürütme Komitesi, bir caminin, kilisenin veya si-nagogun kapatılmasına yalnızca Merkez Yürütme Komitesi'nin onay verebileceğine dair keskin bir hatırlatma gönderdi.¹¹ Tem-muz ayında Sredazbüro ve OGPU, başlatılan cami kapatmaları hakkında son derece önemli bir rapor yayınladı:

ÖSSC Merkez Yürütme Komitesi'nin, ilgili komisyonlarından gelen bir yaptırım olmaksızın camilerin kapatılmasını kategorik olarak yasakla-yan kararına rağmen, tüm yerel bölgelerde, gerekli hazırlıklar ve dü-zenlemeler yapılmadan camilerin kapatıldığı vakalar gözlemlenmiştir. Yerel bölgelerdeki [yetkililer] ÖSSC Merkez Yürütme Komitesi tarafın-dan alınan karar hakkında pratikte hiçbir şey bilmemektedir.¹²

9 RGASPI F. 62, op. 1, d. 593, 1. 47. 29 Haziran 1929 tarihli, 10 sayılı tutanak, Orta Asya'daki merkez komitelere gönderilen "Proekt pisma APPO." Ze-lenski tarafından imzalanmıştır.

10 Agy., 11. 49-50.

11 PATsS-NDPUz F. 58, op. 6, d. 206, 1. 27. İbrahimov ve A. Mevliyanbekov imzalı ÖKP Merkez Komitesi Sekreterliği raporu, Haziran 1930.

12 RGASPI F. 62, op. 1, d. 562, 1. 114. 25 Temmuz 1929'da OGPU'nun Orta Asya'daki Gizli Operasyonlar Ofisi tam yetkili şefi Karutski ve Şef VO Kru-kovski tarafından imzalanan rapor.

Rapor, Fergana, Semerkant, Andican, Buhara ve Hocend okruglarında camilerin “yanlışlıkla kapatıldığı” veya doğru şekilde kapatıldığı ancak kulüplere dönüştürülmek yerine boş bırakıldığı vb. örnekleri listeleterek devam ediyordu. Raporun öne çıkan başlıkları kapsamında şu vakalar vardı:

Hokand Eski Şehri’nin Mihnet semtinde altı çalışan, [Mayıs’ta] Avta-beybeççe camisini kapatma ve orada bir kulüp inşa etme kararı aldı. Birkaç gün sonra, çalışanlardan Memecan Tursunov camiye kilitledi. Mahalledekiler caminin kapatılmasını protesto etmeye başladı ve Hidayetcan Mollacanov liderliğinde sokaklara çıkarak halka caminin kapatılmasına karşı açık gösteriler yapma çağrısında bulundu. “Kalabalık camiye geldi, kilidi kırdı ve namaz kıldı.” Çalışanlar onlara neden böyle davrandıklarını sorduğunda, kalabalık şöyle cevap verdi: “Kulüp için binaya ihtiyacınız varsa, size başka bir tane veririz, [ama] cami sağlam kalacak!”

Özbek GPU, Mirahor köyü [Semerkant Okrug] sakinlerinden 57 imzalı bir dilekçe aldı ... köy [parti] komitesinin [Haziran’da] bir camiye el koyduğunu ve içindeki tüm halı ve keçeleri aldığını yazdılar.

Yasal olarak caminin içindekilerin cemaate devredilmesi gerekirdi. Ancak halılar muhtemelen değerliydi ve hırsızlık için cazip bir hedefti. Rapor şöyle devam ediyordu:

Haziran ayının ilk günlerinde, Namangan Eski Şehri’nde dört mahallenin sakinleri, Heneke camisinin kapatılması ve okula dönüştürülmesi konusunda bir toplantı yaptı. Toplantıya katılan Müminler buna itiraz etti ancak çoğunluk camiye kapatıp okula çevirme kararı aldı. Bu caminin cemaatine komşu mahalledeki camide namaz kılmaları önerildi. Bu görüşmeden sonra itirazcı cemaat, şehir ispolkomuna, komşu mahalle camisinin donatılması ve onarılması için kapatılan camiden tuğla ve kapıların alınmasını talep eden bir dilekçe gönderdiler.

... Caminin kapatıldığı mahallenin sakinleri dilekçenin içeriğini öğrenince ... [dilekçe sahibine] giderek dilekçeyi yazdığına dair memnuniyetsizliklerini dile getirdiler: “Neden hükûmete başvurdunuz? Böyle [yaparak] inancınızı satıyorsunuz. Bekleyin bakalım, burada ayaklanma başlayacak, sonra size göstereceğiz!”¹³

Bu vakada hiçbir yasal prosedür ihlal edilmedi ancak mağdur cemaat açıkça şiddetli bir intikam planlıyordu. Hükûmetle iş birliği yapmama konusundaki toplumsal baskı ve yine okullar

için inşaat malzemesi kıtlığının caminin kapatılmasındaki etkenlerden biri olması dikkat çekicidir.

Namangan'daki isyan tehditleri, o bölgenin kırılğan tarihi göz önüne alındığında çok şaşırtıcı değildi. Ancak itaatsiz nüfus sadece Fergana Vadisi'yle sınırlı değildi. OGPU, Hocend Okrugu'nda bir köy parti sekreterinin haziran ayında yerel caminin bir Sovyet okuluna dönüştürülmesini oylamak için bir toplantı düzenlediğini kaydetti (tıpkı Rus kırsalında köylüleri kolektivizasyon lehine oy kullanmaya ikna etmek için yapılan toplantılar gibi). Molla Tursun liderliğindeki küçük bir grup öneriyi protesto etti, bu da tüm toplantıyı öneriye karşı çıkmak için cesaretlendirdi. Grup, okul yapmak için cami yıkılırsa, inşaata hiçbir şekilde katkıda bulunmayacaklarını, bunun da okulun yapılamayacağı anlamına geldiğini açıkladı. Parti sekreteri geri adım atmıyınca, protestocular onu tutuklamakla tehdit ettiler (neye dayanarak bunu söyledikleri belirsizdi). Sonunda, sekreterin inatçılığından bıkan kitle, Sovyetlerin köylülerin fikirlerini tamamen görmezden geldiğini haykırdı, kafalarının dikine gidiyor ve neyi yapmak istiyorlarsa onu yapıyorlardı. Durumları hakkında hiçbir yanılmalara olmamasına rağmen, köylülerin, iş birliği yapmama tehditlerini hiç yerine getirip getirmediği ise kayıtlara geçmedi.¹⁴

Bu yasal ihlallere ve Müslümanların şiddetli öfkesine yanıt vermek üzere bir başka girişimde bulunan Sredazbüro, 8 Ağustos 1929'da bu olaylardan sorumlu yetkililerin sert biçimde kınanmasını veya bazı durumlarda tutuklanmasını emreden bir belge yayınladı. Bu tehdit, temmuzdan ekime kadar köy, fabrika ve okul düzeylerinde gerçekleştirilen yeni bir parti hücre tasfiyesiyle yerine getirildi.¹⁵ Sredazbüro ayrıca, Ajitasyon-Propaganda Dairesi'ne, eğitim sorununu çözeceği umuduyla, kapatılacak camilere ilişkin resmî prosedürleri açıklayan çok dilli kitapçıklar basması talimatını verdi.¹⁶ Bu eylemler, Sredazbüro'nun iki yıl

14 Agy.

15 RGASPI F. 62, op. 1, d. 593, 1. 61. 11 sayılı Sredazbüro tutanağı, 14 Temmuz 1929; tasfiye tarihleri 10 Temmuz ile 10 Ekim arasındaydı.

16 RGASPI F. 62, op. 1, d. 562, 11. 5-6. 17 sayılı Sredazbüro İspolburo'su tutanağı, madde 24, "O faktah zakritie meçetei posle izdaniya dekreta TsIK'a, zapreşayuşego zakritie meçetei bez sanktsii TsIK'a (otnoşenie PP OGPU za No. 11/3405/c)", 8 Ağustos 1929. Kitapçıklardan Pismennui, İslamov ve Recepov sorumluydu.

önce din adamlarına karşı gösterilen “aşırılıkları” dizginlemek için attığı adımlara paraleldi: yerel parti çalışanlarının davranışlarına yönelik öfke ifadeleri, ardından sert baskı ve son adım olarak açık yazılı talimatlar. Her iki durumda da Sredazbüro’nun eylemleri mantık sırasını tersten takip ediyordu.

O ayın ilerleyen günlerinde Sredazbüro, tüm yerel parti organlarına başka bir genel not daha gönderdi, onları camileri kapatma konusundaki “hatalarından” ötürü sert bir şekilde eleştirdi ve onlara “kiliselerin [ve] camilerin kapatılmasının ... kamuoyunun harekete geçirilmesine dayanması gerektiğini” hatırlattı.¹⁷ Bunun ardından, yerel organların nihai olarak buna uyup uymadığını görmek için başka bir OGPU denetimi talebi geldi.¹⁸

Bu küçük evrak fırtınası sürerken, cami kapatmaya yönelik en olağanüstü beceriksiz girişimlerden biri Ekmel İkrarov’un dikkatini çekti. Haziran 1929’da Buhara Eski Şehri’nde 300 yıllık Hüdayar-Atalık Camii, OGPU atlarının kullanımı için ahıra dönüştürülmüştü.¹⁹ Bu olay Özbek parti yetkililerini dehşete düşürdü, skandaldan ötürü kimin suçlanacağını belirlemek için bir soruşturma oturumu düzenlediler. Duruşma tutanağı, cami kapatma sürecinin nasıl ve neden bu kadar kontrolden çıktığına dair çok şey ortaya koyuyordu. Ayrıca, Sredazbüro’nun yetkilileri uygun prosedürler konusunda eğitime çabalarının neden çok az ve çok geç olduğunu da gösteriyordu.

Hüdayar-Atalık vakası ilk olarak temmuz ayında Sredazbüro’ya sunulan OGPU raporunda su yüzüne çıktı.²⁰ 8 Ağustos tarihli bir takip notunda Sredazbüro, OGPU Tam Yetkilisi Karutski’ye raporun doğru olup olmadığını araştırmasını ve doğruysa cezai işlem başlatmasını söyledi.²¹ Ancak aynı gün, hâlihazırda ÖKP Merkez Komitesi’nin ilk sekreteri olan Ekmel İkrarov, Semerkant’ta bir soruşturma açtı. İkrarov, olayı önceki cuma günü (2 Ağustos) duymuştu ve Sredazbüro’yu bu konuda he-

17 RGASPI F. 62, op. 1, d. 562, 11. 115-16, 22 Ağustos 1929 tarihli not.

18 RGASPI F. 62, op. 1, d. 565, 1. 6. Pismennui’dan gelen 20 sayılı Sredazbüro tutanağı, 29-31 Ağustos 1929.

19 Hüdayar-Atalık, Divanbey ve Kukeldaş medreseleriyle sınırlanan Leb-i Havuz’la (havzası) aynı kompleksin yakınındaydı. Şimdi bir turizm bölgesidir.

20 RGASPI F. 62, op. 1, d. 562, 1. 114.

21 Agy., 1. 6.

men bilgilendiremediğinden, Buhara'ya kendi müfettişi İrismetov'u göndermişti.²²

Bu gecikme, hemen (Semerkant'taki) Özbek Hükûmeti ile (172 mil uzaklıkta bulunan Taşkent'teki) Sredazbüro arasındaki iletişimin ahvaline ilişkin soruları gündeme getiriyor. İkrarov, Sredazbüro İspolbüro'sunun üyesiydi ancak bu vakaya ait 25 Temmuz tarihli raporu ya bilmiyordu ya da unutmuştu. İkrarov'un cuma günü olduğu için Sredazbüro'ya rapor veremediği yönündeki yorumu, hafta sonu boyunca tüm iletişimin kapandığını ima ediyor. Son olarak, (300-400 kişi kapasiteli) büyük bir caminin büyük bir şehirde iki aydır ne Merkez Komitesi'nin ne de Sredazbüro'nun bilgisi olmadan ahır şeklinde çalıştırılıyor olması, bilmedikleri başka cami vakalarıyla da birleşince, Orta Asya'daki Komünist Parti'nin hâlâ ne kadar karanlıkta faaliyet gösterdiğini açıkça resmetmektedir.

İkrarov'un vakaya ilişkin ilk özetine göre, Hüdayar-Atalık, kulübe dönüştürülmek üzere 1928'in sonunda kapatılmıştı. Kapatmaya karşı, özellikle de kulüp bir türlü kurulmayınca, bazı protestolar olmuştu. Bir grup Mümin camide gizlice namaz kılmaya devam etmişti. Cami 4 Haziran'da, OGPU'nun Buhara atlı müfrezesi için, başlangıçta 33 at barındıran bir ahıra dönüştürülmüştü. Müfreze komutanı ve şehir mesthozundan bir temsilci, bu dönüşümü Güzar Mahalle Komitesi Başkanı Ehat-Baltayev'e bildirmişti. Atlı müfreze, daha sonra Lebi göletini atları için yalak olarak kullanmaya başlamış ve bu da yerel nüfusun kullandığı suyu kirletmişti. Mahalle sakinleri bunu şiddetle protesto ederek, Ehat-Baltayev'i Şehir Sovyeti'ne caminin ya tarihî bir anıt olarak korunmasını ya da başlangıçta amaçlandığı gibi kulüp olarak halka verilmesini talep eden resmî bir mektup yazmaya mecbur bırakmışlardı. Şehir Sovyeti ise mektuba asla cevap vermemiş ve durum eskisi gibi devam etmişti.

İkrarov, özetini iğneleyici bir biçimde sonlandırıyordu:

Burada Tüm Birlik Komünist Partisi Merkez Komitesi'nden gelen yönergenin açık bir ihlali söz konusudur. TBKP Merkez Komitesi yönergesini yayınladıktan sonra, okrug komiteleri her cami kapatma vaka-

22 PATsS-NDPUz F. 58, op. 5, d. 85, 1. 1. 8 Ağustos 1929 tarihli I/B ÖKP Merkez Komitesi oturumu. "O zakntii meçeti 'Atalık'v Buhare i peredaçi ee po koneçnii."

sını doğrulamak zorundaydı, böylece şu veya bu caminin sıkıntısız bir şekilde iade edilebilmesi mümkün olacak ve bu tür anormal vakalara izin verilmeyecekti. Burada her şeyden önce parti komitelerimiz suçludur. Bu durumda Parti Komitesi, caminin, 4 Haziran'da kendi bilgisi dışında kapatılmasından suçludur. Şehir Sovyeti ise, mahalle başkanının sorusuna cevap vermediği için suçludur. Kesinlikle GPU'nun da bu konuyu bilmesi gerekiyordu çünkü bu tür olaylar tamamen istenmeyen bir hava yaratabilir.²³

Soruşturma daha sonra cami/ahır meselesini kimlerin ne zaman bildiği sorusuna döndü. İrismetov Buhara'ya vardığında, Okrug Parti Komitesi Başkanı Ebuş Ahmetov ona cami hakkında hiçbir şey bilmediğini söylemişti. İkisi daha sonra Ehat-Baltayev ve yerel parti hücresi sekreteri Kerimov'la görüşmeye gitmişlerdi. Ebuş Ahmetov, Kerimov'a Rayon (Parti) Komitesi başkanına cami hakkında neden bilgi vermediğini sormuş, Kerimov da kızgın kızgın buna gerek duymadığını söylemişti. Çünkü "Buhara'daki herkes bu olayları biliyor, en çok da her gün caminin önünden geçen Raykom sekreteri. [Görmemeyi] ne kadar istese de yaşanan rezaleti görmemiş olması mümkün değil."²⁴ Kerimov, halkın bu olaydan son derece rahatsız olduğunu ve hükûmetin sessizliğinin devam etmesinin caminin hükûmetin bilgisi ve onayıyla ahıra dönüştürüldüğüne dair söylentilere yol açtığını da sözlerine eklemişti. İrismetov da Şehir Sovyeti Güzar Mahalle Komitesi'ne Buhara'da ahır kuracak başka bir yer olmadığını bildirince bu tür söylentilerin itibar kazandığını ifade etmişti. Bu noktada İkrarov ikinci kez patlayarak şöyle diyordu:

Bu durumu katlanılmaz buluyorum. Yoldaş Zelenski raporunda bununla bağlantılı olarak karşı-devrimci bir davranışın olduğunu kaydetti. Bu tür rezaletleri kesin olarak durdurmak için bu soruna güçlü bir tepki verilmesi gerektiğini düşünüyorum. Burada bir sorun var-bazı yerlerde halk artık Sovyet Hükûmeti'ne inanmıyor. Başka bir camiyle ilgili OGPU'nun bir raporunu okudum. Bir camiye kapatmışlar. Birkaç dindar insan bir araya gelmiş ve daha yüksek bir Sovyet otoritesine dilekçe göndermeleri gerektiğini söylemiş ancak daha sonra çoğunluk Sovyet Hükûmeti'ne şikâyetle bulunmaya gerek olmadığını açıklamış-ayaklanma olsa daha iyiymiş. Bu düpedüz kabul edilemez bir durumdur. Ahır kurmak için camiden daha iyi bir yer bulamayan mesthonzun mahkemeye verilmesi gerektiğini düşünüyorum. Ancak

23 PATsS-NDPUz F. 58, op. 5, d. 85, 1. 2.

24 Agy., 1. 3.

din savunusu yapmayan, savunmasında din karşıtı politikaları doğru uygulayan bir mahkeme kurmanız gerekecektir. Okrug Komitesi de bu meselede hesap vermek zorundadır.²⁵

İkramov öfkeliydi ve muhtemelen biraz da korkmuştu çünkü hükûmetin son derece gergin bir durumda kaldığının farkındaydı. 1929'da Özbekler hâlâ, çoğu insanın yaşamını paramparça eden *hücum*, din adamlarının yaygın tutuklamalarına, kolektivizasyona, büyük sulama projelerinin inşasına ve diğer karışıklıklara katlanmayı sürdürüyordu. Genel atmosfer düşmanlık ve şüpheyile dolup taşıyor olmalı. Bir camiye bu şekilde saygısızlık etmek şiddetli duygular uyandırdı, içten içe yanan ahşaba benzin dökmek gibiydi bu. Yeni bir silahlı isyan tehdidinin ciddi olup olmadığını belirlemek imkânsız olsa da (küçük Basmacı çeteleri hâlâ Afganistan'dan baskınlar düzenliyordu), İkramov bu olasılıktan korkmakta kesinlikle haklıydı.

Failleri yargılamak için bir mahkeme kurmanın basit bir mesele olmadığını belirtmek de ilginçtir; hâkimlerin komünist çizgiyi takip etmelerine ve davayı İslam'ı savunmak için bir fırsat olarak kullanmamalarına özen gösterilmeliydi. Yargı üzerindeki tam kontrol hâlâ partinin istediği gibi değildi.

Ebuş Ahmetov, Buhara Okrugundaki camilerin 1927'den 1929'un başına kadar herhangi bir hesap verebilirlik sistemi olmadan rastgele kapatıldığını açıklayarak kendini savunmaya çalıştı. Daha da kötüsü, yüksek parti yetkilileri bu yasal ihlalleri araştırmaya başladığında, yerel kadrolar buna, daha fazla suis-timalle sonuçlanacak şekilde yüzlerce camiye alelacele kapatarak karşılık vermişti. Nisan ayında Sredazbüro müfettişi 39 veya 44 caminin kapatıldığını keşfederken, Buhara Okrug Komitesi ağustos ayına kadar "yaklaşık 200" caminin kapatıldığını tahmin ediyor, Okrug GPU başkan yardımcısı Bronislavski ise "en az 400" diyordu!²⁶

Ahmetov, duruşma komitesine, camilerin kapatılmasına ilişkin 200 belgenin tamamının mayıs ayında masasına geldiğini söyledi. Tam sayının 200 olduğundan emin değildi; muhteme-

25 Agy., 11. 3-4. İkramov, daha önce bahsedilen Namangan Eski Şehri'ndeki tartışmalı camiye atıfta bulunuyordu. Nihayet temmuz ayındaki OGPU raporunu okumuştı.

26 PATsS-NDPUz F. 58, op. 5, d. 85, 1. 1.

len bundan daha fazlası vardı ancak 200 onun en iyi tahminiydi. Şöyle devam ediyordu:

Şunu söylemeliyim ki camiler parti hücrelerinin, Komsomol hücrelerinin, köy sovyetlerinin, yoksul [köylü] komitelerinin kararıyla ya da hiçbir karar alınmadan kapatıldı. ... Burada, Okrug Komitesi'nin konuyu yatıştırmak için zamanında harekete geçmeyen önceki personelini suçlayabiliriz ve suçlamalıyız da. 1929'un başına kadar ne Okrugkom çalışanları ne de GPU, camilerin kapatılmasıyla meydana gelen rezaletlerden haberdardı. Okrug GPU'nun şefine sordum ve bilmediğini söyledi. Ne parti ne de Komsomol hücreleri bir şey söylemedi. Raykom da hangi köylerde kaç caminin kapatıldığını bilmiyordu.

Camilerin kapatılması bir rekabet niteliği kazandı. Bir komisyon tarafından, 1928'de Okrugkom'dan camilerin kapatılması gerektiğine dair kesin bir talimat olduğu tespit edildi. Camiler, özellikle hububat alımı kampanyası sırasında, camilerin depo olarak kullanıldığı dönemlerde kapatıldı. Bölge müdürlükleri arasında camileri kapatma yarışması gibi bir şey çıktı ...

Temel talihsizliğimiz, bu konuya gerektiği gibi tepki vermemiş olmamızdı. 1929'un başında Okrugkom, cami kapatma kampanyasını durdurmaya varan bir dizi karar yayınladı (bunlardan alıntı yapabilirim). Ancak cami kapatmaların hızı [*inertsia*] o kadar güçlüydü ki, kabaca mayıs ayına kadar devam etti. Karşılık olarak bir dizi sert önlem alındı: Partiden ihraç, soruşturma organlarına teslim-bunun sonucunda cami kapatmalarının durdurulması başarılı oldu. Açıklayıcı çalışmalar yürüttük. Bazı camileri iade ettik. Bazı insanlar hapse girdi, birçoğunu sorumlu pozisyonlardan uzaklaştırdık ancak sadece camilerin kapatılmasında değil, [kapatıldıktan sonra] kullanılmasında da rezaletlerin bugüne kadar devam ettiği ortaya çıktı.²⁷

Ebuş Ahmetov'un ifadesi şaşırtıcı derecede samimiydi ancak Okrug Komitesi'nin "önceki personelini" süreci başlatmakla suçlasa da (daha önce ihraç edilmiş olanları suçlamak çok daha güvenlidir), bu pek olası görünmüyor. Bir kere tutarsızdı hem komiteyi suçluyordu hem de komitenin ne olup bittiğinden habersiz olduğunu söylüyordu. Bu kaotik koşullarda bile, bir bölgesel parti komitesi, ister burada bahsedilen gizemli "komisyon" isterse de (daha büyük olasılıkla) OGPU olsun yukarıdan bir yaptırım olmaksızın bu kadar önemli bir adımı atmazdı.

27 Agy., 11. 4-5.

Ben anahtar ifadenin “hububat alımı kampanyası” olduğundan şüpheleniyorum. Hatırlanacak olursa, 1928, Stalin’in tahıl toplamaya yönelik “Ural-Sibirya yöntemi”ni devreye soktuğu yıldır, daha iyi bir tanımla, suni olarak düşürülmüş devlet fiyatlarıyla satmak istemeyen köylülerden tahılı zorla talep etmek demektir. Komsomol ve OGPU birimleri, nasılına bakmaksızın “kulak spekülörlerinden” tahıl alma talimatlarıyla kırsal bölgeye gönderildi. Slav bölgelerinde tahıl kampanyasına, kiliselere yönelik, ateistler ve hatta Dziga Vertov’un *Entuziazm (Simfoniya Donbasa)* (1930) gibi deneysel filmlerince güzellemesi yapılan sistematik vandalizm eşlik etmekteydi. Sürekli artan Beş Yıllık Plan kotalarının gerilim yüklü atmosferinde, parti hücreleri arasında ilk kimin “planı yerine getirebileceğini, hatta gereğinden fazla yerine getirebileceğini” görmek için yarışmak yaygındı. Yerel hücreler yoğun baskı altındaydı; Moskova’dan gelen “eğitmenler” büyük olasılıkla camilerin depo olarak kullanılmasına onay vererek (din adamları yok ediliyorsa, camiler neden olmasın?) bir çığgınlık yaratmıştı.

Ebuş Ahmetov’un izahına göre, Güzar Mahallesi parti hücresi Ekim 1928’de Hüdayar-Atalık Camisi’ni kapatmaya karar vermişti. Bina kilitlendi, caminin mülkü açık arttırmaya çıkarıldı ve hücrenin para kazanması için “kızıl masaların” bulunduğu küçük bir okuma odası kuruldu. Ancak Ahmetov, “Kütüphanenin hiçbir zaman gerçekten çalışmadığını söylemeliyim,” diyordu, “[Orası] vatandaşların cenazeleri için tabutları koydukları bir depoya dönüştürüldü ve başka da bir şey yoktu.”²⁸ Ahmetov’a göre, 29 Haziran’da OGPU camiyi devraldığında, halk bunu protesto etmiş ancak sonuç alamamıştı ve bu, rejim düşmanları için özel olarak hazırlanmış bir durumdu. Becerikli bir bürokrat edasıyla suçu kendisinden uzaklaştırmaya çalışıyordu-astları onu veya GPU’yu bilgilendirmeliydi. Şehir Sovyeti’nin daha önce Hüdayar-Atalık’ın önündeki eski bir medreseyi yıktığını ve bunun çok fazla kargaşaya yol açmadığını söyledi. Belki de tüm olay biraz abartılmıştı; gerçekten bilmiyordu. Ahmetov da bu tür cami kapatmaların okrug komitelerinin veya özellikle OGPU’nun bilgisi dışında birçok alanda gerçekleştiğini söyleyerek kendini korumaya çalıştı.

28 Agy., 1. 5.

İfade verecek bir sonraki tanık, muhtemelen Buhara OG-PU'nun şefi olan ancak kimliği açıkça belirtilmeyen Yoldaş Kleiner'di. Kleiner, "Merkez Komitesi'nin camilerle ilgili özel kararını yayınlamadık"larını, kararı yerel organlara "özel kapalı mektup"la da bildirmediğini söyledi. Kurumunun neden böylesine temel bir görevi yerine getirmediğini ise söylemedi. Mevcut koşullar göz önüne alındığında, Agitprop Dairesi'nin böyle bir mektubu mümkün olan en kısa sürede yazıp dağıtmasını önerdi, olay olup bittikten sonra yapılan, şaşırtıcı bir tavsiyeydi bu. Kleiner cami/ahır olayının yaşanmasına çok kızmıştı ve olaya karışan herkesin tutuklanmasını istedi ancak yetkililerden hiç görmedikleri emirlere uymalarını nasıl beklediğini açıklamadı.²⁹

Duruşma, Buhara Merkez Komitesi üyelerinden Yoldaş Yusufov'un fazla açık sözlü bazı ifadelerde bulunmasına yol açtı. Halka dönük bu kadar radikal bir din karşıtı çalışma yapmayı denemenin "aptalca" olduğunu düşünüyordu ve yakın zamanda Taşkent Okrug Komitesi'nin %82'sinin partiden ihraç edildiğine dikkat çekti, bunların %25'i dinî inançları nedeniyle kovulmuştu. Yusufov şöyle devam etti:

Bu durumda camileri tamamen kapatma yoluna gidilmesi mümkün değildir. Bunu bir rezalet olarak görüyorum! Bu, Şah-ı Merdan'da ve ayrıca Hocend'de yaşanan olaylarla da doğrulanmaktadır-orada da bir "kahraman" vardı ve bence o, mezarı yıkma kararını yerine getirdiği için gerçek bir aptaldı!³⁰ Bu konuda Komsomol hücreleriyle anlaştı ve mezarı yıkmaya başladı. Halk bir araya geldi ve bu yıkıma karşı çıktı. Mezarı yerle bir edenler, [kalabalık] onlara yetişemeden işi hallettiler. Sonra halk, yıkıp dağıtmak üzere kızıl çayhaneye gitti, liderlerin [vojdei] portrelerini sırayla yere indirdi, üzerlerine bastı vs. Parti organlarınızın buradan doğru sonuçlar çıkarması gerekiyor.

Bir de Eski Şehir camisinin kapatılmasıyla bağlantılı Taşkent örneği var. Bu soruyla ilgilenmeye başlayınca "Eski Şehir halkı bu camiye

29 Agy., 11. 7-8.

30 Hamza Hekimzade Niyazi'nin kısa süre önceki ölümüne bir gönderme. Eski Ceditçi, önde gelen bir ateist eylemci olmuştu ve güya Ali'nin gömüldüğü bir mezarı yıktıktan sonra bir kalabalık tarafından kelimenin tam anlamıyla parça parça edilmişti. Misilleme olarak on kişi vuruldu ve Hamza bu vakadan ötürü büyük bir kahramana dönüştürüldü. Sovyetler meydanlara adını verdi ve okul çağındaki her çocuğun onun hikâyesini bilmesini sağladı. "Kak ubili pisatelya Hamza Hakim-zade", *Uzbekistanskaya pravda* (29 Mart 1929): s. 1.

kapatmayı neden kabul etti?" diye sordum. [Şehir] sovyet seçimleri geldiğinde, seçim toplantılarında ... oy hakkında yoksun bırakma konusu tartışıldığı sırada, Komsomol'un camiye oylama için kapatma önerisi getirdiğini söylediler. Oy hakkında mahrum bırakılmaktan korkan birkaç kişi, içten içe hâlâ Allah'a inanmakla birlikte, oy hakkından mahrum kalmaktansa oy kullanmanın daha iyi olduğunu düşünerek caminin kapatılması yönünde oy kullanmış.³¹

Yusufov daha sonra öfkesini duruşmada hazır bulunan OGPU âmirlerinden Yoldaş Perkon'a yöneltti. Perkon, caminin ahıra dönüştürülmesi konusundaki tüm sorumluluğu reddederek, kendisinin de yapılandan haberinin olmadığını söyledi. Yusufov, insanların partininkinden ziyade OGPU'nun otoritesinden korktuğunu söyleyerek ona inanmayı reddetti. Rahatsız olan Perkon, OGPU'nun gerçekten de Merkez Komitesi'ne rezalet olarak adlandırılan her şeyin "sinyalini vermeye" özen gösterdiği ve bu nedenle bunun sorumluluğunu üstlenmemesi gerektiği konusunda ısrar ettikten sonra, hikâyenin kendisine ait versiyonunu sundu. O yılın başlarında Basmacılar karşı mücadelelerinde yardımcı olması adına bir at ahırını için izin aldıklarını söyledi. Sorun bunun nereye kurulacağıydı:

Tasarıf için başka bir yer önerildi — bir cami. Müfreze komutanı bir Rus'tu, Çekist [gizli servis elemanı] değil. Yer ona gösterildi ve o da orayı ne olduğunu bilmeden işgal etti; genel olarak medresenin ne olduğunu bilmez.³²

Perkon, müfreze komutanına medreselerden bahsetmediği gerekçesiyle OGPU'yu ve özellikle de Buhara OGPU şefini suçladı. O da benzer olayların başka yerlerde de meydana geldiğini söyleyerek Ahmetov'u tekrarlardı. Başka bir deyişle, tüm olay Rusya'nın Özbek kültürü konusundaki cehaletinin ürünüydü. Bununla birlikte, İslam hakkında tamamen cahil olan birinin bile büyük bir caminin diğer binalardan farklı olduğunu ayırt edemediğine inanmak çok zor. İşte bir yetkilinin suçu umutsuzca başka birine atmaya çalıştığı bir başka vaka daha.

Hüdayar-Atalık fiyaskosu, hükûmet içindeki kötü iletişimin ve talimatların nasıl yürütüleceği üzerindeki zayıf kontrolün bir

31 PATsS-NDPUz F. 58, op. 5, d. 85, 11. 9-10.

32 Agy., 11. 11-12.

sonucuydu. Ahır, Moskova'daki Merkez Komitesi'nin Dinî Kuruluşlar Yasası'nı geçirmesinden iki ay sonra kurulmuştu. Bu, yerel OGPU'nun referans aldığı Merkez Komitesi talimatıyla aynı olsun veya olmasın, her iki durumda da yerel organların cehaletlerinin teorik olarak hiçbir mazereti yoktu ancak teorinin yetersizlik, cehalet ve tembellik gerçeğiyle çok az ilgisi vardı.

Hüdayar-Atalık olayının yarattığı dehşet ve 1929 yazı boyunca camileri kapatmak için yasal prosedürlerin kurulması ve uygulanması adına harcanan çabalar yine de istenen etkiyi yaratmadı. Bir örnekte, Akderya Rayon İspolkom başkanlığı, Semerkant'ın hemen kuzeyindeki Dağbit köyünden geçen bir yolun önünde duran bir medreseyi yıkmaya karar verdi. Süreç, 18 Ağustos 1929'da başkanlığın Semerkant Okrug İspolkom'undan kararın onaylanmasını istemesiyle başladı. Buraya kadar her şey prosedüre uygundu. Yerel yönetim mekanizmaları nihayet düzgün bir şekilde işlemeye başlamış görünüyordu. Ancak belgeler kurumdan kuruma kaydıkcça, binaların sayısı, türü ve tuğlalarının nasıl kullanılacağı tekrar tekrar değişti, böylece dava bir bürokrasi kâbusuna dönüştü. Medreseyi yıkma izni, ertesi temmuzda (yasal olarak hiçbir rolü olmayan ama aslında son söz sahibi olan) GPU tarafından verildi. Hatırlanacağı üzere, tüm cami yıkımlarına önden onay vermesi beklenen Özbekistan Merkez Yürütme Komitesi ise, Dağbit'teki bir cami veya medreseyi (her ikisi de kararda listeleniyordu) yıkmak için ertesi ekimde onay veriyordu. Bu arada belgeler, söz konusu binanın bürokratik süreç başlamadan en azından kısmen yıkıldığını gösteriyor. Bu vaka muhtemelen başka birçok vakadan daha karmaşıktı ancak bürokratik kararlar ile sahadaki eylemler arasındaki kopukluk oldukça tipikti.³³

Bir tür ilave not olarak, 1930 Mayısının sonlarında Özbek Merkez Yürütme Komitesi, muhtemelen Tüm Birlik Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin yasa dışı cami kapatmaların sona erdiğini kanıtlama taleplerine yanıt niteliğinde, kaç caminin izinsiz kapatıldığının envanterini çıkarmaya çalıştı.³⁴ Sonuçlar (bkz. Tablo 6.1) gülünç derecede eksikti. Buna karşılık, Ocak 1929'dan

33 TsGA Uz F. 86, op. 2, d. 115, 11. 26-46.

34 *Pravda vostoka* (25 Nisan 1930): s. 1. Merkez Komitesi ilk talebini 20 Mart'ta göndermişti.

bu yana iki caminin (aynı zamanda dokuz kilise ve dört sinagogun) yasal olarak kapatıldığı tahmin ediliyordu. Buhara'dan gelen bilgilerin yorumu ihtiyacı yoktur. Yazar biraz mahcup bir şekilde şunu ekliyordu: "Yukarıdaki tablo ille kesin olmasa da yine de okrug ispolkomlarının, ÖSSC Prezidyumu Merkez Yürütme Komitesi'nin kendi onayı olmadan camilerin kapatılmasına izin verilmemesi konusundaki kararları ve talimatlarıyla yönlendirilmediğini gösteriyor."³⁵

Tablo 6.1 1930 Baharı İtibarıyla Yasa Dışı Cami Kapatmaları

Okrug	Okrispolkom sayısı	GPU sayısı
Taşkent	45	41
Buhara	Bilgi alınamadı	Hiçbiri kapatılmadı
Fergana	3	8
Kaşkaderya	Bilgi alınamadı	20
Semerkant	133	12
Andican	33	21
Harezm	200 kapatıldı / 300 kaldı	11
Surhanderya	Bilgi alınamadı	Hiçbiri kapatılmadı
Zerefşan	Yok	Kapalı
Kenimeh	Yok	Kapalı

Kaynak: PATs-NDPUz F. 58, op. 6, d. 206, 1. 28. Özbekistan Sovyeti Merkez Yürütme Komitesi Başkan Vekili İbrahimov ve Sovyet Merkez Yürütme Komitesi Sekreteri A. Mevliyanbekov imzalı "Dokladnaya zapiska po voprosu o zakritii tserkevi i meçetei." Haziran 1930.

1929 Yasası

On iki yıl boyunca SSCB genelinde dinî güçlere karşı savaştıktan, Müslüman ve Hristiyan din adamlarının nüfuz ve direncini kırmada önemli bir başarı elde ettikten sonra, RSFSC'nin Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi (VTsIK), Sovyetler Birliği'nin tüm cumhuriyetleri tarafından hızla kabul edilecek olan kapsamlı bir "RSFSC Dinî Kuruluşlar Yasası" çıkardı. Komünistlerin planlama takıntısına rağmen, "önce harekete geçmek, sonra

35 PATs-NDPUz F. 58, op. 6, d. 206, 11. 27-28.

yasal ayrıntıları ortaya koymak” tıpkı cami ve kolektivizasyon kampanyalarında olduğu gibi alışıldık bir Sovyet tarzıydı.³⁶ 8 Nisan yasası, 1989 Gorbaçov reformlarına dek din karşıtı Sovyet faaliyetlerinin çoğu için yasal dayanak sağlayacak şekilde, tüm dinî gruplar üzerinde sıkı bir devlet kontrolü ve gözetim programının hatlarını çizen 68 madde içeriyordu.

Yasanın ilk bölümü, makbul kuruluşları ya *dinî dernekler* (18 yaş ve üstü 20’den fazla üye) ya da *mümin grupları* (20’den az üye) olarak tanımladı. Tüm bu gruplar devlete kaydolacaktı:

Dinî dernekler ve mümin grupları ancak mahalli yürütme komitesinin veya şehir sovyetinin ilgili idari bölümü, volost yürütme kurulu ya da bir rayon veya uyezdin idari merkezi olmayan bir şehrin sovyeti tarafından tescil edildikten sonra faaliyetlerine başlayabilirler.³⁷

Dinî dernekler tüzel “kişi” haklarından yararlanamıyordu ve vatandaşlar aynı anda birden fazla derneğe mensup olamıyordu. Bir grubun kurucuları, uygun idari departmana gittiklerinde, İçişleri Komiserliği (NKVD; 1934’te ismi devralan gizli polisle karıştırılmamalıdır) tarafından oluşturulan bir formu doldurmak zorundaydı; departmanın grubun resmî tescilini kabul veya reddetmesi için bir ayı vardı. Kasıtlı olarak muğlak bırakılan yasa, tescili reddetmek için herhangi bir standart listelemiyordu. 65. Madde, dinî gruplara, kaydolmaları için yasanın yayımlanmasından itibaren bir yıl mühlet veriyordu; sonrasında kapalı kabul edileceklerdi.

Kayıt sürecinin bir kısmı, derneğin üye, memur ve din adamları listesinin bir yürütme komitesine veya şehir sovyetine teslim edilmesini gerektiriyordu ancak üyelerin resmî listeye dâhil edilebilmeleri için rızalarını açıktan beyan etmeleri gerekiyordu. Bununla birlikte, adı listede yoksa, hiç kimse bir dernekte görevli olamazdı. Bu noktada 9. Madde’ye ilginç bir yorum eklenmişti: “Tecrübe gösteriyor ki, listeleri derlerken, kurucular sıradan

36 Kolektivizasyon 1928 ile 1932 arasında yoğunlaşmasına rağmen, kolektif çiftlik yapısına dair kapsamlı bir yasal tanım 1935’e kadar kabul edilmemişti.

37 N. M. Orleanski, *Zakon o religioznih ob’edineniyah RSFSR* (Moskova: 1930), s. 6-7. Yasanın İngilizce çevirisi şurada bulunabilir: Julius Hecker, *Religion and Communism* (Londra: Chapman and Hall, 1933).

(‘cemaatçiler’ denen) kimseleri rızalarını almadan listelere ekliyorlar”, bu da dinî grupların kaydının aslında yasanın yayınlanmasından önce başladığını göstermektedir.³⁸

Grupların genel hükûmet yapısıyla aynı tarzda yürütme komiteleri kurmaları isteniyordu. Bir grup ayrıca bir üyeyi yönetim organından çıkarma hakkına da sahipti. Bu durumda hükûmet, bu kişiyi kendi gözünde de itibarsız sayacaktı; her ne kadar her örgüte yerleştirilen gizli polis gözlemcilerinin dokunulmaz olduğunu hatırlamak gerekse de dinî grupların görüşlerine şaşırtıcı miktarda güvenilirlik kazandıran bir ifadeydi bu.

Bir sonraki bölüm, müminlerin kullanımına açık olan mülkleri ele alıyordu. Dinî gruplar, yalnızca dinî ihtiyaçlar için kullanıldığı sürece, ücretsiz bir bina edinmek üzere rayon veya volost ispolkomu veya şehir sovyetiyle görüşebilecekti. Ayrıca, önemli bir uyarı olarak şehir bina kanunlarına ve halk sağlığı kurallarına uyması hâlinde özel bir şahıstan bina kiralayabileceklerdi. Dinî bir kuruluş, tek seferde bir bina tutmakla sınırlanmıştı. Gruplar, bina onarımı ve yakacak odun temini gibi konularda mal sahibiyle müzakere etme yetkisine sahipti.

Ne var ki, “ücretsiz” demek, yasanın hem inananlar hem de yerel yetkililer için büyük bir kafa karışıklığı ve hüsrana doğuracak şekilde hatırlattığı gibi, “vergisiz” anlamına gelmiyordu. 29. Madde inananların bir binayı işletmek için gereken masraflardan sorumlu olduklarını ve ısınma, sigorta, güvenlik, vergiler ve “yerel tahsilatlar” için ödeme yapmaları gerektiğini şart koşuyordu.³⁹ Birçok mümin için bu vergiler örtülü ücretten başka bir şey değildi; kanun kendi içinde çelişiyordu. Sorun yeteri kadar büyük bir sorundu, öyle ki, 5 Ocak 1930’da SSCB Maliye Komiserliği (Narkomfin), dinî derneklerin yerel vergilerden sorumlu olduğunu vurgulayan ve iki ay içinde ödeme yapmayan derneklerin mülklerine yerel ispolkom tarafından el konulacağı yönünde tehditte bulunan ayrı bir politika bildirisi yayınlamak zorunda kaldı.⁴⁰ 4 Şubat’ta Özbek Narkomfin aynı politika bildirisini cumhuriyetin her yerine dağıttı.⁴¹ Bununla birlikte dinî

38 Agy., s. 8.

39 Orleanski, s. 14.

40 TsGA Uz F. 837, op. 8, d. 206, 1. 7.

41 Agy., 1. 5.

dernekler, yedi yıl sonra hâlâ, vergi ödemekten muafiyet için Özbek Merkez Yürütme Komitesi İnanç Komisyonu'na ara sıra dilekçe veriyorlardı. Komisyon sekreteri tüm bu tarz talepleri geri çevirmişti.⁴²

25. Madde, mülkiyet hakları ve kısıtlamalarının ayrıntılarını açıklamaktaydı. Tüm "dinî mülklerin" kamulaştırıldığını ilan ediyordu. Mülkün kontrolü rayon veya volost ispolkomlarına veya şehir sovyetlerine veriliyordu, böylece müminler daha önce kendilerine ait olan camileri kullanmak için bu kuruluşlarla müzakere etmek zorunda kalıyorlardı. Tarihsel, arkeolojik veya sanatsal değere sahip olduğu düşünülen ibadethaneler, muhafaza edilmek üzere Aydınlanma Komiserliği'ne verildi. Türkistan'da bu hüküm, Semerkant'taki Registan meydanı gibi İslam mimarisinin büyük anıtlarının çoğunu içeriyordu.

Tüm dinî mülklerin millileştirilmesinden, hükûmetin bu mülkleri kendi ihtiyaçları için kullanabileceği sonucu çıkıyordu. İşte Tüm Birlik Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin OGPU'ya ve Özbek Komünist Partisi'ne 1929'un başlarında, (muhtemelen) yalnızca dosyalanıp unutulsun diye gönderdiği talimatlar. 36. Madde, müsadere ve ibadethanelerin kapatılmasının nasıl yapılacağını özetliyordu:

İnananların kullanımında bulunan dinî bir binanın başka ihtiyaçlara devredilmesine (bir ibadethanenin tasfiyesine), eğer bu bina devlet veya sosyal amaçlar için gerekliyse, özerk cumhuriyetin Merkez Yürütme Komitesi [TsIK], [veya] kray, oblast veya guberniya ispolkomları tarafından münhasıran gerekçeli bir kararla izin verilir. Bu karar dinî cemiyeti oluşturan müminlere bildirilir. ...

Bir ibadethanenin kapatılması kararının temelinde devleti veya toplumu ilgilendiren belirli bir ihtiyaç olmalıdır ve karar, atanan ispolkomlardan biri, ibadethaneyi kapatma kararının yürürlüğe girmesiyle birlikte . . . [inananların] ibadetlerini yerine getirmekten yoksun bırakılmayacağını temin ettikten sonra alınabilir.⁴³

Karardan etkilenen bölgedeki bir ibadethane, müminler için mevcut olan tek ibadethane ise, karşılığında bir bina verilmeden tasfiyeye tâbi tutulmayacaktı. Tasfiyenin kendisi, 21 Ağustos 1924'te Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi başkanlığından

42 TsGA Uz. F. 86, op. 10, d. 1502, 11. 58-60.

43 Orleanski, s. 16.

gelen bir genelgede (muhtemelen dinî okulların müsadereğine ilişkin yönetmelik) belirtilen prosedüre göre gerçekleştirilecekti. Buna istinaden kapatılan binalar yerel eğitim ihtiyaçları için kullanılacaktı. Binalarının tasfiyeye tâbi olduğu yönünde bilgilendirilen müminler, karara iki hafta içinde cumhuriyet Merkez Yürütme Komitesi başkanlığı nezdinde itiraz edebileceklerdi. Bina yasal olarak ancak başkanlık makamının yerel organın kararını onaylamasından sonra tasfiye edilebilecekti.

Binaların kontrolünü fiilen ele almaktan yerel ispolkomlar ve sovyetler sorumluydu. Bir idari organ, bir dinî derneğin mülk kullanımına ilişkin anlaşma şartlarını yerine getirmediğine veya söz konusu binanın yeniden tescili, onarımı vb. konulardaki talimatlara uymadığına kanaat getirirse, cumhuriyet Merkez Yürütme Komitesi başkanlığı, mutabakatı feshetme hakkına sahipti. Hükûmet ayrıca şu durumlarda önceki bir anlaşmayı geçersiz kılabilirdi: "bir cami, eskimişliği nedeniyle tamamen veya kısmen çökme tehdidinde bulunuyorsa; o hâlde idari organlar ... dinî derneklerin yürütme organlarına ... [bina] özel bir teknik komisyon tarafından denetlenene kadar dinî hizmetleri veya toplantıları geçici olarak durdurma teklifinde bulunma hakkına sahiptir."⁴⁴ Üstelik, müminler binalarına yapılması önerilen onarımları reddederse, MYK, binayı kullanmalarına izin veren anlaşmayı iptal edebilecekti. Bu hükümler o kadar genişti ki, MYK memurlarına istediklerini yapmaları ve yine de bunu yasal olarak meşrulaştırabilmeleri için bolca alan bırakmaktaydı.

Yasa, inşaat için genel teknik gerekliliklere uyulması ve ayrıca İçişleri Komiserliği tarafından oluşturulan özel koşulların yerine getirilmesi hâlinde yeni ibadethanelerin inşasına izin veriyordu. Bu koşulların niteliği yasada belirtilmediği için, bunların karşılanması, imkânsız değilse de son derece zor görünüyor.

Dinî grupların umumi toplantı yapmasına izin verip verme hakkı da yerel ispolkomlar veya sovyetlere aitti. Bir dernek, görüşülecek konuları içeren bir toplantı bildirisini hükûmete sunmak zorundaydı. İspolkom, toplantı gündeminin, dinî bir dernek için onaylanmış faaliyetler dışında kalan birtakım maddeler içerdiğine karar verirse, toplantıya izin vermeyi reddede-

44 Agy., s. 20.

bilirdi. Ancak derneğin yönetim kurulu toplantıları devlet izni olmadan sürdürülebilecekti.

Yasanın özünü teşkil eden 17. Maddé, dinî bir derneğin girişebileceği makbul faaliyetlerin kapsamını ciddi biçimde kısıtlıyordu:

Dinî derneklerin aşağıdakileri yapması yasaktır: A) Karşılıklı yarar sağlanan [dernekler], kooperatifler, üretim birlikleri kurmak ve genel olarak ellerindeki mülkü dinî ihtiyaçların karşılanması dışında başka amaçlar için kullanmak; B) üyelerine maddi destek sağlamak; c) çocuklara, gençlere, kadınlara özel merasimler düzenlemek, genel İncil, edebiyat, el sanatları, emek, dinî çalışma ve benzeri konularda toplantılar, gruplar, halkalar, şubeler oluşturmak, çocuk oyun alanları, kütüphaneler ve okuma salonları açmak, sanatoryumlar kurmak ve tıbbi yardımlar organize etmek.

İbadethanelerde sadece o inancın işleyişi için gerekli olan kitaplar saklanabilir.

Böylece dinî derneklerin faaliyetleri ibadî (ibadet ve ayinlerin yapılması vb.) işlevlerle sınırlanmıştır. Bu ihtiyaçların karşılanmasının dışında kalan faaliyetlere izin verilmez.⁴⁵

Bu hüküm, dinî grupların, faaliyetlerinin büyük bir kısmını oluşturan sosyal ve hayırseverlik işlevlerini ortadan kaldırıyordu. Aynı zamanda Hadis ve Sünnet gibi, temel metinlere ilişkin çalışmaları kısıtlamak için de kullanılabilir ve İslamî geleneklerin sürdürülmesine felç edici bir darbe vurabilirdi.

Elbette herhangi bir devlet okulunda, sosyal veya özel okulda din öğretmek yasaktı; bu tür bir eğitime yalnızca ilgili cumhuriyetin Merkez Yürütme Komitesi tarafından onaylanan özel ilahiyat kurslarında izin veriliyordu. 1929 yasası, aynı zamanda, çocuklara ebeveynlerin kendilerinin davet ettiği öğretmenler tarafından üç kişilik gruplar hâlinde din eğitimi verilmesine izin veren daha önceki bir Aydınlanma Komiserliği kararını da bozdu. Yeni yasa, bu grupları “gizli yapıdaki küçük dinî okullar” olarak tanımlıyordu.⁴⁶

Resmî din adamları (veya “din hizmetlileri”), vaizler, eğitimciler vb. yalnızca yaşadıkları yerlerdeki dinî kuruluşlara hiz-

45 Agy., s. 11.

46 Agy.

met etmekle kısıtlanmıştı; yani, başka cemaatlere hizmet götürmek için seyahat edemezlerdi. Dinî dernekler ve gruplar, İçişleri Komiserliği'nin izniyle tüm-birlik ve bölgesel konferanslar düzenleme hakkına sahipti. Komiserlik ayrıca gruplardan katılımcı listesinin ve konferans materyallerinin iki nüshasını vermelerini istiyordu; bunlardan biri kuşkusuz gizli polis tarafından dosyalanacaktı.

Müminlerin binalarının bakım ve onarımı için kaynaklarını gönüllü olarak bir araya getirmelerine izin veriliyor ancak tüm zorunlu harçlar (zekât gibi) cezai takibata tâbi tutuluyordu. Ölümcül hasta veya ölmek üzere olan kişilerin devlet hastanelerindeyken kendileri için dinî merasim yapılmasını talep etmelerine izin verildi; cenaze merasimlerine de müsaade edildi. Açık havada yapılan merasimler için, bir ibadethanenin hemen dışında yapılanlar hariç, önceden özel izin alınması gerekiyordu. Son olarak, yasa, dinî gruplarla ilgili tüm soruları gözden geçirmek için Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi başkanlığında bir komisyon kurdu.

8 Nisan yasasının ardından, 1 Ekim 1929'da NKVD tarafından "Dinî Derneklerin Tesciline Dair" başlıklı ek bir kararname çıkarıldı. NKVD'nin kararnamesinin çoğu, Dinî Kuruluşlar Yasası'nın, içeriğinde büyük bir değişiklik olmaksızın genişletilmiş bir hâliydi ancak birkaç pasajı incelenmeye değerdir. Kararname, dinî bir derneğin tescilini reddetmenin dayanaklarını, yani "Derneğin yöntem ve faaliyet biçimlerinin RSFSC topraklarındaki aktif yasalarla çelişmesi, iç barış ve güvenliği tehdit etmesi veya milliyetçi ayrılıkları ve düşmanlığı kışkırtması" gibi gerekçeleri ortaya koyuyordu.⁴⁷ Bu terminoloji, yerel memurların takdir yetkilerine geniş bir serbestlik sağlıyordu. Rus olmayan bölgelerde "milliyetçi düşmanlığın" neyi kapsadığı konusu özellikle tartışmalıydı ve hiçbir zaman net, istikrarlı kriterlerle tanımlanmadı.

Kararname ayrıca, en yakın gizli polis biriminden, köy sovyetinden veya şehir sovyetinden bir kişiyi tüm dinî grup toplanmalarına katılmakla görevlendirmek suretiyle dinî grupların faaliyetlerini doğrudan denetleme imkânı da sunuyordu. Görevli,

47 Agy., s. 35.

tartışmalara veya faaliyetlere katılma hakkı olmaksızın yalnızca gözlemci olacaktı. Bu kişi (neredeyse her durumda erkekti) toplantıları kapatma hakkına sahipti ve bunu, toplantıdaki bir kesimin diğerine karşı şiddet patlaması göstermesi, onaylanmış programdan herhangi bir sapma yaşanması ve toplantının yasa dışı faaliyetlere yönelik herhangi bir çağrı yapması gibi belirli koşullar altında veya toplantı başkalarının kendisinden toplantıyı kapatmasını istemesi hâlinde yapmak zorundaydı. Böylece devlet, müminlerin sözümona özel toplantılarında olup bitenler üzerinde mutlak bir kontrol sağlıyordu. Kararname, üyelerinin talebi üzerine bir dinî derneğin gönüllü tasfiyesine ilişkin hükümlerle sonuçlanıyordu.

8 Nisan ve 1 Ekim 1929 yasaları, tüm dinî gruplar üzerinde son derece yakın bir hükûmet denetimi için yasal dayanak sağlarken, önemli ayrıntıları yeterince belirsiz bırakarak, yerel bir yönetim organının bir derneği kapatmak veya kamusal faaliyetlerinden herhangi birini yasaklamak adına gerekçe bulmakta zorlanmamasını getirdi. Bu yasaların belirli hükümleri, camileri ve medreseleri istimlak etmek için rutin olarak kullanıldı, özellikle de yıkılma tehlikesi olduğu gerekçesiyle kapatılan binalar oldu. En azından bazı alanlarda yasaların, sırf, yeni uygulamaları kanunlaştırmaktan ziyade dinî bir derneğin üyelerinin kaydı gibi mevcut uygulamaları düzenlediği açıktı. Diğer taraftan ibadethanelerle ilgili olarak yasa, neredeyse tamamen kontrolden çıkmış bir süreçte bazı düzenlemeler getirme girişimiydi.

Bu kararnamelerin yayımlanmasından kısa bir süre sonra Özbekistan, Nisan 1929 yasasına dayanarak, din adamlarına ilişkin kendi kanunlarını yayınladı. ÖSSC için hazırlanan *Sistematik Güncel Kanunlar Derlemesi*, "Kiliseyi Devletten Ayırma Yasalarının İhlali" başlıklı bölümünde, işçi-köylü devletini devirmeye teşvik etmek için dinî duyguları kullanmak, çocuklara ve gençlere dinî inanç talim etmek, dinî kullanım amaçlı haraç tahsil etmek (yine zekât vergisi), devlet binalarında dinî merasimler yapmak vb. gibi suçları kapsayan sekiz madde sıraladı. 1936 "Stalin" anayasasının kabulüne kadar din adamlarının yasal statüsünde başka bir gelişme olmadı ve bu da üzerlerindeki kısıtlamaları bir nebze hafifletti.

Hücumu Esnetmek

Kadın kampanyası, bu durumda tek suçlu parti olmasa da İslam karşıtı mücadelenin “aşırılıklar” nedeniyle dizginlenmesi gereken bir başka yönüydü. Kurtuluş çabası, Özbek kadınlarına yardım ettiğini iddia ederken, aslında onları mengeneye sıkıştırmıştı. Kadınlar, kendilerini hükûmete itaat etmek, halklarına ve geleneklerine sadık kalmak ve hayret verici yeni fırsatlar denizinde kendi arzularını gerçekleştirmeye çalışmak arasında buldular. Binlerce kadın, genellikle kendi ailelerinin elinde, tam da kendilerine yardım etme iddiasındaki güçlerin kurbanı hâline geldi. Sovyetler, kurtuluş kampanyasının feci sonuçlarını Müslüman “fanatizmine” yüklese de aslında, kadınları hücum yoluyla özgürleştirme stratejileri de çok fazla kan dökülmesine neden oldu.

Şiddetin tam kapsamını ortaya koyan güvenilir istatistiksel raporlar yoktur; merkezî bir şehirde büyük bir caminin akıbetini takip edemeyen bir hükûmet, kasaba ve köylerdeki münferit saldırı ve cinayetleri sistematik olarak araştıramazdı. OGPU, 1926-1928 yılları arasında “köyde terörün” yükselişine ilişkin bir rapor hazırlayarak, önemli bir ikaz eşliğinde, bu süre zarfında siyasi cinayetlerin neredeyse iki katına çıktığını belirtmişti: “1928, önceki yıllara kıyasla, terörün şiddetlendiğini gösteriyor. Ne yazık ki, geçmişte köydeki terör eylemlerinin sistematik bir kataloğu yapılmadı. Bu süreye ait aşağıda yer alan bilgilerde bir miktar yanlışlık ve eksiklik mevcuttur.” OGPU’nun 1928’in on bir ayı için verdiği eksik istatistikler, 100 “siyasi terör” vakası ve kadınların kurtuluşuyla bağlantılı 104 saldırı ve cinayet vakası kaydediyordu. Vakaların çoğunda kadınlar, kendi veya kocalarının aileleri tarafından mağdur edilmişti. Başka bir sayım, 1928’in ilk yarısında tesettürünü açan kadınlara yönelik 51 saldırı ve cinayet listelemekteydi.⁴⁸

Özbek Yüksek Mahkemesi, kadın cinayetlerinin çoğunun ya kıskançlıktan ya da kurtuluş kampanyasından kaynaklandığı-

48 RGASPI F. 62, op. 1, d. 548, 11. 92-94. OGPU Tam Yetkili Bilgi Şefi Diakov ve Şef Yardımcısı Ali tarafından imzalanan, “soverşenno sekretno [çok gizli]” olarak işaretlenen “Dokladnaya zapiska — o terrore v kişlakeaule Uzbekistana” başlıklı rapor, Ocak 1929. Rapor sadece 1927 yılının ilk altı ayına ait istatistikleri içeriyor. Marianne Kamp, “Unveiling Uzbek Women: Liberation, Representation and Discourse, 1906-1929” (Doktora tezi, University of Chicago, 1998), s. 234.

nı bildirdi: Mahkeme, Ocak 1927'den Ocak 1928'e kadar cinsel veya örfi suçlarla ilgili 71 davayı araştırdı ve 127 kişiyi mahkûm etti.⁴⁹ Özbek Adalet Komiserliği, 1928 ve 1929 için, örfi suçların adlî sistemdeki tüm suçların %7'sini oluşturduğunu tahmin ediyordu.⁵⁰ Mağdurların sayısıysa hesaplanmamıştı. Taşkent Okrug Mahkemesi 1928 yılı için kadınların kurtuluşuyla ilgili 38 dava bildirmişti, bunlardan 13'ü cinayetti.⁵¹ Haziran 1929'da Yemelyan Yaroslavski, "yaklaşık 200" kadının başlarını açtıkları için öldürüldüğü, bazılarının Basmacı çeteleri tarafından asıldığı tahmininde bulunuyordu.⁵² *Antireligioznik* dergisindeki daha ileri tarihli bir makale ise, 1928'de 270 Özbek kadının başlarını açtıkları için öldürüldüğünü tahmin ediyordu.⁵³

Cinayetlerin yerlerini, mağdurların sayısını ve faillere verilen cezaları gösteren bu konudaki en kapsamlı tablo (Tablo 6.2) muhtemelen 1930 yılında hazırlanmıştır. Bu tablo da eksiktir çünkü yalnızca ölüm cezasıyla sonuçlanan suçlarla ilgilidir. Aslında, tablo büyük olasılıkla, kadınlara karşı işlenen ve normalde 5-10 yıl hapisle cezalandırılan suçlara yönelik cezaları sertleştirme çabasının bir parçası olarak derlenmiştir. Tablo kadına yönelik şiddetin yaygınlığı hakkında bir nebze de olsa fikir vermektedir.

- 49 TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 69a, 11. 7b-8. Yüksek Mahkeme Tam Yetkilisi Kasimov tarafından yazılan "Otçetnui doklad o deiatelnosti Verhovnogo Suda UzSSR za vremya s 1-go yanvaryaya 1927 g. po 1-go yanvar. 1928 g. [1 Ocak 1927'den 1 Ocak 1928'e kadar ÖSSC Yüksek Mahkemesi'nin faaliyetleri hakkında rapor]." Buradaki kurbanların hepsi kadın değildi. Raporda, velinimetini bir diğeri için terk eden beççe oğlanlarının kıskançlıktan cinayete kurban gitmesinin nadir olmadığı ve oğlanlar etrafındaki rekabetin genellikle grup kavgalarına dönüştüğü yorumlanıyor. Beççe oğlanları, yani "... sapkın türde bir cinsel arzunun doyurulması için çalışan sakalsız oğlanlar", genellikle "çayhanelerde ve esrar batakhanelerinde" bulunurdu. Oğlanlar genellikle zorla çalıştırılırdı: "Örneğin, yalnızca genç olan, merada koyun güden çobanları yakalayıp alıkoyarlar."
- 50 TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 155, 1. 27. "Otçet NKİu UzSSR o ego deyatelnosti za 1929 g." Rapor, mutlak sayıları değil, yalnızca yüzdeleri vermektedir.
- 51 TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 64, 1. 69. "Otçet. İz Taşkentskoi Okrujnoi İspolkom ... O deyatelnosti Taşokrsuda za vremya s 1-go yanvaryaya po 15-e dekabrya 1928 g."
- 52 *Stenografiçeskii otçet (vtorogo vsesoyuznaya s'ezda soyuza voinstvuyuşçih bezbojnikov)* (Moskova: 1930), s. 268.
- 53 F. Popov, "O rabote sredi jenshin v Uzbekistane", *Antireligioznik*, 12. sayı (Aralık 1938): s. 14.

Tablo 6.2 Aktivist Kadın Cinayetleri

Şehir	Kurban Sayısı	Hükümlü Sayısı	Onaylanan Ceza	Ağırlaştırılmış Ceza	Bozulmuş Ceza
Semerkant	10	9	5	4	
Taşkent	2	2	2	—	
Hocend	1	1	—	—	—
Fergana	2	2	2		
Andican	8	12	12		
[yaralı]	1	1	1		
Buhara	3	6	3	3	
Zerefşan	2	2	2		
Kaşkaderya	12	13	10	2	1*
[yaralı]	2	2	—	1	1
Surhanderya	3	3	3		
Harezmi Oblastı	16	20	15	4	1
Tacik ÖSSC	3	12	7	—	5
	62 ölü		63	14	7
Toplam:	3 yaralı	85	[metinde: 62]		1 durdurulmuş

Kaynak: TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 155, 1. 71. "Svedeniya ob ubiitsah jensin-aktivistok, prigovorennih k vişei mere sotsialnoi zaşiti — rasstrely."

* durdurulmuş infaz

Bu rakamların hepsi, parti belgelerinin de açıkça gösterdiği gibi, saçma bir şekilde düşüktür. Evvela, çoğu "örfi suç" (*bito-vie prestuplenii*, geleneksel uygulamalara dayalı suçlar) hiçbir zaman mahkemeye taşınmıyordu. *Revol्यूtsiya i Natsionalnosti* dergisi, 1928'de Özbekistan'da 203 ve 1929'un ilk yarısında 165 kadın cinayeti işlendiğinden şikâyet ediyordu. Tek başına Harezmi'de, savcılık 1928'de bu tür 68 cinayetten haberdar edilmişti ancak bunların sadece 20'sini soruşturmuştu. Bu cinayetlerin çoğu, başlı başına örfi suçlardan ziyade boşanma üzerineydi.⁵⁴

54 S. Akopov, "Borba s bitovimi prestupleniyami", *Revol्यूtsiya i natsionalnosti*, 4-5. sayı (Ağustos-Eylül 1930): s. 66.

Yerel mahkemelerin örfi suçlar karşısındaki kayıtsızlığı, şiddetin artmasına neden oldu. Taşkent Okrug Mahkemesi başkan yardımcısı şöyle yakınıyordu:

Mahkemenin önüne örfi suçlarla ilgili olarak sadece bir dava geldi. Bu da göstermektedir ki, okrugda örfi suçların artmasına ve bu belaya karşı kararlı bir mücadelenin gerekliliğine rağmen, bölge halk mahkemelerimiz, örfi suçların dairelerine ulaşmasını sağlayacak tedbirleri alarak bu konuda kendini ispatlamayı başaramamıştır.⁵⁵

Mahkemede bir dava görüldüğünde, sanıklar çoğu kez beraat ediyor veya hafif cezalara çarptırılıyorlardı. Hocend Okrug Mahkemesi bir kadın cinayeti davasını soruşturmuş ve beş sanıktan dördünü beraat ettirmişti. Beşinci kişinin ölüm cezası derhal temyiz edildi.⁵⁶ 1928’de Andican Okrug’nda üç genç Özbek erkek pusu ve tecavüzden hüküm giydi. İki yıl hapis cezasına çarptırıldılar ancak üç ay içinde affedildiler.⁵⁷ Hafif mahkeme kararlarının arkasındaki faktörlerden biri, Adalet Komiserliği’nin (NKİu) kadınların özgürleşmesine yönelik eylemleri karşı-devrimci suçlar olarak sınıflandırmama kararıydı. Bu, bu tür suçların Özbek cumhuriyet savcılığına sevk edilmediği, yerel olarak ele alınması gerektiği anlamına geliyordu; bunlara Sovyet karşıtı propagandaya tanınan yüksek öncelik tanınmıyordu.⁵⁸ Mahkemelerin örfi suçlara ilişkin yaklaşımının daha önemli bir nedeni ise, çevrelerinde cereyan eden yoğun özgürleşme yanlısı propagandaya rağmen, bizâtihi hâkimlerin bu suçları ciddi olarak telakki etmemeleriydi.

25 Temmuz 1928’de, muhtemelen mahkemelerle ilgili şikâyetlere yanıt olarak, Sovetov Merkez Yürütme Komitesi, Adalet Komiserliği’ne, okrug düzeyindeki mahkemelerde 1926 Evlilik ve Aile Yasası’nı sistematik olarak uygulayacak ve Sovyet mahkemelerini toplumsal suçları ifşa etmeye “azami dikkat göster-

55 TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 64, 1. 96. Taşkent Okrug Mahkemesi Tam Yetkili Vekili Dolganov tarafından imzalanan, 1928 yılının ilk yarısında Taşkent Okrug Mahkemesine ilişkin rapor.

56 TsGA Uz F. 904, op. 1, d. 90, 1. 162. Nisan-Temmuz 1927 dava kayıtları.

57 TsGA Uz F. 86, op. 1, d. 5816, 1. 31.

58 Sbornik tsirkulyarov i raz yasnenii Narodnogo Komissariata Yustitsii i Verhovnogo Suda Uzbekskoi SSR (Semerkant: 1928), s. 191. “O kvalifikatsii prestuplenii, sovershennoe s tselyu protivodeistviya raskrepoşeniyu jensin”, 3/2366 sayılı genelge, 16 Mayıs 1927.

diklerinden" emin olmak üzere denetleyecek kadın savcı grupları oluşturma talimatı veren bir kararı kabul etti. MYK ayrıca komiserliğe 1926 Yasası'yla ilgili daha eksiksiz bir mevzuat hazırlaması talimatını da verdi.⁵⁹ Bununla birlikte, kadınların çıkarlarını korumaya yönelik bu önlemler durumu iyileştirmeye pek yaramadı.

1929 baharında Özbek Sovyetler Kongresi'nde, Kenimeh rayonundan bir delege, mahkemelerin örfi suçlarla ilgili kötü performansından acıyla şikâyet ediyordu:

Kalın [başlık parası], Kazık rayonunda yayılıyor ancak yasalarda *kalın*ın ödenmesi veya alınması için şu veya bu durumda hangi cezaların uygulanacağına ilişkin talimat olmadığı için uygun önlemleri alamıyoruz.

Bu yılın 8 Mart'ında bir adamın karısını gösteriye gittiği için döverek öldürdüğüne dair skandal bir olaya işaret etmek gerekir. Bu vaka için örnek bir sürecin düzenlenmesini talep ettiğimiz mahkeme organları, kendilerine kesin talimat verilmesine rağmen talebimizi karşılayamadılar çünkü bunları bilen yoktu-bu dava böyle görüldü.⁶⁰

Aynı kongrede bir başka delege de birçok ölüm cezasının nihayetinde 10 yıl hapis cezasına çevrilmesi nedeniyle, katillerin ve haydutların eskisinden çok daha yüksek oranlarda idam edilmesi gerektiğini vurguladı.⁶¹ Elbette, kana susamışlıktaki bu artışın gerekçeleri arasında kadın kampanyasından daha fazlası vardı. Bu, 'Büyük Kırılma'nın ve onun beraberindeki her şeyi yerle bir ediş sürecinin bir parçasıydı. Aynı zamanda, kadın cinayetlerini durdurmaya çalışmakla ilgili çok gerçek bir sorun vardı. Birçok adli reform girişimine rağmen, şiddet o kadar keskin hâle geldi ki, Türkistan Hükûmeti'nin en üst düzeylerinin bile dikkatini çekti. Sovyetler Kongresi'nden kısa bir süre sonra, Zelenski, yayınlanmış bir makalesinde, başını açan kadınları korumak için özel bir yasa çıkarılmasını talep etti ve argümanını Çimkent bölgesinde baş açmayla ilgili korkunç cinayet ve saldı-

59 TsGAUz F. 904, op. 1, d. 161, 1. 8. ÖSSC Sovetov Merkez Yürütme Komitesi'nin UBT Merkez Komitesi başkanlığı oturumu, 21/6 sayılı tutanaktan iktibas.

60 3-ii kurultai sovetov. Stenografiçeskii otçet (Semerkant: 1929), s. 95. Aynazarov'un kendisi Özbekçe konuşuyordu ve kimse Rusça okuyamadığından talimatlara uyulmamış olabilir.

61 Agy., s. 140. Zerefşanlı Yoldaş Sadıkov.

rı hikâyeleriyle örneklendirdi.⁶² Sonunda, Şubat 1930'da SSSC Merkez Yürütme Komitesi, kurtuluş kampanyasının muhaliflerini kurşuna dizme izni verdi.⁶³

Sadece yargıçlar değil, diğer yetkililer de tıpkı din adamlarına yardım ettikleri gibi, kadınlarla ilgili düzenlemeleri ya görmezden geliyor ya da baltalamaya çalışıyorlardı. Buhara Okruğu'ndaki bir rayon ispolkom başkanlığının 24 yaşındaki bir üyesi olan Feyzullah Abdullayev, 1929'da yerel Nüfus Kayıt İdaresi'ne yasa dışı evlilikleri (muhtemelen reşit olmayanların) onaylaması talimatını vermekten mahkûm edildi. Ayrıca, kooperatif çalışanı bir kadına tabancayla ateş ederek onu "halkın önünde tahkir etmişti."⁶⁴ 1930'da genç bir polis memuru olan İrgaş Dadabayev, on iki yaşında bir çocukla evlenmekten suçlu bulundu ve görevinin bu tür suçlarla mücadele etmek olduğu gerekçesiyle olağandışı ağır bir şekilde beş yıl hapis cezasına çarptırıldı.⁶⁵ Kattakurgan köy sovyeti başkanı, 1933'te bir kızın yaşı hakkında sahte bir belge vererek evlenmesine yardım etmekten ve diğer sahte belgelerle "yabancı unsurlar" temin etmekten suçlu bulundu.⁶⁶ Aynı yıl, Yengi Korgan rayonundaki bir Nüfus Kayıt İdaresi yetkilisi, zimmetine para geçirmekten ve reşit olmayanların evlilik kaydını onaylamaktan mahkûm edildi.⁶⁷

Üst düzey Sovyet yetkililerinin, astlarını kurtuluş kampanyasını uygulamaya ikna etmeye veya zorlamaya çalışırken karşılaştıkları sayısız zorluk, Özbek partisinin ve devlet aygıtının tüm seviyelerinde açık direnişe kadar varabilen derin bir kararsızlığın ürünüydü. Her iki cinsiyetten de kendini adanmış komünistler, bir Komsomol hücresi başkanının şikâyet ettiği gibi, toplumsal törelere ilişkin devrimlere uyum sağlamakta büyük güçlük

62 İ. Zelenski, "Raskrepoşenaya uzbekça trebuet zakona o snyatii parandji", *Vlast' sovetov*, 14. sayı (17 Nisan 1929): s. 21. Ayrıca H. Nuhurat, "Vostoçnit-sı—v soveti", *Vlast' sovetov*, 1. sayı (6 Ocak 1929): s. 5-7.

63 Akopov, s. 65.

64 TsGA Uz F. 86, op. 1, d. 6461, 1. 4. Abdullayev dört yıl hapis cezasına çarptırıldı.

65 TsGA Uz F. 86, op. 1, d. 7951, 1. 38.

66 TsGA Uz F. 86, op. 10, d. 526, 1. 73. Kerim Rahimov beş yıl hapis cezasına çarptırıldı.

67 TsGA Uz F. 86, op. 10, d. 576, 1. 27. İkrâm Musayev beş yıl hapis cezasına çarptırıldı. Ayrıca bkz. İ. Zelenski, "Borba za raskrepoşenie jensin", *Za par-tiyu*, 4. sayı (Aralık 1927): s. 39-44.

çekiyorlardı: “Kızlar gelişmemiş, işle baş edemiyorlar, bu hâlde onları nasıl terfi ettireceğiz?”⁶⁸ Teorik olarak dinî ön yargı zincirlerini kırmış olan Militan Ateistler Birliği’nin Türkistanlı üyeleri bile, farklı cinsiyetten gruplarda bir araya gelemiyordu. Bunun yerine kadınlar evin bir odasında toplanır, erkekler ise onlara başka bir odadan seslenirdi.⁶⁹

Marianne Kamp, kadın dergisi *Yengi yol* üzerine yaptığı çalışmasında, dergi yazarlarının, derinlere kök salmış namus ve ayıp ikiliğinin ortadan kaldırılmasını savunmadığına dikkat çekiyor. Bunun yerine, Sovyet rejiminin bu değerlerin korunması sorumluluğunu devralacağını ve kadınlara şeref ve namuslarını muhafaza etmek için daha iyi imkânlar sunacağını varsayıyorlardı. Bu, 1920’lerdeki Rus özgür aşk savunucularınıninkinden hayli farklı bir özgürleşme tasavvuruydu!⁷⁰

Tesettürün açılmasına verilen geniş öneme rağmen, çocuk yaşta evlilik ve sübyancılığın aksine bu gelenek fiilen yasa dışı hâle getirilmedi. Türkistan ve Kafkasya’daki Jenotdel liderleri, 1928 ve 1929’da böyle bir kararın faydalı olup olmayacağı konusunda hararetli tartışmalar yaptılar. Özbek jenotdeli üyeleri ve (hâlihazırda Moskova’ya terfi etmiş olan) Lyubimova bunu destekleme eğilimindeyken, Rus liderliği (Lenin’in dul eşi Krupskaya dâhil) böyle bir hareketin sınıf yerine cinsiyeti öne çıkarma riskini taşıdığını savundu. 1929’un ortalarına gelindiğinde, yüksek liderliğin kitlesel tesettür açma hedefine olan ilgisini kaybettiği açıkta ve ferenciyi yasaklama bahsi sona ermişti.⁷¹ Jenotdel’in kendisi de bir bütün olarak SSCB’de kadın kampanyasının ölçüsüz aşamasının sona geldiğini işaret edercesine, 1930’da dağıtıldı. Kampanya durmamış olsa dahi, kadınların kurtuluşu namına yürütülen saldırı taktikleri de yavaşlamaya başladı.

Bu zamanlama, saldırı aşamasının sona erdirilmesindeki en önemli faktörlerin kolektivizasyon ve sanayileşme olduğunu gösteriyor. Özbekistan için en önemli Beş Yıllık Plan hedefi “pa-

68 A. Gluhovski, “O komsomolskom içkari, ‘devuçkih’ tsirkulyarah i vraçah, kotorih nujno leçit’”, *Za partiyu*, 2. sayı (Şubat 1928): s. 72. Özbekçe’de “içkeri” evin kadınlara ait iç kısmıydı.

69 *Stenografiçkii otçet (vtorogo vsesoyuznaya s’ezda soyuzu voinstvuyuşih bezbojnikov)*, s. 335.

70 Kamp, s. 239-246.

71 Agy., s. 324-331.

muk bağımsızlığı"ydı, yani Özbekistan, maliyeti ne olursa olsun tüm SSCB'nin pamuk ihtiyacını karşılamalıydı.⁷² Tıpkı sanayileşmenin ülkenin geri kalanında yaptığı gibi, pamuk hamlesi de muazzam bir emek talebi yaratmıştı. 1917 öncesi işletmelerden çok daha büyük ölçekte faaliyet gösteren modernize edilmiş tekstil ve gıda işleme tesislerinde özellikle kadın emeğine ihtiyaç duyuluyordu. Benzer şekilde, kolektif çiftlikler de çok fazla fiziksel emek gerektiriyordu; bu, metrelerce kumaşla örtülü kadınların yapamayacağı bir işti. Massell tarafından alıntılanan bir broşürde belirtildiği gibi, propagandacılar Büyük Kırılma'dan bile önce zaten, çalışmak için tesettürden kurtulmanın gerekliliğini vurguluyorlardı: "[Ö]rtülü, ağır giyimli bir kadın nasıl traktör veya biçerdöver sürücüsü olarak çalışabilir? Pamuk çıırır makinelerini (ve) tekstil makinelerini ... tepeden tırnağa örtülüken nasıl çalıştırabilir?"⁷³ Ateistlerin Moskova'daki liderlerden Feodor N. Oleşçuk, kadınları kocalarının ve din adamlarının etkilerinden uzaklaştırmak için "Doğu"daki kadın emek kooperatiflerini (artelleri) kullanma çağrısı yapmıştı, buraların aynı zamanda yoğun bir din karşıtı propaganda yapmak için uygun yerler olduğunu düşünüyordu.⁷⁴

Emek ihtiyacını karşılamak üzere tesettüre saldırıyı sıkılaştırmak mantıklı görünse de, parti liderleri bunun daha büyük kampanyalar için ihtiyaç duyulan enerjiyi sapıracaklarını düşündüler. 1930'larda tesettür ve kadınların eve kapatılmasına yöneltilen propaganda, bunları hâlâ İslamî fanatizmin kalıntıları olarak kınamaktaydı ancak baskın çizgi, kolektif çiftlik ve fabrika işinin kadınların gerçek kurtuluşunun yegâne araçları olduğuydu.⁷⁵ Tesettürü proleter devletin ihtiyaçları bağlamı dışında eleştirmek artık makbul değildi. Bu derin ekonomik değişimler ve onların günde-

72 Ian Murray Matley, "Agricultural Development", ed. Edward Allworth, *Central Asia: 120 Years of Russian Rule* (Durham, NC: Duke University Press, 1989) içinde, s. 289-291.

73 Gregory J. Massell, *The Surrogate Proletariat: Moslem Women and Revolutionary Strategies in Soviet Central Asia, 1919-1929* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1974), s. 232.

74 GARF F. 5407, op. 1, d. 17, 1. 22. Moskova'daki merkezden gelen 20 Mart 1930 tarihli mektup, "Razrabota voprosov antireligioznoi raboti v jenskih arteliyah Vostokey."

75 *Pravda vostokey ve Uzbekistankaya pravda* 1930'lar boyunca Dünya Kadınlar Günü'nde bu temayı öne çıkardı.

me getirdiği siyasi ve pratik meseleler, kuşkusuz, Özbekistan'da tesettür açmanın yaygınlaşması konusunda Jenotdel'in ve diğer örgütlerin tüm çabalarının toplamından daha fazla etki yaptı.

Din Adamlarına Karşı Sürdürülen Savaş

Kadın kampanyası, durulurken bile, din adamlarının ve diğer muhaliflerin tutuklanması için hâlâ bir gerekçe sağlamaktaydı. Bunların arasında Andicanlı Molla Abdurresul Beynazarov da vardı, onun davası bu zorlu dönemde çok sayıda din adamının akıbetine dair etkileyici bir resim sunmaktadır. Beynazarov'un suç dosyası, tutuklanmasını çevreleyen koşulları açıklayan bir notla, 11 Nisan 1929'da başlıyordu:

Andican Okruğu'ndaki Hakulabad rayonuna bağlı Narın Kap köyünde, sovyetlere yönelik son seçim kampanyası sırasında, Zibi Nisa İğambandiyeva, *beyrekler*, *bedniyaklar* ve köylüler tarafından, ayrıca kadınların -ev hanımları ve genç kadınların- katılımıyla, oybirliğiyle köy sovyetinin başkanı seçildi. Seçim kampanyasının tamamlanmasından sonra, Sovyet iktidarına yabancı unsurlar ve oy hakkından mahrum edilmiş olanlar (*lišenetsi*) memnuniyetsizliklerini dile getirdiler.

İğambandiyeva ve diğer sovyet üyeleri, baş açma uygulamasını ve özellikle ramazan ayının o yıl mart ayına denk gelmesinden ötürü birçok Müslümanı rahatsız eden Dünya Kadınlar Günü kutlamalarını aktif olarak desteklemekteydi. Camilerde mollar "İslam'ı güçlendirme propagandası" yapıyorlardı. 12 Mart'ta namaz sonrası protestolar özellikle şiddetliydi ve bir grup öfkeli Müslüman camiden çıkıp bir çayhanede toplandı. Eş zamanlı olarak, İğambandiyeva, halka açık bir lokantada (*aşhane*), işçileri yerel bir şirkete tahıl nakledilecek bir yolun onanmasına yardım etmeleri için ikna etmek üzere boy göstermişti. Dava dosyasının yazarları, bu iki olayın ertesi gün, bazı köyler yol için işçi göndermeyi reddedince, İğambandiyeva'nın baş yaverinin, başka şeylerin yanı sıra sovyet başkanının erkek olmasını da isteyen bir kalabalık tarafından ciddi şekilde darp edildiği bir şiddet olayına yol açtığını düşünüyorlardı. Beynazarov, 12 Mart'ta camide bulunmak ve kalabalığı kışkırtmakla suçlanarak tutuklandı.⁷⁶

76 TsGA Uz F. 86, op. 10, d. 811, 1. 119. Müslümanlar ay takvimi kullanır ancak bu takvim, Yahudi ay takviminden farklı olarak güneş döngüsüyle

12 Nisan 1929'da Yüksek Mahkeme, Beynazarov'u Özbekistan Ceza Kanunu'nun her ikisi de karşı-devrimci ve terörist grupların örgütlenmesini ve bunlara üye olmayı içeren 64. Maddesi'nin 2. ve 58. fıkralarını ihlal etmekten suçlu buldu. Mahkeme önce onu kurşuna dizmeye mahkûm etti ancak cezayı hemen 10 yıl hapse çevirdi.⁷⁷ Hemen hemen tüm siyasi mahkûmlarda olduğu gibi, Beynazarov da hüküm giymeden önce cezasını çekmeye başladı. Tutuklanmasından sadece dört gün sonra, 17 Mart'ta, diğer birçok Özbek'le birlikte yeni Beyaz Deniz-Baltık Denizi kanalında (*Belomorski kanal*) çalışmaya gönderilmişti.⁷⁸ Belomor kanalında çalışan ve ölen binlerce mahkûmun yöneticisi ise, Türkistan'daki OGPU başkanlığından tüm OGPU zorunlu çalışma kampları Ana Kurulu başkanlığına terfi ettirilen Matvey Davidoviç Berman'dan başkası değildi.⁷⁹

Belomor kamplarındaki koşullar, Ruslarla kıyaslandığında Rus olmayanlar için çok daha kötüydü ve Türkistanlılar, Avrupalılar tarafından hor görülüyordu. Gorki'nin yönetimindeki bir grup Sovyet yazar, Belomor'da zorla çalıştırmanın iyileştirici erdemleri üzerine *Beyaz Deniz Kanalı* adlı tüyler ürpertici bir "kollektif kitap" yazmıştı. Kitap, yorumsuz bir skeç içeriyordu:

[Semyon Firin] kliniğe geldi ve rahatsızlığını dokunaklı hareketlerle boş yere ifade etmeye çalışan bir Özbek hasta ile doktor arasındaki sözsüz konuşmayı gördü. Firin sordu:

"Nesi varmış, anlıyor musun?"

Doktor, bilimsel bir ciddiyetle, parmağı yerine bir termometre kaldırdı.

senkronize edilmeye çalışılmaz. Sonuç olarak, Müslüman bayramları güneş yılı etrafında yer değiştirip durur.

77 Agy., 1. 4.

78 Agy., 1. 116. Sovyetlerin uygulaması, mahkûmları mümkün olduğu kadar evlerinden uzağa göndermek şeklindeydi; Ruslar Sibirya'da can çekişirken, birçok Türkistanlı da Moskova yakınlarındaki Belomor projesine veya Dmitri kampına gönderiliyordu.

79 1933'te Stalin, Berman'a çalışmaları için bir Lenin Nişanı verdi. 1937'de ise Berman "NKVD'nin organlarını tahrip etmekle" suçlandı ve Şubat 1939'da kurşuna dizildi. Dmitri Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy* (New York: Grove Weidenfeld, 1991), s. 195, 303, 331. Robert Conquest, *Stalin's Secret Police* (Stanford, CA: Hoover Institution Press), 1985, s. 160.

“Bunlar aptal insanlar! Kendilerini insan dilinde ifade edemezler, ne olup olmadığını biz tahmin ederiz. Bir doktorun gözleri iyiye, belli bir tecrübesi de varsa, bunu dış görünüşten anlayabilir.”⁸⁰

Metin boyunca tüm “ulusal azınlıkların” alışkanlıklarından aptal, tembel ve pis olarak bahsedilmektedir. Kamp gazetesi *Reforging*, onları aylak olarak nitelendiriyordu. Görünüşe göre çoğunluğu ya çok az Rusça konuşuyordu ya da hiç Rusça bilmiyordu.

O hâlde, 1934'te Beynazarov hakkında yazılmış bir OGPU dosya raporunu okumak tam bir tezat oluşturmaktadır. Halat-ta (*Raboçii kanatnoy maskoy*) çalışıyordu ve işini tatmin edici bir şekilde yapıyordu: “[K]uralları %116'lık bir ortalamayla yerine getirir. Kültürel-kitlesel çalışmalarda yer alır, siyasi saate katılır, kıslaların sıhhi-troykasının bir parçasıdır. Günlük yaşamda ve üretimde gösterdiği disiplin davranışı iyidir.”⁸¹ Rapor, Beynazarov'un kişisel af başvurusuna yanıt olarak yazılmıştı. Mahkûmların, cezalarının belirli bir bölümünü çektikten sonra (1934'te Beynazarov esas cezasının yarısını çekmişti), ceza indirimi için Belomor kampındaki OGPU'nun Merkezî İnceleme Kurulu'na dilekçe vermelerine izin veriliyordu. Beynazarov, Rusça konuşmayan birçok Özbek'ten biriydi ancak af talebini onun adına yazmayı birine tevdi etmişti. Şöyle diyordu:

Özbekistan Yüksek Mahkemesi'nin ağır ceza oturumu tarafından en ağır tedbirlere mahkûm edilmiş ve on yıllık tecrit cezasına çarptırılmış biri olarak, ÖSSC Merkez Yürütme Komitesi'ne, yumuşaklık ve anlayış göstermesi ricasıyla başvuruyordum.

Elli iki yaşındayım ve çok zayıfım. İnşaata engel olmayayım diye tecrit edilmem gerektiği düşünüldüğü için mahkeme tarafından şiddetle cezalandırıldım ve [acımasızca] mimmildim.

Şimdi kampın koşullarına riayet ediyorum ve kolektif işlerimize iştirak ediyorum.

Bir eş ve beş çocuktan oluşan ailem bir kolhozda çalışıyor ve Merkez Yürütme Komitesi'nden bana merhamet etmesini ve beni aileme bağışlamasını istiyorum, orada gücüm el verdiğince ve dosdoğru çalışacağım.⁸²

80 Maksim Gorky, L. Averbakh, S. Firin vd., *The White Sea Canal* (Londra: John Lane the Bodley Head, 1935), s. 244.

81 TsGA Uz F. 86, op. 10, d. 811, 1. 116.

82 Agy., 1. 117. 15 Ağustos 1934 tarihli, Beynazarov imzalı mektup.

İnceleme Kurulu, iyi bir işçi olarak gösterdiği temiz sicile rağmen, sosyal konumu ve suçunun niteliği nedeniyle kendisine af çıkarılmasının “uygunsuz” olacağına karar verdi.⁸³ Abdurresul Beynazarov’un davası bu noktada sona erdi ancak hem yaşı ve içinde yaşadığı koşullar hem de dilekçesine konu ettiği, kampın tecrit hücrelerinde ağır muameleye maruz kaldığına dair deliller, ne yazık ki Belomor’da ölmüş olma ihtimalini artırıyor.

1929 başlarında bağımsız din adamlarının birçoğunun ortadan kaldırılması veya sindirilmesinin ardından parti, “gizli” din adamlarını veya eski din adamlarını da hükûmet organlarından tasfiye etme çabalarını yoğunlaştırdı. Bazı durumlarda, müfettişler, din adamlarının, özellikle en eğitilmiş ve saygın kişiler oldukları köylerde, kendilerini basitçe yerel yöneticilere dönüştürdüklerini keşfettiler. Ekim 1929’da Hokand yakınlarındaki köy parti organlarının tasfiyesi, bir Kırgız tarikatının üyelerinden oluşan bütün bir “aday grubunu” ifşa etti. Tasfiyeye ilişkin bir gazete açıklamasında tarikatın tanımı, Türkistan’ının göçebe ve dağ halkları arasında bulunabilecek heterodoks İslam biçimlerinden birine ilginç bir bakış sunmaktaydı:

Yailma köyünde yalnızca, beş kabileye bölünmüş Kırgızlar yaşıyor. Kabileler arasında aşiret düşmanlığı var. 1923 yılında “Batmanki” aşiretinden “Lihoç” adı altında bir tarikat kuruldu. Tarikatın başı olan Semen Ahun-Nurmatov, geçmişte ünlü bir işânın emrinde beş yıl hizmet etmişti. 1923 yılında bu işân vefat etmiş ve tarikat mensuplarının ziyaret ettiği mezarına bir türbe yapılmıştı. Orada kurban niyetine koyun ve keçi de kesiyorlardı.

Bu yetmezmiş gibi, 1924’te yakındaki Serov Rayonu parti komitesi (raykom), tarikatın 51 üyesinin, artık Allah’a inanmalarını veya namaz kılmamaları koşuluyla raykomda Yailma’yı temsil etmek üzere gönderildiğini biliyordu ve bunu onaylamıştı. Raykom daha sonra tarikatı denetlemek için iki eğitmen gönderdi. Eğitmenler, tarikatın ve faaliyetlerinin kabul edilebilir olduğu konusunda “hayret verici bir sonuca vardılar” ve böylece Yailma yönetimi, 1929 tasfiyesine kadar eski tarzlarını sürdürdü. O zamana kadar aday grubu 17 üyeye düşmüş ancak başka hiçbir şey değişmemişti:

83 Agy., 1. 116.

Bu kişilerin 17'si de tarikata mensup olduklarını kabul ettiler ve dinî ibadetlerinden söz ettiler. Tarikat üyeleri haremlik selamlık şekilde bir araya gelerek nağmeler eşliğinde dualar okur, kurbanlar keser ve ardından dinî danslara başlarlar. Toplantılar ikramlarla sona erer. Bu toplantıların resmen "aile halkaları" olarak adlandırılması ilginçtir.⁸⁴

Bu, buna benzer daha korkunç vakalardan yalnızca biriydi: Türkmen SSC'de îşânlar devleti finansal kredilere ikna ediyor, parti üyeleri ise kendilerinden ateist olmalarının beklenmesinin şokunu dile getiriyordu; Kırgız ÖSSC'deki parti hücreleri, dinî cenaze törenleri, sünnetler ve diğer ritüeller için düzenli olarak onay ve fon sağlıyor, her taraftaki kolektif çiftliklerde mollalara rastlanıyordu.⁸⁵

Tacik ÖSSC 1929'da tam bir cumhuriyete dönüşünce, Sredazbüro, din adamlarının durumu dâhil oradaki koşulların kapsamlı bir şekilde incelenmesini emretti. Müfettişler raporlarını olumlu notlarla başlayıp bitirse de çalışmalarının bıraktığı temel izlenim, devletin bölge üzerinde en iyi ihtimalle yüzeysel kontrole sahip olduğudur. Bu zafiyet sadece parti üyelerinin olağan dağınıklığından ve beceriksizliğinden değil, aynı zamanda Tacikistan'ın dağlık arazisinden ve Afganistan ve Hindistan'la olan geçirgen sınırından da kaynaklanıyordu.

Sredazbüro memurları, din adamlarının konumunun, özellikle ekonomik olarak, geçmiştekine nazaran "önemli ölçüde sarsılmış" hâle geldiğini tespit etti. Raporda, bu zor günlerin nedenlerinden söz edilmemekle birlikte, köylülerin din adamlarına ücret ödeme konusunda giderek daha isteksiz oldukları, bazen en ucuzunu bulmak için yılda birkaç imamı işe alıp çıkardıkları belirtiliyordu. Bu, din adamları ve köylüler arasındaki gerilimi

84 Religioznaya sekta prikrıvalas' şirmoi kandidatskoi gruppoi", *Uzbekistanskaya pravda*, 213. sayı (3 Kasım 1929): s. 3.

85 *Partrabotnik*, 2. sayı (3 Ocak 1930): ön kapağın iç kısmı; A. Mitrofanov, "K itogam partçistki v natsrespublikah i oblastyah", *Revolutsiya i natsionalnost*, 2. sayı (Haziran 1930): s. 36; A. Mitrofanov, "K itogam partçistki v natsrespublikah i oblastyah", *Revolutsiya i natsionalnost*, 1. sayı (Mayıs 1930): s. 30; S. Çernik, "Uroki Karakalpakskei partorganizatsii", *Partrabotnik*, 4-5. sayı (1933): s. 64, Haziran 1932 tasfiyelerinden biri; Ali Bogdanov, "Kolkhoznoe stroitelstvo v natsionalnih respublikah i oblastyah", *Revolutsiya i natsionalnost*, 1. sayı (Ocak 1931): s. 56-58; M. Zektser, "Klassovaya borba na perevıborah sovetov v natsionalnih raionov SSSR", *Revolutsiya i natsionalnost*, 2-3. sayı (Şubat-Mart 1931): s. 52-55.

arttırdı; ara sıra, din adamlarının ücretlerini insanlardan zorla aldığı biliniyordu. Ancak raporun sonraki bölümleri, Tacikistan ve Türkmenistan'ın sınır bölgelerinde şifacı (*tabip*) olarak ücret alan, hayvan sürüleri besleyen ve yerel çiftçiler tarafından desteklenen birçok din adamından söz ederek bu Sovyet iyimserliğini baltaladı. Bazı Tacik din adamları, *hüdaî* (feda) uygulamasından yararlanıyordu—çaresiz bir kimse, zor durumu düzelirse oğlunu veya kızını mollaya vermeye yemin ederdi. Müfettişler, "Tacikistan'daki bazı din adamlarının, kendilerine verilen ve bu kimseler için tüm çiftlik işlerini yürüten 2-3 'oğlu' veya 'kızı' olduğunu" ortaya koymuşlardı.⁸⁶

Bazı îşânlar hâlâ geniş bir nüfuza sahip olsa da müritlerinin sayısı önemli ölçüde azalmıştı. Bir zamanlar Güneybatı Tacikistan'ın her yerinden 1.500 kadar öğrenci çeken Îşân Akmiyan'ın zikir ve sohbetlerine artık sadece 40-50 kişi katılmaktaydı. Birçok köy camilerini, imamlar da işlerini kaybetmişti. Altı ya da yedi kişi (en azından açıkça) imamlığı bırakmış, daha fazlasıysa Hindistan ve Afganistan'a kaçmıştı.

Diğer din adamları, başka yerlerdeki yöntemlerin aynısını kullanarak, bu baskılara direnmek için ellerinden geleni yaptılar: karşı eğitim, yerel yönetim kuruluşlarında mevki kazanma, Sovyet karşıtı propaganda vb. Raporda, köy sovyetlerinde eski din adamlarının maskesinin düşürüldüğüne dair birkaç örnek gösteriliyor ve bürokrasiyi temizlemeye yönelik süregelen çabalara işaret ediliyordu. Bunlardan biri, 1928'de yerel köylü birliği (Sovyetler döneminde Türkistan'da kitlesel köylü birliği) Koşçı'nın başkanı, gözüpek bir molla olan Haydar Turdyev'di. Bu sıfatla herkesten birer, hamile kadınlardan ise ikişer "aidat" topluyordu.⁸⁷ Sovyet muadillerinin olmadığı birçok bölgede İslamî okullar ve mahkemeler işlemeye devam ediyor ve Tacik din adamları hâlâ sınır boyundaki önemli vakıf gelirlerini kontrol ediyorlardı.⁸⁸

86 RGASPI F. 62, op. 1, d. 552, 11. 159, 177-178. Tam rapor 11. 159-184 arasındadır.

87 Agy., 1. 163. Cilikul rayonundaki Gişnazar köyü. İsimler belgede görüldüğü gibi Rusça olarak verilmiştir.

88 Agy., 11. 175-176, 180.

Müfettişler ayrıca, sınır bölgelerindeki din adamlarının, mevcut sefaleti Sovyet iktidarını itibarsızlaştırmak için kullanmada “esneklik ve beceri” gösterdiğine (ki bu hiç de zor olmamalıydı) inanıyordu.⁸⁹ Bu, oldukça yaygın ancak yetkililerin kabul etmekte isteksiz olduğu bir sorunu ima ediyordu: İslam karşıtı kampanya, nüfusu genellikle Afganistan’a veya Doğu Türkistan’a (şimdi Çin’in Sincan Eyaleti) kaçmaya itiyordu. Türkmen ve Kırgız göçebeleri savaş, kıtlık ve diğer zorluklara tepki olarak 1916’dan beri sınırları geçiyorlardı ve 1931 gibi geç bir tarihte Basmacı çeteleri Afganistan’dan akınlar düzenliyordu. Bazı din adamları, Müslümanların yalnızca İslamî bir hükûmet altında yaşayabilecekleri gerekçesiyle takipçilerini Afganistan’a taşınmaya çağırıyordu. Sınır bölgelerindeki propagandacılar, köylüleri “Saray-Komar bölgesinde olduğu gibi” ülkeyi terk etmeye zorlamaması için İslam karşıtı çalışmaları büyük bir dikkatle yürütmeleri konusunda uyarıldılar.⁹⁰ İnsanların kalıcı olarak göç etmedikleri durumlarda da Sovyet gözetimi olmaksızın Mekke’ye hacca gidebiliyorlardı ve bazı din adamları Hindistan’daki medreselerle bağlarını sürdürdüler (bu da müfettişlerin İngiliz müdahalesi hakkındaki kuruntusunu arttırdı).

Kaçamayan bazı topluluklar ise, Sovyet baskısına, Hristiyanların kıyamet histerisi olarak kabul edecekleri bir biçimde, tamamen dinî bir tepki geliştirdiler: Allah insanları günahlarından ötürü cezalandırıyordu ve daha kötülerini de kapıdaydı. Bu feveranlar özellikle, din adamlarının Allah’ın gazabının işaretleri olarak yorumladığı depremlerden sonra yaygınlaştı (1927’de Namangan’da ve 1930’da Türkmenistan’da dinî harareti yükselten büyük sarsıntılar meydana gelmişti). Söylendiğine göre Kulyap bölgesindeki köylerde binlerce insan, dünyanın sonunun gelmek üzere olduğuna inandıkları için yemek yemeyi, tarlalarda çalışmayı veya “kişisel hayatla” iştigal etmeyi reddetmek şeklinde bir tür “deliliğe” kapılmıştı. Elebaşları tutuklanınca, sonunda feveran da durmuştu.⁹¹

89 Agy., 1. 164.

90 Agy., 1. 170. İ. Koliçev, “Aral raion sploşnoi kollektivizatsii”, *Revolutsiya i natsionalnosti*, 4-5. sayı (Ağustos-Eylül 1930): s. 116.

91 RGASPI F. 62, op. 1, d. 552, 11. 165-166. Rus köylerinde de benzer bir olguya rastlanmıştır. Bakınız Lynne Viola, “The Peasant Nightmare: Visions of Apocalypse in the Soviet Countryside”, *Journal of Modern History*, 62. cilt, 4. sayı (1990): s. 747-770.

Partinin bu olaylara tepkisi, din adamları karşıtı eylemleri ehli-
leştirilmeye yönelik önceki çabalara rağmen, tasfiyelerle sınırlı
değildi. 1929 ya da 1930'da Andican'dan Zelenski'ye gönderilen
şifreli bir telgraf, kolektivizasyon hamlesinin bir parçası olarak
581 kişinin tasfiye edildiğini ve 1.038 toprak sahibinin, 477 tüc-
carın ve 1.038 "din adamının ilişiğinin kesildiğini (*urezano*)" bil-
diriyordu. Buradaki "kesme", "sayıları azaltıldı" anlamında gibi
duruyor; bu da tutuklandıkları, sürgüne gönderildikleri, öldü-
rildükleri, işten atıldıkları veya bunların tümü anlamına gele-
bilir. Her hâlükârda, 1928'de Sredazbüro'nun sayımlarında An-
dican şehrinde ve çevresindeki okrugda 1.165 din adamı saydığı
akılda tutulduğunda (düşük bir tahmin ise de), rakamlar şaşkın-
lık vericidir. Aynı zamanda telgraf, açıklanmayan nedenlerden
dolayı, bazı arazilerin, işçi oldukları anlaşılan din adamlarına
iade edilmesini önermekteydi.⁹²

Yerel parti üyelerinin camileri kapatma ve İslam'a hakaret
etme şeklindeki aptalca "aşırılıkları" da hâlâ yürürlükteydi.
Komsomol'un 1927'de bir camiye ve imamına saldırdığı Gicdu-
van köyünde, parti hücresi sekreteri üç yıl sonra camiyi tama-
men kapatmaya karar vermişti. Sekreterin yandaşları, caminin
kapatılması için gerekli dilekçe imzalarını almak için, insanlara
"evet" sütununu imzalamazlarsa köyden atılacakları tehdidinde
bulundu. Cami kapatılınca, namaz vaktinde köyün ileri gelen-
lerinden birini minarenin tepesinden işemeye zorladılar. Buna
karşılık köylüler, Orta Asya Merkez Denetim Komisyonu'nun
dikkatini çekecek kadar şiddetli bir "öfke galeyanı" başlattılar.⁹³

Yerel düzeydeki eskiden kalma yönetememe sorununun Sov-
yet versiyonunda iki veçhe vardı: bir yandan Sredazbüro'nun
olumlu emirlerinin yerine getirileceğine dair bir garanti henüz
yoktu, diğer yandan büro, yerel parti örgütlerinin emirleri uygu-
lamaya çalışırken rezillik yapmasını engelleyemiyordu. Kurum,
olaylara yön vermek için harcadığı zamandan daha fazlasını on-
lara cevap yetiştirmek için harcıyordu.

92 RGASPI F. 62, op. 1, d. 554, 11. 333-334. "Vozvraşat Hozyaistva činovni-
kam duhovenstvu osnovnom yavlyaişhsya trudovımı." Tarih belli değil.

93 Mitrofanov, Haziran 1930, s. 37.

Eğitim ve Din Karşıtı Propaganda

İslam karşıtı kampanyanın bazı yönlerini kontrol edecek ve yavaşlatacak önlemler alınıyor olsa da Militan Ateistler Birliği çaresizce başka yöntemleri hayata geçirmeye çalıştı. Sovyet okulları, esir bir izleyici kitlesine din karşıtı propagandayı dayatmak için makul bir yerdi ve ateistler, buraları başlıca dinsizlik vasıtalarına dönüştürmek için bir hayli çabaladılar. Bu çabalar, yalnızca kolektivizasyon hamlesinin devam ettiği değil, aynı zamanda Ramazan ve Kurban Bayramı'nın ilkbaharda mahsul ekim dönemine denk geldiği 1929-1930'larda zirveye ulaştı.

Kurban Bayramı bu korkunç yıllarda hükûmetin dikkatini özellikle çekti. Çünkü bayram geleneksel olarak sığır veya koyun kurban edilerek kutlanıyordu. SSCB'de kolektifleştirilmiş köylüler madem milyonlarca hayvanı devlete teslim etmek yerine kurban olarak kesiyorlardı, o hâlde yetkililer de İslamî bir merasim uğruna daha fazla hayvanı kaybetmemeyi kafalarına koydular.⁹⁴ 1929'da Kurban Bayramı yaklaştığında (o sırada Taşkent Okruğu ateistlerinin başkanı olan) Stupoçenko, okulların bayramı nasıl kutlayacağına ilişkin öneri ve planların listesini detaylandıran bir genelge yolladı. Öğretmenlerden, öğrencileriyle İslam'ın sınıfsal mahiyeti, devrimci bayramlar (1 Mayıs gibi), Kurban Bayramı'nı kimlerin neden kutladığı ve kapitalist ülkelerdeki çocukların hayatları gibi konular üzerine en az dört "sohbet" (*beseda*) yapmalarını istiyordu. Okul saatlerinden sonra da velilerle benzer görüşmeler yapmalarını istedi. Genç ateistler ve okul bazında örgütlenen ateist hücreler, sınıflarında "din karşıtı köşeler" oluşturmaya, okullarını slogan ve pankartlarla süslemeye, bayram için özel bir din karşıtı gazete çıkarmaya teşvik edildi. Bu teknikler Müslüman bayramlarıyla da sınırlı değildi; Stupoçenko, bunların Paskalya ve Fışih bayramlarına da kolayca uyarlanabileceğini öne sürüyordu.⁹⁵

94 Yalnızca Kazakistan'da Birinci Beş Yıllık Plan sırasında yaklaşık yedi milyon at ve koyun öldürülmüştü. Zh. B. Abylkhozhin vd., "Kazakstanskaya Tragediya", *Voprosi istorii*, 7. sayı (1989): s. 53-71; Martha Brill Olcott, *The Kazakhs* (Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1987), s. 183.

95 TsGA Uz F. 94, op. 5, d. 28, 11. 17-18. 30 Nisan 1929, okrug düzeyindeki eğitim ve siyasi-aydınlanma kuruluşlarına mektup.

Ancak Stupoçenko'nun planlarının hayata geçirildiğine dair hiçbir belirti yoktur. 1929'da birçok okul öğretmeni aktif veya eski din adamıydı. Stupoçenko'nun fikirlerini uygulamaya istekli veya bunu becerebilecek muhtemelen çok az insan vardı. Sredazbüro Ajitasyon ve Propaganda Dairesi'ne göre, din karşıtı çalışmalar birçok okulda aktif olarak teşvik edilmiyordu:

Çocukların din karşıtı yetiştirilmesi [alanında] sürekli olarak yürütülen bir mücadele yoktur. Tüm genç nesil açısından bu türden bir eğitimin yetersiz kapsamı bir yana, okul duvarları içinde bile, tüm öğrencilerin eski usul okullardan gelen fanatik öğretmenler öncülüğünde namaz kıldıklarına rastlamak oldukça sıradandır.⁹⁶

Okullardaki bu aktif ateizm eksikliği konusunda Özbekistan istisna teşkil etmiyordu. Tarihçi Larry Holmes'un izah ettiği gibi, SSCB'deki okul müfredatında ateizme çok düşük bir öncelik verilmişti: "Aksi yöndeki mübalağaya rağmen, 1920'ler ve 1930'lardaki okulların halk inancının temel esaslarını imha etme konusunda uygun vasıtalar olmadığı ortaya çıktı. Yetkililer, öğretmenler, ebeveynler ve öğrencilerin aktif ve pasif direnişi, yarıdan değişim çabalarını engelledi."⁹⁷

Ramazan ve Kurban Bayramı'na karşı daha geniş propaganda kampanyaları Moskova'da Kobetski tarafından hazırlandı ve görünüşe göre SSCB'nin tüm Müslüman bölgelerine yönelikti. Kobetski şu üç temel hedefin ana hatlarını çiziyordu: (1) dinin ve ulusal şovenizmin karşı-devrimci özünü ortaya çıkarmak, (2) ateistlere üyeliği arttırmak ve (3) pamuk ekme planlarını yerine getirmek ve sığırları kesilmekten korumak. Bu hedeflerden son ikisi en önemli önceliklerdi.

Kobetski, ateist işçilere, her şeyden önce çiftlik işlerinden kaçmanın ve sığırları kesmenin kötülüklerini vurgulamaları talimatını verdi. Ramazan orucu, emeği sanayi ve tarımdan alıkoyacak ve belirlenen planların yerine getirilememesine neden olacaktı.

96 RGASPI F. 62, op. 1, d. 593, 1. 47. 29 Haziran 1929, APPO raporu. 1928'de Türkmenistan'da bir yazar, okullarda ders veren din adamlarının oldukça yaygın olduğunu belirtiyordu. G. Aronshtein, "K voprosu o pravom uklo- ne v KP(b)T", *Za partiya*, 11. sayı (Kasım 1928): s. 21.

97 Larry E. Holmes, "Fear No Evil: Schools and Religion in Soviet Russia, 1917-1941", ed. Sabrina P. Ramet, *Religion Policy in the Soviet Union* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993) içinde, s. 125-126.

Kurban Bayramı'nı kutlamak (Kobetski bunun 1 milyon büyükbaş hayvana mal olacağını tahmin ediyordu), ülke ekonomisini mahvedecek ve sadece tarımsal planları değil, sanayi planlarını ve *beylerin* tasfiyesini de etkileyecekti. Ateistler, orucun ve bayramın halk üzerindeki "yıkıcı" yönlerini ortaya sermek üzere Sağlık ve Tarım Komiserliklerinin yardımına başvuracaklardı. Bayramlara karşı propaganda yapmak için kolektif çiftliklerde özel kadrolar oluşturacaklardı. Şehirlerde din karşıtı nümayişler düzenleyecek, Ramazan karşıtı filmler [*Problemi pitaniya*, (Beslenme Sorunları-Oruç tutmanın sakıncalarını içeriyor olmalı) 1929] gösterecek ve radyoda ateist konferanslar yayınlayacaklar, ısrarla bütün işçilerden, din adamlarına herhangi bir şekilde yardım etmeyi reddetmelerini isteyeceklerdi.⁹⁸

Özbek ateistleri, Büyük Kırılma dönemi boyunca büyük ölçüde, matbu olmayan propaganda biçimlerine bel bağladılar. Din karşıtı işçiler, halka açık konferanslar vermeye ve işçi kulüplerinde ve çay ocaklarında kimlerin İslam'dan yararlandığı, Müslüman din adamlarının gerici doğası, yoksulların dinî merasimlerin pahalı gereksinimlerinden nasıl muzdarip olduğu ve (Kurban Bayramı karşıtı kampanya için) sığır kesmenin sosyalist inşayı ve kolektivizasyonu nasıl mahvettiği gibi seçilmiş konularda "sohbetlere" girişmeye teşvik edildi. Yoğun kampanyalar sırasında, işçiler tercihen bu 20-25 dakikalık görüşmelerden ikisini akşamları verecekti. Kobetski, ateist işçilere, özellikle tatillerde, "topluluk etkinlikleri", oyunlar, yarışmalar ve açıkça belirtilmemiş türden gezileri içeren "kitlesel geceler" düzenlemeleri ve özellikle köylerde filmlerden çokça yararlanmaları talimatını verdi.⁹⁹ Taşkent teşkilatı, din adamlarıyla "Hıristiyanlık ve Komünizm" veya "Din ve Bilim" gibi temalar üzerine konferanslar ve münazaralar yürütmek için ara sıra bazı konuşmacıları turne-

98 GARF F. 5407, op. 1, d. 17, 11. 36, 58b-60. 30 Mart 1930, Moskova'dan Militan Ateistler Birliği'nin "tüm sovyetlerine" gönderilen genelge. 17 Ocak 1930, Ramazan üzerine "Tezler". Ramazan mart ayı sonlarında başladı, Kurban Bayramı ise 8 Mayıs'a rastladı. Kobetski, Ramazan konulu tezlerinin, din adamlarının karşı-devrimci faaliyetlerinin açıklamalarıyla ve yerel oblastın beş yıllık planına göre kulakların tasfiyesinden elde edilen rakamsal verilerle desteklenerek yerel dillere çevrilmesini ve radyoda yayınlanmasını istiyordu.

99 GARF F. 5407, op. 1, d. 17, 1. 216. Kobetski'den tüm ateist teşkilatlarına gönderilen Mayıs 1928 genelgesi.

ye gönderiyordu. Bunlar, gelirleri yerel ve bölgesel ateist hücreler arasında bölüştürmek üzere, fon toplamak için bu münazaralara bilet satıyorlardı. Ateist işçiler örgüte yeni üyeler katmak için tüm bu fırsatları kullanacaklardı.

Ne var ki ateistler, bu bayram karşıtı kampanyalar hızlanırken bile parçalanmaktaydı. Solovev, muhtemelen onu görevden almaları için üst düzey yetkilileri etkileyerek başkanlığı Stupoçenko'dan aldı. Ocak 1930'da Taşkent Okrugu Bürosu, Sredazbüro yönetiminde ateistlerin Orta Asya Bölge (*kraevoi*) Bürosu olarak yeniden düzenlendi.¹⁰⁰ Ateistlerin işi Solovev yönetiminde daha da kötüye gitti. Solovev'in başlıca meşgalesi ateist işçiler için dersler düzenleyerek Hristiyanlık karşıtı propaganda yapmak ve hücrelerini pazarlamaktı. 1930 Nisanında Bölge Bürosu Moskova'dan ağır eleştiriler içeren bir muhtıra aldı, bu, büroyu, yanlış bir din karşıtı çalışma çizgisini takip etmekle, diğer ateist hücreler pahasına kendisini pazarlamakla ve sadece para kazanmak için halka açık münazaralar düzenlemekle suçluyordu.¹⁰¹ Ancak muhtıra pek etkili olmuş görünmüyor. O noktadan sonra Bölge Bürosu'ndan dağıtılan muhtıralar, arşiv dosyalarında ateistlere ait 1930 sonrasına tarihlenen çok az materyal olmasına rağmen, bütün bir teşkilatın 1933 veya 1934'te dağıtılmasından önce faaliyetlerinin çok fazla değişmediğini göstermektedir.

Hususen ateist bir içeriği olmaksızın bile, tek başına laik eğitim, Sovyetler için, halkını sosyalist yola döndürmek üzere büyük bir umuttu. Nisan 1927'de Tüm Rusya Sovyetleri Kongresi, sanayileşme hamlesinin temel bir bileşeni olarak yaygın ilköğretimi talep etmişti. Temmuz sonu ve Ağustos 1930'da Tüm Birlik Komünist Partisi Merkez Komitesi her cumhuriyette benzer yasalarla yankı bulmak üzere tüm SSCB için "Genel Zorunlu İlköğretim" üzerine bir dizi yasa çıkardı. Yasalar, 8-12 yaşlarındaki tüm çocukların ve 11-15 yaşlarındaki okuma yazma bilmeyen ergenlerin Özbekistan'da ve Türkmenistan'ın, Kırgız ÖSSC'nin ve Tacikistan'daki Hocend Okrugu'nun kolektifleştirilmiş böl-

100 RGASPI F. 62, op. 2, d. 2471, 1. 6. Sredazbüro Militan Ateistler Birliği'nin 11 Ocak 1930 tarihli 11 sayılı tutanağı.

101 RGASPI F. 62, op. 2, d. 2471, 1. 33. Oleşçuk ve Kobetski'den Bölge Bürosu'na 26 Nisan 1930 tarihli mektup (Sredazbüro'ya ve ateistlerin Özbekistan ve Türkmenistan'daki Merkez Sovyetlerine kopyalarıyla birlikte).

gelerinde laik ilkokullara gitmelerini şart koşuyordu. Yasalar 1 Eylül'de yürürlüğe girecek ve 1931-1932'de Özbekistan'da (daha sonra diğer bölgelerde) eksiksiz uygulanacaktı.¹⁰²

Eğitim-yasasının yanında, hem Arap alfabesinden daha kolay okunduğu şeklindeki pratik gerekçeyle hem de yazının uzun süredir din adamları dâhil baskıcı sınıfların bir aracı olduğu şeklindeki ideolojik gerekçeyle, Türk dilleri için bir Latin alfabesi getirme kampanyası başlatıldı.¹⁰³ Kutsal metni artık okuyamayan bir nüfus yetiştirmek, Türkistanlıları İslam dünyasının geri kalanından koparacak ve okuduklarını devletin kontrol etmesini kolaylaştıracaktı. İslam söz konusu olduğunda bu akıl yürütme yalnızca bir noktaya kadar mantıklıydı. Ceditçilerin yorulmadan vurguladıkları gibi, geleneksel eğitim yöntemleri altında erkeklerin yalnızca küçük bir yüzdesi Arapça veya Farsça metinleri okuyabiliyordu. İslam inançları ve ibadetlerine yönelik temel bilgiler yine de söz ve taklit yoluyla aktarılarak Türkistan toplumuna nüfuz etmişti. Arap yazısına erişimin kesilmesi, nihai bilgi kaynağını ortadan kaldırdığı için önemli bir zarar verdi ancak bunun daha yaygın aktarım araçları üzerinde çok az doğrudan etkisi oldu. Hangi bilginin elde mevcut olduğunu kontrol etmek için yeni yazının kullanılmasına gelince, Sovyetler 1940'ların başında Kiril tabanlı bir alfabeyle geçerek kampanyayı rafa kaldırdıklarında, Latin alfabesini okuyabilen bir nesil neredeyse hiç yetişmemişti. Türkistanlıların İslamî bilgi kaynaklarından önemli ölçüde koparılması için bir nesil daha geçmesi ve büyük tasfiyelerde çok daha fazla insanın ortadan kaldırılması gerekecekti.

Türkistanlı yetkililer, zorunlu eğitim yasasının özellikle kızlar için uygulanmasının zor olacağı konusunda bazı endişelerini dile getirdiler ve gerçekten de yasa bu nedenle bazı bölgelerde

102 A. R. Rahimbayev, "Natsionalno-kulturno stroitelstvo na sovremennom etape", *Revolutsiya i natsionalnost*, 8-9. sayı (1930): s. 99; Ş. A. Ataklıçev, "Compulsory Primary Education in Turkmenistan, 1930-1937", *Central Asian Review*, 9. cilt, 3. sayı (1961): s. 228-233; N. Kuznets, "Za realizatsiyu reshenii TsK VKP(b) o nachalnoi i srednoi škole", *Parabotnik*, 10. sayı (Ekim 1931): s. 25-31; *Narodnoe Obrazovanie v SSSR. Obşebrazovatel'naya škola: sbornik dokumentov 1917-1973 gg* (Moskova: 1974), s. 33, 109-111.

103 "V Sovete Natsionalnostei", *Revolutsiya i natsionalnost*, 7. sayı (Kasım 1930): s. 117-119; Ömer Aliyev, "Po-novomu rabotat', po-novomu rukovodit'", *Revolutsiya i natsionalnost*, 9. sayı (1931): s. 81-82.

şiddetli bir muhalefeti kışkırttı. 1931’de parti çalışanları Surhanderya Okruğu’nda okullu kızların sayısı hakkında bir araştırma yaptı. Şerabad Rayonu’ndaki bir köy Sovyeti başkanı, köyündeki okulda 8 ila 15 yaşları arasında tek bir kızın bile olmadığını bildirdi; bu hiç de alışılmadık bir durum değildi.¹⁰⁴

Ancak parti, kızların eğitimine direnmekten daha temel zorluklarla karşı karşıya kaldı. Altyapı açısından, planı uygulamak için hâlâ yeterli okul ve okuryazar yerli eğitmen yoktu. Yerel sovyetler, Büyük Kırılma’nın tarımsal talepleri karşısında bunalmış vaziyetteydi ve eğitim yasasını öncelikler listesinin en altına koydu. Parti, bir eğitim *mesyaçniki* (“aylık”, 30 günlük bir şok kampanyası) için 3.000 Komsomol’u seferber etmeye çalıştı. Ne yazık ki, Komsomollar bunun fiilen okullarda çalışmak anlamına geldiğini “unuttular” ve bunun yerine başka görevlerle iştigal ettiler.¹⁰⁵ Tarımsal işler, diğer herkes gibi, onları da muhtemelen eğitime çok fazla ilgi gösteremeyecek kadar meşgul ediyordu.

Laik eğitim kurma çabaları tökezlerken, İslamî eğitim yeni koşullar altında tutunmaya devam etti. Kolektivizasyona eşlik eden tüm dehşetlere rağmen, öyle görünüyor ki, bir kez kurulduktan sonra camileri ve yarı-yeraltı okullarını kolektifler adı altında gizlemek oldukça kolaydı. Bir yazar, Özbekistan kırsalında Sovyet kültür-eğitim çalışmalarının neredeyse tümünden unutulduğunu ve tamamen kolektifleştirilmiş alanların “geri kalmış” yerlerden daha iyi olmadığını açıklıyordu:

Tamamen kolektifleştirilmiş Yengi-Yol Rayonu’nda okul inşaatı durduruldu ve zorunlu eğitim çöktü. Rayon eğitim dairesinin (ONO) rayon kolhozlarıyla kesinlikle hiçbir bağlantısı yoktur. ...

Örnekler: 2 No’lu Stalin Kolhozu’nda, özel olarak kolhozniklerin kültürel-sosyal hizmetleri için hazırlanan düzenli kolhoz maaş bordrosuna kayıtlı bir molla bulunmaktadır. ... “Özbek” kolhozunda, kolhozun okuma yazma bilen başkan yardımcısı, pamuk işinin tepesindeki

104 “DevoÇek v vozzraste ot 8 do 15 net ...”, *Uzbekistanskaya Pravda*, 28. sayı (4 Şubat 1931): s. 2.

105 Kuznets, “Predvaritelnie itogi smotra vseobuça v Srednei Azii”, *Partrabotnik*, 5-6. sayı (Mart 1931): s. 24-25; P. Galuzo Özbek okullarında hâlâ okuryazar öğretmen eksikliği olmasından şikâyet ediyordu, “Klassovaya borba za školu i krasnuyu çayhanu”, *Partrabotnik*, 7-8. sayı (Temmuz-Ağustos 1933): s. 28.

adam, komünistler için bir “Kızıl toy” (sırf toy işe yaramayacağından) düzenlemiştir. ... Üçkorgan’da Özbekler arasında kültürel-aydınlanma çalışması yürüten kimse yoktu. Eğitim dairesinin (ONO) gönderdiği kültür işçisi işine dualarla başladı ve “başarılı bir kültür-eğitim çalışmasının ancak Özbek işçilerle birlikte düzenli namaz kılmakla mümkün olduğunu” duyurdu.¹⁰⁶

ONO çalışanı haklıydı çünkü kırsal kesimdeki Müslümanlar, dışarıdan birindense, din kardeşlerinden birine kulak vermeye ve güvenmeye daha meyyal olurdu. Sovyetlerin kendileri elbette bunun farkındaydı; bu yüzden mümkün olduğunca yerli propagandacıları kullanmakta ısrar ediyorlardı. Çözemedikleri ideolojik sorun ise, ortak ulusal kimliğe dayalı güvenin kabul edilebilir olmasına karşın, ortak dinî kimliğe dayalı güvenin kabul edilmemesiydi. Ancak Müslümanlar için ikisini birbirinden ayırmak söz konusu değildi. Sovyetler kendisini bir kez daha kendi çelişkilerine hapsetmişti.

Kısa Bir Soluklanma

1931’den 1935’e kadar olan dönem genellikle “Büyük Çekilme” olarak anılır. Çünkü her ne kadar Büyük Temizlik¹⁰⁷ adım adım yaklaşıyor olsa da bu dönemde sanayileşmenin ve kolektivizasyonun histerik hızı gevşemiş ve günlük hayatın normale benzemesine izin verilmiştir. Bunun nedenleri tam olarak anla-

106 K. İvanov, “Protiv nedootsenki kulturno-massovoi raboti”, *Partrabotnik*, 3-4. sayı (Şubat 1931): s. 27-28. Toy bir festivaldir ancak genellikle sünnetler veya diğer dinî ritüeller kutlandığı için Sovyetler uygulamayı yasaklamaya çalışıyordu.

107 Büyük Temizlik, Büyük Terör veya Repressiya, adı ne olursa olsun özellikle 1937-1938’de Stalin öncülüğünde gerçekleştirilen sürgün, kurşuna dizme veya herhangi bir şekilde yapılan tasfiye hareketi. Bütün yok etmeler, dönemin en yüksek gizli polis teşkilatı ifade eden NKVD tarafından gerçekleştirilmiştir. 1936-1938 arasında NKVD’nin başında Stalin’in en büyük silahı Nikolay İvanoviç Yezhov bulunuyordu. Gerçekleştirdikleri öylesine adıyla bütünleşmiştir ki, bazen bu tasfiye hareketleri “Yejevşina” olarak adlandırılır hâle gelmiştir. Rakamlara bakılacak olursa adı geçen yıllarda 1,5 milyon insan tutuklanmış ve hemen hemen yarısı idam edilmiştir. Bunları gerçekleştiren, Devlet Güvenlik Şefi Yezhov’dur. Faaliyetleri hakkında bkz. Marc Jansen, Nikita Petrov, çev. Önder Seçkin, *Stalin’in Baş Celladı Halk Komiseri Nikolay Yezhov*, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2014. (ed.n.)

şılamamıştır ancak kesinlikle önemli faktörlerden biri, Stalin'in Birinci Beş Yıllık Plan'la parti içinde ve dışında ciddi bir siyasi direncin patlak vermesine sebep olan bir felaketi serbest bırakmış olmasıydı. Ülkenin dinlenmek ve toparlanmak için zamana ihtiyacı vardı.

İslam karşıtı seferberlik, diğer şeylerin yanı sıra, din karşıtı faaliyetlere ilişkin neredeyse hiç belge bulunmamasının da kanıtladığı üzere, bu dönemde bir tür fasılaya girmiş görünüyor. Parti aygıtındaki tasfiyeler istikrarlı bir şekilde devam etti ve mümkün olan her yerde gizli mollalar ifşa edildi ancak din adamlarına yönelik kitlesel tutuklamalar yaşanmadı—bu zamana kadar din adamları, Rus polis memurlarının pek hoş karşılanmadığı köylerde ve mahallelerde saklanmaya mecbur edilmişti. Cami kapatmalar çok daha nadir hâle geldi. Kadın kurtuluş kampanyası 1930'da Jenotdel'in kapatılmasıyla birlikte devletin ekonomik çıkarlarına tâbi oldu ve liderlerini kaybetti. Militan Ateistler Birliği keskin bir düşüşe geçti ve bir müddet çalışmalarını tamamen durdurdu. İslam ise ölmekten çok uzaktı ve Sovyet yetkilileri hâlâ dini ortadan kaldırmaya kararlıydı. Çekiç darbelerinin zamanı geçmiş olsa da istikrarlı ve organize bir İslam karşıtı çalışma hâlâ elzemdi.

İkinci Dalga

Parti 1930'ların başında dikkatini İslam karşıtı kampanyadan başka yönlelere çevirse de Türkistan'ı denetlemeyi sürdürdü. Zelenski'nin Sredazbüro'da kaldığı süre boyunca, parti, *korenizatsiya* politikasını uygulamak için muazzam bir çaba sarf etti: Hükûmet kademelerinde ve vasıflı mesleklerde unvandan ibaret cumhuriyetlerin yerlilerini terfi ettirmek ve tüm resmî işlerde ana dillerin kullanılmasını zorunlu kılmak. *Korenizatsiyaya*, tekrarlanan emirlere rağmen ana dil öğrenmeyi reddeden Ruslar şiddetle karşı çıkıyordu ve kampanya, kronik bir vasıflı yerli kıtlığından muzdarip hâldeydi. 1930'da bir Rus yazar, devlet bürokrasisindeki Özbek işçilerin, işlerini düzgünce yapmak için yeterli eğitime veya beceriye sahip olmayanlar hesaba katılmadığında %45'inin, halkın yabancı tabakasından geldiğini tahmin ediyordu. Mahkeme ve okul sistemlerinde gördüğümüz gibi, yöneticiler genellikle *korenizatsiyanın* taleplerini karşılamakla ideolojik saflık taleplerini yerine getirmek arasında seçim yapmak zorunda kaldılar ve ikisini de tatmin edemediler. Üstelik, vasıfsız yerlilerin meslekî olarak ve hükûmet saflarında hızla yükselmesi, yalnızca tehdit altında hissetmekle kalmayıp, aynı zamanda yeni gelenleri eğitmek için kendi işlerinden zaman ayırmak zorunda kalan Ruslar arasında şiddetli bir düşmanlık yarattı.¹

Birçok Rus açıkça ırkçı tavırlar sergiledi. 1928'de Taşkent'teki Orta Asya Komünist Üniversitesi'nden üç Rus profesör, Rus çocuklarının Özbek çocuklarından daha zeki olduklarını "kanıtlayan" bir makale yayınladı. İşçiler, fabrikalarda ve işçi yurtla-

1 M. Ammosov, "Problema natsionalnkh kadri v period sotsialisticheskikh rekonstruktivnykh, *Revolutsiya i natsionalnost*, 1. sayı (Mayıs 1930): s. 20-21; Terry Martin, "An Affirmative Action Empire: Ethnicity and the Soviet State, 1923-1938" (Doktora tezi, University of Chicago, 1996), s. 298-301.

rında ise birbirlerine düşmanlıklarını daha doğrudan bir şekilde dile getiriyorlardı. Taşkent'teki bir fabrikada Avrupalı işçiler, Özbeklere kadın isimleriyle hitap ederek alay etmiş ve Özbekler de Avrupalıların üzerine "şaka" diye levye ve kol demiri atmıştı.² Yerli işçilerin yurtları her zaman Ruslarınkinden daha kötüydü (gruplar zorunlu olmadıkça asla birlikte yaşamazdı) ve yerlilerin yemekhanesindeki koşullar korkunçtu çünkü sağlık ve muhasebeye ilişkin talimatlar sadece Rusça yazılmıştı. En yoğun *korenizatsiya* yılları, İslam karşıtı kampanyanın en sert aşamasına denk geldi, bu da her iki taraftaki düşmanlıkların alevlenmesinden başka bir işe yaramadı.

Korenizatsiyanın yeni bir aşaması, Zelenski'nin 1931'de Sredazbüro'dan Moskova'ya geri çağrılmasıyla aynı zamana denk geldi. Yerini, Stalin'i taklit eden birçok yerel yetkilinin yaptığı gibi, kendisini halka tantanalı gazete manşetleriyle tanıtan ve kendi kişilik kültürünü besleyen Karl Yanoviç Bauman (1892-1937) aldı. Letonyalı Bauman, 1928'den 1932'ye kadar Orgbüro, Moskova Parti Komitesi (1928-1930'da birinci sekreter olarak görev yaptı) ve Merkez Komitesi için çalışmıştı. Nisan 1929'da Politbüro'ya aday üye oldu. Sadece bir yıl sonra kolektivizasyon sırasında işlenen "aşırılıklar" nedeniyle cezalandırılan birçok görevliden biri olarak Moskova'daki görevlerinden alındı. Onun için Sredazbüro müdürlüğü geniş bir derebeyliğini yönetme şansı değil, tenzili rütbe ve dağ başına sürgün anlamına geliyordu. Bauman, Ekim 1937'de tutuklandı ve Lefortovo hapishanesindeki sorgulama sırasında öldü.³

Bauman'ın 1931'de gelmesinden kısa bir süre sonra Sredazbüro, yerlileri teşvik etmek ve Özbekçe, Türkmen, Tacikçe ve benzerlerini iş dili hâline getirmek için son derece halka açık bir kampanyayla korenizatsiyaya yönelik çabaları canlandırdı. Özbek Narkompros bir süreliğine dil değişikliğini fiilen yapmış olsa da diğer kurumlar Rusça olmayan herhangi bir belgeyi

2 Zelenski, "V borbe za kulturu", *Za partiyu*, 7. sayı (Temmuz 1928): s. 15; Z. Efanov, "Profrabota sredi mestruh natsionalnostei", *Revolutsiya i natsionalnosti*, 9. sayı (Eylül 1928): s. 75; I. Finkelstein, "Derevnya tianet", *Pravda vostoka* (10 Şubat 1930), s. 2.

3 O. V. Khlevniuk ve diğerleri, ed., *Stalinskoe politbiuro v 30-e godi* (Moskova: AIRO - XX, 1995), s. 93, 116-118; "Po prosbe čitatelei 'İzvestiya TsK KPSS'", *İzvestiya TsK KPSS*, 7. sayı (1990): s. 85-86.

okumayı reddettiği için çabaları karşılıksız kaldı.⁴ Parti bir kez daha büyük toplumsal değişimleri bir gecede gerçekleştiremeyeceğini kabul etmek zorunda kaldı ve 1933'te korenizatsiya sessizce bir kenara bırakıldı. Bununla birlikte parti, yerli kültürlerin (kesin şekilde kontrol edilen parametreler dâhilinde) "çiçeklenmesine" izin vermeye ve İmparatorluk Rusya'sının Rus olmayan halklara zulmettiği yönüyle tartışılmasını öne çıkarmaya devam etti. Lenin'in milliyet politikaları, Rus şovenizminin Stalin versiyonu lehine fiilen terk edildi. Ruslar, Rus olmayanların müşfik "ağabeyleri" hâline gelirken, yerli kültürler de giderek Rus kalıbına sokuşturuldu.

Korenizatsiyanın sona ermesi, artık terfi için ilk sırada olmadıkları anlamına gelse de Türkistanlıları serflik konumuna sürükledi. Yerlilerin en görünür liderlik pozisyonlarında olması hâlâ önemliydi, bu nedenle İkrarov, Hocayev ve diğer önde gelen parti üyeleri işlerini sürdürdüler. Etraflarındaki büyük personel sirkülasyonunu düşününce bu isimlerin önemi daha iyi anlaşılır. Bu dönemde yalnızca düşük düzeyde tasfiyeler devam etmekle kalmadı (alkolizm ve afyon kullanımı yaygın nedenlerdi), aynı zamanda 1933-1934 yılları, SSCB genelinde parti örgütlerinde büyük bir tasfiyeye şahit oldu ve 19 aylık bir süre içinde parti üyelerinin %17-18'ini ıskartaya çıkardı.⁵ Yerlilerin terfileri de tamamen sona ermedi; Şubat 1934'te Sredazbüro, personel ve departmanlarında, yerlileri makineli traktör istasyonlarının, kolhoz sekreterliklerinin vb. şefleri olarak terfi ettirmeyi de içeren büyük bir yeniden yapılanma başlattı.⁶

1-5 Eylül 1934'te düzenlenen 23. Genel Kurul'unda Sredazbüro, (özellikle kadın kampanyasının engellenmesi gerekçesiyle gerçekleştirilen) tasfiye oranlarının arttırılmasını, pamuk hasadının nasıl iyileştirileceğini, bütçe meselelerini, hayvancılığı vb.

4 Martin, s. 295-296; S. Akopov, "K voprosu ob uzbekizatsii apparata i sozdaniu mestruh rabochih kadrov promyshlennosti Uzbekistana", *Revolutsiya i natsionalnosti*, 12. sayı (1931): s. 22-28.

5 J. Arch Getty, *Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933-1938* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), s. 55. Parti, bu dönemde üyelerinin %15'i kadarını daha bilinmeyen nedenlerle kaybetti.

6 RGASPI F. 62, op. 1, d. 1217, 11. 15-17. 15 sayılı ispolkom tutanağı, 21 Şubat 1934.

ele aldı. Büro liderleri, açıkça görülüyor ki, çalışmalarını uzun bir süre daha sürdürmeyi planlıyordu. Bu nedenle, Tüm Birlik Komünist Partisi Merkez Komitesi 2 Ekim’de Sredazbüro’nun tasfiye edileceğini duyurduğunda şaşkına dönmüş olmalılar. Bu kararın yayınlanan duyurusu, Sredazbüro ve Orta Asya Ekonomik Konseyi’nin Türkistan cumhuriyetlerinin gelişmesine yardımcı olmak için ellerinden geleni yaptığını ve artık daha “federal” bir yapının gerekli olduğunu açıklıyordu. Değişiklik, ulusal sınırlandırmanın 10. yıldönümüne denk getirilmişti.⁷ 7 Ekim’de İkrarov, Taşkentli parti üyelerine bu noktayı yineledi ve proletarya diktatörlüğünün artık Özbekistan’da güvende olduğunu ve cumhuriyet partisinin kendi başına ayakta durabileceğini vurguladı. Sredazbüro’nun ölümü, Leninist-Stalinist milliyet politikasının zafer kazandığı anlamına geliyordu. İkrarov ayrıca kendini, Rus işçilerinin “hamileri” ayrıldığı için sıkıntı yaşamaktan korktukları söylentilerini ele almak zorunda hissetti; kalan Ruslara Özbek Komünist Partisi’nin tüm işçilerin çıkarlarını koruyacağına dair güvence vermek istiyordu. Aynı toplantıda Bauman, Sredazbüro’nun (özellikle tarım sektöründeki) sorumluluklarını federalleştirmeye yönelik hamlelerin Stalin’in inisiyatifiyle Kasım 1931’de zaten başlatılmış olduğunu açıkladı.⁸ Ancak bununla, büronun ille de tamamen kapatılması kastedilmemişti.

Aslında, Sredazbüro muhtemelen SSCB genelinde parti yapısının genel bir konsolidasyonu ve yeniden düzenlenmesinin bir parçası olarak kapatıldı. Diğer oblast büroları da 1930’larda kapatıldı, sonuncusu 1936’da Transkafkasya bürosuydu (tek cumhuriyet üç SSC’ye, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan’a bölündü). Bürolar, iletişimin en iyi ihtimalle ilkel olduğu ve partinin son derece küçük ve zayıf olduğu bir dönemde gerekliydi. 1930’ların ortalarına gelindiğinde ise, ulaşım ve iletişim altyapılarının inşasında büyük ilerleme kaydedilmişti ve partinin uzak bölgeler üzerindeki kontrolü, tamam olmaktan uzaksa da daha güçlüydü. Bu reform, Moskova ile Slav olmayan cumhuriyetler arasındaki kalın bir bürokrasi tabakasını ortadan kaldırdığı için,

7 *Spravočnik partiinogo rabotnika*, 9. cilt (Moskova: 1967), s. 128; V. Ia. Nepomnin, *İstoričeskii opit stroitelstva sotsializma v Uzbekistane, 1917-1937* (Taşkent: 1960), s. 300-301; *Pravda vostoka* (4 Ekim 1934): s. 1.

8 *Pravda vostoka* (16 Ekim 1934): s. 1; *Agy.*, (10 Ekim 1934): s. 2.

Stalin'in o sırada yürüttüğü "bürokratizme" karşı verilen daha geniş mücadelenin bir parçası da sayılabilir.

Ancak elbette bu, cumhuriyetçi parti liderlerinin Moskova yetkilileriyle eşit olduğu anlamına gelmiyordu. Sredazbüro'nun dağılmasından bir ay sonra, İkrarov ve Hocayev'e ölüm cezası verme yetkisi verildi ancak bunu yalnızca Politbüro üyesi V. V. Kuybişev'le iş birliği hâlinde yapabileceklerdi. Kasım ayının sonunda diğer Türkistan parti liderleri de aynı yetkiyi almıştı.⁹ Taşkent ve Moskova arasındaki Sredazbüro'yu kaldırmak (Özbek SSC başkenti 1930'da Semerkant'tan Taşkent'e kaymıştı) süreci basitleştirdi ve onu doğrudan Politbüro'nun kontrolüne verdi. Hükûmetin orta katmanlarını ortadan kaldırarak Moskova'nın kontrolünü güçlendirmenin çok eski bir teknik olduğu not edilebilir; IV. İvan (Stalin'in rol modellerinden biri) XVI. yüzyılda aynı taktikleri uygulamıştı. Görünüşe göre kararın ani şekilde alınması, Stalin'in çalışma yönteminin tipik bir örneğiydi; parti politikalarında ani değişiklikler ve doğrudan tersine dönüşler onun yönetimi altında oldukça yaygındı; bunun en iyi bilinen örneği Almanya'yla olan 1939 paktıdır.

Daha Kontrollü Bir Kampanya

Nihai otoriteyi gizli polise veren düzenli bir sistem yürürlükte gibi görünse de yerel parti kadroları ve devlet yetkilileri 1930'ların başlarında zayıf bahanelere dayanarak camileri kapatmaya devam etti. Nisan 1932'de, (muhtemelen yakınlardaki Fergana Şehir Sovyeti tarafından yönetilen) Karasu köy sovyeti, camilerini kapatma olasılığını araştırmak için köy ONO'sundan bir yoldaş göndermeye karar veren kolhoz yoksullarıyla bir toplantı yaptı. Kolhozun "zengin" üyelerini dışlayan toplantı, Merkez Yürütme Komitesi'nden caminin iki hafta içinde "kızıl bir çayhaneye" dönüştürülmesine onay vermesini istemeye karar verdi. Teknik olarak ONO'nun bu durumlarda resmî bir yetkisi yoktu ancak camiler sıklıkla okullara dönüştürüldüğünden veya eğitime ilişkin başka amaçlar için kullanıldığından, ONO bazen konuya müdahil olurdu. Mayıs ayı başlarında, Merkez Yürütme

9 O. V. Xlevnyuk, *Politbyuro: mehanizmi političeskoj vlasti v 1930s godı* (Moskova: Rosspen, 1996), s. 134.

Komitesi Gizli Bölüm'ünün müdürü (Yoldaş Kester) belgeleri nihai onay için GPU'ya gönderdi.¹⁰

Hükûmetin entrikaları dışında ve onun isteklerine karşı olan faaliyetler de Türkistan'da devam ediyordu. 1934'te Militan Ateistler Birliği yetkilisi Fedor Oleşçuk, 17. Parti Kongresi'nin ardından ateistlerin çalışmalarına ilişkin bir özet ve eleştiri yazdı. Aşağıdaki anekdot gibi, ateizmin yayılmaya başladığını gösteren, Müslümanlara ilişkin birkaç kısa göndermede bulunuyordu:

Şaban Babanyazan, Özbekistan'daki bir keşif heyetinin üyeleriyle ilgili olarak "Üç yıldır bir molla görmedim" dedi. "Namaz kılmak istemiyorum ve oruç tutmadığım ikinci yıl. Görüyorum ki Sovyet iktidarı Tanrı'ya inanmıyor ve işler daha iyi: sovhozda koyunlar, beylerin idaresindeki yarısından daha az oranda kesiliyor. Bir uçak gördüm—canlı değil ama kuş gibi uçuyor, insanlar orada oturuyor ve Tanrı'ya inanmıyorlar. Mollalar olmadan yaşamak mümkün."¹¹

Oleşçuk, Müslümanların yalnızca domuz yetiştirmekle kalmadığını (Sredazbüro 1920'lerin sonlarında Türkistan'da domuz yetiştiriciliğini teşvik etmeye başlamıştı), aynı zamanda "zaman zaman [domuzlara] Rus komşularından çok daha iyi baktıklarını" söylüyordu.¹²

Ancak bu anekdotlar, İslam'ın mağlup edilmiş bir düşman olduğunu kanıtlamadı. Aksine, Oleşçuk "dini alt etmek, İkinci Beş Yıllık Plan'ın en önemli görevlerinden biridir" demişti.¹³ Aslında, partinin din karşıtı çalışmasındaki düşüş ile tesadüf olmayan bir şekilde Müslüman toplumda küçük bir canlanma vardı. SSCB Militan Ateistler Birliği can çekişiyordu ve Özbekistan'daki ateistlerin sadece adı vardı. 1934'te Özbek ateistleri başkanı K. M. Makarov, yeni ders kitaplarıyla ilgili bir tartışmada din karşı-

10 TsGA Uz F. 86, op. 2, d. 146, 11. 1-3, 22, 25 ve 27 Nisan 1932 tarihli belgeler. F. 86, op. 2, d. 148, 1. 6, 7 Mayıs [?] 1932 tarihli belgeler. OGPU'nun Orta Asya'daki Tam Yetkili Özel Bölümü, 1933 yılının mayıs ayı sonlarında camilerin kapatılmasını hâlâ onaylıyordu. F. 86, op. 2, d. 161, 1. 25.

11 F. N. Oleşçuk, *XVII S'ezd VKP(b) i zadaçi antireligiozni raboti* (Moskova: 1934), s. 14. Oleşçuk 1929'da ateistlerin organizasyon birimine başkanlık etti ve Şubat 1938'de 4. Genişletilmiş Genel Kurul'un kaydını düzenlemek için hâlâ ortalıktaydı.

12 Agy., s. 15. Bu, Özbeklerin domuz eti yediği anlamına gelmiyordu; İsrail bugün en büyük domuz üreticilerinden biridir.

13 Oleşçuk, s. 55-57.

tı metinler hakkında tek bir kelime edilmediğinden yakınıyordu. Bu, RSFSC Aydınlanma Komiserliği'nin okullarda din karşıtı çalışmalarına daha fazla odaklanmayı teşvik eden bir emrine rağmen böyleydi.¹⁴ Sürgündeki Türkistanlı araştırmacı Baymirza Hayit, din adamlarının 1934-1935'te dinî bir ağ örgütlediğini ve küçük insan gruplarını Kur'an okuma ve tebliğ çalışmaları için köylere ve şehirlere gönderdiğini aktarmaktaydı. Bu gezici vaizlerden bazıları, Hayit'in tanımladığı gibi, sufilerdi: "Tahta atlı [Steckpferden], sarıklı ve rengarenk giyinmiş gruplar insanların arasına dalıyorlardı ve bunlar Türkistan'da genellikle 'Atlı İşânlar' olarak biliniyorlardı. Toplantı yerlerinde insanlar Kur'an okur ve derişlerin öncülüğünde ritmik zikir hareketlerine başlarlardı."¹⁵

Belki daha görünür İslamî faaliyetlere yanıt olarak ancak daha büyük olasılıkla devlet gelişiminin bir parçası olarak, 1935'ten sonra camileri kapatma oranı arttı. Ancak 1927-1929'un vahşi yıkıcılığı çok geride kalmıştı. Bunun yerine, Özbekistan Sovetov Merkez Yürütme Komitesi, düzenli bir süreci denetleyecek yeni bir bürokrasi kurdu: İki de Merkez Yürütme Komitesi Başkanlığı'na rapor verecek olan, İnanç Komisyonu ve ona eşlik eden grup ile Cami ve Mescitlerin Kapatılmasıyla İlgili Dilekçelerin İncelenmesi Komisyonu. İnanç Komisyonu, ÖKP Merkez Komitesi'ni, NKVD'yi (1934 itibarıyla gizli polisin yeni adı), Narkompros'u, Sağlık ve Adalet Komiserliklerini, sendikaları ve elbette Merkez Yürütme Komitesi'ni çeşitli şekillerde temsil eden dört ila yedi üyeden oluşuyordu. Soruşturma Komisyonu'na, İnanç Komisyonu'nda ve MYK'nın başkan yardımcısı olarak da görev yapan D. I. Manzhara başkanlık ediyordu. Manzhara daha önce Sredazbüro'da Tüm Birlik Komünist Partisi Merkez Denetim Komisyonu'nun [TsKK VKP(b)] gözlemciliğini de yapmıştı. İnanç Komisyonu, ibadethanelerin kapatılmasına yönelik tüm talepler için bir takas dairesi görevi gördü ve bu tür taleplerin araştırılması, onaylanması ve reddedilmesi üzerinde tam kontrole sahipti. Aynı zamanda, ayakta kaldığı

14 TsGA Uz F. 94, op. 5, d. 1423, 1. 15, ateistlerin, Özbekistan'da din karşıtı öğretmenlerin yetiştirilmesine ilişkin 1934 tarihli tutanağı. A. Hakimoglu, "The Ufa Moslem Religious Administration and its Work", *East Turkic Review*, 11. cilt, 3. sayı (Eylül 1960): s. 39.

15 Baymirza Hayit, *Turkestan in XX Jahrhundert* (Darmstadt: C. W. Leske, 1956), s. 309. Hayit bu izahı belgelememektedir.

dört yıl boyunca, 1930'ların sonları için beklenmedik olmayan, yüksek bir personel sirkülasyonu yaşadı.

Bu iki komisyon, camileri kapatmayı, herhangi bir çarlık *çinovníkinin* (memur) bile yadırgamayacağı sistematik bir prosedüre dönüştürdü. İlk adım, bir raykom, şehir sovyeti veya mahalle komisyonunun, İnanç Komisyonu'na, ilgili topluluk adına bir ibadethanenin kapatılmasını talep eden geçerli bir dilekçe göndermesiydi. Komisyonun bazen yerel yetkililere kapatma taleplerini araştırmaları ve doğrulamaları talimatını verdiği de oluyordu. Hatta arada bir talepleri reddettiği de vakiydi. Kabul edilen dilekçeler, ifade ve dil kullanımı açısından fark edilebilir bir örüntü izliyordu. Çoğu zaman, standart açılış, "Bu dilekçe, halk genel kuruluna dayanarak sunulmuştur" veya "Bu dilekçe ... tamamen yıkılmış ve çökme tehlikesiyle karşı karşıya olan ... caminin kapatılması hakkındadır" şeklindeydi.¹⁶ Bu ikinci gerekçe, doğrudan 1929 tarihli Dinî Kuruluşlar Yasası'nın köhne camilerin yıkılmasına ilişkin hükümlerine dayanıyordu. Bir caminin kapatılması için gösterilen başka gerekçelerden biri de bazen, binanın eskimiş olması ve sadece çok küçük bir erkek grubu tarafından kullanılıyor olmasıydı. Özbekistan'ın her yerinden gelen bu dilekçeler birbirine o kadar benziyordu ki, sanki devlet tarafından verilmiş bir şablonu takip ediyor gibiydiler.

İnanç Komisyonu'na bir kapatma talebi sunulduğunda, soruşturma komisyonunun yorulmak bilmeyen sekreteri Vvedenskiy, (üç kopya hâlindeki) talebi, (birden fazla kopya hâlinde sunulacak) ek evraklar için geri gönderiyordu. Evraklar arasında, daha önce sunulmamışsa bir genel kuruldan veya işçilerden veya kolhoznicilerden bir dilekçe, aynı toplantının tutanağı, her bir cami için ayrı ayrı köy sovyetinden ve rayon parti komitesinden bir tutanak (her bir cami için yazılan tutanağın ayrı nüshaları), caminin kapatılmasına ilişkin kesin gerekçelerin bir listesi ve kapatılan binanın ne amaçla kullanılacağına dair bir açıklama bulunuyordu. 1937 itibarıyla, "teknik bir işlem", yani binanın büyüklüğü ve sağlamlığı hakkında imzalı bir mühendis raporu da gerekli kılındı. Vvedenskiy, birkaç caminin birden kapatılması için talepte

16 TsGA Uz F. 86, op. 10, d. 807, 1110 ve 1111 buna benzer birçok örnek içerir. Bu sistemin tam hâline kavuşması, komisyonun kurulmasından sonra muhtemelen bir yılı bulmuştur.

bulunulduğunda ise, ilgili tüm camilerin adlarının ve yerlerinin tam bir listesini istiyordu. Tüm evraklar alınıp işlenmeden, caminin kapatılmasına yönelik hiçbir talep kabul edilemeyecekti.

Yazışmanın kendisi, komisyonun kuruluşundan yaklaşık bir yıl sonra, Vvedenskiy'nin taleplerinin Rusça ve Özbekçe olarak makul ölçüde aynı kalitede kâğıt üzerine ve uygun mühür yapıştırılmış olarak yazılmasıyla belirli bir biçime dönüşmüştü. Vvedenskiy, ilgili topluluklardan gelen dilekçelere yüksek bir öncelik veriyordu ve raykom, şehir sovyeti veya mahalle komisyonu onları göndermeden önce talepleri işleme koymayı reddediyordu. Dilekçelerin çoğunun aynı el yazısıyla atılmış imzalara sahip olması, görünüşe göre sorun değildi.

Cami kapatma sürecini sistemleştirme çabalarının bir parçası olarak, 1935'te Sovetov Merkez Yürütme Komitesi, Özbekistan'ın rayonlarındaki ve bazı büyük şehirlerindeki camiler ve din adamları hakkında bir sayım yaptırdı. Sayım olağanüstü ayrıntılıydı, sadece açık ve kapalı camilerin sayısını değil, aynı zamanda depoya veya "kültür-aydınlanma vakıflarına" dönüştürülen veya tamamen yıkılan eski camilerin sayısını da veriyordu. Tablo 7.1'de sunulan, sayımın cami bölümünün kısaltılmış bir versiyonu, önceki kampanyaların camilere verdiği büyük hasarı yansıtmaktadır.

Kategorilerin "kapatılanların toplam sayısı" ve "kapatılmayanların toplam sayısı" olarak etiketlendiğine dikkat çekilmelidir, bu da rakamların en iyi ihtimalle yakın tahminler olduğunu gösterir. Tabloda, örneğin Fergana şehrini devrimden önce iki camiye sahipmiş ve daha sonra üç camisi kapatılmış gibi gösteren bazı tutarsızlıklar, büyük olasılıkla inşaat faaliyetlerinin veya yetersiz sayımların sonucuydu.¹⁷ Diğerleri, "İşlevsiz, mevzuatı düzenlenmemiş" olarak etiketlenen bir kategoriye koyulmuştu. Bu kategoriye giren camiler ne kapalı ne de açık olarak sayılmaktaydı. Örneğin İkrarov rayonunun devrimden önce 125 camisi vardı. Ocak 1936 itibarıyla, bunların 65'i kapatılmış, 60'ı kapatılmamıştı. Bu 60 camiden 15'i "Açık, kayıtlı değil" ve 45'i "İşlevsiz" olarak sayılmıştır. Kırsal ve kentsel alanlardaki toplam 647 cami bu kategoride listelenmişti.

17 Orijinal tablo 1917'den sonra inşa edilen 13 camiyi listeliyor.

Tabloda görünmeyen önemli bir farklılık, sayım memurlarının tüm bölgeleri veya tüm şehirleri dâhil etmemiş olmasıdır. Buhara ve Semerkant şehirleri açıkça atlanmıştır, Kırgız ÖSSC ve Andican Oblastı ise birden fazla rayona sahipti ve 1936 tarihli tamamlanmamış bir harita, diğer oblastlarda burada listelenenden daha fazla rayon göstermektedir. Sovyet Hükûmeti'ne ait daha sonraki bir çalışma, Özbekistan'ın Mart 1937'den itibaren 109 rayona ayrıldığını ifade ediyor; buradaki tabloda ise 64 rayon listelenmektedir.¹⁸ Orijinal tablonun rayonları karmakarışık sıralamasının nedeni bu olabilir—boşlukları gizlemek için böylesi daha uygundur. Harezmi problem kaynağı olmaya devam etmiştir çünkü bazı nedenlerden dolayı anketörler oblasttaki belirli rayonları listeleyememişlerdir.

Bu eksikliklere rağmen, istatistikler camilerin akıbetindeki bazı bölgesel farklılıklara işaret ediyor. Partinin en güçlü olduğu bölgeler (Taşkent, Semerkant ve Buhara civarı) en yüksek cami kapatma oranlarına şahit oldu—sırasıyla %52, %78 ve %94. Buhara'daki oranın çok yüksek olması, önceki bölümde tartışılan cami kapatma çılgınlığının burada yoğunlaşmış olabileceğini düşündürmektedir. Fergana Vadisi oblastları ise en düşük yüzdeleri göstermekteydi: Fergana için %38,5, Namangan için %42, Andican için %35 ve Kırgız ÖSSC'nin tek bir rayonu için %30. Bu rakamların arkasındaki veriler o kadar belirsiz ki, olsa olsa genel eğilimlere ilişkin bir izlenim verebiliyorlar. Öte yandan, bu eğilimler, partinin cumhuriyetin doğu bölgelerindeki zayıf hâkimiyetini gösteren diğer kanıtlarla örtüşüyor.

18 H. Süleymanova, *İstoriya sovetskogo gosudarstva i prava* (Taşkent: 1963), 2. cilt, 1924-1937, s. 585.

Tablo 7.1 1 Ocak 1936 İtibarıyla Cami Sayımı

Oblast, Rayon	1917 öncesi cami sayısı	Kapatıl- anların toplam sayısı	Kapatıl- mayanla- rın toplam sayısı	Kayıtlı camiler	Kayıt dışı camiler
Andican Oblastı					
Balıkçı	198	69	129	129	—
Namangan					
Çust	227	79*	149	99	19
Pap	112	52	61	18	13
Üçkorgan	117	70	47	—	47
Üyçi	185	70	115	—	70
Fergana					
Altıarık	264	155	109	—	109
Bağdat	230	33	—	136	61
Farghana	194	108	86	—	58
Kirov	178	6	172	97	—
Lenin	497	238	241	7	234
Margilan	148	35	113	—	78
Molotov	265	110	155	—	155
Kırgız ÖSSC					
Narın	220	67	153	—	100
Taşkent					
Akkorgan	53	28*	26	—	26
Çinaz	52	9*	45	—	23

Nizhni Çirçik	57	32	28	1	27
Sredni Çirçik	133	82	53	3	—
Yengi Yol	82	31	31	—	31
Parkent	78	34	44	—	20
Stalin	275	167	108	—	108
Cizzak					
Fariş	79	14	65	—	3
Gallaaral	158	134*	25	—	23
Zaamin	120	24	96	—	96
Seyhun					
Akderya	187	163	24	—	24
Bulungur	180	136	44	[oku-naksız]	44
Cambay	163	126	37	—	37
Kattakurgan	83	78	7	—	7
Sariasya	101	79	22	—	22
Şehrisebz	206	134	72	—	72
Nevai					
Nur-Ata	109	91	18	1	4
Buhara					
Babkent	398	391	7	—	7
Behbudi	174	152	22	—	22
F. Hocayev	118	108	10	—	10
Kurama	131	118	13	—	13
Surhanderya					
Baysun	73	60	13	—	13
Dehkanabad	26	10	16	—	16
Denov	92	64	28	—	28
İkramov ?	125	65	60	—	15
Carkorgan	48	38	10	—	10
Tentaksay	141	58	83	—	83

Kaşkaderya

Çırakçı	126	63	71	—	56
Kitap	219	105	114	—	114
Şerabad	101	101	—	—	—
Tirmiz	29	27*	5	—	5

Harezmi

8 rayon	1482	1292	190	—	190
---------	------	------	-----	---	-----

Muhtelif yerler

Kalinin	132	69	63	—	60
---------	-----	----	----	---	----

Tanımlanamayan

Begovat**	23	21*	4	—	4
Cemalkuduk	130	65	65	—	65
Kaganoviç	240	42	198	—	152
Kumtepe	66	58*	9	—	9
Nagan	115	110*	7	1	6

Voroşilov	126	102	24	—	24
-----------	-----	-----	----	---	----

Toplamlar	9.720 [metinde: 9.758]	6.160	3.590 [metinde: 3.373]	386 [metinde: 492]	2.583 [metinde: 2.509]
-----------	------------------------------	-------	------------------------------	--------------------------	------------------------------

* rakam bir ila üç kiliseyi de içerir.

** "Bekabad" olarak okunursa üç olası yer vardır.

Şehir***	1917 öncesi	Kapalı	Açık	Kayıtlı	Kayıt dışı
Kattakurgan	28	28	4	1	3
Andican	205	48	159	136?	6
Hokand	249	157	94	38 ?	56
Fergana	2	3	3	2	1

Margilan	229	146	83	—	19
Taşkent'teki Lenin rayonu	9	2	8	—	8
Toplamlar	722	384	351	194	93
Genel Toplamlar	10.489	6.544	3.724	686	2.588

*** Şehirlerde, rayonlardakinden daha fazla kapalı kilise ve sinagog vardı: tabloya göre, Hokand'da 1917 ve 1936 arasında 13 sinagog ve dört kilise kapatılmıştı (buraya dâhil edilmemiştir).

Kaynak: TsGA UzF. 86, op. 10, d. 770, 1. 1. Sovetov MYK Başkan yardımcısı Manzharova ve özel bölüm müdürü Gudkin tarafından imzalanan "Svodka o naliçii i polzovanii molitvennikh domov različnikh religioznih tečenii po raionam i gorodam Uzbekskoi Respubliki." Orijinal tablo, rayonları ve ayrıntılı ancak eksik bir 1936 askerî haritasını listelemektedir. Sovyetlerin bölgeleri yeniden yapılandırma ve yeniden adlandırma eğilimi, listelenen tüm rayonları bulamadığımız anlamına geliyor.

Tablo, kapalı binaların ne amaçla kullanıldığını da göstermekteydi. Şehir dışında kapatılan 6.160 camiden yaklaşık 494'ü "kültür-aydınlanma" amaçları çerçevesinde devredilmişti, 2.103'ü depo olmuştu, 2.364'ü kullanılmıyordu ve 1.199'u yıkılmış ve bunların inşaat malzemesi başka yerlerde kullanılmıştı.¹⁹ Toplamda, Özbekistan'daki camilerin yaklaşık %69'u 1917 ile 1935'in sonları arasında kapatılmıştı. Ancak "Açık, kayıtlı" ve "Açık, kayıt dışı" olmak üzere iki kategori, kampanyanın genel başarısına rağmen, yetkililerin kontrolü dışında kalan önemli alanlar olduğunu gösteriyor: bilinen açık camilerin kayıt dışı olanlarının sayısı (2.588) kayıtlı olanlarınkinin (686) yaklaşık dört katıdır.

Sovetov MYK komisyonlarının cami kapatmaları normal, bürokratik bir prosedür hâline getirmek için gösterdiği yoğun çabalara rağmen, Vvedenskiy yine de "yalın idari tedbirleri" kınanayan ve bu tedbirlerin hâlâ kullanıldığını belirten notlar dağıt-

19 Tabloda listelenen toplamaların üzerinde, muhtemelen 6.160'a tekabül edecek şekilde oynanmıştır. Bu kategorilerde bana ait toplamalar 489, 2.102, 2.414 ve 1.384'tür ve 6.389 sonucunu verir.

mak zorunda kalıyordu.²⁰ Fevkalâde korkunç bir vakada, Fergana kentindeki bir müezzin, camisinde askerlerin domuzlarıyla birlikte konaklatılmasından şöyle şikâyet etmişti: “Caminin çevresinde çamur var [ve] camide her türlü asker kamp kuruyor. Domuzları, ki dinen haramdır, her türlü pisliği yapıyor-tek kelimeyle hiçbir ihtimam gösterilmiyor.”²¹ 1937’de bile insanlar camilerinin yasa dışı olarak kapatılmasını protesto etmeye devam ediyordu. Ancak elimizde şikâyetlerinin karşılandığına dair bir kayıt yoktur.²²

“Stalin” Anayasası

1935’te Ramazan aralık ayına denk geldi ve NKVD, İkramov’a sunduğu özel bir raporda, özellikle Buhara, Kaşkaderya ve Margilan çevresindeki kırsal alanlarda çok sayıda insanın bayramı kutlamak için toplandığından şikâyet etti. Buhara’nın büyük camilerinde yaklaşık 25.000, yalnızca Mir Arap Medresesi’nde 7.000 kişi toplanmıştı.²³ En ideal şartlarda bile asla çok etkili olmayan din karşıtı propaganda, Ramazan’ın başında özellikle zayıfladı ve yetersiz kaldı. Zaman zaman, yerel yetkililer oruç tutulmasına karşı gelmeye çalıştılar ancak etkisiz kaldılar:

Bununla bağlantılı olarak, Kega Rayonu “Frunze” köy sovyetindeki din karşıtı “çalışma” hakkında yeni bir gerçek [gün yüzüne çıktı]: Ramazan Bayramı’nın kutlandığı gün rayon Halk Eğitim Dairesi Başkanı Rahmetov altı çocukla bir araya gelmiş, onları bir kağına oturtmuş ve bayram kutlamasına karşı üç dakikalık gezici bir gösteri düzenlemiş. Bu, bu köy sovyetinde, İkramov-İgaşev Kadir kolhozunun Komsomol örgütü de dâhil olmak üzere 21 komsomol üyesinin Ramazan Bayramı kutlamalarına katıldığı bir vaziyette vuku bulmuştur.²⁴

20 TsGA Uz F. 86, op. 10, d. 1504, 1. 19, Ocak 1937, Sovetov MYK Sekreteri Ahmetbekov’dan Kattakorgan RIK başkanına notlar; d. 807, 1. 43, Nisan 1938, Mirzaçöl rayonundaki “bir caminin yasa dışı olarak kapatılmasına” ilişkin not.

21 TsGA Uz F. 86, op. 10, d. 1500, 1. 73, 29 Mayıs 1937 tarihli belge.

22 TsGA Uz F. 86, op. 10, d. 1111, 11. 93, 95; d. 1500, 11. 1, 71.

23 PATsS-NDPUz F. 58, op. 12, d. 638, 1. 10. NKVD Yardımcısı Leonov ve SPO UGB NKVD Başkan Yardımcısı Zelentsov tarafından imzalanan 14 Ocak 1936 tarihli ve 3 sayılı Özel Not.

24 Agy., 1. 11. Vurgu metne ait. Yukarıdaki cami tablosunda “Kegaaskiy Rayonu” bulunmadığına dikkat çekilmelidir.

Birçok çocuk ve genç hâlâ bayramı kutluyordu. Öğretmenleri de din karşıtı propaganda yapmamakla kalmıyor, aynı zamanda çoğu zaman kendileri de oruç tutuyorlardı. 18 Aralık'ta Cantepe köyünde (Stalin Rayonu) Absahan İşân bir grup köylüye şöyle seslenmişti: "Korkmanıza gerek yok, daha aydınlık [svetlee] zamanlarımızın gelişi yakındır! ... Neşeleniniz — İslam dini şaka değildir, kökleri sağlamdır." 26 Aralık'ta Molla Gafur Suyunov'un bir köy mezarlığında bin kişiye hitaben şöyle konuştuğu da söylenenler arasındaydı: "Bakin, bayramı kutluyoruz ve hükûmet bize dokunmuyor. Gelecek yıl daha da özgür olacağız!"²⁵

Bu ifadeler, Stalin'in 1935'te "[h]ayat daha neşeli hâle geldi yoldaşlar!" şeklindeki ilanından ve yeni "Stalin" anayasasını çevreleyen muazzam propaganda kampanyasından etkilenmiş olmalı. 1936 anayasası olağanüstüydü çünkü resmen ilan edilmeden önce kamuoyunda aylarca tartışıldı. Okullardan fabrika parti hücrelerine, oradan bölgesel konferanslara kadar, insanlar yeni anayasa taslağı hakkında düşünmeye, tartışmaya ve hatta önerilerde bulunmaya teşvik edildi. Gazeteler tartışmaya binlerce yayın ayırdı. Anayasa nihayet onaylandığında, doğrusu din adamlarına oy haklarını iade etmekte ve diğer yükleri hafifletmekteydi. Sovyetlerin din özgürlüğünü tam manasıyla geri getirdiğini ilan etmeye heveslenen birkaç molların naifliği bu açıdan daha anlaşılır hâle geliyor.

Ne yazık ki naiftiler ve uygulamada anayasaya uyulduğu asla gözlemlenmedi. Köylüleri Ramazan'da pamuk hasadını durdurmaya ikna etmek için Özbekistan'a giden birkaç Tacik imam örneğinde olduğu gibi, sınırları geçen din adamları bu nispeten rahat zaman diliminde bile hâlâ tutuklanıyordu.²⁶ NKVD ayrıca 1935 sonbaharında "atlı işânların" peşine düşmüş ve 32 tanesini ekim ayında Hokand'da kurşuna dizilmeye mahkûm etmişti. İşânlar, görünüşe göre, komünistlerin hem dünya hem de ahirette esenliğe kavuşmak için Müslüman kalmaları gerektiği anlamına gelen "Komsomol bu dünya için, müritler ahiret için" sloganı-

25 Agy., 1. 12.

26 PATsS-NDPUz F. 58, op. 12, d. 638, 11. 19-20. Zelentsov ve Devlet Güvenlik Kıdemli Binbaşısı Zagvozdn imzalı, Ramazan merasimleri hakkındaki 28 Aralık 1935 tarihli ikinci rapor.

nı yaymakla suçlanıyorlardı. Atlı işânlar ortadan kaldırıldıktan sonra, başka bir küçük grup dilenci kılığında ev ev dolaşarak insanları komünizme direnmeye teşvik etti. Onlar da yakalandı ve 1937’de tüm bu gruplar ortadan kayboldu.²⁷

Camileri sayan aynı 1935 Sovetov Merkez Yürütme Komitesi araştırması, bir yandan din adamlarının da sayımını gerçekleştirmişti (bkz. Tablo 7.2). Ne var ki, insanlarla ilgili verileri binalarla ilgili olanlardan bile daha üstünkörüydü.

Tablo 7.2, Özbekistan’da 1935’in sonları itibarıyla mevcut bulunan toplam 2.309 kayıtlı ve kayıt dışı Müslüman din adamı arasında, resmî olarak kayıtlı 111 imam ve molla, 1.249 kayıt dışı imam, 143 kayıt dışı işân ve 806 kayıt dışı molla olduğunu göstermektedir. Tablo ayrıca cumhuriyetin tamamında toplam 58 kayıt dışı sufi listelemektedir (burada gösterilmemiştir).

Daha önce incelediğimiz tüm istatistiklerde olduğu gibi, bu rakamlar da gerçek duruma ilişkin güvenilir bir rehberlik sunmaktan uzaktır. İşânlar ve onların sufi müritleri hakkındaki istatistikler buna bir örnektir. Müritlerin sayısının iki katından daha fazla tarikat lideri olduğuna inanmak mantığa aykırıdır. Kayıt dışı sufiler için 58 resmî rakamı muazzam bir eksik olmalı; bu da Sovyet döneminde sufi tarikatlarının son derece gizli niteliği düşünüldüğünde makul gelmektedir. Ek olarak, daha önce bahsi geçen bölgesel boşluklar bu tabloda da vardır. Bununla birlikte, din adamlarına ilişkin veriler o kadar dağınıktır ki, Özbekistan’ın bir bölgesinde başka bir bölgesinden daha fazla din adamı olup olmadığını ayırt etmeye çalışmak bile anlamsızdır. Son olarak, “kayıt dışı” din adamları hakkındaki tüm sayılar, özellikle derleyicilerin bilgileri nasıl topladığı ve kayıt dışı din adamlarını nasıl tespit ettiği bilinmedikçe, derin bir şüpheyle ele alınmalıdır. Burada sunulan toplamaların olması gerekenden eksik sayıldığına kuşku yoktur ancak ne kadar eksik olduğunu tespit etmek imkânsızdır.

27 Hayit, s. 309-310.

Tablo 7.2 1 Ocak 1936 İtibarıyla Din Adamları Nüfusu

Rayon	Kayıtlı imamlar ve mollalar	Kayıt dışı imamlar	Kayıt dışı îşânlar	Kayıt dışı mollalar
Andican Oblastı				
Balıkçı	0	93	3	6
Namangan Oblastı				
Çust	0	0	4	79
Pap	0	58	0	0
Üçkorgan	0	24	0	0
Üyçi	0	0	9	47
Fergana Oblastı				
Altıarık	0	0	0	38
Bağdat	0	0	0	13
Fergana	0	34	0	0
Kirov	7 imam	0	1	22
Lenin	0	0	10	212
Margilan	0	75	0	0
Molotov	14 molla	0	0	57
Kırgız ÖSSC				
Narın	6 imam	—	—	—
Taşkent Oblastı				
Akkorgan	0	12	0	0
Çinaz	0	0	1	25
Nizhni	0	0	0	11
Çirçik				
Sredni	0	25	0	0
Çirçik				
Yengi Yol	0	0	0	39
Parkent	0	20	0	0
Stalin	55 imam	0	0	0
Cizzak Oblastı				
Fariş	0	0	0	27

Gallaaral	0	0	1	32
Zaamin	0	79	0	0
Seyhun Oblastı				
Ekmelabad ?	0	0	17	33
Havas	0	0	0	11
Karaderya	0	55	0	0
Semerkant Oblastı				
Akderya	0	24	8	10
Bulungur	0	47	6	0
Cambay	0	0	5	32
Katta	0	11	0	6
Korgan	0	9	0	0
Sariasya	0	9	0	0
Şehrisebz	0	71	3	0
Nevai Oblastı				
Nürata	0	0	0	26
Buhara Oblastı				
Babkent	0	18	0	0
Behbudi	0	0	0	0
F. Hocayev	0	27	0	0
Kurama	0	0	0	0
Surhanderya				
Baysun	0	3	0	0
Dehkanabad	0	38	0	0
Denov	—	—	—	—
İkramov ?	0	0	0	15
Carkorgan	0	—	—	—
Tentaksay	—	—	—	—
Kaşkaderya				
Çırakçı	0	0	0	39
Kitap	0	75	19	7
Şerabad	0	0	0	0
Tirmiz	0	3	0	0
Harezmi				
8 rayon	0	244	17	0

Muhtelif yerler

Kalinin	0	5	2	5
Tayin edilmemiş				
Bekabad	0	34	8	0
Cemal-kuduk	0	39	0	0
Kaganoviç	29 imam	28	4	11
Kumtepe	0	0	0	3
Nagan	0	—	—	—
Voroşilov	0	—	—	—
	108 imam			
Toplamlar	[metinde: 97] 14 molla	1.151	118	806

Şehir

Katta Korgan	0	1	0	0
Andican	0	52	0	0
Hokand	0	44	0	0
Fergana	0	1	0	0
Margilan	0	0	25	0
Taşkent'teki Lenin rayonu	0	0	0	0
Toplamlar	0	98	25	0

Kaynak: TsGA Uz, F. 86, op. 10, d. 770, 1. 1. Tablo
7.1'in altındaki nota bakınız.

Yeni Tutuklamalar

Birçok boşluğuna rağmen nüfus sayımı, sadece Özbekistan'da değil, SSCB'nin tüm Müslüman bölgelerinde 1936'da başlayan yeni bir tutuklama dalgasının yolunun hazırlanmasına yardımcı oldu. Bu yeni saldırı, yaklaşmakta olan Büyük Temizlik'i işaret eden gümbürtülerden biriydi (Kızıl Ordu subaylarının yok edilmesi çok daha büyüktü) ama aynı zamanda büyüyen uluslararası krizle de bağlantıları vardı. 23 Şubat 1936'da Taşkent'te İslam'ı tebliğ etmek ve karşı-devrimci faaliyetlerde bulunmak suçlamasıyla dört adam tutuklandı. İbrahim Tarpi, 1927'de Sovyet karşıtı faaliyetler nedeniyle çoktan tutuklanmış ve üç yıl sürgüne mahkûm edilmiş olan bir Kırım Tatarı ve eski Kırım müf-

tüsüydü. İkinci tutuklanması sırasında Taşkent'teki bir büfede gazete satıyordu. Zahrettin Agliam Kasım Hocayev, Taşkent'teki Registan Camisi'nin imamıydı, iç savaş sırasında Hokand Özerk Hükûmeti'ne katılmış ve "karşı devrimci" Şura-i İslâmiyye ve İttihad-ı İslam örgütlerinin mensuplarından biri olmuştu.

Kemal Kadı Rahman Berdiyev Taşkent'teki Zencirlik Camisi'nin imamı olarak görev yapıyordu ve iddiaya göre Şura ve İttihad'ın da emektarlarından biriydi. Şah Resul Zünnun, 1929'da tutuklanan ve karşı devrimci faaliyetlerden on yıl hapis cezasına çarptırılan "ünlü bir pan-İslamcı" olarak tanımlanıyordu. İkinci kez tutuklandığı sırada "belirli bir işi yoktu", ki bunun kendisi de SSCB'de bir suçtu. Davadaki diğer bir sanık ise, TashTram'da muhtemelen toplu taşıma araçları üreten eski bir din adamı olan Abdussamet Şahidov'du.²⁸

"Muhbir-din adamı Abdülvahid Kârî"ye (İkramov'un amcası, henüz aktif) göre, grup İslam'ı köklü değişiklikler geçiren koşullar altında koruyabilmek adına onda reform yapmak istiyordu. Muhbirin ifadesiyle:

Zahrettin Aglam bana dedi ki: şu anda insanların çoğunluğu işletmelerdeki işçiler, kolhozdaki kolhoznikler gibi kolektif işlerle meşgul... Şeriatın emrettiği gibi 36 rekât namaz kılmaya zamanları yok ve bu nedenle tamamen namaz kılmayı bıraktılar ve dini terk ediyorlar. Rekât sayısını 36'dan sekize indiriyoruz [ve] böylece tüm halkın namaz kılmasını mümkün kılıyoruz.²⁹

Bu son derece ilginç bir ifade çünkü ilerici ulemanın fikirlerinin ve ruhunun, esas grubun çoğunun tutuklanmasından veya öldürülmesinden çok sonra bile hâlâ geçerli olduğunu gösteriyor. Zahrettin Aglam'ın kendisi hareketin sağ kurtulanlarından biriydi; 1928'de ulemayı başörtüsünü açan kadınlar konusunda partiden inisiyatif kapmaya çağırıyordu. Aynı zamanda, muh-

28 PATsS-NDPUz F. 58, op. 12, d. 638, 11. 40-41. UGB NKVD Özel Bölümü'nden, Başkan Yardımcısı Agabekov imzalı "S pet soobşenie po likvidirovannoi kontrevolyutseennoi gruppoy musduhoventstva v Taşkente". İsimler Rusça formlarında verilmiştir

29 Agy., 1. 41. Doğu Avrupa'daki deneyimlerin gösterdiği gibi, muhbirlerin statülerini belirlemek son derece zordur. Bu vakada bile, Abdülvahid'in partiyle yakın ilişkisi açık olsa da, niyeti belirsizliğini koruyor. Zahrettin'in ekibi, Abdülvahid'in, kendi reformlarına yardımcı olmak için yeğenini araya sokabileceğini umduysa, ne yazık ki yanılmıştı.

temelen, 1922’de Taşkent Eski Şehir Ruhani Yönetimi’ne seçilmesi bir hayli şaşkınlık yaratan Zahretin’le aynı kişiydi. Tarpi ise, İslamî ibadetlerin öğrenilmesini ve bunlara katılımı genç ve yaşlı (kaynak, Tarpi’nin erkekleri ve kadınları buna dâhil edip etmediklerini belirtmiyor) herkes arasında yaymak istiyor ve bu amaçla orucu kısaltma düşüncesine bile hevesle bakıyordu.

Grup, bir 1935 Kasımı akşamı, amaçlarına ulaşmak için ne gibi faaliyetler yapmaları gerektiğini görüşmek üzere, tüccar Abdulhafız İsmailov’un evinde bir araya geldi. Ana tartışma konularından biri, yeni ortaya çıkmış r bir örgütmüşçesine ele aldıkları Militan Ateistler Birliği ve onunla mücadele edilmesi zaruretiydi. Okullarda ve çayhanelerde ateistlere karşı propaganda yapmak için bir karşı grup oluşturmak gerektiğine ancak en büyük önceliklerinin gençlere ve işçilere temel İslamî ilkeleri öğretmek olduğuna karar verdiler. Abdussamet Şahidov TashT-ram’da işçilerden müteşekkil bir namaz cemaati kurmayı denedi fakat bunu özel evlere taşımaya mecbur kaldı.³⁰

Bu noktada NKVD raporu, ölçülü ve makul bir yaklaşımdan çıkıp çılgınca kuşkulara sapmaktaydı. 10 yıl Türkiye’de yaşamış olan Tarpi’yi, Türkiye’nin Moskova Büyükelçiliği’nden alınan yeni çıkmış Türkçe gazeteleri yasa dışı olarak dağıtmakla suçladı. Daha da kötüsü, Tarpi, Zahretin Agliam, Zünnun ve diğerleri, “bozguncu-Japonperver (*yaponofilskaya*) propadanga” yapmakla suçlandılar. İsmi açıklanmayan kaynaklara göre Zahretin Agliam şunları söylemişti: “Çin geri kalmış bir ülkedir—bugün Müslümanların hayrına olan, Çin’e değil Japonya’ya yönelmeleridir. Müslümanlar için Japonya, Müslümanların çıkarlarını savunan yegâne ülkedir.”³¹ Gördüğümüz gibi, 1920’lerin sonlarında, Müslüman din adamları, bir İngiliz işgalinin Rusları ülkeden atacağı umuduyla Büyük Britanya’yla ittifaklar kurmaya çalışmakla suçlanmıştı.³² Yedi yıl sonra, yabancılarla iş birliği suçlamaları yenilenmiş oluyor ancak bu kez potansiyel müttefik/istilacı Japonya’ydı. 1930’ların ortalarında Mao Zedong’un ve Çan Kay Şek’in güçleri üstünlük için mücadele ederken, Çin,

30 PATsS-NDPUz F. 58, op. 12, d. 638, 1. 41.

31 Agy., 11. 42-43.

32 RGASPI F. 62, op. 1, d. 552, 1. 167. Sredazbüro’nun 1929 tarihli Tacikistan değerlendirmesi.

varlığını sürdüren Japon işgali karşısında siyasi ve ekonomik bir çöküş hâlindeydi. 1931’de Japonya, Mançurya’yı işgal etmiş ve Mançukuo kukla devletini kurmuştu. Japonya buradan, SSCB ile ara sıra, bazılarına çok sayıda askerî birliğin dâhil olduğu sınır çatışmalarına girdi. En azından bir örnekte, Basmacı gerilla kuvvetlerinden biri Japon tüfekleriyle yakalanmıştı ve bu da, Japonya’nın Sovyet Uzak Doğu’sunu istikrarsızlaştırmaya çalıştığına dair korkulara bir miktar itibar kazandırmıştı.³³ Bu doğru olsa bile (bazı tarihçiler Japonya’nın başlangıçta Doğu Sibirya’yı ele geçirmekle ilgilendiğini ve 1939’da Moğolistan’da, Nomonhan’da büyük bir yenilgiden sonra Güneydoğu Asya’ya saldırdığını iddia ediyor), Müslümanların çıkarlarını savunmak Japonların akıllarının ucundan bile geçmezdi.³⁴ Bu suçlamalar, en azından Çin-Japon savaş bölgesine coğrafi olarak yakın olan Türkistanlı Müslümanlarla sınırlı değildi: 1936-1937’de Ufa’daki Müftülüğün 43 kişilik personelinin tamamı Japonya adına casusluk suçlamasıyla tutuklandı.³⁵ Ne var ki, Japonya’nın Sovyet sınırlarına burnunu 1931’den beri soktuğu düşünüldüğünde, tutuklamaların zamanlaması burada iç tasfiye siyasetinin uluslararası gerilimlerden daha önemli olduğunu düşündürüyor.

Tutuklanmalarının ardından Zahretin Agliam ve Tarpi bu suçları ve daha fazlasını “itiraf ettiler”: her ikisi de Bombay’da Sovyet karşıtı yayınları edindikleri ek bir bağlantı kurmuşlardı. Kemal Kadı Rahman Berdiyev ve Abdussamet Şahidov da İslamî bir örgüt kurmaya çalıştıklarını ve bu fikri Fergana Vadisi ve TaşTram’daki meslektaşlarıyla görüştüklerini itiraf ettiler. Normal sorgulama prosedürü uyarınca mahkûmlar müttetiklerinin adını vermeye zorlandı ve 4 Nisan 1936’da İkrarov’a sunulan NKVD raporu, davayla bağlantılı olarak 23 kişinin daha tutuklandığını belirtti. Nisan raporu ayrıca, Agliam’ın İttihad-ı İslâm’daki eski arkadaşlarının 1922 gibi erken bir tarihte Japon-

33 RGASPI F. 62, op. 1, d. 695, 1. 48. 21 Mayıs 1930, Oş yakınlarındaki kolektif çiftlikler ile Makine Traktör İstasyonu’na yapılan ve birkaç ölümlle sonuçlanan bir Basmacı saldırısına ilişkin rapor.

34 John Colvin, *Nomonhan* (Londra: Quartet, 1999).

35 Azade-Ayse Rorlich, “Islam under Communist Rule: The Volga-Ural Muslims”, *Central Asian Survey*, 1. cilt, 1. sayı (1982): s. 28-29; “Yaponskie şpiony sredi musulmanskogo duhovenstva”, *Antireligioznik*, 8-9. sayı (1938): s. 66-67.

ya'dan silah ve para aldığını ifade ediyordu.³⁶ Ne yazık ki, bu kişilerle ilgili kayıtlar, soruşturmanın “devam ediyor” şeklinde etiketlenmesiyle burada sona eriyordu.

Tarpi grubuna karşı açılan dava, yalnızca Özbekistan'daki değil, tüm SSCB'deki faal Müslümanlara yönelik geniş çaplı baskının yalnızca bir parçasıydı. Davalar genellikle yabancı işbirlikçiliği, karşı-devrimci gruplar oluşturmaya çalışmak, dini tebliğ etmek gibi aynı suçlamaları içeriyordu. Özbekistan'da NKVD, cumhuriyet çapında bir komplo olduğuna işaret ederek başka birkaç grubu Tarpi ve arkadaşlarıyla ilişkilendirdi. Bu, 1930'ların sonlarında her türde “halk düşmanına” karşı açılan davaların tipik bir özelliği idi.

Özbek vakalarından bazıları ilginç ve münferit bükülmelere sahipti. 1936'nın başlarında, Fergana Oblastı Lenin Rayonu'ndaki bir kolhozda Müslüman bir “karşı devrimci grup” ifşa edilmişti. 24 Mart tarihli sonuç raporu, yıllardır süren din karşıtı çalışmaların bazı alanlarda çok az etkisi olduğunu ortaya koyuyordu:

[Fazilettin Şahabettinov'un] suç faaliyetlerinin soruşturulması sırasında, sorgulanan tanıklar soruşturmacılardan kendilerini mahkemeye çağırılmalarını istediler, Şahabettinov'un suç faaliyetlerini ortaya çıkardıkları için cemaatin eziyetine uğramaktan korkuyorlardı. Mahkemeye çağrılmak istemeyen tanıklar arasında ÖKP aday üyesi Halmatov ve Komsomol üyelerinden Mirzayev de vardı.

Bu korkular temelsiz değil. Şahabettinov'un tutuklanmasından sonra mümin kolhoznikler bu tutuklamanın arkasındaki “suçluları” aramaya başlamışlar. Şahabettinov'un suç faaliyetlerini ifşa ettiğinden şüphelenilen kişi, kolhoz başkanı kolhoznik Turgunbay Hakkulov'du. Kurbanov kolhozunun parti organının girişimiyle, *Turgunbay Hakkulov'a, yazılı olarak, kolhoz bölgesini derhal terk etmesi önerildi.*³⁷

Raporda ayrıca, Şahabettinov'un baş imam olarak çalıştığı kolhozda, yürürlükte dört caminin bulunduğu belirtiliyordu. Kadınların “büyük çoğunluğu” hâlâ tesettürlüydü ve yetişkin

36 PATsS-NDPUz F. 58, op. 12, d. 638, 11. 73, 77-78. Nisan raporunda Abdusamet Şahidov, Abdulşahidov şeklinde yazılmıştır.

37 PATsS-NDPUz F. 58, op. 12, d. 638, 1. 52. “O zaselenii duhovenstva v kolhoze' Kommuna', Leninskogo raiona UzSSR [ÖSSC'nin Lenin rayonu kömün kolhozunda yaşayan din adamları hakkında]. Po materialam na 25/III-1936 g.” Zagvozdin tarafından imzalanan Spetsoveşanie [özel toplantı].

kadınların hiçbiri okuma yazma eğitimi amacıyla açılan yerel okula gitmemişti. Bölgede hâlihazırda din karşıtı hiçbir çalışma yapılmamaktaydı. Raporun bir başka ilginç özelliği de çok genç görünen, muhtemelen 20'li yaşlarında olan Şahabettinov'un bir fotoğrafını içermesiydi. Böyle bir gencin dört camiye birden baş imam olmasının tek nedeni, tüm kıdemlilerinin ortadan kaldırılmış olmasıydı. Rapor adamın nihai akıbetinden bahsetmiyor.

Kadınlara ilgili önceki yorum, bizi 1930'ların başlarından ortalarına kadar bir gevşeme döneminden geçen kurtuluş kampanyasına geri götürüyor. 1935'te insanlar İslam'ı açıkça yaşama konusunda kendilerini biraz daha özgür hissettiklerinden, tesettürlerini açmış olan kadınlar bir kez daha ferencilerini giydiler. Eylemciler bile—"Stalin köy sovyetinin eski başkanı Achil-Oy Ruzyeva", en azından Ramazan boyunca örtünüyordu.³⁸ Parti ve Komsomol üyeleri de dâhil olmak üzere tüm kadınların örtündüğü kolektif çiftlikler bulmak zor değildi.³⁹ Çocuk yaşta evlilik uygulaması ya artmış ya da büyük olasılıkla hiç ortadan kalkmamıştı. NKVD, İkrarov'a şunları rapor ediyordu: "Böylece, 1935-1936'da (incelenen 61 rayondan) 54'ünde 219 reşit olmayan kız çocuğunun evlendirildiği ve 172 reşit olmayan kız çocuğunun kalın karşılığında satıldığı, yani toplamda tıbbî olgunluk çağına gelmemiş toplam 391 kız çocuğunun evlendirildiği tespit edilmiştir."⁴⁰ Bu suçlardan dolayı cezaevine gönderilen 174 kişiden 94'ü (%54) iki veya üç yıl, 31'i beş yıl, 5'i ise sekiz yıl veya daha fazla hapis cezasına çarptırıldı.⁴¹ Çocuk yaşta evlilikler mahkemeler tarafından hâlâ ciddi bir suç olarak görülüyordu.

Kadınlara yönelik saldırılar da 1930'ların ortalarında devam etti, bunun sebebi yalnızca İslam karşıtı kampanyanın esnemesi değil, aynı zamanda erkeklerin namus ve iktidarları konusundaki tutumlarının çok yavaş değişiyor olmasıydı. Birçok erkek, karılarının, kız kardeşlerinin ve kızlarının hayatları üzerinde tam kontrole sahip olamayacakları fikrine uyum sağlayamamıştı. 1936'da Margilan, Lenin ve Saryasya bölgelerinde erkekler ba-

38 Agy., 1. 18.

39 PATsS-NDPUz F. 28, op. 12, d. 638, 1. 93. 10 Nisan 1936 tarihli karşı devrimci din adamları raporu.

40 PATsS-NDPUz F. 58, op. 12, d. 638, 1. 105. 19 Nisan 1936 İkrarov'a sunulan NKVD raporu. Vurgular metne aittir.

41 Agy., 1. 115.

şörtlülerini çıkardıkları, işe gittikleri ve toplum içinde başka erkeklerin arasına karıştıkları gerekçesiyle karılarını bıçaklayarak öldürdüler. Bu tür bir şiddet kırsal alanlarla da sınırlı değildi. Taşkent'te bir polis, örtüsünü çıkaran bir akrabasını vurmuştu. Kadınlar erkek akrabaları tarafından fabrikalarda ve pamuk tarlalarında çalıştırılsa bile erkeklerle eşit düzeyde çalışamazlardı. Başkurd kadın aktivist Anna Nuhrat, kolektif çiftliklerdeki erkeklerin (elle) pamuk toplamaya tenezzül etmemelerinden ve dolayısıyla (erkekler makineleri kullanırken) yorucu el emeğinin kadınlara devredilmesinden şikâyet ediyordu.⁴²

Sovyetler zorunlu ilköğretim için muazzam bir çaba harcasa da kızların eğitime ve genel olarak laik eğitime karşı protestolar şiddetle devam etmekteydi. Tacikistan'daki bir vakada, bir fabrikadaki çocuk gündüz bakım merkezi bağıra çağıra protesto edilmişti, halk oradaki çocukların tehlikeli ve laboratuvarlarda tasarlanmış ipek böceklerine maruz kalacakları söylentileriyle harekete geçmişti. Çılgın bilim adamı söylentilerinin arkasında, çocuklarının ellerinden alınıp "Ruslaştırıldığına" dair çok gerçek korkular yatıyordu.⁴³ 1930'ların ortalarında, Özbekistan ve Azerbaycan'daki kızların çoğunun, genellikle nişan veya evlilik nedeniyle, beşinci ve altıncı sınıftan başlayarak okulu bıraktığı söyleniyordu.⁴⁴ Bir araştırmaya göre, 1927-1928'de kız öğrenciler, kentsel okul nüfusunun %26,1'ini (34.735 kız) ve kırsal okul nüfusunun %11,5'ini (6.235) oluşturunuyordu. 1938-1939'a kadar bu rakamlar kentsel okul nüfusunun %42,7'sine (428.965) ve kırsal okul nüfusunun %41,7'sine (337.174) yükseldi. Önemli gibi görünse de bu gelişmeyi tam olarak ölçmek zordur çünkü çalışma, özellikle kırsal alanlarda (burada verilen rakamlardan muhtemelen daha yüksek olan) okul çağındaki çocukların toplam

42 A. Nuhrat, "Usilim antireligioznuyu propagandu sredi natsionalok", *Antireligioznik*, 1. sayı (1936): s. 24-25. Erkekler traktör sürerken kadınların düşük prestijli el emeğiyle uğraşmaları sorunu SSCB'nin her yerinde vardı.

43 P. Sazonova ve K. Çernova, "Vnimanie İslam natsional'nıh raionov", *Revolutsiia i natsionalnosti*, 3. sayı (1934): s. 54; H. Şükürova, *Kommunističeskaya Partiya Uzbekistana v borbe za raskrepoşenie jenşin. 1924-1929* (Taşkent: 1961), s. 54.

44 A. Nuhrat, "Usilim antireligioznuyu propagandu sredi natsionalok", *Antireligioznik*, 1. sayı (1936): s. 26; F. Popov, "O rabot sredi jenşin v Uzbekistane", *Antireligioznik*, 12. sayı (Aralık 1938): s. 14.

nüfusunu göstermiyordu.⁴⁵ Sovyetler Türkistanlıların okuryazarlık düzeylerini on dokuzuncu yüzyıla kıyasla önemli ölçüde yükseltmeyi başarmış olsa da kızlar genel eğitim düzeyinde hâlâ erkeklerin gerisindeydi.

Kadınlar, çatışma hâlindeki devlet ve kültürel taleplerin kendilerini içine soktuğu kısır döngüden kurtulamamışlardı. Çalışmalar ya kişisel ya da kültürel ihanet gerekçesiyle Özbek erkeklerinin gazabını göze almış oluyordular, çalışmaları, hükümet tarafından sadece kendilerine değil çocuklarına da zarar veren bir aylak muamelesi görebiliyorlardı. Her hâlükârda, çoğu Özbek kadının, yaşamını bir tekstil veya gıda işleme tesisinde idame ettirmeyi gerçekten özgürleştirici olarak gördüğü şüphelidir.

Göz Yumma

1937'den İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar geçen süre, İslam karşıtı kampanyada herhangi bir yeniliğe tanık olmadı, aksine mevcut sistemi işlevsel hâle getirme çabaları sürdü. Çoğu durumda amacın yalnızca işlevsellik olması belki şaşırtıcıdır ancak görünen o ki, toplu tasfiyelerden sonra bile parti ve devlet bürokrasileri tam bir itaate zorlanamamıştır. Basmacı tarzı, açıktan muhalefet ezilmişti. Ancak zayıf iletişim, dil engelleri, beceriksizlik ve partinin amaçlarına düşmanlık önemli sorunlar olarak kaldı.

Hocayev ve İkrarov tasfiyelerin önde gelen kurbanlarından-
dı, 1938'de Nikolay Buharin, Genrih Yagoda ve İsaak Zelenski'yle birlikte "Sağcılar ve Troçkistler Bloku"nun bir parçası olarak yargılandılar. Hükûmetteki pozisyonları zaten, tutuklanmalarından çok önce, 1937'de Yoldaş Ahunbabayev (1885-1943) ve Osman Yusufov'a (1900-1966) devredilmişti. Hayatının çoğunu okuma yazma bilmeden geçiren Ahunbabayev, uzun süre Özbekistan'ın Mihail Kalinin'i olarak hizmet etmişti: pamuk çiftçileri vb. ile yan yana poz vermeye çok uygun, zararsız bir baba figürü. Yusufov daha hırslıydı ve 1929'da Sredazbüro İspolkom'una (sendikaların başı olarak) terfi ettirilmişti. 1934-1936'yı Moskova'da geçirdikten sonra Taşkent'e döndü ve kısa bir süre sonra, kuşku yok ki hamisi olan Stalin'in planladığı gibi, İkrarov'u

45 *Uzbekistan za 15 let. Statiçeskii sbornik* (Taşkent: 1939), s. 81.

koltuğundan indirdi. 1955'te Kruşçev onu görevden alana kadar birinci sekreter olarak kaldı. Bu liderler artık, kendi çabalarıyla yükselmiş devrimciler değil, her şeylerini Stalin'e borçlu olan kariyerist bürokratlardı. Dalkavukluk bundan böyle liderlikten çok daha önemliydi ve bu yeni grubun göreve gelişi ve dar öncelikleri, İslam karşıtı kampanyanın bu ikinci aşamasında yeni fikirlerin eksikliğini kısmen açıklıyor.⁴⁶

Daha önce de belirtildiği gibi, Taşkent'te Tarpi grubunun kaygılarını uyandıracak kadar aktif olmalarına rağmen, Militan Ateistler Birliği 1934'ten 1937'ye kadar neredeyse tamamen uyukuyordu. Durumları o kadar kötüydü ki, SSCB Ateistler örgütünden bir yetkili, din karşıtı işçileri eğitmek ve din karşıtı propaganda adına bir haberleşme "enstitüsü" açmak için yardım ve para talep etmek üzere Özbek Narkompros'a yazmak zorunda kalmıştı—Özbek ateistlerinin bu projeyi başlatacak fonu yoktu.⁴⁷ Özbek ateistlerinin zayıflığı SSCB örgütünün durumunu yansıtıyordu. Ateistlerin milliyetler birimi 1930'ların ortalarında bir süre kapanmıştı; 1937'de ise Kobetski ve önde gelen diğer ateist yetkililer (neredeyse bir tek Yaroslavski hariç) "Halk Düşmanları" olarak tutuklanmış ve kurşuna dizilmişti.⁴⁸

Bununla birlikte, İslam karşıtı propagandadan sorumlu tek grup ateistler değildi. Akademik çalışmalar kisvesine bürünen daha "yüksek kültürlü" bir tür de vardı. Bu tarzın ilk örnekleri, 1920'lerin sonlarında, muhafazakâr din adamlarının kadınların İslam'da ebediyen tâbi konumda olduğu iddiasına bir reddiye olarak, İslam ve Bahai tarihindeki güçlü kadınlar hakkında bir makale yayınlayan *Noviy Vostok* gibi dergilerde ortaya çıkmıştı.⁴⁹ Bununla birlikte, akademik tarzın kendini gerçekten göstermesi 1930'ların ortalarını buldu. Sovyet akademisindeki en önde gelen "İslam uzmanlarından" biri, İslam tarihi ve inançla-

46 Michael Thurman, "Leaders of the Communist Party of Uzbekistan in Historical Retrospect: the 'Class of '38'" (1. Kısım), *Central Asia Monitor* 6. sayı (1995): s. 21-22; Donald S. Carlisle, "Modernization, Generations, and the Uzbek Soviet Intelligentsia", ed. Paul Cocks, *The Dynamics of Soviet Politics* (Cambridge: Harvard University Press, 1976) içinde, s. 247-248.

47 TsGA Uz F. 94, op. 5, d. 1423, 1. 11. F. N. Oleşçuk'un 17 Mart 1934 tarihli mektubu.

48 *IV Rasşirennii plenum Tsentralnogo Soveta SVB SSSR* (Moskova: 1938), s. 44.

49 N. R. "İz istorii emansipatsii vostoçnoi jensiny", *Novii vostok*, 20-21. sayı (1928): s. 412-415.

rı üzerine bir dizi kitap ve makale yazan Lyutsian Klimoviç'ti. Çalışmalarının tipik örneklerinden biri, İslam'ı "feodal Rusya tarihindeki bir iç ve dış siyasi baskı silahı" olarak adlandırdığı ve Müslüman din adamlarını açık bir şekilde "askerî-feodal Rus emperyalizminin ajanları" olarak adlandırdığı 1936 tarihli *İslam v Tsarskoi Rossii*'ydi.⁵⁰

Akademik propaganda, bilhassa siyasi rüzgârlardaki değişimler karşısında kırılıyordu. NEP sırasında, Ruslara karşı çıkan din adamları (1898 ayaklanmasının lideri Dükçi İşân gibi) kahraman anti-emperyalist savaşçılar olarak övülüyorlardı. 1933'te korenizatsiyanın ve kültürel filizlenmenin sona erdirilmesi, Rus etkisinin daima ilerici olarak görülmesi şeklindeki bir kaymaya işaret etti. Dükçi İşân ve Şamil gibi Rus hamiyetperverliğinin karşıtları, birdenbire askerî-feodal işbirlikçilere dönüştü ve Klimoviç bu ana fikre açıklama getirmek suretiyle tatmin edici bir kariyer yaptı.

Tasfiyelere rağmen, ateistler 1937'de SSCB düzeyinde ani bir para ve faaliyet dalgasıyla ansızın canlandı. Özbek ateistleri, yaklaşık bir yıl sonra, Sologub adlı birinin önderliğinde (bir Avrupalı olduğuna dikkat çekilmelidir) yeniden aktif hâle geldi. Şubat 1938'de yeniden örgütlenen grubun Orgbüro'su (bundan böyle ÖKP Merkez Komitesi Kültürel Aydınlanma Dairesi'nin bir alt birimi) bir çalışma planı ve 712.600 rublelik bir bütçe talebi hazırladı.⁵¹ Ateistler Fergana, Semerkant ve Harezm oblastlarında yeni hücreler kurdu veya olanları eski durumuna geri getirdi. Bu etkinlik düzeyi, İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar devam etmiş görünüyor. Özbek Sovnarkom ve SSCB ateistleri yetkilileri, 22 Mayıs 1941 gibi geç bir tarihte, ateistlere Naman-gan ve Andican şehirlerinde ve Surhanderya Oblastı'nda yeni hücreler için bütçe oluşturmaları ve düzenlemeleri tavsiyesinde bulunuyorlardı.⁵² Ancak savaş, örgütün kökünü tamamen kazıdı; 1943'te Yaroslavski'nin (eceliyle) ölümünden sonra ise hiç kimse grubu yeniden canlandırmakla ilgilenmedi.

50 Liutsian M. Klimoviç, *İslam v Tsarskoi Rossii. Oçerki* (Moskova: 1936). Önceki ifadeler 1. ve 2. bölümün başlıklarının bir parçasıdır.

51 TsGA Uz F. 837, op. 32, d. 1359, 11. 1, 92-108, 109. Maliye Komiserliği, 13 Haziran 1938'de 30.000 rublelik bir filî bütçeyi onayladı (Başkan Sologub ve Başkan Yardımcısı Kovalev için aylık 700 ruble maaş hariç).

52 TsGA Uz F. 837, op. 32, d. 2567, 1. 446.

1939'da din adamları karşıtı kampanya, geriye kalan din adamlarını malî açıdan bitirmeyi amaçlayan yoğun bir vergi baskısı şeklinde yeni bir hâl aldı. Ağır vergiler din adamlarına karşı uzun süredir kullanılan bir silahtı ama aynı zamanda sorunlu bir yöntem olmuştu. 1927'de, vergi tahsil etmeye çalışan Özbek Maliye Komiserliği, ruhani yönetimler vergi maksatlı toplanan din adamları listelerini vermeyi reddedince hüsrana uğramıştı.⁵³ Vergi tahsildarları on iki yıl sonra hâlâ, din adamlarını sıkıştırmadan önce teşhis edebilmek zorundaydılar, ki bu da din adamları yeraltına sürüldüğü için artık çok daha külfetliydi. Öte yandan, yetkililerin yeni bir vergi dayatmasının gerekli olduğunu düşünmeleri, özellikle nüfusun çoğunun yaşadığı kırsal alanlarda, İslamî ibadet ve uygulamalarla ilgili temel bilgileri hâlâ elinde tutan önemli sayıda insan olduğunu da gösteriyordu.

Komiserlik çalışanları, bu insanları bulmak için, cumhuriyet çapında bir sayım yapmak yerine oblast düzeyinde birtakım incelemelemlerde bulundu. İlk araştırmaları, Fergana, Semerkant ve Harezmi oblastlarının yanı sıra Taşkent şehrinde "ifşa edilen" ve vergi ödemeye zorlanan din adamlarının sayısında ani bir artışa işaret ediyordu. 1 Nisan 1939 itibarıyla, sadece çok az din adamı meydana çıkarılmıştı ancak 15 Ağustos itibarıyla sayıları muazzam bir şekilde arttı. Sonuçlar Tablo 7.3'te gösterilmiştir. Zayko ayrıca Hokand şehrinde 24 camiye hizmet veren "sadece 11 imam" sayıyor, daha sonra Namangan rayonunda 13 molların ifşa edildiğini de sözlerine ekliyordu.⁵⁴

1 Eylül 1939'da Buhara oblastında tamamlanan bir araştırma, bölgede 66 "din memuru" olduğunu bildirmekteydi.⁵⁵ Semerkant Oblastı vergiye tâbi 70 din adamı ifşa edildiğini duyurdu ancak aynı zamanda birçok din adamının vergiden kaçtığını da

53 PATsS-NDPUz F. 58, op. 3, d. 1192, 11. 56-57. 7 Şubat 1927, Semerkant ve başka yerlerdeki vergi idaresi üyelerine ilişkin yazışma. Semerkant yönetimi mart ayında özür dilercesine kimsenin kendileri için gerçekten "çalışmadığını" ve bu nedenle din adamlarının bir listesini çıkaramadıklarını ifade etmekteydi. OGPU Tam Yetkilisi Chepigo da vergi toplamaya çalışmasına müdahil olmuştu.

54 TsGA F. 837, op. 32, d. 1269, 11. 193-4. "Dokladnaya zapiska", 23 Eylül 1939.

55 TsGA Uz F. 837, op. 32, d. 1269.1. 129. UzSovnarkom "tugay üyeleri" Usiyeviç, Mihailenko ve Başarin tarafından yazılan "Dokladnaya zapiska o slujitelyah kul'a po Buharskoi Oblasti".

vurguladı.⁵⁶ Bu rakamın, Zayko'nun tablosunda Semerkant'taki din adamları için bildirilen 120 sayısından oldukça düşük olduğu dikkatten kaçmamalıdır. Özbek Adalet Komiserliği'nin yazdığı kapsamlı bir rapor, Fergana Oblastı'nın malî organlarının 1939'da 316 din adamından vergi topladığını ancak Temmuz 1940 itibarıyla sadece 108 din adamının vergi ödediğini belirtiyordu. Raporun yazarı, gerilemeden, bizâtihi din adamlarının sayısındaki bir düşüşü değil, malî organların din adamlarını takip etmedeki gevşekliğini sorumlu tutuyordu. Ayrıca, vergi makamlarının yeterince kapsamlı bir soruşturma yapmadığı için, din adamlarının tam sayısını kimsenin bilmediğinden de yakınıyordu.⁵⁷

Tablo 7.3 Din Görevlilerine İlişkin Kesin Olmayan Bir Sayım, 1939

Oblast/ Şehir	1 Nisan	Ağustos 15
Fergana	42	224
Semerkant	19	120
Harezm	2	30
Taşkent	5	68
Toplam	68	442

Kaynak: TsGA Uz F. 837, op. 32, d. 1359, 1. 99. Yoldaş Zayko tarafından yazılan "Spravka. Ne toÇnogo uÇeta sluJitelei kultov." Not: Toplamlar, raporda 93 ve 519 şeklinde yazılan asıl rakamların tarafımda düzeltilmiş hâlleridir. Toplamlarını, kimsenin hesabı kontrol etmeye zahmet etmeyeceği varsayımıyla şişirmiş olabilir.

İmamlar ve mollalar, Müslüman devlet bürokratları tarafından hâlâ bir dereceye kadar aktif olarak korunuyorlardı. "Din hizmetlilerini" vergilerle sarsma kampanyası başladığında, yerel malî ve adlî organların yanı sıra kolhozların soruşturmaları da tekrar tekrar, yetkililerin faal din adamlarına göz yumduğu, borçlu olunan vergileri tahsil etmeyi reddettiği ve yargı sistemin-

⁵⁶ Agy., 1. 147. Ayrıca 1 Eylül 1939.

⁵⁷ TsGA Uz F. 904, op. 9, d. 1320, 11. 10-13. NKİu Kıdemli Müfettişi Çerniyatin tarafından yazılan "Materialı po izuçeniyu i obobşeniyu sudebnoi praktiki po delam na sluJitelei religioznih kutov po zakonu ot 11/IV - 37 goda i st. 80 str. 'V' Ugolovnogo Kodeksa UzSSR, po Ferganskoj oblasti za 1939 god i 1-e pol. 1940 goda."

deki davaları ya elden kaçırdığı ya da sonsuza kadar geciktirdiği örnekleri ortaya çıkardı.⁵⁸

Vergi tahsilatıyla ilgili problemlerin bir kısmının arkasında, tahsildarların ve denetçilerinin çoğunun, içinde yaşadıkları toplum hakkında çok az bilgiye sahip Ruslardan müteşekkil olması gerçeği yatmaktaydı. Özbek Adalet Komiserliği'nin sorunla ilgili yürüttüğü kapsamlı bir araştırma, tahsildarların farklı türdeki Müslüman din adamları hakkında neredeyse hiçbir şey bilmediklerinden yakınıyordu, örneğin, *halfe-bibilerin*⁵⁹ yalnızca Margilan'da ve *şeyhlerin* yalnızca Hokand'da faaliyet gösterdiğinin ve sufilerin her yerde sayıca az olduğunun farkında değildiler. Basit bürokratik tembellik, potansiyel vergi gelirlerini de kaçırıyordu: Din adamlarının faaliyetlerini tahkik etmeleri emredildiğinde, bazı malî kurumlar, vergi mükelleflerinin artık din adamı olarak faaliyet göstermediğine dair yazılı beyanlarını, bu beyanların gerçekliğini kontrol etme zahmetine girmeden kabul ediyorlardı. Ancak kendini daha fazla adamış vergi tahsildarları mümkün olan azami geliri elde etmeye çalışsalar bile, belirli bir bölgedeki faal camilerin sayısı gibi temel bilgilerin eksikliği, bunların işlerini fena hâlde yokuşa sürerdi.⁶⁰

Bazı davalar, güldürücü operalardakini andıran beceriksizlikler veya kasıtlı engellemeler nedeniyle mahkemelerde yavaşlatılıyordu. Margilan'da 1939'da şehrin Maliye Dairesi, sorumlu oldukları dinî bir mülkün vergisini ödemedikleri gerekçesiyle birkaç borçluyu mahkemeye vermişti. Hâkimler, meseleyi sadece ceza kanunu kapsamında ele almakta ısrar ettiler, ki bu uygun bir usul değildi. Mahkeme ayrıca davayla ilgili işlemleri tekrar tekrar erteledi ve dava dosyasını savcıya, nihayet, gecikmiş borçların son ödeme tarihi üç kez geçtikten sonra gönderdi. Savcılık ve Maliye Dairesi daha sonra uzun ve komiserliğin araştırmasına göre oldukça gereksiz yazışmalarla meşgul oldu. Davayla ilgili karar, sanıklardan birinin öldüğü, birinin ortadan kaybolduğu ve birinin diğer suçlamalarla polis tarafından tutuklandığı, üçüncü son öde-

58 1939'da yapılan bir sayımda, aktif imamları ve camileri olan birçok kolhozun bulunduğu fark edilmişti. TsGA Uz F. 837, op. 32, d. 1359, 11. 99-100.

59 Kur'an okumayı öğrenen talebelere verilen ad. -*bibi* soneki dişliliği belirtir.

60 TsGA Uz F. 904, op. 9, d. 1320, 11. 11-13. "Materialı po izuçeniyu i obobşeniyu sudebnoi praktiki ...", Temmuz 1940.

me tarihinin geçmesinden dokuz ay sonrasına kadar açıklanmadı. Dört sanık mahkûm edildi ve her biri üçer yıl hapis cezasına çarptırıldı, bir sanığın davası ise henüz incelenmemişti. Vergi tahakkukunun sadece %5'ini (2.440 ruble) gerçekleştirebilen Margilan'ın, Fergana Oblastı'nda (din adamları için) en düşük vergi toplama oranına sahip olması muhtemelen tesadüf değildi.⁶¹ Hemen hemen aynı sıralarda Hokand'da, mahkeme yetkilileri, çeşitli karmaşık yasal pürüzler nedeniyle suçlu din adamlarına karşı açılmış 14 vergi davasını düşürdü. Bir mahkeme çalışanı, ÖSSC Ceza Kanunu'nun Özbekçe nüshasını kaybettikleri ve Rusça edisyonunu kullanacak kadar Rusça bilmemeleri yüzünden çok sayıda adli hata yaptıklarını açıklıyordu. Hokand, din adamlarına ait vergi tahakkuklarının %46'sını (3.860 ruble) tahsil edebilmişti.⁶²

Mahkemelerdeki bu yetersizlik veya görevi kötüye kullanma vakaları seyrek değildi. Adalet Halk Komiserliği'nin çalışması, Fergana Vadisi'ndeki benzer davaları uzun uzadıya ele alıyordu ve muhtemelen Özbekistan'ın diğer bölgelerindeki mahkemeler de bundan iyi değildi. Bu davranışın arkasındaki nedenler artık tanındıktır: birçok eğitimsiz insan (artık *korenizatsiyanın* taleplerini yerine getirmek adına değil, 1937-1938 tasfiyeleri sırasında üstleri ortadan kayborduğu için) hızlı terfiler almıştı, dil zorluklarının üstesinden hâlâ gelinebilmiyordu ve bazı yetkililer dinî veya diğer gerekçelerle sanıklara sempati duydukları için davaları kasten engellemekteydi.

Şaşırtıcı olan, bu yaygın beceriksizliğin 1939'da cumhuriyetin kuruluşundan 14 yıl sonra ve 'Büyük Temizlik'in hemen ardından devam etmiş olmasıdır. Muhtemelen parti aygıtının o zamana kadar tam kontrolü eline geçirdiği düşünülecektir ama açıkçası durum böyle değildi. Aslında cari olan tam tersiydi: Temizlik, deneyimli çalışanları uzaklaştırmak suretiyle istikrarlı mevkileri mahvetmiş ve karışıklığa büyük katkıda bulunmuştu. NKVD'nin kendisi, tasfiyenin yarattığı kaostan ciddi şekilde zarar gördü. Ocak 1939'da ÖSSC MYK Organizasyon Komitesi Gizli Bölümü temsilcisi (tanımı gereği NKVD memuru olarak da çalışan), A. İsayev, ÖSSC Yüksek Sovyeti başkanına şunları yazıyordu: "2 Ekim 1938'den beri çalışıyorum ve şu ana kadar

61 Agy., 1. 15.

62 Agy., 11. 22, 15.

hiçbir talimat veya genelge almadım, bunlar olmadan günlük işlere odaklanmam çok zor.”⁶³

Her ne kadar 1927’den 1939’a kadar yapılan sayımların hiçbirisi kesin veya eksiksiz olmasa da 1939 sayımlarından elde edilen veriler, Stalin’in İslam karşıtı kampanyası sırasında Özbekistan, Kırgızistan (1936’da SSC oldu) ve Tacikistan’da kaç din adamının saf dışı bırakıldığını kabaca değerlendirmeyi mümkün kılıyor. Bulabildiğim en erken sayım, Haziran 1927’de Fergana Okrugu’nda yapılanıydı. Toplam sayı 956 din adamı, 156 mürit ve îşânla birlikte 1.112’ye ulaşıyordu.⁶⁴ Temmuz 1928’de Sredazbüro tarafından yapılan bir sayım, Hive hariç 1.636 veya 1.780 şehirli din adamının, Harezm Okrugunu hariç 4.972, 5.865 veya 6.147 kırsal din adamı ve ilaveten 533 îşânın listelendiği değişken sonuçlar vermekteydi.⁶⁵ Üst üste toplandığında, bu rakamlar 1928 ortalarında Özbekistan’da tahminen toplam 7.141 ila 8.460 Müslüman din adamı bulunduğunu göstermektedir. Araştırmanın yazarları, tüm rakamlarının eksik olduğunu vurgulamışlardır; bu nedenle, 8.460 gibi bir rakam, tüm bir okrugun dışarıda tutulması hesaba katılmasa dahi, kesinlikle, olması gerekenden eksik bir sayıdır.

Şubat 1929’da Andican’daki ÖKP Olağanüstü Komisyonu [TsEKA] Ajitasyon-Propaganda Dairesi, Andican Okrug ve şehir parti komitelerine “Özbek Din Adamlarının Faaliyetleri Üzerine” başlıklı bir rapor sundu. Bu raporun yazarı okrugda 185 imam, 24 îşân ve 42 mürit saymış ve sayılarının ciddi anlamda eksik tahminler olduğunu da eklemiştir.⁶⁶ Ancak daha sonra din adamlarını isim, unvan ve yere göre listelemeye devam etmiş ve onları ikinci kez tek tek rayon düzeyinde sayarak toplam 230 imam, 19 îşân ve 41 mürit bulmuştur.⁶⁷ Daha yüksek olan 249 imam ve îşân sayısının bile Temmuz 1928’de Andican şehri ve okrugunda sayılan 1.165 din adamına göre muazzam bir düşüş olduğu hemen göze çarpıyor.

1929 tarihli Tacikistan sayımında Kurgantepe ve Kulyap *vilayetlerinde* (okruglar) “çeşitli kategorilerde” 715 din adamı veya

63 TsGA Uz F. 86, op. 2, d. 191, 1. 24.

64 PATsS-NDPUz F. 58, op. 2, d. 955, 1. 62.

65 RGASPI F. 62, op. 2, d. 1593, 11. 1-36.

66 PATsS-NDPUz F. 58, op. 5, 613, 1. 11. “Dokladnaya zapiska, ‘O rabote Uzbekskogo Duhovenstva’”, Rahim(e) Eyübov, 13 Şubat 1929.

67 Agy., 1. 20.

313 kişide 1 din adamı sayıldı. Araştırmacılar ilaveten Kerki şehri ve çevresinde "50 civarında" ve Kuşkin rayonunda 25 olmak üzere toplam 790 imam ve işân buldular. Cumhuriyetin Türkmen bölgelerindeki din adamlarını sayma girişimleri ise tam bir başarısızlıkla sonuçlandı.⁶⁸

Eylül 1939'daki vergi toplama kampanyasındaki rakamlar epey sorunluydu. Özbek yetkililer en az 10 yıldır, herhangi bir bölgede tam olarak kaç din adamının yaşadığını bilmediklerinden şikâyet edip duruyorlardı. Buradaki rakamlar, açığa çıkan bu "din hizmetlilerinin" kaçının aslında din adamı olduğu sorusunu gündeme getiriyor. Fergana Oblastı'nda olduğu gibi, ifşa edilen din adamlarının sayısı dört ay içinde aniden arttığı için, kurbanlardan en azından bazılarının kotayı doldurmak için haksız yere suçlandığından şüphelenilmelidir.

Bu uyarıları akılda tutmak suretiyle, bu rakamlardan 1927 ile 1939 arasında ortadan kaybolan din adamlarının yüzdesi hakkında kaba bir fikir edinmenin yine de mümkün olduğuna inanıyorum. Sayılar Tablo 7.4'te gösterilmiştir.

Tablo 7.4'e bakarken, abartılı olup olmadığı anlaşılamayan 1939 rakamları dışında, bu rakamların hiçbirinin kesinlik taşımadığını, çoğunun belirsiz bir miktarda eksik kaldığını fakat birçok soruna rağmen yine de anlamlı olduklarını varsayıyorum. Tablo din adamları nüfusunun 12 yılda derinlemesine bir düşüş yaşadığını gösteriyor: 1928-1936 yılları arasında Fergana Oblastı'nda %72-80, Andican Oblastı'nda %79 ve Özbekistan genelinde %68-73. Ayrıca, din adamlarına yönelik kritik baskı dönemlerinin, bir bütün olarak SSCB'de görülen örüntüyle eşleşen 1927-1930 ve 1936-1938 olduğunu ortaya koyuyor. E. Fedorov'un 1917'den önce Semerkant, Fergana ve Seyhun oblastlarında "en az" 11.680 imam ve 8.000 molla bulunduğunu ifade eden 1925 tarihli kaba sayımını akılda tutarak yapılacak ihtiyatlı bir tahminle, bu süre içinde 14.000'den fazla Müslüman din adamının tutuklandığı, öldürüldüğü ve memleketlerinden sürgün edildiği ya da SSCB'den kovuldukları tahmin edilebilir.⁶⁹

68 RGASPI F. 62, op. 1, d. 552, 11. 182-183.

69 20.000'in %70'ini alma şeklindeki ham yöntemi kullanarak. Fedorov'un rakamları tüm cumhuriyeti kapsamadığından, 14.000 çok düşüktür şüphesiz ancak rakamın ne kadar yüksek olması gerektiği konusunda tahminden fazlası söylenemez.

Tablo 7.4 Birleşik ve Karşılaştırmalı Toplamlar

Bölge	Haziran 1927	Temmuz 1928	Şubat 1929	Ocak 1936	Eylül 1939
Fergana Oblastı	1.112				224-316
Andican Oblastı		1.165	209-249		
Semerkant Oblastı					70-120
Buhara Oblastı					66
Hokand (şehir)				44	11
Taşkent (şehir)				0	5-68
Özbek SSC		7.141- 8.460		2.301	
Tacik SSC			790		

İnanç Komisyonu'nun özverili çabalarına rağmen, 1930'ların sonlarında (cemaatten gelen) suistimal ve (yetkililerden gelen) yetersizlik şikâyetleri cami kapatma sürecinin yakasını bırakmamayı sürdürüyordu. Geriye kalan din adamlarını vergilendirme ve faaliyetlerini durdurma kampanyasında olduğu gibi, Sovyetler camilerle başa çıkma konusunda tamamen güvenilir bir sisteme hiçbir zaman erişemedi.

Temmuz 1940'ta Özbek Adalet Komiserliği, bölgedeki dinî faaliyet raporlarını kontrol etmesi için müfettiş Çerniyatin'i Fergana Oblastı'na gönderdi.⁷⁰ Bölgedeki camiler arasında, Taşkent'in tamamen bihaber olduğu çok sayıda faaliyet olduğunu keşfetti. Evvela, kaç tane cami olduğunu doğrulamakla ilgili bir sorun vardı. Fergana Raykomhoz, bölgede 138 eski cami olduğunu bildirdi. (1935 Sovetov MYK araştırması, Fergana Rayonu'nda 108 kapalı cami, 58'i açık ve kayıtsız cami ve 28 "işlevsiz" cami olduğunu belirtmişti.) Ancak Çerniyatin, komhoz işçileriyle yaptığı konuşmada, bölgenin her yerinde aktif camiler olduğunu ve resmî olarak "boş" (21) olarak adlandırılan camilerin çoğunun aslında ibadet için kullanıldığını keşfetti. Bu rahatsız edici durum neden ortaya çıkmıştı? Çerniyatin şöyle açıklıyordu: "Raykomhoz bu bilgiyi sunamıyor çünkü cemaatle müzakereler gerçekleşmiyor. Camilere ilişkin incelemenin devamı getirilmedi.

70 TsGA Uz F. 904, op. 9, d. 1320, 11. 1-27, 18 Temmuz 1940 tarihli rapor.

Komisyondun, ulaşım ve zaman probleminden ötürü faal camilerin olduğı bölgelere seyahat etme olanağı yok.⁷¹

Margilan şehir komhozunda da benzer sorunlar vardı. Margilan, 1939'da 39 caminin halk dilekçesiyle kapatılmış olduğunu ve 1940'ın ilk yarısında (1935'te "kapatılmamış" sayılan 83 camiden) 16'sının daha kapatıldığını bildirdi. Buna ek olarak, 40 boş cami ve 11 kayıt dışı faal cami, artı, kiralari ödenmediğı için kapatıldığı düşünölen 32 cami daha vardı. Ancak Çerniyatin, işçilerle yaptığı görüşmelerde, konut idaresinin durumu kontrol edememesi nedeniyle "boş" olarak listelenen camilerin çoğunluğunun hâlâ çalışır durumda olduğunu tespit etti. Müze olarak korunan camiler bile amaçlanan çerçevede işlemiyordu:

Uzkomstarilere⁷² (tarihî kıymeti haiz yapıtlar olarak) devredilen camilerdeki anormal duruma dikkat çekmek özellikle önemlidir. Hiç kimse bu camilere bakmamış, onları korumamış, tadilattan geçirmemiştir—sonuç olarak tüm bu camiler müminlerin dinî ibadetlerini yerine getirdiğı mahallere dönüşmüştür.⁷³

Hokand'da hiç kimse cami envanteri çıkarmamıştı ve konut idaresi şefi, ibadethaneleri yöneten kural ve prosedürler hakkında "kesinlikle hiçbir bilgisi olmadığını" göstermişti. Namangan bölgesinde, kolhozlarda aslında çalışır durumda olan "kapalı" camiler bulmak alışılmadık bir durum değildi.⁷⁴ Başka bir deyişle, cami kapatma sistemi üzerindeki artan bürokratik kontrole rağmen, birçok cami hâlâ çatlaklardan sızıyor ve işliyordu. Müslüman vatandaşlar, parti ve hükûmetteki Müslüman yetkililerin de hatırı sayılır iş birliğiyle, şaşırtıcı bir beceri gösterip devleti savuşturuyorlardı.

Çerniyatin, durumu düzeltmeye dönük bir yapılacaklar listesi önerdi ancak fikirlerinde yeni bir şey yoktu: dinî örgütlerin gözetimini arttırmak, dinî binaların teknik incelemelerini yürütmek, Militan Ateistler Birliği'yle halka açık toplantılar düzenlemek vb. Bunlar, her zaman reçete edilen tekniklerin tıpkısıydı—aslında, 1939'dan çok daha önce mükemmelleştirilmeleri gerekiyordu. Ancak bu noktada, İslam karşıtı kampanyadan so-

71 Agy., 1. 5.

72 Özbek Eski Eserler Komitesi.

73 TsGA Uz F. 904, op. 9, d. 1320, 1. 6.

74 Agy., 11. 7-8.

rumlu yetkililer, inancın nasıl daha iyi ortadan kaldırılacağına ilişkin fikirleri tüketmiş görünüyör.

Özbek mahkemeleri, tıpkı vergi kaçırın din adamlarını sık sık görmezden geldiği gibi, kadın haklarını ilgilendiren örfi suçları küçümsemeye de devam etti. Özbek Adalet Komiserliği, 1930'ların sonu ve 1940'ların başlarında yerel mahkeme performansına ilişkin birkaç sayım yaptı ve mahkemelerin ne yazık ki kovuşturma iştıyakından yoksun olduklarını tespit etti. Harezm, Semerkant ve Namangan oblastlarındaki mahkemeler önemli dava dosyalarını kaybediyor, kovuşturmaları beceriksizce yürütüyor veya soruşturmaları belirsiz nedenlerle tamamen durduruyordu—Semerkant'taki savcı, önemsiz gördüğü için çocuk yaşta evlilik davalarından birini düşürmüştü.⁷⁵

Mahkemelerin önüne gelen suç türleri *hücumun* ortaya çıkışından bu yana pek değişmemişti. Tamamlanan kovuşturmaların çoğu çocuk evliliği üzerineydi; tecavüz ve cinayet benzer (düşük) önceliğe sahipti. Yeni olan, Ceza Kanunu'nun 274. Maddesi'nin B fıkrası uyarınca kovuşturulan, "kadınların topluma katılımını engellemek" olarak bilinen bir suç kategorisiydi. Bu kategori, kadınların okula gitmesini veya ev dışında çalışmasına engel olmayı içeriyordu. Örneğin Haziran 1941'de bir adam bu fıkra göre karısını ferenci takmaya ve başka erkeklerle konuşmamaya zorlamaktan ve buna karşı koyunca da onu dövmekten mahkûm edilmişti.⁷⁶ Başka bir deyişle, kadınlar henüz vaat edilen kurtuluşa ulaşmaktan çok uzaktı. Elbette esaslı değişiklikler yapılmış, birçok kasaba ve şehirde örtü tamamen ortadan kalkmıştı. Ancak kamu propagandasında çizilen resim ile çoğu

75 TsGA U z F. 904, op. 10, d. 91, 1. 60. "Dokladnaya zapiska — O sostoianni rassmotrenniya del v sudah Samarkandskoi Oblasti, svizayannue s protivodeistviyam raskrepoşenie jenshin." 1 Ocak 1941—1 Ekim 1941.

76 Agy., 1. 91. Ayrıca F. 904, op. 10, d. 91, 11. 2-11, "Obzor o rabote organov prokuraturı i Suda Horezmskoi Oblasti po delam o prestupleniyah, svizayannih s raskrepoşenii jenshin, a takje po ubiistvam i pokuseniyam na ubiistvo jenshiyu-uzbekçek za 1941 god", 8 Kasım 1941, Urgench. d. 91, 11. 47-48; "Tezisi Dokladı—O rabote sudebnih organov Namanganskoi Oblasti po delam o prestupleniyah, napravelnıh protiv prav jenshin i ih raskrepoşeniya za vremya s 1/I - 1941 g. po 1/X - 1941 g." Yaroslavski, *kalm* ve örtünün süregelen gücüne işaret etmişti, "Ob očerednih zadaçah antireligioznoi propagandi sredi natsionalnostei", *Antireligioznik*, 8-9. sayı (1938): s. 23-26.

kadının hayat gerçekliği arasındaki uçurum hâlâ olağanüstü derecede derindi. Aynı şey, elbette, bir bütün olarak İslam karşıtı kampanya için de söylenebilirdi.

Nazilerin Haziran 1941’de SSCB’yi işgali, doğal olarak, doğrudan doğruya ölüm kalımla ilgili olmayan tüm kampanyaları askıya aldı. Ufa’daki Merkezî Ruhani Yönetim’in liderleri, tıpkı Ortodoks muadilleri gibi, Sovyet savaş çabalarına destek sözü verdiler ve (Tatar, Özbek ve diğer “ulusların” aksine) Müslümanlara dönük vatansever çağrılar yayınlamalarına izin verildi. İşân Babahan Abdülmecithanov liderliğindeki Orta Asya cumhuriyetleri din adamları, hükûmetin duyduğu destek ihtiyacını, kaybettikleri güçlerinin bir kısmını geri kazanmak için fırsat olarak gördü. 1942’de Moskova’ya, Taşkent’te yeni bir Müslüman ruhani yönetiminin kurulmasını talep eden dilekçeler göndermeye başladılar. Temmuz 1943’ün sonlarında Yüksek Sovyet onay verdi ve Orta Asya Ruhani Yönetimi, müteakip ekim ayında Taşkent’te ilk kurultayını gerçekleştirdi.⁷⁷ Devletin doğrudan kontrolü altında, tamamen yeni bir Müslüman din adamları kuşağı tarafından idare edilecek yeni bir yönetimin kurulması, birkaç yıldır âşikâr olanın aleni bir kabulünden ibaretti—İslam’ı yok etme yönündeki mücadele bitmişti. Devlet, dik başlı ateist bir proletarya yaratmak yerine, “resmî” din adamları üzerinde sıkı bir denetimle yetinecek ve fakat “gayri resmî” dinî uygulamalara karşı baskıyı da sürdürecekti; Sovyet sonrası döneme de tevarüs edecek bir sistemdi bu.

77 Yaacov Ro’i, *Islam in the Soviet Union: From World War II to Perestroika* (New York: Columbia University Press, 2000), s. 103-104. Yeni örgütün yetki alanı kapsamında, dört güney cumhuriyetinin yanı sıra Kazak SSC de vardı.

Sonuç: Yaralı Ama Ayakta

Sovyetlerin İslam karşıtı kampanyası başarılı mıydı yoksa başarısız mı? Böyle bir “O mu-Bu mu?” sorusu fazla basit elbette. Açıkça görülüyor ki, Sovyetler, İslam’ın toplumu düzenleyen birincil kamusal (devlet) mevcudiyetine pekâlâ büyük zarar verdi. Fakat İslam; kişisel inanç, ahlak ve toplum üzerindeki güçlü bir sivil (devlet dışı) nüfuz meselesi olarak komünizmden sağ kurtuldu. O hâlde, ilginç sorular, varsayılan “başarı” veya “başarısızlıktan” ziyade, kampanyanın neden böyle bir yol izlediği ve rakip inanç sistemleri arasındaki büyük çatışmanın hasımları nasıl etkilediğiyle ilgilidir.

İslam karşıtı kampanya hem özenle planlanmıştı hem de tamamen kaotikti. Lenin Hükûmeti 1919’a kadar Türkistan üzerinde nominal bir kontrol bile elde edemedi ve ardından birkaç yılını iç savaşın yıkımını onarmak için harcamak zorunda kaldı. En büyük zarar, fiziksel olmaktan ziyade (elbette açlıktan ölen 1,6 milyon insan unutulmamalıdır), Türkistanlılar ile Avrupalılar arasındaki yoğun düşmanlık ve güvensizlikte yatıyordu. 1922’ye kadar Taşkent’teki Bolşevik Hükûmeti (Türkbüro) İslamî kurumlara mülklerini iade etmeye ve İslamî mahkemeleri ve okulları yeniden açmaya odaklandı. Devlet destekli “ruhani yönetimler” kurarak Müslüman din adamlarıyla açıkça iş birliği yaptı. Yönetimler tümüyle yeni bir yaratım değildi; kökleri hem II. Katerina’nın 1788’de kurduğu Müslüman Ruhani Meclisi’ne hem de *mahkeme-i şer’iyye* adı verilen Müslüman yargı konseyleri geleneğine dayanıyordu. Bununla birlikte, nihayetinde bunlar, çoğu din adamının gayet farkında olduğu gibi, Bolşeviklerin İslam’a karşı dostluğunun işareti değildi. Ruhani yönetimler, tıpkı imparatorluktaki selefleri gibi, devletin din adamları üzerinde denetim sağlaması için tasarlanmıştı; sadece devletin onayladığı kimseler üye olabilirdi. Bolşevik yönetimler kasıtlı biçimde din adamlarını bölme niyetiyle daha da ileri

giderek, ıslah çizgisindeki ya da Sovyet yanlısı din adamlarına gelenekçiler üzerinde ve aleyhinde bir güç tabanı verdiler. Bu, İslam karşıtı kampanyanın ilk adımıydı.

1922’de Orta Asya Bürosu’nun kurulması, (Türkistan’ın dönüştürülmesi ile) Sovyet Orta Asya’sının gerçek kuruluşuna işaret etmek için kullanılabilir. Sredazbüro, enerjisini Türkistan cumhuriyetlerini ve yerel parti kadrolarını inşa etmeye yoğunlaştırmıştı. 1923’te yavaş ama sistemli bir şekilde vakıf arazilerine ve mülklerine el konulması, mahkemelerin sınırlandırılması ve yıkılması, Müslüman okul sisteminin kısıtlanması başladı. 1927’ye gelindiğinde, artık Stalin ve onun pek çok destekçisinin hükmettiği parti, camileri kapatmak, din adamlarını ortadan kaldırmak ve geleneksel aile yapısında ve kadınların statüsünde kapsamlı değişikliklere girişmek için bir cephe taarruzu başlatacak kadar güçlü bir konumdaydı. Bu hedefler büyük ölçüde gerçekleştirildikten sonra, 1930’lar bürokrasiyi yeniden düzenlemeye ve feodalizmin “kalıntılarını” (*perejitki*) temizlemeye adanabiliyordu. Ancak parti ve devlet yetkilileri her defasında beklentilerinin boşa çıktığını ve İslam’ın her yerde olduğunu, neredeyse hiç gözden kaybolmadığını gördüler.

Çeşitli faktörler kampanyanın bu kaotik doğasına katkıda bulundu. 1920’lerde önemli sorunlardan biri, Moskova’dan binlerce kilometre uzaktaki zorlu arazide modern bir hükûmet kurmaya ve yönetmeye çalışmanın katıksız fiziksel zorluğuuydu. Yollar ve telefon hatları inşa etmek gerekiyordu, kâğıt kıtlığı vardı, halk sağlığı sistemleri ilkeldi, mekanize ulaşım nadirdi ve polis bile at bulmakta zorlanıyordu. Kâğıt ve telefon hatlarının olmaması, Özbek Komünist Partisi’nin yerel hücre faaliyetlerini denetlemesini son derece zorlaştırdı ve Sredazbüro’nun veya Moskova’daki Orgbüro’nun sahadaki koşullar hakkında doğru bilgi elde etmesini neredeyse imkânsız hâle getirdi.

Hükûmet, kurumlar arasında kıt kaynaklara ilişkin yaşanan rekabetin sonuçlarını öngörememişti. Yerel belediye hizmet kurumları Narkompros’a ait vakıf varlıklarına el koymaya başladığında, devletin onları durdurmak için neredeyse hiç gücü yoktu. El koymaların bir sonucu olarak, devletin vakıf gelirlerini laik bir okul sistemi inşa etmek için kullanma planları büyük ölçüde sabote edilmişti. İnşaat malzemelerinin kıtlığı, devleti, yeni bina yapamadığı için camileri laik mahkeme salonlarına dönüştürme-

ye zorladı. Mesele, camilerin seküler hedefler uğruna maruz bırakıldığı bu kısmî devrin Müslümanları incitmesi değildi sadece; camiler mahkeme olarak kullanılmaya da pek uygun sayılmazdı. Daha da kötü bir alternatif, çıkma malzemelerini yenilerini inşa ederken kullanmak üzere mevcut binaları yıkmaktı. 1927'deki Andican olayı, okul inşa etmek için okul yıkmakla eş anlamlıydı, bu da aklîselimle kolayca öngörülebilecek sonuçlar doğurdu.

Ne var ki, Sovyet sistemi aklîselimi hor görüyordu, nihayetinde çöküşünün ana nedenlerinden biri de buydu. Burada defalarca görülen komuta örüntüsü, Orgbüro ve Politbüro'nun çoğu zaman belirsiz ve birbiriyle çelişen kararnameler yayınlaması şeklindeydi. Müslüman din adamlarına ve camilere yönelik saldırılarla ilgili olarak, partinin önce harekete geçtiği, (yıllar olmasa da) aylar sonra ise parti kadrolarının tutumuna yönelik özel talimatlar formüle ettiği görülüyor. İmkânsız beklentiler ve (en iyi ihtimalle) belirsiz talimatlarla karşı karşıya kalan yerel yetkililerin, bir yandan yerine getiremeyecekleri emirleri görmezden gelirken (1931 yaygın zorunlu eğitim kararnamesi), bir yandan da haddinden fazla şevkle yerine getirmeleri (Buhara Okruğu'ndaki camileri kapatmak) şaşırtıcı değildir.

Bu zorlu sorunlara ek olarak, parti personeli, peş peşe gelen tasfiyeler ve *korenizatsiya*yla ilgili terfiler nedeniyle sürekli bir değişim hâlindeydi. Bir memur gerçekten işinde ehil olsa, alkolik veya afyon bağımlısı olmasa ve makul derecede Rusçaya ve yerel dile hâkim olsa bile (son derece ender bir terkip), bu kişinin bir noktada tasfiye edilmesi çok muhtemeldi. Bazı açılardan, komünistlerin bu kadarını bile becermiş olmaları bir mucizedir.

Sovyet Hükûmeti dine saldırıyordu çünkü sahip olduğu Marksist-Leninist ideoloji ateist bir toplum dikte ediyordu. Saldırısının bir başka gerekçesi, iktidar için hiçbir rakibe tahammül edememesiydi. Zamanında tarihçilerin SSCB'de ideolojinin rolünü asgariye indirme eğiliminde olduğu bir dönem olduysa da biraz da ideolojiye körü körüne bağlılığın sistemin muazzam verimsizliğini ve öz tahripkârlığını açıklamada çok yarar sağlaması nedeniyle bu rol son tartışmalarda yeniden önem kazanmıştır.

Politbüro, işlerin gerçekte nasıl olduğuna göre değil, nasıl olması gerektiğine göre talimatlar veriyordu. Bazen, ideolojik romantizm parti üyelerinin en iyi tavsiyelerini geçersiz kıldığı

için böyle oldu. Mir Said Sultan Galiyev gibiler, partiyi, yalnızca temkinli, eğitim odaklı bir yaklaşımın Müslümanları ateizme kazandırabileceği, bilimsel materyalizm vaaz eden Rusların Müslümanlara yalnızca Ortodoksluk vaaz eden Rusları hatırlatacağı ve yerel kültürlerin özelliklerinin her zaman dikkate alınması gerektiği konusunda defalarca uyardı. Parti yetkilileri, prensipte bu tavsiyeye katılmalarına rağmen, fiiliyatta insanları iknaya kazanma sürecine sabır göstermediler. Öylesi yavaştı, ideolojik tavizlerin bir yerlere sızabileceği tehlikesiyle doluydu ve pamuk cephesi, tahıl talep cephesi, cehalet cephesi gibi cephelerin siperlerinde savaşmanın romantik fantezileriyle doldurulmuş bir grup insan için fazla kahramanca değildi. Komünist kahramanlık, eylem ve fedakârlık gerektiriyordu, bu yüzden Hamza'nın kutsal mekânlardan birine ölümüne yaptığı aptalca saldırı, aslında ateist harekete zarar vermiş olsa bile, gerçek iman yolunda büyük bir şehadet örneği olarak gösterilmişti. Aynı şekilde parti, Müslümanların camileri kapatıp din adamlarından uzaklaşmaya kendi başlarına karar vermelerini veya kadınların hayatlarını kademeli olarak iyileştirmek için ekonomik modernleşmenin yol almasını bekleyemedi. Birinci Beş Yıllık Plan'ın tamamı, benzersiz sonuçlar veren benzersiz bir insan emeğine dayanıyordu; inanların duygularını incitmekten kaçınmaya yönelik öğütler, bu drama seviyesiyle uyuşmuyordu.

Bana göre, fiilî sonuçlar yerine kahramanlık dramasının tercih edilmesi, ideolojik mi yoksa anti-ideolojik saplantılarla mı uğraştığımız sorusunu gündeme getiriyor. Teorinin sözümona betimlediği gerçekliği dikkate almadan hareket etmek, mantıksal olarak bu teorinin tekrar tekrar ezbere uygulanmasıyla sonuçlanacaktır: Marx ve Lenin, bir gün gerçekliğin boyun eğeceğini vademişlerdi. Bazı durumlarda Sovyetler tam da bunu yaptı, özellikle sınıf farklılaşmalarını her yerde uygulamakta ısrar ederek: Çukçı gibi küçük Kuzey Kutbu kabilelerinin bile "gulagları" ve "yoksul köylüleri" olması icap ediyordu. Parti propagandacılarının, Türkistan ve Avrupa'nın tarihsel gelişimi arasındaki büyük farklılıklara aldırmaksızın Müslüman din adamlarını nasıl "burjuva", "gerici" ve "feodal" unsurlara ayırdıklarını görmüştük.

Bununla birlikte, İslam karşıtı kampanya, çoğunlukla, ideolojinin körü körüne uygulanmasına dönük bir egzersiz olmadı. Parti, özellikle iç savaşın ve Büyük Kırılma'nın kriz dönemle-

rinde, acil ihtiyaçlara uyacak şekilde ideolojisini tekrar tekrar değiştirdi. Homojenleştirilmiş bir uluslararası proleter topluma ulaşmayı amaçlayan Lenin, bu amacın hilafına Kasım 1917’de Müslümanlara tam kültürel haklarını vaat ederken muhtemelen tamamen pragmatik (ve kinik) davranıyordu. Özellikle komünizmin hayatta kalması söz konusu olduğunda, amaçlarının her yolu mubah kıldığını düşünüyor, kafasındaki Marksist tasavvura ise bir azizin coşkusuyla inanıyordu. On iki yıl sonra, parti çizgisi, *ferencinin* kadınları insanlıktan çıkardığı ve sağlıklarına zarar verdiği için kötü olduğunu ilan etmekten, fabrikada ve tarlada kadınları çalışmaktan alıkoyduğu için kötü olduğunu ilan etmeye kaydığında ise hem amaç hem de yöntemlerdeki bir değişikliğin sinyalini verdi. Öyle görünüyor ki, ideolojinin Stalin için sabit bir rolü yoktu; bazı durumlarda sağlam bir rehber, bazılarında ise gerektiğinde değiştirilebilecek bir araçtan ibaretti.

Anlaşılması en zor olan, Stalin döneminde partinin ideolojik bir çizgi ilan ettiği ancak fiiliyatta farklı davrandığı birçoğ örneğinin bulunmasıdır. Korenizatsiyanın sessizce terk edilmesi ama bir yandan da bu politikanın iyi işlediği ve hâlâ yürürlükte olduğu konusundaki ısrar, yapılan bir hatayı düzeltirken aynı anda zevahiri de kurtarmaya çalışmanın sarıh bir örneğidir—Batılı hükümetler bu taktiği yüzyıllar boyunca kullanmışlardır. Buna karşılık, camilere ve din adamlarına yönelik saldırılar, teoride halkın mollalardan gönüllü olarak yüz çevirdiği veya devlet bürokrasisinin camilerin kapatılmasını dikkatle denetlediği ancak gerçekte sürecin gizli polis tarafından ve/veya tam bir kaos hâlinde yürütüldüğü doğrudan inkâr politikasının bir örneğidir. Bunun, bazı tarihçilerin de onayladığı gibi, sinizme ve çıplak şiddete dayanan Stalin rejiminin acımasız, karanlık, yalancı doğasını kanıtladığı ileri sürülebilir. Şüphesiz bu, özellikle savaş sonrası dönemde yayınlanan kapsamlı anı ve *samizdat*¹ literatüründen pek çok bulguyla desteklenebilecek cazip bir yorumdur.

Ancak aynı zamanda, ne kadar çok saldırı taktiği nihai hedefine ulaşmış olursa olsun (başlı başına bir sorun), Moskova ve Türkistan’daki parti yetkililerinin bu taktiklere karşı mücadele ettiğini gösteren pek çok kanıt da var. En yaygın neden, “aşırılık”

1 Sovyetler döneminde, resmî olmayan ve sansürden geçmeden basımı ve dağıtımı yapılan her türde yayın. (ed.n.)

yapanların parti emirlerini ihlal etmesiydi. Moskova, gecikmeli ve/veya yetersiz de olsa camilerin nasıl kapatılacağı, vakıfların nasıl devralınacağı vb. konularda talimat vermişti. "Demir parti disiplini" etiği, emirlerine karşı gelindiğinde gerçekten öfkelenen üst düzey yetkililere güçlü bir şekilde yerleşmişti. Dahası, parti kendi kadrolarını bile kontrol edemiyorsa, Sovyet imparatorluğunun uçsuz bucaksız topraklarını kontrol ettiği iddiasında nasıl bulunabilirdi? Parti talimatlarının tekrar tekrar ihlal edilmesi ve partinin bu ihlalleri durdurma çabalarının boşa çıkması, Zelenski ve İkrarov gibilere Türkistan üzerindeki kontrollerinin ne kadar zayıf olduğunu hatırlattı.

İkincisi, yerelden bakınca, bu saldırı taktiklerinin Sovyet rejimi için çoğu zaman olumlu bir şey sağlamadığı açıkça ortaya çıktı. Hüdayar-Atalık Camisi'ne yapılan hürmetsizlikle ilgili olarak İkrarov'un kendisinin de söylediği gibi, "Özbekistan'da ayaklanma çıksın isteniyorsa, böyle birkaç çirkin olay daha yaşansın yeter." Zorla cami kapatmalar öfke yarattı, tesettür açma kampanyası kurtardığından daha fazla kadının zarar görmesine veya öldürülmesine sebep oldu ve Müslüman bayramlarında camilere ateist aktivistlerin gönderilmesi zaman zaman cinayetle ve ardından devlet misillemeleriyle sonuçlandı. Hocend Okrugundaki köylülerin, kendi fikirlerinin önemsenmediğini açıkça ifade etmelerinden anlaşıldığı gibi, çıplak güç kullanımı, insanların hükûmete duyduğu azıcık inancı da zayıflattı; devlet yine ne isterse onu yapardı.

Kaba taktikler de düz anlamda işe yaramadı. Teknik olarak kapatılan camiler fiilen çalışıyor, parti toplantılarında başlarını açan kadınlar eve geri dönerken başlarını yeniden örtüyor, din adamları vergi kaçırıyor ve İslamî okullar kapatıldıktan sonra din eğitime (bazen Sovyet okullarındaki öğretmenler tarafından) devam ediliyordu. Binlerce din adamı saf dışı bırakıldı, Arap alfabesi yasaklandı ve camiler fiziksel olarak tahrip edildi ancak İkinci Dünya Savaşı'nın ortasında rejim, İslam'ı yok etmeye çalışmaktan vazgeçerek, ruhani yönetimlerin, tepeden tırnağa ehlileştirilmiş bir din adamları topluluğunun idare edeceği ve devlet güdümüne alınmış bir formda yeniden canlandırılmasını kabullenmek durumunda kaldı.

Dolayısıyla, ideolojik nedenlerle harekete girişen ancak bu ideolojinin belirtilen ilke ve stratejilerini açıkça görmezden ge-

lerek halkı soğutan taktikler izleyen ve her hâlükârda pek de iyi çalışmayan bir rejim görüntüsüyle karşı karşıyayız. Rejim ayrıca, eylemlerinin kendi muayyen hedeflerini baltaladığına dair bol miktarda kanıt da titizlikle görmezden geldi ve bu soruna dikkat çeken parti üyelerini infaz etti. 1936 Anayasası ilan edildiğinde, Marksist-Leninist doktrine ait militan ateist hükümler çoğunlukla çiğnenmişti; din kontrole tâbi tutulacak ve ara sıra baskılanacak ancak bilimsel materyalizmin amansız güçleri tarafından yok edilmeyecekti. Partinin, kökünü kazımak için ciddi çaba sarf etmeye devam ettiği dinler ise, Yahudilik, Ukrayna Doğu Katolik Kilisesi ve Evanjelikler ve Yehova Şahitleri gibi devlet kontrolüne direnen daha küçük Protestan mezhepleri idi. Bu dinlerin Sovyet sonrası dönemde hâlâ düşmanlığa maruz kaldığı düşünülürse, sorunlarının komünist ideolojiye atfedilmesi pek mümkün değil.

Marksizm-Leninizm'in rolünü bir an için yarı-din gibi düşünerssek, aslında Stalin ve etrafındakilerin doktrinlerine gösterdikleri inanç çok zayıftı. Troçki ve Lenin'in tarihsel süreçlerin yavaşlığına karşı duydukları derin sabırsızlığı miras almışlardı ancak Stalin rejiminin tutumu, gerçekten inandığı tek "ideolojinin" güç ve sorgusuz itaat olduğunu gösteriyor. Öyle görünüyor ki, Stalin'in militan ateizminin alt metninde şunlar vardı: "Evet, Marx ve Lenin, dinin bilimin ve sosyalist ekonomik koşulların solduran bakışları altında öleceğini öğretmiş olabilirler (her ne kadar Lenin, süreci hızlandırmak için din adamlarını vurup hapse atmaktan son derece memnun olsa da). Ancak gerçekten işe yarayacak bir şey varsa, o da tam tekmil bir saldırdır." Stalin'in, savunduğu her şeyi yok ettiğine dair tüm kanıtlara rağmen körü körüne takip ettiği ideoloji buydu-rejimi hedeflerine ulaştıracak olan şey, nasıl elde edilmiş olursa olsun, doğrudan mutlak itaat olacaktı.

Bu, kendisini açıklamak için hiçbir siyasi düşünce sistemine ihtiyaç duymaması anlamında bir anti-ideolojydi, böylece rejimin hedefleri ve bu hedeflerin gerekçeleri serbestçe değişebiliyor ve belirtilen hedeflerle gerçeklik arasındaki boşluk birkaç tereddütle giderilebiliyordu. Düzgün işlemeyen (*nonsystem*) bu sistemde, 1943'te İslam'ı devlet desteğinin kanatları altına almak kabulü mümkün bir şey hâline geldi çünkü rejim onu mağlup ve kontrol edilebilir bir düşman olarak algılıyordu. Önemli

olan itaatti; Marx'ın ateist proletarya ideali bir kenara bırakılabildi. Bu anti-ideoloji, basit bir gayriahlakî pragmatizm olarak da adlandırılmaz. Çünkü cebren itaat, amacına ulaşmadığı veya rejime başka şekillerde zarar verdiği âşikârken de sürdürülüyordu-sadece kolektivizasyon ölçeğindeki felaketler veya 1941'deki muhtemel Nazi zaferi Stalin'i rotasını değiştirmeye zorlayabilmişti. Gerçekten pragmatik bir lider, başarısız bir stratejiyi, daha başarılı bir şey uğruna uçuşumun kenarına ulaşmadan önce çoktan bırakmış olurdu.

Stalin'in zorla itaat konusundaki inancını *bilinçli olarak* Marksist-Leninist bir cılayla kapladığını, yani bilinçli olarak ikiyüzlü olduğunu iddia etmek istemiyorum. Richard Tucker ve diğerlerinin yiğitçe çabalarına rağmen, Stalin'in kişisel dosyalarına tamamen erişilebildiğinde bile, muhtemelen onun zihninin nasıl çalıştığını hiçbir zaman tam olarak anlayamayacağız. Yine de Stalin'in bazı şeylere (yani, tasfiye kurbanlarının isnat edilen suçları gerçekten de işlediklerine, bu yüzden basitçe kurşuna dizilmek yerine itiraf belgelerini imzalamaları için işkence edilmeleri gerektiğine) umutsuzca inanmaya ihtiyacı olduğu konusunda Tucker'a katılıyorum ve dine yönelik yaklaşımının haklılığı, muhtemelen kendini inandırmayı başardığı şeylerden biriydi. Bu görüş, sadık memurları Vyaçeslav Molotov ve Lazar Kaganoviç'in, şimdiye kadar yanlış bir şey yaptıklarını düşündüklerine dair hiçbir işaret bulunmayan hatıralarınca da kısmen desteklenmektedir.² Stalin'in psikolojisi karmaşık ve gelgitliydi; ne yaptığının kesinlikle farkındaydı ama yaklaşımının neden olduğu hasarı görmekten kaçınmayı becerebildi.

Stalin'in İslam karşıtı kampanyasının bir yönünün İmparatorluk Rusya'sındaki kökleri Marksizm-Leninizm'den daha derindi: sünneti, ferenciyi vb. yasaklamaya çalışmak, Müslümanları Rusların yanında 'Öteki' yapan şeyi yasaklamaya çalışmaktı. Çarlar çok daha uzun bir süre boyunca tutarsız bir politika izlemiş, bazı Müslümanlara diğerlerinden farklı davranmış ve Ruslaştırma kampanyaları başlatıp ardından terk etmiş, öyle görünüyor ki XVIII. yüzyıldan sonra ise genellikle Müslümanları gerçek Ruslara dönüşmeye zorlamaya çalışmak-

2 Lazar Kaganoviç, *Pamyatnie zapiski* (Moskova: Vagrius, 1996); Feliks Çuev, *Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics* (Chicago: I. R. Dee, 1993).

tansa onları uzak tutmaya hevesli olmuştu. Bununla birlikte, Pestel ve İlminskiy gibi etkili Rus düşünürler, tam Ruslaştırmanın imparatorluğu garanti altına almanın en iyi yolu olduğuna inanmaya devam ettiler. 1930'ların ortalarında SSCB'de gelişen şey ise, çeşitli halkları homojenleştirme ve mümkün olduğunca hepsini aynı kalıba sokma yönünde çok daha kasıtlı bir çabaydı. Hatta bu fenomen, Stalin'in "tek ve bölünmez Rusya" versiyonu olarak adlandırılabilir; Lenin'in gerçekten ortadan kaldırmaya çalıştığı, Rusların eskiden gelen yabancı düşmanlığı ve farklılıklara hoşgörüsüzlük eğilimiydi bu. Ulusal farklılıkların (halk dansları toplulukları, millî şairler, tiyatrolar, operalar vb. ile) kutlandığı yerlerde bile, bu "ulusal kültür" ifadelerinin yine de Rus/Avrupalı bir biçim alması gerekiyordu. Bu çaba da tamamen başarılı olmaktan çok uzaktı ancak Sovyet sonrası dönemde ihtişamla bağımsızlıklarını kutlayan Özbeklere bakılırsa, Sovyet döneminde benzer Rus gösterilerini izleyenlere çok tanıdık hissettirecek kadar nüfuz etmişti.³

İslam karşıtı kampanyada dikkate alınması gereken sıradan fakat oldukça önemli son bir faktör şudur: basit cehalet, aptallık ve basiret eksikliğinin rolü. Moskova defalarca ya gereksiz yere muğlak olan ya da Türkistanlı yetkililerin (özellikle kadın kampanyası örneğinde) fiziksel veya sosyal koşullar nedeniyle ya da birtakım emirlerin diğeriyle çelişmesi yüzünden yerine getirmeyi imkânsız buldukları emirler yayınladı. Buna, devletin ideoloji tarafından kör edildiği ve bazı durumlarda gerçekten de öyle olduğu şeklinde açıklama getirilebilir. Bir diğer açıklama ise Makyavelci kurnazlıktır-Stalin, politikalarının feci sonuçlarının sorumluluğundan kaçmasına izin veren boşlukları kasten yaratmıştır. Bu, hasar daha fazla büyümeden önce geri adım atmak için gösterilen çılgınca çabaları veya Sovyet Hükûmeti'nin her düzeyde başına bela olan muazzam düzensizliği dikkate alınca, çok da mantıklı gelmiyor. Büyük ölçekli bir tezgâhın düzgün işlemesi için iletişime, kaynaklara erişimin teminat altına alınmasına ve itaatkâr üyelere ihtiyacı vardır. Komünist Parti, tüm bunlara sahip olduğunu iddia ediyordu ve düşmanlarının çoğu bu

3 Laura Lee Adams, "Celebrating Independence: Arts, Institutions, and Identity in Uzbekistan" (Doktora tezi, University of California at Berkeley, 1999).

iddiaya inandı ancak gördüğümüz gibi, acımasız gerçeklik oldukça farklıydı. Orgbüro, istese bile, Moskova'nın Türkistan'daki olaylar ve koşullar hakkında çok az doğru bilgiye sahip olması nedeniyle Sredazbüro'ya pratik talimatlar veremezdi. Sredazbüro'nun kendi derebeyliğinde neler olup bittiği hakkında çok az fikri vardı. Bir de ortada parti yetkililerinin ne yaptıkları hakkında hiçbir fikirleri olmadığı gerçeği bulunuyor. Olamazdı çünkü daha önce hiç kimse bu kadar büyük ve derin bir toplum mühendisliği projesine kalkışmamıştı. İkincisi, parti aktivistlerinin büyük bir kısmı, aşağı mevkilerden hızla terfi edilmiş, şansları varsa aceleyle eğitilerek işe koşulmuş insanlardı. Bitmeyen dil sorunları ve birinin gerçek uzmanlık kazanır kazanmaz tasfiye edilme olasılığıyla birlikte düşünüldüğünde, aptalca hataların yapılması kaçınılmaz bir sonuçtu. Partinin sorgusuz sualsiz sadakate yaptığı vurgunun kendisi de bu aptallığı besliyordu; zaman geçtikçe, özgün ve etkili fikirleri olan insanlara daha az rastlanır oldu. Son olarak, Stalin'in ivedi sonuçlara ulaşma arayışı ve Büyük Kırılma'nın altında yatan romantik fanteziler; icraatlar ve bunların olası sonuçları üzerinde dikkatli bir şekilde düşünmeyi imkânsız hâle getirdi. Jenotdel liderleri, binlerce Müslüman kadının birdenbire başını açması hâlinde neler olabileceğini düşünmekten asla vazgeçemediler; bu onların geri kalmış Doğulu kız kardeşlerini özgürleştiren komünist (Rus) kahramanlara dair görkemli tasavvurlarını mahvetmiş olurdu. Bu, uygulayıcılarını büyük soyut fikirlerle sıradan gerçekliğe kör eden ideolojinin tekrardan tezahür ettiği bir nokta.

Bu kitap, İkramov ve Hamza gibiler İslam'ı yok etmek için çok uğraşmış olsa da yerli parti üyelerinin ve en üst düzeydekiler dışında devlet görevlilerinin temaruz ve itaatsizliğinin ateist kampanyaya nasıl önemli ölçüde ket vurduğunu ele aldı. Kanlı temizliğin bu tür davranışları ortadan kaldırmadaki başarısızlığı, üst düzey parti yetkililerinin kafasını tamamen karıştırmış olmalı. Militan Ateistler Birliği'ne bağlı olsun ya da olmasın, İslamî kurumlara karşı çalışma yapan Türkistanlı parti üyelerini motive eden şey, muhtemelen komünist ideolojiden ziyade güç siyasetiydi. 1920'lerde yüksek devlet memuru olanlar, ulemayı ve diğer din adamlarını, 1917'den önce hor gördükleri ve savaş-tıkları rejimlerin destekçileri olarak hatırlıyorlardı. Bu yetkililer, her ne kadar kendilerini hâlâ Müslüman olarak görseler de (Ek-

mel İkrarov çok az istisnadan biri gibi görünüyor), menfur bir sistemin kalıntısı olarak eski İslamî düzeni yok etmeye oldukça istekliydiler. Daha genç memurlar, partiye ve hükûmete sonradan katılanlar için ise, din adamları *emîrler* ve *beylerle* birebir aynı kişisel çağrışıma sahip değillerdi ancak hiçbir rakibe tahammül edemeyen bir yönetim sistemince işe alınmışlardı ve bu nedenle kendi geçim kaynaklarını ve ailelerini korumak, İslam karşıtı kampanyaya en azından yüzeysel bir destek vermek anlamına geliyordu. Bu, Sovyet dönemi boyunca dikkat celbeden, parti yetkililerinin bir gün cami kapatıp ertesi gün bir akrabasının cenazesine imam ayarladıkları ilginç bir durum ortaya çıkarmıştı. Birçok Orta Asya bürokratinin bu ikili tutumu, İslam karşıtı çalışmaların ve İslam'ı hayatta tutma çabalarının birbirine karışmasına büyük katkıda bulundu.

Din adamları da komünist teorisyenlerin bekledikleri veya daha sonraki araştırmacıların onları tasvir ettiği gibi davranmıyordu. Kafaları sadece şiddet yoluyla muhalefete çalışan katı fanatikler olmadıkları gibi, komünist vahşetin büsbütün talihsiz kurbanları da değildiler. Devlet, bu kategorilere giren din adamlarıyla nasıl başa çıkacağını biliyorduydu da İslam'ı komünizmle bir arada var olacak şekilde uyarlamaya istekli olanların direncini öngörememişti. 1923'te parti reformist din adamlarını destekledi ancak 1927'ye gelindiğinde, aynı din adamları tarafından bir hayli tehdit edildiğini hissetmeye başladı. Çeşitli sosyalist hizipler en büyük düşmanlıklarını her zaman kapitalistlerden çok birbirlerine saklamışlardır ve aynı şekilde Orta Asya'daki parti de kendisine benzeyen bir rakipten, yüzeysel olarak da olsa, daha uzaktaki rakiplerinininkinden çok daha dolaysız bir tehdit hissetti.

Kadınları özgürleştirme kampanyası, Müslüman din adamları arasındaki çatışmaları büyük ölçüde rahatlattı. Çoğunluk, kadının statüsündeki herhangi bir değişikliğe şiddetle karşı çıktı ve erkeklerden bağımsız hareket eden veya tesettürünü açan kadınlara yönelik şiddet eylemlerini teşvik etti veya bu eylemlere katıldı. Bu da hükûmetin onları modern dünyaya katılmak yerine kadınları karanlık cehalet zincirlerinde tutmak isteyen fanatikler olarak alay konusu yapmasına izin verdi. Diğer din adamları ise ya kişisel kanaatlerinden ötürü ya da her hâlükârda durduramayacakları bir hareketi destekleyerek iktidarı elde tutma şansının daha yüksek olduğu şeklindeki siyasi mülahazalardan ötürü ba-

şörtlüsünün açılmasını desteklediler. Böylece, kurtuluş kampanyasını destekleyen din adamları, hükûmet içinde, bu mollaları kampanyayı yaygınlaştırmak için kullanmak isteyenler ve özgürlükçü din adamlarıyla iş birliği yapmanın Komünist Parti'nin ateist itibarını lekeleyeceğinden korkanlar arasında bir bölünme ortaya çıkardı. Nihayetinde, özgürlükçü din adamlarını yok etmek için ek motivasyon sağlayan işbirlikçilik karşıtı görüş hâkim oldu. Parti, reformistlerin beklenmedik gücü karşısında, onlara en uzlaşmaz muhafazakârlara gösterdiğinden daha fazla şiddet ve hararetle saldırarak tepki verdi. Bununla birlikte, reformist fikirler 1930'lara kadar devam etti.

Komünistlerin şaşırtıcı itaatsizliğine ve İslam'ın dirençliliğine odaklanmak, kampanyanın vahşiliğinin unutulmasına veya küçümsenmesine yol açabilir. Pek çok engele, beklenmedik gelişmelere ve kendi beceriksizliğinden kaynaklanan sorunlara rağmen, Komünist Parti Türkistan İslam'ına çok büyük zararlar vermeyi başardı. Zamanla Müslüman toplumun geleneksel hukuki, malî ve eğitime ilişkin müesseseleri yok edildi ve Sovyet kurumları rakipsiz kaldı. Camilerin kapatılması planlanandan çok daha uzun sürse de, birçok mescit ile büyük cami ve medreselerin tümü, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından bir süre, bağımsız işlemeyi durdurdu (gerçi Kruşçev 1961-1963 yılları arasında tek başına Özbekistan'daki çoğu kayıt dışı 3.567 camiyi hâlâ kapatmakla uğraşıyordu⁴). Sovyetler, en eğitilmiş ve faal din adamlarını ortadan kaldırdı ve birkaç nesil öğretmeni yok etti, böylece sonraki kuşaklar, duaların, metinlerin ve ibadetlerin parçalı ve solgun hatıralarına bel bağlamak zorunda kaldı. Kurbanlar arasında, kadınların sözümona kurtarıcılarının çabalarına tepki olarak Müslüman erkekler tarafından dövülen, tecavüze uğrayan ve öldürülen on binlerce kadın da vardı.

Militan ateistler, Stalin zamanındaki acil hedeflerinin çoğuna ulaşamamaları da, geleneksel Türkistan İslam'ına her şeyden çok daha fazla zarar veren güçlere, yani moderniteye katkıda bulundular. Sovyetler tarafından Türkistan'ın ekonomik, sosyal,

4 John Anderson, "Islam in the Soviet Archives: A Research Note", *Central Asian Survey*, 13. cilt, 3. sayı (1994): s. 384. Ocak 1936 sayımının, önemli oranda eksik rakam içermekle birlikte, Özbekistan'da toplam 3.724 camiyi "kapatılmamış" listelediği hatırlanmalıdır.

eğitimsel ve siyasi yapısında yapılan köklü değişiklikler, eğer egemenlerin kurallarına göre oynamaya istekli olmaları durumunda genç Özbeklere birtakım yeni fırsatlar sunuyordu. Bu kurallar, ateizm için yapılan göstermelik de olsa bir kamu hizmetini, eğitim sisteminde başarıyı (ki bu, orada dayatılan Rus muhibbi, ateist değerlerin kabul edilmesi anlamına geliyordu) ve üstlerin duymak istediklerini söylemeyi öğrenmeyi kapsıyordu. Ancak yeni Sovyet yapıları ve onların yetiştirdiği öğrenciler 1930'ların sonlarına kadar (Büyük Temizlik sonrası iktidara gelen nesille birlikte) Özbekistan'da önemli bir etki yaratmaya başlamamış ve İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar derin kök salmamışlardı. Üstelik Sovyet sisteminin en derin etkileri Özbek kent seçkinlerinden oluşan küçük bir tabaka üzerinde görüldü; kırdaki Özbeklerin büyük çoğunluğu komünist değerlerin tatbi- kinden çok daha az etkilendi.

Bunun yanında, Sovyetler Birliği içinde kesinlikle tâbi ve sıklıkla ezilen Orta Asyalıların tamamen güçsüz olmadıklarını, kendi hedef ve arzularını ortaya koymanın yollarını bulduklarını kabul etmek de önemlidir. Sovyetler Birliği, yalnızca Rusya, Ukrayna ve kolonyal uzantıların bir araya toplanmasından ibaret değildi, aynı zamanda, birbirinden farklı güçte, kendine yer açmaya ve onu korumaya çalışan çok sayıda halktan müteşekkil bir imparatorluktu. Nihai ironi, sadece Stalin'in başarısız olduğu yerde başarılı olmaları değil, biraz da Stalin'in komünizmin iyi işlemesi yönündeki bütün imkânları yok edecek çok şey yapmış olmasından ötürü başarılı olmalarıydı.

Sözlük

İdari Terimler ve Kısaltmalar

BKP, HKP: Buhara Komünist Partisi, Harezmi Komünist Partisi.

İşpolbüro: İşpolnitelnoe političeskoe byuro (siyasi yürütme bürosu).

Komhoz: Kommunalnoe Hoziastvo (sokaklar, itfaiye vb. toplu hizmetlerden sorumlu belediye ekonomisi).

Mesthoz: Konut idaresi.

NKİu: Narodnii kommissariat yustitsii (Adalet Halk Komiserliği).

Narkompros: Narodnii kommissariat prosveşeniya (Aydınlanma Halk Komiserliği, eğitimden sorumluydu).

NKVD: Narodnii kommissariat vnutrennih del (İçişleri Halk Komiserliği; 1934'ten 1945'e kadar gizli polisin adıydı).

Narkomzdrav: Narodnii kommissariat zdorooohranenii (Sağlık Halk Komiserliği).

Oblast: İdari birim; eyalet.

OGPU: Obedinennoe gosudarstvennoe političeskoe upravlenie (Birleşik Devlet Siyasi İdaresi; 1922'den 1934'e kadar gizli polisin adıydı).

Orgbüro: Organizatsionalnoe byuro (idari görevler ve personel yönetiminden sorumlu parti bürosu).

ONO: Otdel narodnogo obrazovaniya (Halk eğitim dairesi).

Raykom: Rayon (ilçe) parti komitesi.

SVB: Soyuz Voinstvuyuşih Bezbojnikov (Milan Ateistler Birliği).

Sredazbüro TsK VKP(b): Tüm Birlik Komünist Partisi Merkez Komitesi Orta Asya Bürosu, 1922 -1934.

TsDU: Tsentralnoe duhovnoe upravlenie (Merkezî Ruhani Yönetim); 1917'den 1936'ya kadar Ufa'daki Müslüman din adamlarının idari organı.

TsK KPT: Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesi.

TsK KP(b)Uz: Özbekistan Komünist Partisi (bolşevik) Merkez Komitesi

TsKK: Tsentralnaya Kontrolnaia Kommissiia (Komünist Parti Merkez Denetim Komisyonu). 1921-1932 arası parti içi disiplinden sorumluydu.

TsİK: Tsentralnii İşpolnitelnyi Komitet (Merkez Yürütme Komitesi), partinin Merkez Komitesi'ne eşdeğer bir devlet kanadı organı.

TürkTsİK: Türkistan Merkez Yürütme Komitesi.

VTsİK: Vserossiiski Tsentralnii İşpolnitelnyi Komitet (Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi).

ZAGS: Zapisi aktov grajdanskogo sostoyaniya (Nüfus Kayıt İdaresi).

Jenotdel: Komünist Parti organlarının kadınlar kolu.

Özbekçe Terimler

Bey: Toprak sahibi veya zengin çiftçi.

Basmacı: Ruslara karşı Türkistan'ın bağımsızlığı için savaşıyan Türkistanlı bir gerilla hareketi, yaklaşık 1918-1927. Ayrıca bkz. Korbaşı

Çaçvan: Ferenci altına giyilen, yüzü örten peçe.
Çarikar: Kiralık arazide çalışan tarım işçisi; ortakçı.
Dihkan: Orta Asyalı köylü çiftçi.
Hücum: Lafzen, "saldırı"; 1927-1929'un radikal tesettür açma kampanyası.
Îşân: Genellikle kutsal olarak hürmet edilen bir sufi lider.
Mahkeme-i Şer'iyye: Orta Asya'da Müslüman Ruhani Yönetim, 1923-1928.
Merdikar: Topraksız tarım işçisi
Muhtesibat: Kırgızistan ve Türkmenistan'da kullanılan ruhani yönetimlerin adı.
Mütevelli: Bir vakfın yöneticisi olarak görev yapan Müslüman din adamı.
Nazır: Bakan veya komiser
Ferenci: Özbek kadınları tarafından baştan ayağı giyilen uzun örtü.
Kadimciler: Muhafazakâr veya gelenekçi din adamları.
Kalender: Gezgin sufi vaiz.
Kalın: Damadın ailesi tarafından gelinin ailesine ödenen başlık parası.
Şahsey-Vahsey: Şiîlerin Hüseyin matemi.
Vakıf: Camilere, okullara, hastanelere vb. bağış olarak verilen mülk. Mülkler, bu kurumlara malî destek, sahiplerine ise vergi indirimi sağladı.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Moskova

Rusya Devlet Sosyal ve Siyasi Tarih Arşivi (RGASPI, önceden RTsKhIDNI ve TsPA-IML) –

Fond 17, Rusya/Tüm Birlik Komünist Partisi (Bolşevik) Merkez Komitesi

Fond 61, Türkistan Bürosu (Türkbüro TsK RKP[b])

Fond 62, Orta Asya Bürosu (Sredazbüro TsK VKP[b])

Fond 122, Türkistan Komisyonu (Türkkommissiya TsK RKP[b])

Rusya Federasyonu Devlet Arşivi (GARF) –

Fond 5407, Militan Ateistler Birliği

Taşkent

Özbekistan Merkez Devlet Arşivi (TsGA Uz) –

Fond 86, Sovyetler Merkez Yürütme Komitesi (TsIK Sovetov)

Fond 94, Aydınlanma Halk Komiserliği (Narkompros)

Fond 837, Halk Komiserleri Konseyi (Sovnarkom)

Fond 904, Adalet Halk Komiserliği (NKIu)

Özbekistan Halk Demokrat Partisi Merkez Sovyeti Parti Arşivi (PATsS-NDPUz, önceden Özbek Merkez Parti Arşivi) –

Fond 58, Özbekistan Komünist Partisi (Bolşevik) Merkez Komitesi (TsK KP[b] Uz)

Birincil Kaynaklar

Kitaplar

3-ii kurultai sovetov. *Stenografiçeskii otçet*. Semerkant: 1929.

IV-ii Rassirenii Plenum Tsentralnogo Soveta SVB SSSR. Moskova: 1938.

Âlim Han, Emir Seyyid, *Buhoro halqining hasrati tarixi*. Taşkent: Özbekistan SSC “Fen” Neşriyatı, 1991.

Dekrethi sovetsoi vlasti. Moskova: 1957.

Direktivı VKP(b) i postanovleniya sovetsoi pravitelstva o narodnom obrazovanii. Sbornik dokumentov za 1917—1947 gg. Moskova: 1947.

Dvenadtsati s'ezd RKP(b). Stenografiçeskii otçet. Moskova: 1968. “O postanovke antireligiozniı agitatsii i propagandi,” s. 716.

Gidulyanov, P. V., *Otdelenie tserkvi ot gosudarstva*. Moskova: 1926.

Gorky, Maksim A., L. Averbakh ve S. G. Firin, *The White Sea Canal: Being an Account of the Construction of the New Canal between the White Sea and the Baltic Sea*. Londra: John Lane the Bodley Head, 1935. Çev. Amabel Williams-Ellis.

İkramov, Kamil, *Delo moego otsa: roman-hronika*. Moskova: Sovetskii pisatel', 1991.

Klimoviç, Liutsian M., *İslam v Tsarskoi Rossii. Oçerki*. Moskova: 1936.

- Khlevniuk, O. V., A. V. Kvashonkin, L. P. Kosheleva ve L. A. Rogovaia., ed. *Stalinskoe politbiuro v 30-e gody. Sbornik dokumentov*. Moskova: AIRO- XX, 1995.
- Hocayev, Feyzullah vd., *Oçerki revolyutsionnogo dvijeniya v Srednei Azii. Sbornik statei*. Moskova: 1926.
- KPSS v rezolytsiyah i reşheniyah sezdov, konferentsii, i plenumov TsK, 1898—1960. Moskova: 1970.
- KPSS i sovetское pravitel'stvo ob Uzbekistane. *Sbornik dokumentov*, 1925-1970. Taşkent: 1972.
- Kommunističeskaya Partiya Turkestana i Uzbekistana v tsifrah*, 1918-1967. Taşkent: 1968.
- Kommunističeskaja Partija Turkmenistana v rezolytsiiakh i resheniiakh s'ezdov i plenumov TsK*. 1. Cilt, kniga pervaya, 1925-1937. Aşkabat: 1981.
- Kommunističeskaya Partiya Uzbekistana v rezolytsiyah i resheniiakh s'ezdov i plenumov TsK*. 1. Cilt, 1925-1937. Taşkent: 1987.
- Kommunističeskaya Partiya Uzbekistana v tsifrah*. Taşkent: 1964.
- Krist, Gustav, *Alone through the Forbidden Land: Journeys in Disguise Through Soviet Central Asia*. Londra: Faber and Faber, 1938. Çev. E. O. Lorimer.
- Lansdell, Henry. *Through Central Asia*. Londra: St. Dunstan's House, 1887.
- Lenin, V. İ., *Polnoe sobranie soçinenii*. Moskova: 1958-1965.
- _____, *O Srednei Azii i Kazakstane*. Taşkent: 1982.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, *On Religion*. Chico, CA: Scholars Press, 1964, 1982.
- Oleščuk, Feodor Nestoroviç, *XVII Sezd VKP(b) i zadaçi antireligioznoi raboti*. Moskova: 1934.
- Orleanski, N. M., *Zakon o religioznh obedineniyah RSFSR*. Moskova: 1930.
- Ostroumov, N. P., *Sarti: etnografičeskie materialı*. 1. Cilt Taşkent: 1890.
- Perepiska Sekretariata s mestnimi partiinimi organizatsiyami*. Moskova: 1957.
- Remzi, Mennan, *Khayoldan haqiqatga (Hayalden Hakikate)*. Taşkent: 1928.
- Russkaya pravoslavnaya tserkov' i Kommunističeskoe gosudarstvo, 1917-1941. Dokumentı i fotomaterialı*. Moskova: Bibleisko-Bogoslovskii institut sv. apostola Andreia, 1996.
- Safarov, Georgi I., *Kolonialnaya revolyutsiya: opit Turkestana*. Moskova: 1921.
- Sbornik tsirkuliarov i razyasnenii Narodnogo Kommissariata Yustitsii i Verhovnogo Suda Uzbekskoi SSR*. Semerkant: 1928.
- Schuyler, Eugene, *Turkistan*. 1. Cilt New York: Scribner, Armstrong, 1876.
- Şefstvo raboçih Taşkenta nad kişlakom 1924—1929. Sbornik dokumentov*. Taşkent: 1962.
- Sistematičeski sobranie deistvuyuşçih zakonov*. Taşkent: 1933.
- Sobranie kodeksov UzSSR*. Semerkant: 1929.
- Sobranie uzakonenii i rasporiajenii raboçego i dehkanskogo pravitel'stva Uzbekskoi Sovetskoi Sotsialističeskoi Respubliki*. 60. sayı, 31 Aralık, 1925, "Postanovleniya pravitel'stva", ÖSSC, madde 529 "O vakufakh/vaqflar khususida", s. 2071-2074.
- Spravoçnik partiinogo rabotnika*. 9. Cilt, Moskova: 1967.
- Statičeskii spravoçnik SSSR*. Moskova: 1927.
- Stenografičeskii otçet (vtorogo vsesoyuznogo s'ezda soyuza bezbojnikov)*. Moskova: 1930.
- Sultan Galiyev, Mir Said, *Stati, vystupleniya, dokumentı*. Kazan: Tatarskoe knijnoe izdatel'stvo, 1992.
- Ugolovni kodeks RSFSR*. Moskova: 1957.

Uzbekistan za 15 let. Statičeskii sbornik. Taškent: 1939.

V. I. Lenin ob ateizme, religii i tserkvi. Moskova: 1969.

Vtoroi S'ezd sovetov UzSSR. Semerkant: 1927.

Makaleler

A. A., "Ishan i myuridi (Türkistan)", *Bezbojnik* (gazetesi), 11. sayı (15 Mart 1925): s. 7.

Akopov, S., "Borba s bitovimi prestupleniyami", *Revolyutsiya i natsional'nosti*, 4-5. sayı (Ağustos-Eylül 1930): s. 58-69.

_____, "K voprosu ob uzbekizatsii apparata i sozdaniu mestnykh raboçih kadrov promyšlennosti Uzbekistana", *Revolyutsiya i natsionalnosti*, 12. sayı (Aralık 1931): s. 22-28.

Alim, Z., "Dinga qarshi tashviqot usullari", *Hüdasızlar*, 4. sayı (1928): s. 27-35; "Allah vse mojet" *Bezbojnik* (dergisi), 18. sayı (Ekim 1928): s. 6-7.

Ammosov, M., "Problema natsionalnykh kadrov v period sotsialističeskikh rekonstruktsii", *Revolyutsiya i natsionalnosti*, 1. sayı (Mayıs 1930): s. 20-28.

"Andijan hayitiga qarshi qattiq qo'zg'aldi", *Hüdasızlar*, 4. sayı (1928): s. 40-41.

Anişev, An., "Zadaçi zemleustroistva v Uzbekistane", *Za partiuyu*, 8. sayı (Ağustos 1928): s. 49-59.

Aronshtein, G., "K voprosu o pravom uklone v KP(b)T", *Za partiuyu*, No. 11 (Kasım 1928): s. 16-24.

Arşaruni, A., "Nekotore voprosı kultumogo stroitelstva", *Kommunističeskaya revolyutsiya*, 21. sayı (Kasım 1928): s. 101-104.

Beichek, G., "Partprosvetitel'naya rabota v Srednei Azii", *Kommunističeskaya revolyutsiya*, 17-18. sayı (Eylül 1925): s. 57-63.

"Bezbojniki gotoviat novie kadry", *Uzbekistanskaya Pravda*, 194. sayı (10 Ekim 1929): s. 3.

Bogdanov, Ali, "Kolhoznoe stroitelstvo v natsionalnykh respublikah i oblastyakh", *Revolyutsiya i natsionalnosti*, 1. sayı (Ocak 1931): s. 50-60.

Bok, S., "Marsda hayot qandai bo'luvi mumkin?", *Hüdasızlar*, 7-8. sayı (1930): s. 46-47.

"Çaçvan", *Yeryüzü*, 28-29. sayı (27 Ekim 1927): s. 12-13.

Chemik, S., "Uroki karakalpakskei partorganizatsii", *Partrabotnik*, 4-5. sayı (1933): s. 62-67.

"Devoçek v vozraste ot 8 do 15 let net. . .", *Uzbekistanskaya Pravda*, 28. sayı (4 Şubat 1931): s. 2.

Dimanstein, Semyon M., "Vıbomaya kompaniya v natsionalnykh rayonah", *Kommunističeskaya revolyutsiya*, 20. sayı (Ekim 1925): s. 8-12.

_____, "İdeologiçeskaya borba v natsionalnom voprose", *Revolyutsiya i natsionalnosti*, 3. sayı (Temmuz 1930): s. 3-20.

Efanov, Z., "Povyshenie kul'tumosti mass", *Krasnyi rubezh*, 1. sayı (Mayıs 1925): s. 54-57.

_____, "Profrabota sredi mestnykh natsional'nostei", *Revoliutsia i natsional'nosti*, 9. sayı (Eylül 1928): s. 71-80.

Egorov, "V şariat padaet", *Bezbojnik* (gazetesi), 6. sayı (5 Şubat 1928): s. 4.

Fedorov, E., "Religioznye perejtki v Srednei Azii", *Krasni rubej*, 2. sayı (Haziran 1925): s. 51-54.

Foteev, I., "Jenskiı trud v sel'skom hozyaistve sredne-aziatskikh respublik", *Za partiuyu*, 1-2. sayı (Ocak-Şubat 1929): s. 61.

Galli, Dzhanşiaxh, "O sudah şariatai adata v natsionalnykh respublikah i oblastyakh", *Vlast' sovetov*, 13. sayı (27 Mart 1927): s. 7.

- Gikalo, "Osnovnye zadachi partii i sovvlasti v Horezmskom i Taşauzskom okrugah", *Za partiyu*, 11. sayı (Kasım 1928): s. 90-94.
- Gluhovski, A., "O komsomolskom ıckari, 'devuşih' tsirkulyarah i vraçah, koto-rih' nujno leçit'", *Za partiyu*, 2. sayı (Şubat 1928): s. 72-77.
- _____, "O slabih uçastkah komsomolskoi rabote", *Za partiyu*, 1. sayı (Eylül 1927): s. 57-65.
- "Yaponskie şpionı sredi musulmanskogo duhovenstva", *Antireligioznik*, 8-9. sayı (1938): s. 66-67.
- Yaroslavski, E., "Antireligioznaya propaganda sredi musulman", *Bezbojnik* (gazetesi), 7. sayı (1925): s. 2.
- _____, "Ob oçerednykh zadachah antireligioznoi propagandi sredi natsionalnostei", *Antireligioznik*, 8-9. sayı (1938): s. 23-26.
- İbrahimov, Gali, "O religioznyh şkolah, jumalah, i antireligioznoi propagande", *Kommunističeskaya revolyutsiya*, 17-18. sayı (Eylül 1928): s. 147-149.
- "İqtisodi aksilinqilobi va ruhonilar", *Hüdasızlar*, 6. sayı (1931): s. 3-5.
- İvanov, K., "Protiv nedootsenki kulturno-massovoi raboti", *Partrabotnik*, 3-4. sayı (Şubat 1931): s. 26-29.
- "Kak ubili pisatelya Hamza Hakim-zade", *Uzbekistanskaya pravda* (29 Mart 1929): s. 1.
- Kapshirin, P., "O religioznyh perezhitkah", *Antireligioznik*, 5. sayı (Mayıs 1939): s. 15-17.
- Karpiç, V., "O teoritiçeskikh problemah sovetskogo vostoka i postanovke ih izu-çeniya", *Revolyutsiya i natsionalnosti*, 1. sayı (Mayıs 1930): s. 101-105.
- Hansuvarov, İ. G., "Musduhovenstvo", *Kommunističeskaya mysl'* (Taşkent), 5. ki-tap (1927): s. 60-102.
- "Hvostı ismailovchini", *Uzbekistanskaya pravda* (20 Mart 1930): s. 3.
- Kirsanov, L., "Krasnaya çayhana, kak tsentr politprosvet-raboti v kişlakah Uz-bekistana", *Kommunističeskaya revolyutsiya*, 5. sayı (Eylül -Ekim 1925): s. 168-70.
- Kiselev, İ., "Protiv boga i religii", *Za partiyu*, 1. sayı (Ocak 1928): s. 84-86.
- Kobetski, M., "Antireligioznoe vospitanie v sovetskoi škole natsionalnykh raio-nov", *Kommunističeskaya revolyutsiya*, 6. sayı (Mart 1928): s. 58-65.
- _____, "Vtoroi sezd o rabote sredi natsionalnostei", *Antireligioznik*, 8. sayı (Ağus-tos 1929): s. 14-20.
- Koliçev, İ., "Aral raion sploşnoi kollektivizatsii", *Revolyutsiya i natsionalnosti*, 4-5. sayı (Ağustos-Eylül 1930): s. 116-124.
- Kurs, A., "Kino i sovetskii Vostok", *Kommunističeskaya revolyutsiya*, 20-21. sayı (Kasım 1925): s. 86.
- Kuznets, "Predvaritelnye itogi smotra vseobuçça v Srednei Azii", *Partrabotnik*, 5-6. sayı (Mart 1931): s. 23-29.
- Lukaçevski, A., "O rabote sredi zhenshchin (Zasedanie Ispolbiuro TsS SVB, 25-26 fevralia, 1934 g.)", *Antireligioznik*, 2. sayı (Mart-Nisan, 1934): s. 42-46.
- Manzhara, D. İ., "O çistke partii", *Partrabotnik*, 4-5. sayı (1933): s. 57-61.
- "Materialy soveşaniya po postanovke prosvetşeniya v vostoçnykh natsionalnykh oblastyah i respublikah", *Kommunističeskaya revolyutsiya*, 2. sayı (Ocak 1928): s. 86-94.
- Meden, F., "Besprizornıe uçastki massovoi raboti v Sredne Azii", *Kommunističes-kaya revolyutsiya*, 10. sayı (Mayıs 1927): s. 75-8.
- Mitrofanov, A., "K itogam partiçistki v natsrespublikah i oblastyah", *Revolyutsi-ya i natsionalnosti*, 1. sayı (Mayıs 1930): s. 29-36.

- _____, "K itogam partçistki v natsrespublikah i oblastyah", *Revolutsiya i natsionalnosti*, 2. sayı (Haziran 1930): s. 35-49.
- Mitrofanov, M., "Sovetskoe stroitelstvo v Yangiylskom rayone Uzbekskoi SSR", *Revolutsionniy vostok*, 6. sayı (1929): s. 217-232.
- _____, "Partiinoe i obşestvennoe stroitelstvo v kişlake", *Revolutsionniy vostok*, 7. sayı (1929): s. 292-317.
- Mokeyev, V., "Naşı zadaçi v antireligioznoi propagande", *Za partiuyu*, 1-2. sayı (Şubat 1929): s. 73-79.
- Nuhrat, A., "Vot, kakie jestokie nraı na Vostoke", *Bezbojnik u stanka*, 10. sayı (1925): s. 17.
- _____, "Trujenitsa Dagestana", *Bezbojnik u stanka*, 12. sayı (1925): s. 6-7.
- _____, "Usilim antireligioznuyu propagandu sredi natsionalok", *Antireligioznik*, 1. sayı (1936): s. 23-27.
- Nuhrat, H., "Vostoçnitsu - v soveti", *Vlast' sovetov*, 1. sayı (6 Ocak 1929): s. 5-7.
- Nuhret [Nuhrat], A., "Prava jeni" ve "Neravenstvo za grobom", *Bezbojnik* (gazetesi), 42. sayı (1925): s. 5.
- N-v, A., "Perepodgotovka učitelstva i perspektivi prosveşeniya v Uzbekistane", *Krasniy rubej*, 1. sayı (Mayıs 1925): s. 49-53.
- "Ob antireligioznoi propagande sredi natsional'nostei SSSR", *Kommunističeskaya revolyutsiya*, 12. sayı (Haziran 1926): s. 62-68.
- "Osinovii kol v mogilu şariata!", *Uzbekistanskaya Pravda*, 8 Mart 1931, s. 2.
- Pismenniy, S., "Osnovnie momentı partiinogo prosveşeniya v natsrespublikah Srednei Azii", *Kommunističeskaya revolyutsiya*, 11-12. sayı (Haziran 1928): s. 70-79.
- Popov, F., "O rabote sredi jenşin v Uzbekistane", *Antireligioznik*, 12. sayı (Aralık 1938): s. 13-15.
- "V prezidiume TsİK [SSSR]", *Vlast' sovetov*, 8. sayı (Şubat 1925): s. 9.
- "Qurultay xabarlar", *Hüdasızlar*, 1. sayı (1929): s. 48.
- R. A., "Jizn' kişlaçnaya", *Za partiuyu*, 2. sayı (Şubat 1928): s. 91-94.
- R. N., "İz istorii emansipatsii vostoçnoi jenşini", *Noviy vostok*, 20-21. sayı (1928): s. 412-415.
- Rahimi, N., "Muroqaba", *Hüdasızlar*, 11-12. sayı (1929): s. 60-61.
- Rahman, F., "Dinga qarshi targhibotda qishloq muallimining vazifasi", *Hüdasızlar*, 2. sayı (1929): s. 54-56.
- Recepzade, N., "İş maktablaridadinsizliq tarbiiasi", *Maorif va o'qituvchi*, 9-10. sayı (1927): s. 28-30.
- "O rabote soyuzabezbojnikov", *Kommunističeskaya revolyutsiya*, 14. sayı (Temmuz 1928): s. 115-118.
- Remzi, M., "Tekin hur, harom tomoqlaming hiytiga qarşi", *Hüdasızlar*, 1. sayı (1928): s. 3-5.
- "Religioznaya sekta prikrıvalas' şirmoi kandidatskoi gruppoi", *Uzbekistanskaya pravda* (3 Kasım 1929): s. 3.
- Rogov, Aleksandr, "Pod znakom 'Hudjuma'", *Za partiuyu*, 1. sayı (1928): s. 91-94.
- Sazonova, P. ve K. Çernova, "Vnimanie İslam natsionalnih raionov", *Revolutsiya i natsionalnosti*, 3. sayı (1934): s. 49-57.
- Şa-Abdurresuliyev, "Kak ukrepit' selsoveti", *Krasniy rubej*, 1. sayı (Mayıs 1925): s. 42-44.
- Şibaylo, G., "Osnovnie voprosı şefskoi raboti", *Kommunističeskaya revolyutsiya*, 10. sayı (May 1926): s. 12-14.
- Stambler, M., "Voprosı narodnogo prosveşeniya Srednei Azii", *Za partiuyu*, 2. sayı (Ekim 1927): s. 91-96.

- Töregulov, N., "K voprosu ob antireligioznoi propagande na Vostoke: kak ne nujno podkhodit' k izučeniyu İslama", *Kommunističeskaya revolyutsiya*, 20. sayı (Ekim 1925): s. 71-74.
- Turat, Uba, "Borotsya za realizatsiyu postanovleniya—TsK VKP(b) o merah uluçşeniya obşestvennogo pitaniya", *Revolyutsiya i natsionalnosti*, 1. sayı (Ocak 1932): s. 76-83.
- "Vakufı v Srednei Azii", *Vlast' sovetov*, 7. sayı (14 Şubat 1926): s. 11.
- "Yerda tiriklik va odamizodining payda bolişi", *Hüdasızlar*, 11-12. sayı (1929): s. 62-70.
- "Zadaçi i metodi antireligioznoi propagandi", *Kommunističeskaya revolyutsiya*, 12. sayı (Haziran 1926): s. 43-54.
- Zaitsev, P., "Provedenie izbiratelnoi kampanii v Uzbekistane", *Vlast' sovetov*, 9. sayı (27 Şubat 1927): s. 10-14.
- Zektser, M., "Klassovaya borba na perevıborah sovetov v natsionalnuh raionov SSSR", *Revolyutsiya i natsionalnosti*, 2-3. sayı (Şubat Mart, 1931): s. 50-60.
- Zelenski, İ., "Zadaçi partii, sovlasti i profsoyuzov v Sredne Azii", *Krasnii rubej*, 2 sayı (Haziran 1925): s. 3-12.
- _____, "Borba za raskrepoşenie jenşn", *Za partiyyu*, 4. sayı (Aralık 1927): s. 39-44.
- _____, "V borbe za kulturu", *Za partiyyu*, 7. sayı (Temmuz 1928): s. 7-18.
- Zelenski, İ., "Raskrepoşenaya uzbekça trebuet zakona o snyatii paranjhi", *Vlast' sovetov*, 14. sayı (17 Nisan 1929): s. 21.

İkincil Kaynaklar

Kitaplar

- Allworth, Edward, ed., *Central Asia: 120 Years of Russian Rule*. Durham, NC: Duke University Press, 1989.
- _____, *The Modern Uzbeks*. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1990.
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Londra: Verso, 1991.
- Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1973.
- Azizhanov, A., *Turkbyuro: polnomoçnii organ TsK RKP(b)*. Taşkent: 1977.
- Bartol'd, V. V., *İstoriya kultumoi jizni Turkestana*. Leningrad: 1927.
- Becker, Seymour, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*. Cambridge: Harvard University Press, 1968.
- Begmatov, H. B., *Deyatelnost' Sredazbyuro TsK VKP(b) po osyşestvleniyu leninskoi natsionalnoi politiki*. Taşkent: 1976.
- Bendrikov, K. E., *Oçerki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane (1865-1924 gody)*. Moskova: 1960.
- Bogoutdinov, A. M. vd., *İstoriya kommunističeskikh organizatsii Srednei Azii*. Taşkent: 1967.
- Brower, Daniel ve Edward Lazzerini, ed., *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*. Bloomington: Indiana University Press, 1997.
- Carrère d'Encausse, Hélène, *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia*. Berkeley: University of California Press, 1988.
- _____, *The Great Challenge: Nationalities and the Bolshevik State 1917-1930*. New York: Holmes and Meier, 1992.
- Chatterjee, Partha, *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993.
- Connor, Walker, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1984.

- Conquest, Robert, *Inside Stalin's Secret Police: NKVD Politics 1936-1939*. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1985.
- Dunn, Dennis J., ed., *Religion and Modernization in the Soviet Union*. Boulder, CO: Westview Press, 1977.
- Fierman, William, *Language Planning and National Development: The Uzbek Experience*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1991.
- Getty, J. Arch, *Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933-1938*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Gleason, Abbot, Peter Kenz and Richard Stites, ed., *Bolshevik Culture: Experiment and Order in the Russian Revolution*. Bloomington: Indiana University Press, 1985.
- Goldman, Wendy Z., *Women, the State, and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917-1936*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Hajda, Lubomyr and Mark Beissinger, ed., *The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society*. Boulder, CO: Westview Press, 1990.
- Hayit, Baymirza, *Die Nationalen Regierungen von Kokand (Choqand) und der Alasch Orda*. Münster, Westphalia: 1950.
- _____, *Turkestan in XX Jahrhundert*. Darmstadt: C. W. Leske, 1956.
- Hecker, Julius, *Religion and Communism*. London: Chapman and Hall, Ltd., 1933.
- Hosking, Geoffrey, *Russia: People and Empire*. Cambridge: Harvard University Press, 1997.
- İşanov, A. İ., *Buharskaia Narodnaya Sovetskaya Respublika*. Tashkent: 1969.
- _____, *Faizulla Khojaev: ocherk jizni i deyatel'nosti*. Tashkent: 1972.
- İstoriya Buharskoi i Horezmskoi Narodnih Sovetskikh Respublik. Moskova: 1971.
- İstoriya sovet'skogo gosudarstva i prava Uzbekistana. 2. Cilt, 1924-1937. Tashkent: 1963.
- İstoriya Uzbekskoi SSR. 3. Cilt Tashkent: 1967.
- Kamp, Marianne, "Unveiling Uzbek Women: Liberation, Representation and Discourse, 1906-1929." Doktora tezi, University of Chicago, 1998.
- Kappeler, Andreas, Gerhard Simon and Georg Brunner, ed., *Muslim Communities Re-emerge: Historical Perspectives on Nationality, Politics, and Opposition in the Former Soviet Union and Yugoslavia*. Durham, NC: Duke University Press, 1994.
- Kemper, Michael, Anke von Kügelgen and Dmitriy Yermakov, ed., *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*. 1. Cilt Berlin: Klaus Schwartz Verlag, 1996.
- Khalid, Adeeb, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley: University of California Press, 1998.
- Hasanov, Kuchkar, V. I. *Lenin i Turkbyuro TsK RKP(b)*. Tashkent: 1969.
- Hlevnuk, O. V. vd., ed., *Stalinskoe politbyuro v 30-e gody*. Moskova: AIRO - XX, 1995.
- Hlevnuk, O. V., *Politbyuro: mehanizmy politicheskoi vlasti v 1930-e gody*. Moskova: Rosspen, 1996.
- Kreindler, Isabelle T., "Educational Policies Toward the Eastern Nationalities in Tsarist Russia: A Study of Il'minskii's System." Doktora tezi, Columbia University, 1969.
- Luukkanen, Arto., *The Party of Unbelief: The Religious Policy of the Bolshevik Party, 1917-1929*. Helsinki: Studia Historica 48, 1994.
- Martin, Terry, "An Affirmative Action Empire: Ethnicity and the Soviet State, 1923-1938." Doktora tezi, University of Chicago, 1996.
- Massell, Gregory J., *The Surrogate Proletariat: Moslem Women and Revolutionary Strategies in Soviet Central Asia, 1919-1929*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1974.

- Matossian, Mary, *The Impact of Soviet Policies in Armenia*. Leiden: E. J. Brill, 1962. Yeniden basım 1981.
- Muhammedberdiyev, K., *Kommunistiçeskaya Partiya v borbe za pobedu narodnoi so-vetskoi revolyutsii v Horezme*. Aşkat: 1959.
- Nazarov, S. A., *İz istorii deyatelnosti sredazbyuro TsKRKP(b) (1922-1924 gg.)*. Taş-
kent: 1965.
- Nepomnin, V. Ya., *İstoriçeskii opit stroitelstva sotsializma v Uzbekistane, 1917-1937*.
Taşkent: 1960.
- Olcott, Martha Brill, *The Kazakhs*. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1987.
- Ostrowski, Donald, *Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the
Steppe Frontier, 1304-1589*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Park, Alexander, *Bolshevism in Turkestan, 1917—1927*. New York: Columbia Uni-
versity Press, 1957.
- Peris, Daniel, *Storming the Heavens: The Soviet League of the Militant Godless*. Itha-
ca, NY: Cornell University Press, 1998.
- Pierce, Richard, *Russian Central Asia, 1867—1917: A Study in Colonial Rule*. Berke-
ley: University of California Press, 1960.
- Pipes, Richard, *The Formation of the Soviet Union*. Cambridge: Harvard Univer-
sity Press, 1954, 1964.
- Pospelovskiy, Dmitri, *The Russian Church under the Soviet Regime, 1917-1982*. 1.
Cilt Crestwood, NY: St. Vladimir's Press, 1984.
- _____, *Soviet Antireligious Campaigns and Persecutions*. New York: St. Martin's
Press, 1988.
- Rahnema, Ali, ed., *Pioneers of Islamic Revival*. Londra: Zed Books, 1994.
- Rakowska-Harmstone, Theresa, *Russia and Nationalism in Central Asia: The Case
of Tadjikistan*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1970.
- Ramet, Pedro, ed., *Religion and Nationalism in Soviet and Eastern European Politics*.
Durham, NC: Duke University Press, 1989.
- Ramet, Sabrina, ed., *Religious Policy in the Soviet Union*. Cambridge: Cambridge
University Press, 1993.
- Ro'i, Yaacov, *Islam in the Soviet Union: From World War II to Perestroika*. New York:
Columbia University Press, 2000.
- Rorlich, Azade-Ayse, *The Volga Tatars: A Profile in National Resilience*. Stanford,
CA: Hoover Institution Press, 1986.
- Rosliakov, A. A., *Sredazbyuro TsK VKP(b): Vopos, strategii, i taktiki*. Aşkat: 1975.
- Saidbayev, T. S., *İslam i obşestvo*. Moskova: 1968.
- Schoeberlein-Engel, John, "Identity in Central Asia: Construction and Contenti-
on in the conceptions of 'Ozbek,' 'Tajik,' 'Muslim,' 'Samarqandi,' and other
groups." Doktora tezi, Harvard University, 1994.
- Şükürova, H., *Kommunistiçeskaya Partiya Uzbekistana v borbe za raskrepoşenie jen-
şin. 1924—1929*. Taşkent: 1961.
- Simon, Gerhard, *Nationalism and Policy toward the Nationalities in the Soviet Union:
From Totalitarian Dictatorship to Post-Stalinist Society*. Boulder, CO: West-
view Press, 1991.
- Snesarev, G. P., ed., *Semya i semenie obriadi u narodov Srednei Azii i Kazakstana*.
Moskova: 1978.
- Stites, Richard, *Revolutionary Dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the
Russian Revolution*. New York: Oxford University Press, 1989.
- Süleymanova, H., *İstoriya sovetского gosudarstva i prava*. Taşkent: 1963. 2. Cilt,
1924-1937.

- Thrower, James, *Marxist-Leninist "Scientific Atheism" and the Study of Religion and Atheism in the USSR*. Berlin: Mouton, 1983.
- Timasheff, Nicholas S., *Religion in Soviet Russia, 1917-1942*. New York: Sheed and Ward, 1942.
- Tompson, William J., *Khrushchev: A Political Life*. New York: St. Martin's Griffin, 1997.
- Tursunov, H. T., ed., *Hücum - znaçit nastuplenie*. Taşkent: 1987.
- Volkogonov, Dmitri M., *Stalin: Triumph and Tragedy*. New York: Grove Weidenfeld, 1991.
- Von Kügelgen, Anke, Michael Kemper ve Allen J. Frank, ed., *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*. 2. Cilt Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1998.
- Young, Glennys, *Power and the Sacred in Revolutionary Russia: Religious Activists in the Village*. University Park: Pennsylvania State University Press, 1997.

Makaleler

- Abilkhozhin, Zh. B. vd., "Kazahstanskaya Tragediya", *Voprosy istorii*, 7. sayı (1989): s. 53-71.
- Anderson, John, "Islam in the Soviet Archives: a research note", *Central Asian Survey*, 13. cilt, 3. sayı (1994): s. 383-394.
- Ataklychev, Sh. A., "Compulsory Primary Education in Turkmenistan, 1930-7", *Central Asian Review*, IX. cilt, 3. sayı (1961): s. 228-234.
- Blank, Stephen, "The Contested Terrain: Muslim Political Participation in Soviet Turkestan, 1917- 1919", *Central Asian Survey*, 6. cilt, 4. sayı (1987): s. 47-73.
- Bociurkiw, Bohdan R., "The Shaping of Soviet Religious Policy", *Problems of Communism*, 22. cilt (Mayıs-Haziran 1973): s. 37-51.
- Brower, Daniel, "Russian Roads to Mecca: Religious Tolerance and Muslim Pilgrimage in the Russian Empire", *Slavic Review*, 55. cilt, 3. sayı (Güz 1996): s. 567-584.
- Bryan, Fanny, "Anti-Islamic Propaganda: Bezbojnik, 1925-1935", *Central Asian Survey*, 5. cilt, 1. sayı (1986): s. 29-47.
- Buttino, Marco, "Politics in a Famine: Turkestan 1917-1921", Buttino, ed., *In a Collapsing Empire: Underdevelopment, Ethnic Conflicts and Nationalisms in the Soviet Union*, Milan: Fondazione Giangiacomo Feltrinelli, 1993.
- Critchlow, James, "Religious-Nationalist Dissent in the Turkestan Communist Party: An Old Document Surfaces", *Report on the USSR*, 2. cilt, 3. sayı (19 Ocak 1990): s. 19-21.
- Delaney, Joan, "The Origins of Soviet Antireligious Organizations", Richard H. Marshall, Jr., ed., *Aspects of Religion in the Soviet Union, 1917-1967*. Chicago: University of Chicago Press, 1971, s. 103-129.
- Getty, J. Arch, "State and Society Under Stalin: Constitutions and Elections in the 1930s", *Slavic Review*, 50. cilt, 1. sayı (Bahar 1991): s. 18-35.
- Hakimoglu, A., "The Ufa Muslim Religious Administration and Its Work", *East Turkic Review*, 11. cilt, 3. sayı (Eylül 1960): s. 34-47.
- Iakovlev, A. I., "Sravnitelni zametki o preobrazovaniyah v Turkestane i Srednei Azii", *Kentavr*, 2. sayı (Mart-Nisan 1993): s. 93-104.
- Keller, Shoshana, "Islam in Soviet Central Asia, 1917-1930: Soviet Policy and the Struggle for Control", *Central Asian Survey*, 11. cilt, 1. sayı (Mart 1992): s. 25-50.

- _____, "Trapped Between State and Society: Women's Liberation and Islam in Soviet Uzbekistan, 1926-1941", *Journal of Women's History*, 10. cilt, 1. sayı (Bahar 1998): s. 20-44.
- _____, "Conversion to the New Faith: Marxism-Leninism and Muslims of the Soviet Empire", Robert Geraci ve Michael Khodarkovsky, ed., *Of Religion and Empire: Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2001, s. 311-334.
- Khalid, Adeeb, "Tashkent 1917: Muslim Politics in Revolutionary Turkestan", *Slavic Review*, 55. cilt, 2. sayı (Yaz 1996): s. 270-296.
- Lieven, Dominic, "The Russian Empire and the Soviet Union as Imperial Politics", *Journal of Contemporary History*, 30. cilt (1995): s. 607-636.
- Lyons, Shawn T., "Where is the Gold of Amir Said Alimkhan: an Uzbek Metaphor for the Past", *Central Asian Survey*, 14. cilt, 1. sayı (1995): s. 5-16.
- Mackenzie, David, "Kaufman of Turkestan: An Assessment of His Administration (1867-1881)", *Slavic Review*, 26. cilt, 2. sayı (Haziran 1967): s. 265-285.
- Martin, Terry, "The Russification of the RSFSR", *Cahiers du Monde Russe*, 39. cilt, 1-2. sayı (Ocak-Haziran 1998): s. 99-118.
- Northrop, Douglas, "Languages of Loyalty: Gender, Politics, and Party Supervision in Uzbekistan, 1927-1941", *Russian Review*, 59. cilt, 2. sayı (Nisan 2000): s. 179-200.
- Omerkhan, A., "A History of the Establishment of Soviet Rule in Turkestan", *East Turkic Review*, 11. cilt, 3. sayı (Eylül 1960): s. 3-22.
- "Po prosbe citatelei 'İzvestiya TsK KPSS'", *İzvestiya TsK KPSS*, 7. sayı (1990): s. 66-136.
- Rakowska-Harmstone, Theresa, "Islam and Nationalism: Central Asia and Kazakhstan Under Soviet Rule", *Central Asian Survey*, 2. cilt, 2. sayı (Eylül 1983): s. 7-87.
- Rorlich, Azade-Ayse, "Islam Under Communist Rule: The Volga-Ural Muslims", *Central Asian Survey*, 1. cilt, 1. sayı (1982): s. 5-92.
- Savelev, S. N., "Em. Yaroslavskii i preodolenie anarhisticheskikh vliyaniyu v antireligioznoi rabote v SSSR", *Ejgodnik Muzeya İstorii Religii i Ateizma*, 7. sayı (1963): s. 36-50.
- Slezkine, Yuri, "The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism", *Slavic Review*, 53. cilt, 2. sayı (Yaz 1994): s. 414-452.
- Slocum, John W., "Who, and When, Were the *Inorodtsy*? The Evolution of the Category of 'Aliens' in Imperial Russia", *Russian Review*, 57. cilt, 2. sayı (Nisan 1998): s. 173-190.
- Smirnov, A. S., "Bolşeviki i revolyutsionnoe tvorçestvo na mestah (iyul'-oktiabr' 1917 g.).", *Voprosi İstorii KPSS*, 6. sayı (1979): s. 59-69.
- Süleymanova, H., "Zarozhdenie sovetskogo ugodovnogogo prava v Uzbekistane", *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, 10. sayı (Ekim 1948): s. 65-69.
- _____, "İstoriçeskii oçerk o sozdanii sovetskikh sudov v Uzbekistane", *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, 3. sayı (Mart 1949): s. 61-69.
- Thurman, Michael, "Leaders of the Communist Party of Uzbekistan in Historical Retrospect: The 'Class of '38'" (1. Kısım). *Central Asia Monitor*, 6. sayı (1995): s. 19-27.
- Vişnevski, Alexander, "Kak eto delalos' v Srednei Azii", *Nauka i religiya*, 2. sayı (Şubat 1990): s. 50-53.

Dizin

12. Parti Kongresi 106, 107, 114, 181,
194, 241, 265

A

Abdurrauf Fıtrat 89, 250
Abdülvahid Kârî 176, 206, 335
Adalet Komiserliği 94, 153, 177, 214,
228, 230, 232, 263, 291, 293, 345,
346, 350, 352
Aglıam 149, 151, 188, 206, 335, 336, 337
Ahmetov 275, 276, 277, 278, 280
Ahunbabayev 103, 185, 263, 341
Aleksandr 12, 29, 50, 64, 186, 375
Ana Vakıf İdaresi 81, 144, 145, 146, 147,
148, 157, 208, 234
Andican 49, 57, 145, 189, 190, 195, 197,
202, 207, 208, 209, 210, 212, 221,
222, 223, 224, 225, 226, 229, 234,
235, 237, 238, 246, 247, 256, 259,
260, 266, 271, 282, 292, 293, 298,
305, 324, 325, 327, 332, 334, 343,
348, 349, 350, 357
ateizm 104, 113, 164, 240, 307, 367

B

Babkent 268, 269, 326, 333
Bahâî 158
Basmacı 18, 75, 77, 86, 90, 110, 124, 131,
137, 223, 226, 276, 291, 304, 337,
341, 369
Batu 183, 213, 217, 248
Bayram 251
Beççe oğlanları 291
Behbudi 54, 60, 209, 326, 333
Belomor 299, 300, 301
Belski 160, 178, 180, 181, 199, 203, 206
Birinci Beş Yıllık Plan 16, 176, 191, 199,
219, 227, 263, 306, 313, 358
Bolşevik 20, 67, 68, 69, 73, 75, 83, 85, 86,
92, 94, 95, 100, 107, 112, 116, 119,
124, 127, 129, 137, 167, 170, 194,
200, 355, 371
Boşanma 130

Buhara 5, 14, 26, 29, 30, 31, 34, 35, 37,
38, 39, 40, 51, 53, 54, 55, 56, 57,
59, 65, 67, 69, 70, 71, 80, 86, 87,
88, 89, 91, 104, 108, 115, 116, 118,
121, 127, 129, 130, 131, 132, 135,
136, 139, 143, 145, 146, 153, 157,
164, 186, 189, 192, 194, 202, 206,
207, 209, 211, 212, 228, 229, 234,
237, 239, 247, 253, 255, 256, 258,
260, 268, 271, 273, 274, 275, 276,
279, 280, 282, 292, 295, 324, 326,
329, 333, 344, 350, 357, 369

Buhara Komünist Partisi Merkez Komitesi 86

Buhara Merkez Yürütme Komitesi 129

Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti 88

Burnaşev 184, 185, 226

C

Ceditçi 42, 53, 55, 59, 60, 70, 72, 86, 125, 126,
128, 129, 155, 157, 158, 193, 279

Cizzak 62, 326, 332

Cüneyt Han 72, 73, 83, 84, 85, 86, 124, 125

Ç

Çaçvan 164, 243, 370, 373

Çayhane 242

Çerniyatin 12, 345, 350, 351

çocuk evliliği 352

D

Diakov 221, 223, 224, 225, 226, 290

Din adamı 256

Din Adamları Hakkında Komisyon 152,
182, 183, 184, 206, 211, 212, 215,
217, 219, 254

Dinî Kuruluşlar Yasası 265, 267, 281,
282, 288, 322

Din Karşıtı Komisyon 177, 182, 239, 243

E

E. Fedorov 163, 164, 257, 349

Eğitim 6, 27, 28, 42, 45, 79, 89, 146, 149, 151, 221, 238, 240, 241, 306, 310, 312, 329

Ermeni Kilisesi 175

Evlilik 168, 293

F

Fazılcan Makzum 169

Ferenci 370

Fergana 32, 34, 46, 48, 49, 62, 63, 68, 74, 75, 80, 113, 118, 136, 138, 139, 140, 144, 145, 146, 153, 155, 156, 157, 161, 169, 189, 192, 194, 206, 207, 208, 209, 213, 214, 222, 229, 230, 234, 250, 255, 257, 259, 263, 271, 272, 282, 292, 319, 323, 324, 325, 327, 329, 332, 334, 337, 338, 343, 344, 345, 347, 348, 349, 350

Frunze 87, 209, 329

G

Geçici Hükûmet 50, 62, 67, 69, 70, 72, 111

Genç Buharalılar Partisi 70, 86

Genç Hiveliiler Partisi 84, 85

Gorodetski 122, 123

H

Hamza Hekimzade Niyazi 279

Hannah Arendt 227

Harezmi 5, 14, 25, 29, 30, 31, 35, 65, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 83, 84, 85, 86, 88, 91, 104, 108, 118, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 132, 133, 134, 136, 138, 139, 145, 146, 157, 159, 176, 194, 212, 216, 228, 229, 236, 238, 257, 258, 282, 292, 324, 327, 333, 343, 344, 345, 348, 352, 369

Harezmi Komünist Partisi Merkez Komitesi 176

Hristiyan 23, 24, 26, 28, 29, 38, 61, 64, 93, 97, 175, 232, 241, 282

Hive 35, 71, 73, 84, 87, 122, 124, 143, 155, 156, 189, 234, 255, 348

Hokand 14, 29, 30, 31, 46, 49, 67, 75, 116, 146, 157, 189, 190, 195, 200, 202, 206, 209, 212, 213, 234, 237, 256, 271, 301, 327, 328, 330, 334, 335, 344, 346, 347, 350, 351

Hüdasızlar 12, 243, 246, 247, 249, 250, 251, 252, 373, 374, 375, 376

İ

İbrahimov 131, 179, 181, 238, 239, 240, 270, 282, 374

İbrahim Tarpi 334

İmam 195, 256

İslam 5, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 33, 39, 40, 41, 42, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 54, 63, 64, 65, 69, 70, 71, 75, 88, 94, 96, 97, 99, 106, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 119, 121, 122, 123, 126, 129, 137, 142, 143, 145, 149, 151, 155, 158, 159, 162, 163, 164, 165, 167, 170, 171, 173, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 186, 187, 192, 193, 198, 201, 204, 209, 216, 218, 219, 220, 222, 224, 226, 227, 239, 241, 242, 243, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 264, 265, 276, 280, 285, 290, 298, 301, 304, 305, 306, 308, 310, 313, 315, 316, 320, 330, 334, 335, 339, 340, 341, 342, 343, 348, 351, 353, 355, 356, 358, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 371, 375, 378

İsmâil Gaspıralı 53

İttihad-ı İslâm 337

J

Japonya 336, 338

Jenotdel 118, 142, 166, 181, 182, 185, 186, 296, 298, 313, 364, 369

K

Kadı 31, 140, 141, 143, 206, 256, 335, 337

Kadınlar 115, 170, 184, 185, 190, 253, 290, 297, 298, 340, 341

Kalın 117, 294, 370

Karl Marx 91

Kaşkaderya 138, 139, 143, 159, 208, 212, 216, 229, 236, 258, 259, 262, 282, 292, 327, 329, 333

Kavbüro 108, 109

Kazaklar 45, 58, 74

Kazan 23, 24, 25, 26, 28, 30, 36, 40, 41, 42, 96, 97, 126, 150, 372

Kırgız 30, 62, 104, 115, 135, 191, 209, 210, 301, 302, 304, 309, 324, 325, 332

Kırgızistan 14, 210, 348, 370

Kızıl Ordu 71, 73, 75, 84, 87, 88, 90, 91, 113, 124, 127, 129, 131, 253, 334

K. M. Makarov 320

Komsomol 105, 168, 183, 231, 239, 240, 242, 247, 253, 268, 269, 277, 278, 279, 280, 295, 305, 311, 329, 330, 338, 339

Komünist Parti 15, 16, 68, 73, 90, 94,
113, 119, 122, 141, 146, 159, 162,
165, 179, 187, 197, 204, 274, 363,
366, 369
Kur'an 43, 86, 112, 125, 126, 129, 158,
187, 201, 233, 251, 262, 321, 346
Kurban Bayramı 163, 247, 250, 251, 262,
263, 306, 307, 308

L

laik 32, 43, 77, 78, 79, 80, 85, 89, 126,
127, 141, 143, 148, 217, 232, 237,
238, 309, 340, 356
Latinleştirme 249
Lenin 15, 16, 68, 78, 87, 91, 92, 93, 94,
95, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104,
110, 121, 133, 164, 173, 245, 263,
296, 299, 317, 325, 328, 332, 334,
338, 339, 355, 358, 359, 361, 363,
372, 373, 377
Leninizm 93, 99, 361, 362

M

Mahalle 202, 274, 275
Mahkemeler 138, 141
Mahkeme Oluşturma Bölümü 138, 232
Maliye Komiserliği 146, 212, 284, 343, 344
Manzhara 181, 240, 241, 321, 328, 374
Marksizm 93, 99, 100, 242, 361, 362
Mektep 79, 154
Mennan Remzi 114, 205, 241
Merkez Denetim Komisyonu 115, 181,
183, 305, 321, 369
Milan Ateistler Birliği 19, 162, 165,
177, 183, 246, 248, 249, 251, 263,
268, 270, 296, 306, 308, 309, 313,
320, 336, 342, 351, 364, 369, 371
muhafazakâr 16, 39, 42, 55, 56, 59, 60, 128,
129, 153, 170, 184, 206, 211, 342
Mustafa Çokayev 67
Müderis 206, 256
Münevver Kârî 54, 57, 59

N

Nakşibendî 40, 48, 258
Namangan 115, 145, 155, 156, 189, 190,
202, 209, 234, 237, 239, 256, 260,
271, 272, 276, 304, 324, 325, 332,
343, 344, 351, 352
NEP 78, 96, 119, 121, 124, 126, 158, 170,
200, 343
NKİu 76, 77, 138, 139, 143, 153, 155, 234,
291, 293, 345, 369, 371
Nusret 221, 223, 225

O

Orgbüro 73, 90, 109, 118, 144, 176, 177,
182, 198, 215, 217, 219, 227, 251,
316, 343, 356, 357, 364, 369
Otin 157

Ö

Özbekistan Komünist Partisi Merkez
Komitesi 176

P

Pamuk 36, 55, 297
Politbüro 12, 74, 78, 91, 96, 105, 108, 112,
121, 132, 174, 227, 316, 319, 357
Propaganda 5, 6, 97, 158, 162, 164, 177,
235, 237, 239, 242, 249, 250, 254,
272, 306, 307, 348, 379

R

Ramazan 114, 138, 201, 208, 213, 222, 262,
263, 306, 307, 308, 329, 330, 339
reformist 42, 53, 56, 57, 69, 79, 110, 111,
129, 144, 160, 161, 174, 175, 178,
180, 184, 188, 189, 191, 192, 193,
194, 198, 211, 222, 365, 366
Ruhani Yönetim 160, 178, 200, 210, 215,
261, 353, 369, 370

S

Sağlık Komiserliği 211
Semerkant 30, 32, 34, 35, 38, 40, 43, 51,
52, 57, 61, 80, 112, 135, 136, 139,
142, 143, 144, 145, 153, 154, 156,
158, 160, 161, 186, 189, 206, 207,
209, 212, 224, 229, 230, 234, 237,
239, 255, 256, 257, 259, 260, 271,
273, 274, 281, 282, 285, 292, 293,
294, 319, 324, 333, 343, 344, 345,
349, 350, 352, 371, 372, 373
Seyhun 14, 32, 53, 112, 257, 326, 333, 349
Sibbüro 108
S. M. Duhovskoy 49
Sosyalist Devrimciler 67
Sredazbüro 80, 88, 90, 91, 107, 108, 109, 112,
113, 114, 118, 120, 121, 122, 123,
124, 125, 126, 127, 128, 129, 131,
132, 135, 137, 138, 143, 149, 152,
155, 162, 163, 164, 165, 166, 170,
176, 177, 178, 181, 182, 183, 184,
187, 188, 189, 191, 194, 197, 198,
202, 204, 205, 208, 212, 214, 216,
217, 219, 220, 221, 224, 225, 228,
235, 236, 237, 238, 239, 240, 241,
245, 247, 254, 255, 259, 260, 261,
262, 266, 267, 268, 269, 270, 272,

273, 274, 276, 302, 305, 307, 309,
315, 316, 317, 318, 319, 320, 321,
336, 341, 348, 356, 364, 369, 371

SSCB 5, 13, 14, 16, 17, 92, 107, 108, 127,
133, 134, 159, 160, 165, 170, 173,
183, 193, 198, 213, 230, 243, 247,
248, 249, 282, 284, 296, 297, 306,
307, 309, 317, 318, 320, 334, 335,
337, 338, 340, 342, 343, 349, 353,
357, 363

Stalin 6, 15, 16, 17, 18, 19, 67, 93, 101,
103, 104, 107, 109, 127, 132, 133,
134, 163, 173, 177, 185, 199, 228,
266, 278, 289, 299, 311, 312, 313,
316, 317, 318, 319, 326, 329, 330,
332, 339, 341, 348, 356, 359, 361,
362, 363, 366, 367, 377, 379

sufi 30, 38, 39, 48, 189, 191, 194, 203, 216,
244, 257, 258, 260, 261, 331, 370

Sultan Galiyev 96, 97, 98, 102, 103, 106,
127, 163, 240, 243, 358, 372

Surhanderya 136, 138, 139, 212, 216,
236, 258, 259, 282, 292, 311, 326,
333, 343

Sünnet 201, 287

Sünnî 39, 41, 253

Ş

Şii 41, 57, 71, 122

Şimko 181, 183

Şura-i İslâmiyye 335

T

Tacik 11, 57, 116, 135, 225, 292, 302, 303,
330, 350

Tacikistan 14, 125, 135, 161, 231, 302,
303, 309, 336, 340, 348

Taşkent 20, 31, 33, 34, 43, 44, 46, 47, 50,
52, 57, 58, 59, 60, 67, 68, 71, 72,
73, 74, 76, 77, 83, 85, 86, 89, 90,
101, 103, 112, 113, 114, 118, 121,
122, 123, 135, 136, 137, 138, 139,
142, 144, 148, 149, 150, 151, 152,
153, 154, 157, 160, 163, 165, 177,
185, 186, 187, 188, 189, 193, 194,
198, 199, 206, 207, 208, 209, 212,
215, 224, 229, 230, 231, 237, 239,
241, 245, 247, 251, 252, 253, 256,
259, 260, 263, 274, 279, 282, 291,
292, 293, 306, 308, 309, 315, 318,
319, 324, 325, 328, 332, 334, 335,
336, 340, 341, 342, 344, 345, 350,
353, 355, 371, 372, 373, 374, 376,
377, 378, 379

Toprak reformu 144

Transkafkasya 104, 108, 135, 136, 318

Turar Ruskulov 103

Turhan Maksım 200, 206

Türkbüro 73, 74, 75, 78, 85, 87, 89, 91, 96,
107, 108, 109, 122, 176, 355, 371

Türkistan 5, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 25,
27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 38,
39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48,
49, 51, 52, 53, 56, 57, 58, 59, 60,
61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 73, 75,
76, 78, 79, 80, 84, 85, 86, 87, 90,
91, 94, 95, 100, 103, 104, 107, 108,
109, 110, 111, 112, 113, 115, 116,
117, 118, 120, 121, 123, 124, 125,
126, 129, 130, 131, 132, 134, 135,
136, 137, 139, 143, 148, 151, 152,
158, 160, 162, 163, 165, 168, 170,
171, 173, 174, 176, 178, 180, 182,
185, 190, 191, 197, 198, 199, 205,
232, 233, 240, 247, 251, 285, 294,
296, 299, 301, 303, 304, 310, 315,
318, 319, 320, 321, 355, 356, 358,
359, 364, 366, 369, 371, 373

Türkmen 30, 34, 72, 73, 83, 85, 115, 124, 125,
132, 134, 143, 162, 167, 179, 191,
205, 210, 240, 302, 304, 316, 349

Türkmenistan 14, 84, 87, 109, 132, 133,
135, 137, 159, 166, 169, 181, 205,
209, 240, 303, 304, 307, 309, 370

U

Ufa 26, 31, 52, 110, 111, 113, 150, 160,
178, 180, 190, 201, 209, 261, 321,
337, 353, 369, 379

Ulema Cemiyeti 69

Uluslararası Kadınlar Günü 184

V

Vakıflar 81, 82, 107, 145, 146, 147

Vvedenskiy 322, 323, 328

Y

Yahudiler 27, 33, 83, 163, 232, 241

Yaroslavski 105, 106, 107, 162, 165, 178,
182, 198, 240, 241, 291, 342, 343,
352, 374

Yaşayan Kilise 173, 174

Yedisu 34, 48, 57, 62, 67, 68, 74, 80, 136

Yusufhan Said Burhanov 225

Yusufov 279, 280, 341

Z

ZAGS 118, 158, 210, 369

Zelenski 132, 133, 155, 176, 179, 182,
219, 220, 238, 267, 270, 275, 294,
295, 305, 315, 316, 341, 360, 376

Zünnun 335, 336

Sovyetler Birliği'ndeki Komünizm-İslam çatışması, her biri kendince nihai hakikati vaaz eden iki sosyopolitik sistemi burun buruna getirdi. Sovyetler, İslamî kültürü yıkmaya ve onu Marksist-Leninist çizgide yeniden şekillendirmeye çalıştı. Türkistan ahalisi de bu çabada karmaşık roller oynadı: İslam'ı savunanları da çıktı, ona saldırıyı da. Ancak yapmaya çalıştıkları şey genellikle hayatta kalmaya çabalamaktı. Stalin'in totaliter amaçlarına rağmen Türkistan'daki Sovyet rejimi, 1930'larda bile genel olarak zayıftı ve 1941'de bu muarız sistemler çıkmaza girdi.

Komünist Parti, Sovyet siyasi gücünün gelişimini yansıtan belli aşamalar içinde İslam'ın imhasına yönelik adımlar attı. Parti, hem İslam'a saldırıdan hem de yeni Sovyet kültürünü metheden propagandalar geliştirdi. Öte yandan tüm bu süreç; verimsizlik, cehalet ve itaatsizlikle sekteye uğradı. 1941'e gelindiğinde Komünistlerin verdiği hasar korkutucu boyutlara ulaştıysa da sünnet, başlık parası ve çok eşlilik gibi gelenekler en fazla yeraltına itilebilmişti. Türkistan ahalisi, temel kimlikleri hâline gelmiş İslam'ı, Marksist-Leninistliğe değışmediler.

Shoshana Keller, çalışmasında, ilga edilen Özbekistan Komünist Parti Arşivi'nin yanı sıra Moskova ve Taşkent Arşivlerinden de yararlanıyor. Böylece Türkistan'daki büyük kültürel-dinî çatışmayı gözler önüne seriyor. Elinizdeki eser, kadim bir dinî geleneğin, saldırgan seküler modernlik tarzıyla karşı karşıya kaldığı Türkistan'daki mücadele örneğinin, 1917-1941 yılları arasındaki vaziyetini ortaya koyuyor.

 selenge.com.tr

 /selengeyayinevi

 /selengeyayintlari

 /selengeyayinevi

ISBN 978-625-7459-74-7

9 786257 459747